
SOUDOBÉ DĚJINY

XXV / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křesťan,
Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Marie Černá (1972)

socioložka, vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se dějinám české společnosti v letech 1945 až 1989, se zaměřením na kádrovou politiku a personální prověrky v komunistickém systému, na prosazování komunistické výchovy a ideologie v československé společnosti a na společenské souvislosti pobytu sovětských vojsk v Československu v letech 1968 až 1991. Je spoluautorkou kolektivní monografie *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989* (s Jaroslavem Cuhrou a kol., Praha 2012). V rámci projektu „Československo 38–89“ spolupracovala na vytváření počítačových výukových simulací prezentujících mezníky českých a československých soudobých dějin.

Karel Černý (1980)

sociolog, působí na Pracovišti historická sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na teorie sociální změny a konfliktu a zabývá se také problematikou současného islámu a Blízkého východu, kde podnikl několik terénních výzkumů. Je autorem publikací *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Praha 2012), *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* (Praha 2015), *Ježíde – komunita na útěku* (Praha 2017). Jeho monografie *Velká nestabilita: Blízký východ a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* vyšla současně také anglicky (*Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015*, Praha 2017).

Vladimír Černý (1975)

odborný asistent na Katedře mezinárodních vztahů a evropských studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Specializuje se na české a obecné dějiny dvacátého století, zejména pak na období nacistické okupace a druhé světové války. Je autorem monografie *Brněnské Gestapo (1939–1945) a poválečné soudní procesy s jeho příslušníky* (Brno 2018), spoluautorem publikace *Místa zkropená krví: Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945* (Brno 2015) a biografie *Legenda bez legend: Životní osudy armádního generála Vojtěcha Borise Luži (1891–1944)* (společně s Petrem Kopečným a Františkem Vaškem, Brno 2004). Spolu s odborníky z mnoha evropských zemí se podílel na mezinárodním projektu věnovaném obětem koncentračního tábora v Mauthausenu, jehož hlavním výsledkem byla kolektivní monografie *Memorial Book for the Dead of the Mauthausen Concentration Camp: Commentaries and Biographies* (Vídeň 2016).

Markéta Devátá (1968)

rusistka a historička, vědecká pracovnice a vedoucí pracovní skupiny pro dějiny paměti Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se ideologizací společenskovědních oborů v Československu po roce 1945, dějinami vysokých škol ve dvacátém století, historií ruských a ukrajinských vědeckých institucí v meziválečném Československu a místy paměti spjatými s komunistickou minulostí v současné České republice. Vydala publikaci *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Praha 2014) a spolu s Doubravkou Olšákovou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem práci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a Sovětského svazu, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem řady knih, mimo jiné *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War* (Stuttgart a Londýn 1981), *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991). Česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměti 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008). Jeho poslední knihou je *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Praha 2017).

Pavel Kolář (1974)

profesor východoevropských dějin na Univerzitě Kostnice, kam přešel z Evropského univerzitního institutu (*European University Institute*) ve Florencii. Věnuje se moderním dějinám Německa a střední a východní Evropy, zejména dějinám historiografie, nacionalismu, státněsocialistických diktatur a fyzického násilí. Aktuálně se zabývá problematikou trestu smrti v pozdním socialismu a historickým konceptem post-stalinismu. Vedle řady studií, publikovaných většinou německy a anglicky, vydal dvousvazkovou monografii *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Lipsko 2008) a monografii *Der Poststalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956* (Kolín nad Rýnem 2016). Spolu s Michalem Pullmannem je autorem publikace *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* (Praha 2016) a spoluvydavatelem publikace *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Kolín nad Rýnem 2012).

Dušan Kováč (1942)

slovenský historik a spisovatel, dlouhodobě působil v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě, v letech 1990 až 1998 jako jeho ředitel. V letech 2005 až 2009 byl místopředsedou Slovenské akademie věd pro společenské vědy. Jako historik se zabývá dějinami Slovenska v 19. a 20. století v mezinárodním kontextu.

Je autorem či spoluautorem mnoha historických knih, učebnic a studií, editorem sborníků, ale také autorem knih povídek, rozhlasových her a scénářů televizních her, určených většinou pro mládež. Jeho *Dejiny Slovenska* (Bratislava 1998) se dočkaly v českém překladu pěti vydání (Praha 1998, 1999, 2007, 2010 a 2011). Dále vydal mimo jiné publikace *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* (Bratislava 1991), *Slovensko v Rakúsko-Uhorsku* (Bratislava 1995), *Slováci & Česi: Dejiny* (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* (Bratislava 2006) nebo soubory statí *XX storočí na Slovensku / Twenty centuries in Slovakia: Eseje a kalendárium* (Bratislava 1999) a *O historiografii a spoločnosti* (Bratislava 2010). Je vedoucím autorského kolektivu prvních dvou svazků díla *Slovensko v 20. storočí*, zahrnujících období od počátku století do konce první světové války (Bratislava 2004 a 2008).

Robert Kvaček (1932)

profesor historie, dlouhá léta působil na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, nyní přednáší na Fakultě přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci. Věnuje se především diplomatickým dějinám v letech 1918 až 1945, meziválečným dějinám Československé republiky v zahraničním kontextu a kulturním dějinám na přelomu 19. a 20. století. Je autorem řady knih, učebnic a studií. V posledních letech vydal práce *První světová válka a česká otázka* (Praha 2003 a 2013), *Československý rok 1938* (Praha 2011), *Poslední rok: Mnichov – Praha, 1938* (Praha 2011 a 2018) a životopisnou publikaci o Benitu Mussolinim *Dva diktátorovy pády* (Praha 2008). Společně s Dušanem Tomáškem napsal biografie *Causa Emil Hácha* (Praha 1995), *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud* (Praha 1996 a Třebíč 2001), *Generál šel na smrt: Životní příběh Aloise Eliáše* (Praha 2007) a publikaci o poválečném procesu s protektorátní vládou *Obžalována je vláda* (Praha 1999).

Zdenko Maršálek (1966)

působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, specializuje se na vojenské dějiny Československa a zemí střední Evropy v letech 1918 až 1945 a na problematiku národnostní a etnické identifikace a sebeidentifikace v Československu v letech 1918 až 1950. Je autorem monografie „Česká“, nebo „československá“ armáda? *Národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945* (Praha 2017), spolu s Petrem Hofmanem vydal obsáhlou publikaci *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Praha 2011) a je spoluautorem kolektivní monografie *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939* (Praha 2017).

Jan Pelikán (1959)

působí jako docent na Katedře jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné monografie *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Praha 2001),

Jugoslávie a Pražské jaro (Praha 2008) a *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Praha 2014), kromě toho je spoluautorem *Dějin jihoslovanských zemí* (Praha 1998) a *Dějin Srbska* (Praha 2005).

Lucie Rajlová (1988)

pracuje ve Vojenském historickém ústavu v Praze a současně studuje soudobé evropské dějiny na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Věnuje se českým a evropským moderním dějinám, především orální historii a dějinám českého divadla a baletu. Je editorkou a spoluautorkou sborníku *Historie zrozená z rozhovoru: Interview ve výzkumu soudobých dějin* (Praha 2018).

Jan Rychlík (1954)

profesor historie a vědecký pracovník Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., v Praze, současně přednáší v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a na Fakultě přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci. Je odborníkem na moderní české a slovenské dějiny a na problematiku vývoje balkánských národů a Podkarpatské Rusi. Publikoval řadu monografií, studií a edic, mimo jiné dvousvazkovou historii česko-slovenských vztahů *Češi a Slováci ve 20. století* (Bratislava 1997 a 1998), která vyšla znovu v upraveném vydání s podtitulem *Spolupráce a konflikty 1914–1992* (Praha 2012 a 2015), dále *Rozpad Československa: Československé vztahy 1989–1992* (Bratislava 2002), *Rozdělení Československa: 1989–1992* (Praha 2012), *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989* (Praha 2007) nebo *1918: Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa* (Praha 2018). Spolu s Vladimírem Penčevem vydal monografii *Od minulosti k dnešku: Dějiny českých zemí* (Praha 2013 a 2018), která předtím vyšla bulharsky (Sofie 2010) a makedonsky (Skopje 2014). Spolu s Magdalenou Rychlíkovou publikoval monografii *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946* (Praha 2016), s Miroslavem Koubou *Dějiny Makedonie* (Praha 2003 a 2017), s Milanem Perenčevičem *Dějiny Chorvatska* (Praha 2007), s Paulem Magocsim a Bohdanem Zilynským *Dějiny Ukrajiny* (Praha 2015), s dalšími spoluautory *Dějiny Bulharska* (Praha 2000 a 2016) a *Dějiny Slovinska* (Praha 2011). Pod názvem *Historie, mýty a jízdni řády* vyšla kniha Rychlíkových rozhovorů s novinářem Vladimírem Kučerou (Praha 2015).

Helena Sadílková (1977)

romistka, odborná asistentka a vedoucí semináře romistiky na Katedře středoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, současně působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zaměřuje se na poválečnou historii Romů na území bývalého Československa a na sociolingvistiku romštiny, edituje a překládá literární práce romských autorů. Spolu s Pavlem Kubaníkem je šéfredaktorkou časopisu romistických studií *Romano džaniben*. Spolu s Dušanem Slačkou a Miladou Závodskou publikovala svazek studií s edicí dokumentů *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu* (Brno 2018), s Janou Kramářovou

uspořádala antologii prozaických textů romských autorů z ČR *Čalo voďi – Sytá duše* (Brno 2007).

Stanislav Sikora (1949)

vědecký pracovník Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Svůj odborný zájem zaměřuje na nejnovější politické dějiny Slovenska, především v padesátých a šedesátých letech dvacátého století, dříve se zabýval i dějinami sociálnědemokratického hnutí na Slovensku. Publikoval monografie *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku* (Bratislava 2008) a *Po jari krutá zima: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971* (Bratislava 2013), společně s Miroslavem Londákem a Elenou Londákovou vydal práce *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967* (Bratislava 2002) a *Od predjaria k normalizácii: Slovensko v Československu na rozhraní 60. a 70. rokov 20. storočia* (Bratislava 2016).

Michal Sklenář (1989)

vědecký pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se dějinami římskokatolické církve v českých zemích ve druhé polovině dvacátého století, katolickou liturgikou a jejími dějinami v českém prostředí.

Vítězslav Sommer (1981)

výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí, dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století, a vztahem expertního myšlení a vládnutí v moderních společnostech. Je autorem monografie *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha 2011) a spoluautorem práce *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (s Markétou Devátou, Doubravkou Olšákovou a Peterem Dinušem, Praha 2010).

Ivan Šedivý (1959)

profesor historie a od roku 2013 ředitel Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 2003 až 2010 byl ředitelem Masarykova ústavu AV ČR, respektive sloučeného Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., v Praze, poté v letech 2010 až 2014 proděkanem pro vědu a výzkum Filozofické fakulty UK. Zabývá se především dějinami meziválečné Československé republiky, obdobím první světové války, zvláště ve vztahu k českým zemím, vojenskými dějinami habsburské monarchie od konce 18. století a teoretickými otázkami vojenské historie. Vedle řady studií publikoval monografii *Češi, české země a velká válka 1914–1918* (Praha 2001), spolu s Marií Koldinskou vydal knihu *Válka a armáda v českých dějinách: Sociohistorické črty* (Praha 2008) a spolu s Dagmar Hájkovou připravil edici korespondence *T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918* (Praha 2004).

Prokop Tomek (1965)

vědecký pracovník historicko-dokumentačního odboru Vojenského historického ústavu v Praze. Zabývá se zejména činností různých složek represivního aparátu v komunistickém Československu, dějinami exilu a zahraničního rozhlasového vysílání do Československa v době studené války a okolnostmi pobytu sovětských vojsk v Československu po srpnu 1968. Je mimo jiné autorem prací *Československý uran 1945–1989* (Praha 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Praha 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Praha 2006), *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Praha 2009), *Estébáckou Prahou: Přívodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Praha 2013), *Balony svobody: Letákové akce Svobodné Evropy 1950–1956* (Cheb 2014) a monografie *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny* (Praha 2015). Společně s Ivem Pejčochem vydal publikace *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991* (Cheb 2015) a *Okupace 1968 a její oběti: Nové pohledy na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, počátek okupace a její oběti* (Praha 2017).

Oldřich Tůma (1950)

vědecký pracovník, v letech 1998 až 2017 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Původně byzantolog, od devadesátých let se zabývá především moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989, dějinami středovýchodní Evropy a studené války. Vedle řady studií a editovaných sborníků je autorem či spoluautorem knižních publikací *Byzantská společnost* (s Věrou Hrochovou, Praha 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Praha 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (s Jiřím Kocianem a Jiřím Pernesem, Brno 2004). Spolu s Jaroslavem Pánkem a dalšími autory vydal *Dějiny českých zemí* (Praha 2008 a 2018).

Ondřej Vojtěchovský (1977)

výzkumný pracovník Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, současně působí v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se světovými dějinami se zaměřením na jihovýchodní Evropu, mezinárodním postavením Československa v době studené války a komunitami cizinců v Československu v období státního socialismu. Je autorem monografie *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. (Praha 2012), která vyšla i srbochorvatsky pod názvem *Iz Praga protiv Tita! Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj* (Záhřeb 2016), spoluautorem *Dějin Srbska* (Praha 2013) a publikace *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje* (Praha 2016).

Milan Zemko (1944–2013)

slovenský historik a politik. V době takzvané normalizace nesměl publikovat, v letech 1990 až 1992 byl poslancem a místopředsedou Slovenské národní rady

za Veřejnost proti násilí, v letech 1993 až 1997 pracoval v Kanceláři prezidenta Slovenské republiky a byl poradcem prezidenta Michala Kováče, od roku 1997 byl vědeckým pracovníkem v oddělení novějších dějin Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Zabýval se politickým systémem a dějinami meziválečné Československé republiky a slovenskými dějinami. Vydal publikace *Občan, spoločnosť, národ: V pohybe slovenských dejín* (Bratislava 2010) a *Slovensko – krajina v medzičase: Výbor zo štúdií a článkov* (Bratislava 2002), spolu s Bohumírou Ferenčuhovou byl vedoucím autorského kolektivu třetího svazku díla *Slovensko v 20. storočí*, s názvem *V medzivojnovom Československu: 1918–1939* (Bratislava 2012).

Obsah

Sto let Československa: Masaryk, Tiso, Dubček v česko-slovenském zrcadle

Ivan Šedivý	Původ a osud hrdiny <i>Sonda do českého pohledu na osobnost TGM</i> 329
Dušan Kováč	Hrdina a nepriateľ <i>Masaryk a slovenská otázka</i> 338
Jan Rychlík	Jozef Tiso: Můj hrdina, tvůj nepřítel? 348
Milan Zemko	Jozef Tiso – patriot či zradca? <i>Sedemdesiat rokov slovenskej diskusie</i> 366
Stanislav Sikora	Alexander Dubček, najznámejší slovenský politik 377
Oldřich Tůma	Alexander Dubček – československý politik 391

Studie a eseje

Marie Černá	„Ten boj si musíte vybojovať sami“ <i>Politická role Sovětské armády a jejích místních spojenců v „normalizaci“ Československa (1968–1969)</i> 400
Prokop Tomek	Sovětská základna uprostřed Čech <i>Milovice v době sovětské vojenské přítomnosti na území Československa (1968–1971)</i> 433

Diskuse

Vítězslav Sommer	Místo „České cikánské rapsodie“ v politickém a historickém myšlení Jana Tesaře 490

Vladimír Černý	Jan Tesař a výzkum partyzánského hnutí v protektorátu <i>Několik úvah o „České cikánské rapsodii“</i> 496
Helena Sadílková	Hozená rukavice <i>Josef Serínek a Jan Tesař jako výzva pro současný výzkum dějin Romů ve dvacátém století</i> 510
Pavel Kolář	Normalizace ve své epoše <i>V odpověď na polemiku Miloše Havelky</i> 523

Recenze

Lucie Rajlová	„Sametová revoluce“ v kaleidoskopu osudů „obyčejných lidí“ 537
Robert Kvaček	Obraz proměny politika ve státníka 542
Milan Hauner	Jak se Hitler stal nacistou 546
Prokop Tomek	Deset dramatických příběhů akce „Kámen“ 553
Markéta Devátá	Druhá kniha o vraždě v Ratajském lese 558
Michal Sklenář	Komunistická církevní politika na periferii a v centru ... 563
Zdenko Maršálek	V nucené vojenské službě třetí říše 569
Karel Černý	Unikátní český výzkum severoafrické migrace 574

Dokumenty

Jan Pelikán – Ondřej Vojtěchovský	Jugoslávie a československý disent v prvním desetiletí normalizace <i>Tematická edice dokumentů z bělehradských archivů</i> ... 582

Kronika

Oldřich Tůma Karel Kaplan – 90 let 612

Eva Štěpánová Bibliografie Karla Kaplana 615

Anotace 656

Abstracts 663

Sto let Československa

Masaryk, Tiso, Dubček v česko-slovenském zrcadle

Následující články mají původ v projektu, který v roce 2011 inicioval a podpořil Visegrádský fond. Smyslem projektu bylo zkoumat a zhodnotit, jakým způsobem vzájemně reflektují dějiny svých a sousedních zemí národy visegrádské čtyřky. Jedním z hlavních výsledků projektu byla konference „Můj hrdina, tvůj nepřítel: Nasloucháním k porozumění“ (My Hero, Your Enemy: Listening to Understand), uspořádaná ve dnech 1.–3. prosince 2011 v Praze, jež se právě na příkladu srovnání reflexe dějinné role důležitých historických osobností z podvojně perspektivy dvou středoevropských národů pokusila ilustrovat a interpretovat různé vnímání dějin vlastních a sousedních ve střední Evropě. Vybrána byla řada významných historických osobností, od středověkých panovníků až po Václava Havla a Lecha Wałęsu. Mezi takto paralelně nahlíženými historickými osobnostmi byli i tři státníci, kteří podstatně spoluurčovali české a slovenské, respektive československé dějiny ve dvacátém století: Tomáš Garrigue Masaryk, Jozef Tiso a Alexander Dubček.

Původní plán počítal s tím, že texty z konference vyjdou v úplnosti nejprve anglicky a poté snad i v jednotlivých jazycích visegrádských zemí. To se ovšem z různých důvodů nepodařilo a část textů z projektu „My Hero, Your Enemy“ se až později stala součástí – spolu s texty z jiné konference – publikace Transregional Versus National Perspectives on Contemporary Central European History: Studies on Building of Nation States and Their Cooperation in the 20th and 21st Century (v edici Michala Víta a Magdaleny M. Baranové, Stuttgart, ibidem-Verlag 2017). Protože do této edice, ostatně nepříliš snadno dostupné, nebyly zařazeny všechny texty původního visegrádského projektu, rozhodli jsme se vydat šest statí českých a slovenských historiků a jejich prostřednictvím se vrátit k tomu, jak Češi a Slováci nahlíží dějiny společného státu, od jehož založení uplynulo právě sto let. Texty vycházejí (některé ovšem v převodu do slovenštiny z původního anglického originálu) víceméně v té podobě, v jaké byly před šesti či pěti lety připraveny k publikaci, jen s případnými malými úpravami a doplňky. Takové úpravy a konečnou redakci už nemohl bohužel provést Milan Zemko, autor slovenského textu o Jozefu Tisovi, který zemřel v roce 2013.

Původ a osud hrdiny

Sonda do českého pohledu na osobnost TGM

Ivan Šedivý

Při zamyšlení nad Tomášem Garriguem Masarykem (1850–1937) jako hrdinou národního výkladu českých (československých) dějin jsem vyšel z předpokladu, že takové zkoumání je možné uskutečnit metodou, při níž budu na tuto nepřehlédnutelnou osobnost naší moderní historie pohlížet jako na ústřední, archetypální prvek zakladatelského mýtu československého státu. Vycházím tedy z výzkumů moderních, především historických mýtů, tak jak je definovala dosavadní historiografie. Na rozdíl od přístupů převažujících například v německém dějepisectví se přitom domnívám, že i moderní mýty mají s původními, archaickými mýty řadu styčných bodů, že moderní a archaické mýty nejsou od sebe neprostopně odděleny.

V této studii vycházím z předpokladu, že TGM v masarykovském mýtu, který můžeme považovat za součást širšího, zakladatelského československého mýtu, reprezentuje přesvědčivě několik základních archetypů, které byly charakteristické pro různá období jeho života i pro různé role, v nichž se postupem času nacházel: Hrdina (především do roku 1918); Otec (především od roku 1914); Filozof (průběžně); mohli bychom uvést samozřejmě i další, dílčí varianty těchto archetypů: Osvoboditel, Pastýř, Král, Spasitel, Světec a podobně. V následujícím textu se pokusím o dekonstrukci té části masarykovského mýtu, která hovoří o jeho mládí, dospívání a osudovém předurčení. Pramennou základnou mi bude především dobová publicistika a žurnalistika.

Masarykova rodina patřila k nižším vrstvám tehdejší společnosti. „Náš milovaný Osvoboditel je synom pánskeho kočiša. Chudička bola jeho kolíska v malom

domčeku, prostí a jednoduchí boli jeho rodičia.¹ Lze na takových sociálních základech stavět moderní mýtus, když víme, že původní mýty naopak podtrhova-ly urozený, velmi často i božský původ heroů? Vyzrálé, zbožné a citově založené Masarykově matce, služebně Terezii Kropáčkové byl o deset let mladší kočí Josef Masárik nepřilíh rovňm partnerem. Terezie sice mohla původně jako dcera situ-ovaného hustopečského hostinského pomýšlet na lepší partie, avšak v době, kdy poznala Josefa, si již příliš vybírat nemohla: v šestatřiceti letech, s cejchem svobodné matky (její dítě zemřelo, když jí bylo jednatřicet) hrozilo, že zůstane lidově řečeno „na ocet“. V zásadě existovaly dvě hlavní možnosti, jaké místo mohl Masarykův banální původ ve struktuře mýtu zaujímat: skromné poměry Masarykovy rodiny bylo možné buď spíše vyzdvihovat, podtrhnout je a učinit z nich pozitivní symbol, anebo – musely být popřeny.

První varianta, podle níž byl Masaryk „prostý muž z lidu, syn panského kočího z chudé matičky a z chudičského otce“,² byla nejrozšířenější. Tím, že harmonicky rezonovala s plebejskými instinkty moderního českého národa, nestálo jejímu vše-obecnému přijímání nic v cestě. Hlubší význam Masarykovu skromnému původu připisal již v roce 1920 Masarykův životopisec Jaromír Doležal: Masarykův „otec byl ... na císařských statcích malým služebníkem, panským kočím. Cítíte v tom silnou ruku osudu? Syn jednoho z posledních služebníků císařových zažene z jeho statků po letech císaře sama.“ O deset let později použil Doležalův text též Emanuel Rádl a takovým způsobem vyzněla i řeč profesora Josefa Pekaře u příležitosti Masarykových pětadesátin: „...stanul v čele státu jako prostý občan, stanul tam s právem vyšším, jež pouhý rod dáti nemůže, s právem tvůrce a dobyvatele, vítěze nad stáletou říší a stáletou dynastií.“³ Obdobným, nikoli však totožným způsobem dal Masarykův původ do souvislosti s rozbitím monarchie v téže době sociálnědemo-kracktický politik František Soukup ve své knize *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*.⁴

Takové pojetí patřilo k nejrozšířenějším a nepochybně bylo velmi úzce, i když nikoli výhradně spojené s archetypálním obrazem Masaryka v sociálnědemokratickém prostředí. Podle známého plzeňského předáka sociální demokracie Luděk Pika se Masaryk narodil v chudé rodině dělníkově,⁵ jindy je prezentován dokonce jako

1 POLÍVKA, Vladimír: *Dr. T. G. Masaryk: Apoštol pravdy – boží bojovník*. Banská Bystrica, Slovan 1925, s. 9.

2 *Probuzení: Orgán Československé strany socialistické v Podkrkonoší*, roč. 2, č. 56 (27.10.1921), s. 1. Výstřižek viz *Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Archiv Ústavu T. G. Masaryka*, Praha (dále jen *AÚTGM*), fond (f.) Tomáš Garrigue Masaryk, signatura (sign.) R, svazek (sv.) Zájezdy, karton (k.) 377.

3 DOLEŽAL, Jaromír: *Masarykova cesta životem*. Brno, Polygrafie 1920, s. 3; RÁDL, Emanuel: *Tomáš Garrigue Masaryk: Vyprávěno chlapcům*. Praha, Vydavatelské oddělení YMCA 1930, s. 3; *Universita Karlova T. G. Masarykovi 1850–1935*. Praha, Akademický senát Univerzity Karlovy 1935, s. 14.

4 SOUKUP, František: *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*. Praha, Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Ant. Svěcený [1920].

5 PIK, Luděk: *K osmdesátým narozeninám pana presidenta T. G. Masaryka*. Plzeň, Župní výkonný výbor Sociálně demokratické strany dělnické 1930, s. 2.

„syn dělnické matky“ (!).⁶ Komunistická kritika tohoto mýtu se zpočátku pokoušela naproti tomu ukázat, jak se Masaryk, „syn zemědělského dělníka“, svému původu zpronevěřil.⁷ Když o několik let později charakterizoval Jan Herben Masaryka jako „chudého chlapce, který se proslavil“, vycházel sice ze stejného leitmotivu, tedy z faktu Masarykova plebejského původu, osudovost se tu však hlásí o slovo poněkud jiným způsobem než v předchozích případech.⁸ Zatímco u Doležala či Soukupa jde především o naplnění dějinné (národní či sociální) spravedlnosti, jejímž vykonavatelem je Masaryk, Herbenův obrat je – víme-li navíc o americkém původu Masarykovy manželky Charlotty Garrigue a o Masarykových sympatiích k americké demokracii – vědomou konotací upomínající na americké selfmademanství fordovského či u nás baťovského stříhu, tedy na schopnost nahradit při svém uplatnění v životě deficit sociálního postavení a finančních prostředků jinými přednostmi – talentem, zvědavostí, pílí, vytrvalostí, ochotou v pravou chvíli riskovat.⁹ V každém z těchto případů však Masaryk zůstává typem hrdiny, jenž vyšel z prostého lidu a který z lidu po celý život čerpá sílu. „Rozhodující bylo, že ... jsem se narodil chudý a nikdy nezbohatl; tím jsem si zjednal znalost lidí, života, a stal jsem se ... také praktickým,“ napsal sám o sobě ve *Světové revoluci*.¹⁰ Masarykovskému mýtu nejlépe vyhovoval příběh hrdiny z lidu.

O eventualitě, že Masaryk není synem svého otce, nýbrž moravského židovského statkáře Nathana Redlicha (rakouský ministr Josef Redlich by tedy byl Masarykovým synovcem), byla svedena řada sporů. Lze souhlasit se Stanislavem Polákem, že historická argumentace svědčí spíše ve prospěch legitimacy Masarykova původu. Poněvadž mi zde v první řadě vůbec nejde o pravdivost, či neopodstatněnost těchto polemik, spokojme se s přiměřeným závěrem francouzského historika Alaina Soubigoua, že ve sporu o Masarykův původ nelze bez provedení testů DNA zodpovědně pokračovat.¹¹ Tvrzení o Masarykově nemanželském původu se od počátku dvacátého století šířilo především ve formě ústní fámy, již se později přidrželi někteří marxističtí historici, a mělo velmi často neskrývaný antisemitský podtext. Systematičtěji domněnku o Masarykově nemanželském původu rozpracoval až spisovatel

6 Slavný vjezd pres. Masaryka do Brna. In: *Stráž socialismu* (17.9.1921), s. 1 (*Stráž socialismu* byla sociálnědemokratickým deníkem vycházejícím v Brně). Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 376, Zájezd na Moravu 1921, články v novinách. Také např. představitel agrárního křídla legionářů Antonín Pavel hovoří o Masarykovi jako o synovi proletáře (PAVEL, Antonín: *Poslední buditel a první prezident*. Brno, Družstvo Moravský legionář 1925, s. 3).

7 Viz *Rudé Právo* (14.9.1921). Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 375, Zájezd pana prezidenta na Moravu, Slovensko a Podkarpatskou Rus 16.–24. září 1921.

8 HERBEN, Jan: *Chudý chlapec, který se proslavil*. Praha, Kalich 1928.

9 Herben přímo odkazuje na knihu Američanky Sarah Knowles Boltonové *Chudí hoši, kteří se proslavili* (Praha, J. Laichter 1923).

10 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce: Za války a ve válce 1914–1918*. Praha, Orbis 1925, s. 390; zmínka o tom též u Jana Herbena (*Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7).

11 Viz SOUBIGOU, Alain: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, Paseka 2004, s. 19–21.

Willy Lorenz.¹² Ačkoli teoreticky by měla „nemanželská“ verze Masarykova původu lépe vyhovovat původní struktuře mýtu (a opravdu se sporadicky objevila snaha „vylepšit“ Masarykův původ dokonce historkou o tom, že je nemanželským synem císaře Františka Josefa I.),¹³ v tomto případě se pochopitelně stala jednou z hlavních zbraní protimasarykovské argumentace. Mimochodem, všechny zmíněné dohady o Masarykově původu – s antisemitským podtextem, a dokonce i ty, v nichž jako otec figuruje František Josef – lze dnes v poměrně hojném počtu „vygooglovat“ na nejrůznějších internetových diskusních fórech.¹⁴

I mytické vylíčení Masarykova chudičského dětství, v němž nedostatek hmotných statků byl vyvažován láskou rodičů, moudrými duchovními rádci a jedinečnou sociální zkušeností umožňující poznat skutečné problémy země i jejího lidu, mělo ovšem své limity. Jediné známé portréty Masarykových rodičů pocházejí od Hanuše Schwaigera a zobrazují je až ve stáří. Nezaujatého pozorovatele šokuje udřený, prázdný výraz obličeje Masarykova otce s načervenalým nosem opilce.¹⁵ Na matku zůstaly Masarykovi podle všeho příjemné vzpomínky, o otci se však přes veškerou snahu zachovat zdání vřelosti vyjadřoval o poznání neosobněji, ba s jakýmsi nádechem studu či opovržení.¹⁶

Dochované dopisy Masaryka z dětství a mládí, jež zasílal rodičům, respektive otci, obsahují řadu dokladů o jeho citovém vztahu k oběma rodičům a nejsou podle mého názoru psány pouze jako formální naplnění povinnosti dítěte vůči rodičům.¹⁷ Oceňují proto sice snahu francouzského historika Alaina Soubigoua otevřeněji hovořit o osobnosti Josefa Masárika,¹⁸ na rozdíl od něj se však nedomnívám, že poněkud podivný vztah Masaryka k otci má své kořeny v dětství.

12 Viz POLÁK, Stanislav: *Masarykovi rodiče a antisemitský mýtus*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1995. Bohužel, Polák vylil dítě i s vaničkou a z antisemitismu v podstatě obvinil i zcela seriózní badatele, jako například Rolanda Hoffmanna či Zbyňka Zemana, kteří o Masarykově možném nemanželském původu spekulovali jistě bez jakýchkoli antisemitských úmyslů.

13 *Tamtéž*, s. 38 n.

14 Webové adresy v tomto případě neuvádím pro jejich krátkou životnost.

15 Masarykův portrét je velmi realisticky provedený. Považuji proto za dost nepravděpodobnou konstrukci Stanislava Poláka, že Schwaigerův portrét Josefa Masárika je žertovnou karikaturou, jež měla být odplatou za Masárikovo škádlení v době malířova pobytu v Hustopečích. V krajním případě lze spekulovat, že to mohlo platit o brunátném nose, nikoli však již o celkovém rázu Masárikova portrétu. (Srv. *tamtéž*, s. 19.) Většina Masarykových životopisců uvádí o soužití Masarykových rodičů pouze základní fakta; Stanislav Polák se pokusil konstruovat celou věc co nejromantičtější: „Ale nebylo to zajisté jen mládí a vysoká, ztepilá postava, kterou si získal přízeň své nevěsty tento širokolící, černovlasý venkovan; pod jeho drsným zevnějškem Terezie brzy objevila také živý cit a přirozené nadání...“ (POLÁK, Stanislav: *T. G. Masaryk*, sv. 1: *Za ideálem a pravdou. 1850–1882*. Praha, Masarykův ústav 2000, s. 16.)

16 „Nás tři děti hasačerty měla ohromně ráda. ...byla chytrá a moudrá, znala kus světa. ...to byla její zásluha, že jsem se dostal do školy. (...) Otec ... narodil se jako nevolník a nevolníkem zůstal. Vedle matky měl na mne málo pozitivního vlivu.“ (ČAPEK, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha, František Borový 1936, s. 8–10.)

17 Tyto dopisy jsou uloženy v Archivu Ústavu T. G. Masaryka.

18 SOUBIGOU, A.: *Tomáš Garrigue Masaryk*, s. 23.

S tím, jak si Masaryk stále více uvědomoval vlastní cestu, jež tak radikálně vybočila z otcova jednoduchého světa, jak nalézal stále více vlastní vnitřní autority, jež se současně pro jiné stávala autoritou otcovskou, sílila jeho touha se od této původní vnější otcovské autority oddělit.¹⁹ Samozřejmě šlo také o prezidentovo a Čapkovo „mlžení“ v rámci pozdější „práce na mýtu“, kdy bylo nutné otcův obraz před veřejností přece jenom uhladit.

Masarykův otec byl Slovák, matku díky příbuzenským vztahům a prostředí, v němž vyrůstala (Hustopeče), můžeme považovat již za Němku, byť samozřejmě nikoli ve smyslu pozdějšího nacionalismu druhé poloviny 19. století.²⁰ Rodina žila v jazykově českém moravském prostředí, Masaryk studoval na německých školách. Z jazykového, a jistý čas i z národnostního hlediska byla tedy Masarykova identita rozkolísaná a nepevná.²¹

To nebylo ve své době žádnou vzácností. Pozdější prvorepublikový mýtus měl ovšem jednoznačně nacionální rozměr. Vyžadoval proto přece jenom zřetelnější národnostní ukotvení hlavního protagonisty již na počátku příběhu a o Masarykově nacionálním původu vypovídal poněkud asymetricky: v Čapkových *Hovorech* mluví Masaryk pouze o svých slovenských kořenech z otcovy strany („Já jsem byl vlastně na půl Slovačskem od malička; můj otec byl Slovák z Kopčan“), zatímco s matkou takto přímočarou spojnicí, v níž by prohlásil: „Po matce jsem Němec“, nevytvořil; otázku matčiny národnosti odmítl částečně pravdivým, avšak stylisticky chytře vystaveným výrokiem, že matka „byla Hanačka rodem, ale vyrostla mezi Němci v Hustopeči“.²²

Většina autorů publicisticky, populárně laděných biografii Masaryka sleduje tuto konstrukci v nejrůznějších variantách: přímo (Sergej Zavadskij, J. Naumann, František Soukup, Eduard Pleva, Rudolf Eliáš – ten dodává, že „panímáma Masaryková“ chodila v Hustopeči do německé školy, poněvadž tam pro české děti nebyla, ale „po moravsku pěkně hovořila“),²³ popřípadě ji dále rozvíjí a o Terezii hovoří pouze jako o „Hanače“ (Vladimír Polívka, František Veselý),²⁴ nebo nepřímo a o nacionalitě matky, či obou rodičů, mlčí (Alois Gutwirth, František Šimek, František Tretera,

19 Srv. HOLLIS, James: *Mytologémy: Ztělesnění neviditelného světa*. Brno, Emitos 2009, s. 44 n.

20 Viz HOSÁK, Ladislav: *O předcích presidenta osvoboditele T. G. Masaryka*. Brno, Zemská osvětová rada 1946, s. 14–16.

21 *Tamtéž*, s. 27 n.

22 ČAPEK, K.: *Hovory s T. G. Masarykem*, s. 118 a 8.

23 *T. G. Masaryk: K sedmdesátinám 1850–1920*. Praha, Československé podniky tiskařské a vydavatelské 1920, s. 3; ZAVADSKIJ, Sergej: *Život a dílo T. G. Masaryka*. Praha, Svaz ruských válečných invalidů 1935, s. 9; NAUMANN, J.: Narodil se nám. In: *Prezident Osvoboditel*. Uspořádal R. Svačina. Kvíčovice 1936, s. 5; SOUKUP, F.: *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*, s. 13 (viz pozn. 4); PLEVA, Eduard (ed.): *Život a práce velkého člověka*. Plzeň 1930, s. 7; ELIÁŠ, Rudolf: *Masaryk osvoboditel*. Praha, Josef Hokr 1937, s. 3.

24 POLÍVKA, V.: *Dr. T. G. Masaryk*, s. 9 (viz pozn. 1); TÝŽ: *Náš první prezident Tomáš G. Masaryk*. Banská Bystrica, Slovan 1931, s. 4; VESELÝ, František: *Masaryk člověk*. Praha, Svaz národního osvobození 1925, s. 3.

Antonín Pavel, Lev Sychrava).²⁵ Mnohem méně autorů (Jaroslav Doležal, Alois Hajn, Jan Herben)²⁶ napsalo explicitně o tom, že Masarykova matka byla Němka. Žádná z posledních tří jmenovaných prací však nevznikla po roce 1928, kdy se objevila první část Čapkových *Hovorů*. Domnívám se, že i to nasvědčuje tezi o jejich mimořádně silné mýtotočivé funkci. Okázalé zdůrazňování polovičního slovenského původu nemělo ovšem zřejmě ani tolik vytěšňovat Masarykovo „němectví“, nýbrž především vytvářelo spolu s českou identitou jeden z pólů jím tolik manifestovaného „čechoslováctví“.

Slovy jedné z dobových brožur byl Masaryk největší osobností našich novodobých dějin, postavou, „jakou Prozřetelnost posílá národům jednou za několik století, dávajíc jí vykonati výjimečné poslání“.²⁷ Hrdinovo předurčení samo o sobě ovšem nestačí. Velikost jeho vlastního osudu, jakkoli Hrdina nezná jeho konkrétní obsah, je mu velmi často alespoň v náznacích vyjevna, a to zpravidla zakládá nosnou dramatickou osu mytického příběhu. Vlastními činy mnohokrát stvrzená, mnohdy až umanutá Masarykova odhodlanost a rozhodnost, s níž se pokoušel o naplnění svých předsevzetí a cílů, vyvěrala zřetelně z jeho anglosaských puritánských myšlenkových kořenů, jež mu připomínaly, „že nejsme sami na starosti Prozřetelnosti“.²⁸

Masarykovy názory jen dokládají Weberovu tezi, že pro kalvinisty a puritány je práce „odreagování afektu náboženské úzkosti“; jinými slovy, že zahánění pochybnosti o vlastní vyvolenosti.²⁹ Zaujme přímočarost, s níž se Masaryk a jeho blízcí mimořádného významu svého Poslání dovolávali, jakkoli Masaryk sám o sobě na druhou stranu občas zapochyboval. „Josefe, pamatuj si, ze mne se stane buď něco moc velkého, nebo vůbec nic,“ ubezpečoval podle Stanislava Poláka již za studia na reálce malý Tomáš svého kamaráda, přičemž není podstatné, zda uvedený výrok doopravdy padl.³⁰ V zápiscích Masarykovy soukromé archivářky Anny Gašparíkové-Horákové je naproti tomu historicky doložen výrok Alice Masarykové z roku 1929:

25 GUTWIRTH, Alois: *T. G. Masaryk, náš prvý president*, sv. 1: *Jeho život*. Praha, Kulturní odbor posádkového velitelství Velké Prahy 1919, s. 4; *Osvoboditel: Člověk boží*. Telč, Jaroslav Hončík 1920, s. 2; ŠIMEK, František: *Čtení o Tomáši G. Masarykovi, o jeho životě i díle*. České Budějovice, Svátek 1920, s. 4; TRETERA, František: *Stručný nástin životopisu T. G. Masaryka*. Praha 1925, s. 4; PAVEL, A.: *Poslední buditel a první prezident*, s. 3 (viz pozn. 6); SYCHRAVA, Lev: *Několik dat ze života presidenta Masaryka*. Praha, Svaz národního osvobození 1921, s. 12; HERBEN, J.: *Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7 (viz pozn. 8).

26 DOLEŽAL, J.: *Masarykova cesta životem*, s. 4 (viz pozn. 3); HAJN, Alois: *Životní dílo presidenta Masaryka: K 7. březnu*. Praha, Gustav Dubský 1927, s. 12; HERBEN, J.: *Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7.

27 MORAVEC-ROBUR, Otakar: *Profil velkého člověka*. Kolín, Antonín Dědourek 1937, s. 5.

28 MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*, s. 390 (viz pozn. 10). Podobně též na straně 388: „Přesto však, že se Prozřetelnost o nás a o svět stará, nevyplývá z toho fatalism nečinnosti, nýbrž optimism synergismu, přísné přikázání co nejudilovnější práce, práce pro myšlenku. Jen tak smíme očekávat ty tzv. šťastné náhody, tu vnitřní logiku života a dějin, spoléhat na pomoc Boží.“

29 WEBER, Max: *Protestantská etika a duch kapitalismu*. In: TÝŽ: *Autorita, etika a společnost: Pohled sociologa do dějin*. Praha, Mladá fronta 1997, s. 248.

30 POLÁK, S.: *T. G. Masaryk*, sv. 1, s. 60.

„Tato, já vím, že se Pánbůh o nás stará a stále více se utvrzuji ve víře, že nás vyvolil, abychom v našem státě uskutečnili ideál pravé demokracie.“³¹ Také Masarykova žena Charlotta byla přesvědčena o manželově povolání naplnit významné Poslání.

Masaryk byl tedy předurčen k výjimečným činům. Životním zkouškám vykročil ovšem vstříc neznaje, jaký Osud jej vlastně čeká. Právě tato odvaha jít vpřed, překonávat nástrahy života bez jasnějších záruk do budoucna činí teprve hrdinu Hrdinou. Zda je Osud na jeho straně, se s definitivní platností ukáže až v konečném úspěchu kdysi malého Tomáše, jemuž se „stane něco velkého“ a je postaven v čelo samostatného Československa: „Netušil ani zdaleka kdys před deseti roky, kdy tu dlel profesor Masaryk, že 18. září 1921 vjede slavnostně do české Olomouce jako prezident republiky, že vstoupí na českou radnici dobytého města jako hlava státu a že přístřeší mu poskytne ta rezidence, kde nastoupil na trůn podunajské říše předposlední Habsburk.“³² Sám Masaryk si tuto tezi oblíbil. „Netušil jsem tenkrát, že se jednou k vám do kraje vrátím za takových okolností,“ vyznával se například při návštěvě Hrušovan v roce 1924.³³

31 GAŠPARÍKOVÁ-HORÁKOVÁ, Anna: *U Masarykovcov: Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka*. Bratislava, Academic Electronic Press 1995, s. 32. Gašparíková cituje výrok slovensky.

32 HERBEN, Jan: *Masarykův rodinný život*. Praha, František Borový 1936, s. 18; U nás. In: *Pozor* (18.9.1921), s. 1. Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 376, Zájezd na Moravu 1921.

33 *Tribuna* (18.6.1924). Výstřižek viz *tamtéž*, k. 378, sv. Zájezd na Moravu 1924, Programy, články v tisku.

Hrdina a nepriateľ

Masaryk a slovenská otázka

Dušan Kováč

Spor o Masarykovu sochu v Bratislave

Od októbra 2010 stojí v Bratislave pred budovou Slovenského národného múzea na Vajanského nábreží socha Tomáša Garriguea Masaryka (1850–1937). V hlavnom meste Slovenska je to jediný objekt pripomínajúci túto významnú osobnosť, ktorá ovplyvnila dejiny Slovenska a aj dejiny Bratislavy. Na ostatnom území Slovenska by sa dali busty, pamätné tabule a názvy ulíc s Masarykovým menom spočítať na prstoch jednej ruky. Ak vezmeme do úvahy známe fakty, musíme konštatovať, že je to prinajmenšom zvláštne, keď sa človek, ktorého rešpektuje celý demokratický svet, nestretol na demokratickom, či demokraticky sa tváriacom Slovensku s patričným ocenením. Masarykova socha stojí napríklad vo Washingtone na exponovanom mieste na Pennsylvania avenue, sú podľa neho pomenované ulice v mnohých európskych metropolách.

Masaryk sa pritom sám hlásil k slovenskej identite. Pri viacerých príležitostiach a vo viacerých dokumentoch. Zachytil to aj Karel Čapek v *Hovoroch s T. G. Masarykom*: „Já jsem byl vlastně napůl Slováčkem od malička; můj otec byl Slovák z Kopčan, mluvil slovensky do smrti, aji já jsem mluvil spíš slovensky – nějakého rozdílu mezi Slováky uherskými a moravskými, mezi kterými jsem jako dítě rostl, nebyl jsem si vědom.“¹ Masaryk patří súčasne k najvýznamnejším tvorcom moderného

1 ČAPEK, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 131.

Slovenska. Jednak sa prostredníctvom mladej generácie, predovšetkým hlasistov, podieľal na slovenskej národnej agitácii a na formovaní myslenia celej jednej generácie Slovákov; jednak tým, že do svojho politického programu počas prvej svetovej vojny zaradil oslobodenie Slovenska a tento plán doviedol do úspešného konca. Pokiaľ ide o slovenskú Bratislavu, tam sú Masarykove zásluhy jedinečné. Od samého začiatku pri formovaní projektu budúceho česko-slovenského štátu počítal s Prešporokom ako s jeho významnou súčasťou. Už v memorande, ktoré vzniklo na základe rozhovoru Masaryka s britským publicistom Robertom Williamom Setonom-Watsonom v októbri 1914, vykreslil Masaryk južnú slovenskú hranicu tak, že do česko-slovenského štátu začlenil Prešporok: „Hranica ... by potom sledovala tok Dunaja samotného severne od Žitného ostrova až k ústiu rieky Ipel'. Ďalej by hranica sledovala tok Ipľa takmer až k jeho prameňom a odtiaľ podľa možnosti najpresnejšou národopisnou hranicou medzi Slovákami a Maďarmi a ďalej medzi Slovákami a Rusínmi. Zahrnovala by teda Prešporok i Košice...“² Rovnako to Masaryk požadoval aj v svojom ďalšom memorande z konca apríla 1915, ktoré nazval „Independent Bohemia“.³ Aj keď v niektorých iných otázkach sa podoba hraníc nového štátu menila, príslušnosť Prešporoka do Česko-Slovenska bola v Masarykových plánoch konštantná.

Pri zvážení týchto nesporných faktov je nutné konštatovať, že v prípade vzťahu súčasného (ale aj minulého) Slovenska k Masarykovi ide o typologicky zvláštny model, ktorý nemá zrejme v moderných európskych dejinách obdobu.

Pritom postavenie Masarykovej sochy v Bratislave sa neobišlo bez problémov. Od začiatku to nebolo tak, že by myšlienka postaviť sochu Masarykovi dominovala. Išlo predovšetkým o to vyriešiť prázdny priestor pred Slovenským národným múzeom, kde predtým stál monument česko-slovenskej štátnosti s levom na mohutnom pylóne. Lev bol presunutý pred budovu Slovenského národného divadla, aby tvoril so Štefánikovou sochou pôvodný štefánikovský monument, zlikvidovaný najprv slovenskými ľudákmi (lev) a následne komunistami (Štefánik). Na začiatku teda bola otázka: čo s uprázdneným priestorom? Až následne, komplikovane a nie bez odporu sa presadila koncepcia, že k česko-slovenskej štátnosti by mohol patriť aj Masaryk.

Proti Masarykovej soche sa ozývali hlasy pred jej postavením, pokračovalo to protestmi počas jej odhalenia a vášnivé (hlavne internetové) diskusie sa viedli aj v ďalších týždňoch. Odhalenie sochy malo teda nielen stúpcov, ale aj odporcov, ktorí síce neboli vo väčšine, ale zato veľmi hluční a radikálni. V diskusii sa veľmi

2 KOVÁČ, Dušan ad. (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*, zv. 11 b: *Slováci v prvej svetovej vojne 1914–1918. Zmeny na politickej mape Európy a odchod Slovenska z Uhorského kráľovstva do Česko-Slovenskej republiky*. Bratislava, Literárne informačné centrum 2010, s. 47 – Memorandum pre britskú vládu, spísané Robertom Williamom Setonom-Watsonom na základe rozhovoru s Tomášom Garrigueom Masarykom v Rotterdame (október 1914). Originálny dokument je uložený v *National Archives*, London (NA), Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO) 371/1900, s. 115–124.

3 KOVÁČ, D. ad. (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*, zv. 11 b, s. 62. Originál je uložený v NA, PRO, FO 371/2241, s. 97–103.

vehementne ozvala extrémistická Ľudová strana Naše Slovensko, ktorá na svojej internetovej stránke ohlásila, že „postaviť v centre slovenského hlavného mesta sochu človeku, ktorý celý svoj život bojoval proti právam nášho národa, sa nedá nazvať inak ako vlastizrada a zločin. Páchaniu takéhoto svinstva sa nemôžeme v tichosti prizerať.“⁴ Hfštka stúpcov tejto strany prišla protestovať aj počas aktu odhaľovania sochy. Proti Masarykovej soche vystupoval aj neoludácky ideológ Milan S. Ďurica, ktorý sa pokúša historickými argumentmi obhajovať Jozefa Tisa a jeho režim. Matica slovenská spojila svoje protesty s obhajobou Svätoplukovej sochy na bratislavskom hrade. Predstavitelia Matice argumentovali hlavne tým, že Masaryk nepatrí na toto miesto, kde by podľa nich mala stáť socha rímskokatolíckeho kňaza a polyhistora Andreja Kmeťa. To je na jednej strane pokrytectvo a na druhej strane hrubá neznalosť dejín, pretože Andrej Kmeť nemal s múzeom na Vajanského nábřeží, ktoré vzniklo v časoch prvej republiky ako Zemedelské múzeum, nič spoločného. Miesto, na ktorom stojí socha, vadilo aj Panslovanskej únii, ktorá argumentovala, že je neprijateľné, aby Vajanského úhlavný nepriateľ mal sochu práve na nábřeží nesúcom jeho meno. Aj táto argumentácia, napriek svojej komickosti, má hlbšie pozadie. Panslovanská únia je nielen rusofilská, ale vracia sa ku konzervatívne Vajanského cárofilstvu.

Odporcovia Masarykovej sochy argumentujú heslami, ktoré sú akýmsi kondenzátom stále permutujúcich protimasarykovských výrokov na Slovensku. Masaryk vraj nedodrжал Pittsburskú dohodu, bol celý život nepriateľom Slovákov a hanil ich ako „bandu skorumpovanú“, dal príkaz na zostrelenie Milana Rastislava Štefánika a tiež nechal strieľať do hladujúceho slovenského ľudu.

Celkom na okraji sa spomína Masarykov spor so spisovateľom a novinárom Svätozárom Hurbanom-Vajanským, ktorý dostáva charakter česko-slovenského sporu. Je zaujímavé, že takto vidia tento spor aj niektorí seriózni historici, hoci nikde v dokumentoch a článkoch nenájdeme o ňom ani stopu. Osobná kontroverzia Masaryka a Vajanského bola sporom o Rusko. Do vydania Masarykovej knihy *Rusko a Evropa* v roku 1913 bol vzťah Masaryka a Vajanského priateľský, aj keď spory o Rusko viedli už predtým. Roky, ktoré strávil Masaryk v Bystričke, zmenili ich osobné puto na doslova rodinné priateľstvo, s výmennými prázdninovými pobytmi detí. Až po vyjdení Masarykovej knihy, ktorá nebola protiruská, ale proticárska a kritizovala systém cárskeho samoderžavia, sa cárofil Vajanský cítil osobne urazený, rozčertil sa a napádal Masaryka ozaj nevyberaným spôsobom. Pretože Masaryk nebol nijaký baránok, ale rodený polemik, spor sa vyostřil. Masaryk postupne prestal na Vajanského výpady reagovať, ale Vajanský búril ďalej.

Tento osobný konflikt mal ale aj širšiu dimenziu. Masaryk už pred ním bol kritický k martinskému malomestskému prostrediu. V *Našej dobe* uverejnil ešte roku 1900 Kálalov (anonymný) seriál článkov „O věcech slovenských“ – v Masarykovom duchu

4 Táto argumentácia bola publikovaná na dnes už neexistujúcej internetovej stránke www.naseslovensko.org/clanky/masaryk.htm.

a Masarykovým štýlom (Karel Kálal často preberal Masarykov štýl i jeho jazyk).⁵ Autor Slovákom okrem iného odporúčal, aby centrum svojho politického života preniesli do väčšieho mesta, napríklad do hlavného mesta Uhorska Budapešti. Masarykova snaha včleniť Prešporok do česko-slovenského štátu mala aj túto dimenziu, aj keď nebola dominantná.

Časť Martinčanov sa napriek sporu s Vajanským a rozladeniu zo seriálu článkov „O věcech slovenských“ s Masarykom nerozišla. Masaryk sa však viac koncentroval na slovenských študentov v Prahe, medzi ktorými si čoskoro získal veľkú autoritu, a podnietil ich, aby začali vydávať vlastný časopis. Tak sa zrodil *Hlas*, hlasisti i v Masarykovom duchu propagovaná drobná práca k povzneseniu slovenského ľudu ako programový protiklad k martinskej „vysokej politike“.⁶ Ak sa teda aj z Masarykovho sporu s Vajanským robí protislovenská kauza a používa sa to ako dôkaz Masarykovej protislovenskosti, je to novší konštrukt. V dobe sporu to nikto takto nevnímal. Hlasistom sa vyčítalo kadečo, predovšetkým v *Národných novinách*, ale ich kritika a polemika s nimi – to bol spor slovensko-slovenský.

Ostatne, Vajanského a martinská dimenzia je aj v dnešných protimasarykovských agitáciách iba na okraji. V centre sú historické deformácie, ktoré sú späté s dvoma totalitami na Slovensku. Protimasarykovské ťaženie začali slovenskí ľudáci po roku 1939 (s určitými málo výraznými predchádzajúcimi „predohrami“) a pokračovali v nich komunisti od roku 1950. Tieto dve totality ovplyvnili myslenie časti slovenskej spoločnosti natoľko, že ich pôsobenie stále pretrváva.

Ľudáci, komunisti a Masaryk

Pohľad slovenských ľudákov na Masaryka bol podmienený predovšetkým ich konkrétnymi politickými aktivitami. Nešlo teda o historické, ale utilitárno-politické hodnotenie. Ľudáci si uvedomovali svoj podiel na rozbití Československej republiky a pred slovenskou spoločnosťou to ani nemalo zmysel zakrývať. Príťažujúcou okolnosťou pre nich však bolo, že pri deštrukcii republiky kolaborovali s Hitlerom a významnou mierou tak podporili jeho agresívne plány. Toto bolo treba slovenskej spoločnosti, ktorá dovtedy vnímala Hitlera jednoznačne negatívne a kolaborácia s ním tu nebola nijako populárna, vysvetliť.

Z toho dôvodu ľudáci svoju propagandu zamerali proti prvej Československej republike. Spríška kritiky sa zniesla na vtedajšie hospodárske pomery. Dôsledky

5 Seriál článkov, ktoré písal Karel Kálal anonymne, vychádzal roku 1900 a pokračoval roku 1901. Martinské *Národné noviny* na kritické články okamžite odpovedali. Treba povedať, že Kálalovým zámerom, ktorý podporoval Masaryk, bolo poukázať na potrebu „nového, modernejšieho ducha“ v slovenskej spoločnosti. Kálal to však robil tak protektorsky, a hlavne s hrubou neznalosťou uhorských a slovenských pomerov, že sa tento zámer úplne minul účinkom. Úloha Masaryka pri publikovaní tohto seriálu však už na začiatku 20. storočia narušila jeho vzťah k Martinu.

6 Z novej literatúry k téme pozri: KLOBUCKÝ, Róbert: *Hlasistické hnutie: Národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava, Sociologický ústav SAV 2006.

hospodárskej krízy, ktoré ešte na Slovensku rezonovali, poslúžili ako argument proti štátu ako takému. A štát ako taký sa okamžite personifikoval do osoby jeho prezidenta Masaryka. Masaryk teda zodpovedal za svetovú hospodársku krízu, jeho pričinením vznikli na Slovensku hladové doliny. A keď sa hladujúci slovenský ľud búril, bol to Masaryk, kto dal žandárom rozkaz, aby strieľali. V ľudáckej argumentácii neustále zaznievalo, že Československá republika bola celkovo neživotným štátom, zlepencom, ako tvrdili Maďari, Nemci, ale aj Sovietsi; bol to vraj štát, ktorý slúžil iba Čechom a slovenskú otázku vôbec neriešil.⁷ A Masaryk bol ten, kto nedodržel Pittsburskú dohodu. Tú ľudáci pritom „ahistorizovali“, stotožnili ju so slovenskou autonómiou, ostatné články dohody pre nich neexistovali a nebrali do úvahy ani konkrétne historické pozadie jej vzniku. Masaryk bol pre nich vôbec protislovenský, bol zarytým nepriateľom Slovákov a vždy sa snažil im škodiť. Ľudáci na druhej strane, aj keď nie s veľkým úspechom, predkladali Slovákom nového priateľa a ochrancu – Adolfa Hitlera.⁸ Ideologické ťaženie začali ľudáci aj proti demokracii ako politickému systému. A opäť, tentoraz azda v zhode s realitou, stotožnili demokraciu s prvou republikou a s Masarykom. Demokracia bola podľa ľudákov systémom jednak pomýleným, pretože nedokázala a nemohla dokázať riešiť spoločenské problémy, ale bola už vo vtedajšom svete tiež systémom prekonaným a neživotným, ktorý bránil ďalšiemu vývoju a ktorý bol špeciálne pre slovenský národ nevhodný.

V pozadí ľudáckeho odporu voči Masarykovi však boli dôvody, ktoré sa verejne, v prejavoch a článkoch menej vyskytovali, ale ktoré boli azda ešte závažnejšie a ktoré ľudácke špičky iritovali najviac. V prvom rade to bol fakt, že Masaryk konvertoval z katolíckeho vierovyznania. To bol pre ľudákov zločin, ktorý sa neodpúšťa. Druhým skrytým dôvodom bol Masarykov odpor voči antisemitizmu. Odporca antisemitizmu bol priateľom Židov, alebo bol sám tajným Židom. Jedno či druhé predstavovalo pre ľudákov dôvod, aby Masaryka odmietli a pred slovenskou spoločnosťou čo najviac očiernili.

Do arzenálu ľudáckej antimasarykovskej propagandy patrilo aj popieranie Masarykovej slovenskosti. Napriek tomu, že Masaryk sa sám k slovenskej identite hlásil, všetky vyššie uvedené ľudácke argumenty ako sumár znamenali, že Masaryk nemôže byť Slovákom. Práve tu, ako súčasť totalitného myslenia, vznikol fenomén, ktorý v slovenskej spoločnosti pretrváva do súčasnosti. Slovenský nacionalizmus, predovšetkým ten extrémny, obsahuje v sebe jednoznačný prvok exklúzie. Slovenský národ sa tak prezentuje ako akýsi exkluzívny klub „dobrých Slovákov“. Národ musí byť predovšetkým jednotný, rozdielnosť je nežiaduca a jednotu musí

7 Je zaujímavé, že neoludácka historiografia ešte stále argument o „neriešení“ slovenskej otázky používa, a to bez toho, aby sa pokúsila definovať podstatu slovenskej otázky roku 1918.

8 Vyzdvihovanie Hitlera možno nájsť v množstve rečí a článkov Jozefa Tisa a je evidentné, že takéto chvály nezaznievali iba na verejných zhromaždeniach, kde sa to akosi „žiadalo“, ale aj na interných, vnútrostraníckych aktívoch a pod. (Porovnaj: TISO, Jozef: *Prejavy a články*, zv. 2: 1938–1944. Ed. Miroslav Fabricius a Katarína Hradská. Bratislava, Academic Electronic Press 2007.)

zabezpečovať vládnucu, teda jedine správna politická strana. Tak ako to explicitne vyjadril Jozef Tiso: „Strana je organizáciou národa. Národ cez stranu hovorí, strana za národ rozmýšľa... Čo si národ žiada, čo národu prospeje, to organizácia schvaľuje, podporuje a prikazuje. Čo národu škodí, to organizácia zatracuje, prekáža a biľaguje.“⁹ Nevinný, dejinami ťažko skúšaný ľud je – samozrejme, ak sa podriadi – súčasťou národa. Je zaujímavé, že na rozdiel od tohto exkluzívneho slovenského nacionalizmu je susedný maďarský nacionalizmus naopak výrazne inkluzívny. Maďarský nacionalizmus akceptuje každého, kto sa iba kedy „obtreľ“ o Maďarsko, či historické Uhorsko.

Iba na okraj treba povedať, že súčasná neoludácka propaganda pracuje s ahistorickými a anachronickými argumentmi aj vo vzťahu k Masarykovi. Súčasné vnímanie národnej a etnickej identity posúva do rozhrania 19. a 20. storočia. Vtedy, v čase Masarykovej mladosti ľudskej i politickej, národná identita sa – v procese národnej agitácie v Čechách a na Morave, ale aj na Slovensku – vnímala úplne inak. Pre Masaryka bolo úplne prirodzené, že sa považoval za Čecha rovnako ako za Slováka, či Českoslováka.¹⁰ Takéto vnímanie etnickej a jazykovej identity bolo na moravsko-slovenskom pomedzí v tom čase úplne prirodzené.

Krátko po nástupe totality boľševického typu začalo nové ideologické ťaženie proti Masarykovi. Tentoraz už nebolo slovenské, ale česko-slovenské, pričom však na Slovensku sa v ňom objavili aj predchádzajúce prvky údajnej Masarykovej protislovenskosti.

Dôvody komunistickej kampane proti Masarykovi boli tiež politicky utilitaristické. Rovnako ako v prípade ľudákov aj komunisti stotožnili Masaryka s prvou Česko-slovenskou republikou. Bolo to o to jednoduchšie, že už v čase prvej republiky sa takýto názor v časti publicistiky i oficiálnej propagandy pestoval. Stačilo iba prevziať túto starú argumentáciu a dať jej negatívne zafarbenie. Keďže komunisti deklarovali, že idú budovať nový ľudový, či ľudovodemokratický štát, bolo treba zdôvodniť, prečo nestačí iba reštaurácia bývalého, Hitlerom násilne rozbitého štátu. Prvá Československá republika bola devalvovaná ako „buržoázny štát“, protiludový a slúžiaci záujmom buržoázie. Nálepku predstaviteľa buržoázie, a teda buržuja samotného, tak dostal aj samotný Masaryk. Masaryk bol okrem toho, spolu s Milanom Rastislavom Štefánikom a Edvardom Benešom, vyhlásený za agenta imperialistických veľmocí.¹¹ Nová politická moc chcela a aj potrebovala vytesniť

9 TISO, Jozef: Strana a národ. In: *Tamže*, s. 547. Článok vyšiel ako úvodník v periodiku *Organizačné zvesti Hlinkovej slovenskej ľudovej strany* v roku 1943. Pozri tiež KAMENEC, Ivan: Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1939–1945. In: BYSTRICKÝ, Valerián – FANO, Štefan (ed.): *Pokus o politický a osobnostný profil Jozefa Tisu: Zborník materiálov z vedeckého sympózia, Časť-Papiernička, 5.–7. mája 1992*. Bratislava, Academic Electronic Press 1992, s. 155–165.

10 Porovnaj POLÁK, Stanislav: *T. G. Masaryk, zv. 1: Za ideálom a pravdou. 1850–1882*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2000; OPAT, Jaroslav: *Průvodce životem a dílem T. G. Masaryka: Česká otázka včera a dnes*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2003.

11 Základným dielom tu bola kniha Jiřího Hájka *Wilsonovská legenda v dějinách ČSR* (Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953).

z historickej pamäti „staré kultury“, aby sa na ich miesto mohli dosadiť kultury nové, predovšetkým kult Stalina a jeho domácich pomáhačov. Preto sa popri ťažení proti Masarykovi začalo na Slovensku, búraním a odstraňovaním sôch počínajúc a knihou Ludovíta Holotíka¹² končiac, paralelné ťaženie proti Štefánikovi a jeho kultu. Dehonestovanie Masaryka a jeho spolupracovníkov ako imperialistických agentov sa dialo súčasne s oficiálnou protiimperialistickou propagandou v čase vytvárania železnej opony. Imperializmus bol v komunistickej ideológii hlavným vinníkom všetkých vojen a nepokojov, hladu a chudoby na svete, a to malo byť presvedčivým argumentom aj proti Masarykovi.

K diskreditácii Masaryka, rovnako ako Štefánika, poslužil aj fakt, že obaja boli oponentmi komunistov. Československé légie, na čele ktorých stáli, viedli vojnu proti boľševikom v Rusku a Masaryk bol dôsledným kritikom boľševizmu.¹³ Ako buržuj a imperialistický agent bol Masaryk jednoducho nepriateľom pracujúceho ľudu a dal strieľať do hladujúcich robotníkov a roľníkov. Tu sa stretla ľudácka a komunistická propaganda vzácné v jednom bode. A takouto propagandou bola spoločnosť živená, s malými výnimkami a rôznou intenzitou, celých štyridsať rokov trvania komunizmu. V tomto duchu bolo orientované vyučovanie dejepisu a písané učebnice, takýto obraz vykresľovala oficiálna tlač, rozhlas a televízia.

Pre obe tieto, v zásade ideologické deformácie bolo typické totalitné myslenie a videnie sveta. Patrilo k nemu stotožnenie Masaryka s prvou Československou republikou, respektíve jej personifikácia v Masarykovej osobnosti, implikujúce predstavu o Masarykovi ako o „ducem“, „Führerovi“, ktorý môže štát riadiť zhora, podľa svojej vôle, a ktorý teda nesie plnú zodpovednosť za štát ako celok, vrátane všetkých jeho ekonomických, či regionálnych problémov. Prvky takéhoto totalitného videnia sveta a politiky sa však, ako bolo spomínané, objavili už za prvej Československej republiky, kedy sa intenzívne pestoval Masarykov kult. A ostávajú súčasťou politickej reality aj po páde totalitného politického systému.

Slovensko-slovenský spor

Ak hovoríme o historických osobnostiach, ktoré sú pre jednu množinu ľudí hrdinami a pre druhú nepriateľmi, potom v stredoeurópskom (a azda aj inom) priestore ide o dvojaký typ „hrdinov-nepriateľov“. V prvom prípade ide o osobnosti, pre ktoré je deliacou čiarou národ-etnikum. Teda o osobnosti, ktoré sú u jedného (svojho) národa hrdinami, zatiaľ čo pre iný národ (štát) nepriateľmi. V druhom prípade ide o osobnosti, u ktorých deliaca čiara prebieha uprostred jedného národa. Tomáš Garrigue Masaryk patrí do tej druhej skupiny.

12 HOLOTÍK, Ludovít: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 1958.

13 Kultové dielo s touto témou napísal Václav Král pod názvom *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politiky*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953.

Pokiaľ teda hovoríme o Masarykovi a slovenskej spoločnosti, vzťah k zakladateľovi česko-slovenského štátu ju rozdeľuje, je to spor slovensko-slovenský. Na jednej strane sú Slováci, ktorí podľahli historicky podmienenej, dvoma totalitami zámerne pestovanej „dvojitej deformácii“. Dôvody, pre ktoré sa ľudácke, či komunistické argumenty (a v konečnom dôsledku vlastne akási kombinácia oboch) ujali v slovenskej spoločnosti, sú tiež dvojaké. Väčšina takto zmýšľajúcich prijala jednoducho pasívne názory, ktorým boli vystavení doma v rodine, v škole, v médiách. Prípadov, že starí otcovia v rodinách boli pri tom, keď zostrelili Štefánika, je na Slovensku, a to vo všetkých regiónoch, bezpočet. Odtiaľ k presvedčeniu, že to bolo sprisahanie vedené Masarykom a Benešom, je už iba krátka cesta. Podobne je to aj so streľbou do robotníkov a s Masarykovou protislovenskosťou. Vedľa toho je tu menšina, ale zato dosť hlučná, ktorá aktívne z ideologických a politických dôvodov túto deformáciu propaguje a ďalej rozvíja. To sú starí či noví stúpenci slovenských ľudákov a komunistov. Aj keď ich nie je veľa, nemožno si robiť ilúzie, že po takmer tridsiatich rokoch od pádu komunizmu je slovenská spoločnosť voči takýmto názorom už dostatočne imúnna.

Na druhej strane sú mnohí Slováci, ktorí sa stavajú k uvedeným dvom historickým deformáciám kriticky a oceňujú Masarykove zásluhy na vytvorení Československej republiky, a teda aj na oslobodení Slovákov, a pozitívne hodnotia jeho zástoj pri formovaní moderného Slovenska. Priznávajú mu tiež zásluhy o rozvoj demokracie, a teda aj o to, že slovenská spoločnosť mala možnosť žiť a formovať sa národne i politicky v demokratickom systéme. Je zaujímavé, že menej, aj medzi samotnými Bratislavčanmi, rezonuje Masarykova nesporná zásluha na pričlenení Bratislavy k česko-slovenskému štátu a jeho premene na *de facto* hlavné mesto Slovenska. Práve skupina takto zmýšľajúcich občanov sa zaslúžila o postavenie Masarykovej sochy roku 2010.

Existuje, samozrejme, ešte aj tretia skupina obyvateľov, ktorá nemá nijaký jasný názor a ktorej je táto otázka celkom ľahostajná. Tá je nepochybne najpočetnejšia, ale pre náš diskurz nezaujímavá.

Druhá spomínaná skupina je oproti prvej osvietenejšia a vzdelanejšia. Je v tejto otázke rozhladenejšia, vidí veci nedogmaticky a v historických súvislostiach. Prvá skupina popriava sluchu aj extrémnym nacionalistom z jej radov, nadväzujúcim na ľudácku ideológiu a opakujúcim staré argumenty, bez akejkoľvek snahy poznať historický proces a zástoj Masaryka v ňom. Je zaujímavé, že v súčasnosti sa odporcovia Masaryka na Slovensku dopracovali k akejsi syntéze protimasarykovských argumentov z ľudáckych aj komunistických zdrojov. Napríklad Matica slovenská v svojom stanovisku k postaveniu Masarykovej sochy v Bratislave argumentovala tak Masarykovým čechoslovakizmom, ako aj otrepanou historikou o „Masarykovom“ strieľaní do slovenského ľudu.

Ani druhá spomínaná skupina nie je v svojich názoroch jednotná. Možno ju ešte rozdeliť na Masarykových nadšených zbožňovateľov a na kritických duchov, ktorí neberú Masaryka bez výhrad a zachovávajú si racionálny odstup, ale na základe analýzy historického procesu ho hodnotia ako významnú osobnosť nielen českých

a slovenských, ale aj svetových dejín, a špeciálne dokážu oceniť jeho zásluhy o rozvoj moderného Slovenska a európskej demokracie.

Rozdelenie slovenskej spoločnosti vo vzťahu k Masarykovi je v súlade s jej aktuálnym rozdelením na dve politicky a ideologicky rozdielne orientované skupiny. Táto realita súčasného Slovenska tiež súvisí s formovaním moderného slovenského národa v období prvej republiky a národnou agitáciou v tomto období. Zatiaľ čo v oblasti jazykovej a kultúrnej prebiehala národná agitácia medzi Slovákami v zásade jednotne, vo sfére politickej tu stáli proti sebe dve koncepcie. Na jednej strane boli autonomisti na čele s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou a na druhej strane ich odporcovia, z ktorých viacerí síce chápali, že slovenská otázka v spoločnom štáte s Čechmi ešte nie je definitívne a uspokojivo doriešená, ale odmietali nacionalistickú koncepciu a terminológiu Hlinkovcov.¹⁴ Na strane odporcov autonómie boli, pravda, aj centralisti, ktorí podporovali ideu jednotného politického československého národa. Tak sa slovenská spoločnosť doformovala v podobe jazykovo a kultúrnej jednotného, ale politicky rozdeleného národa. Dôsledky možno pozorovať až do súčasnosti a prejavujú sa aj vo vzťahu k Masarykovi.

Rozporný a ambivalentný postoj k Masarykovi nie je slovenskou zvláštnosťou. Aj v českej spoločnosti tomu tak bolo, predovšetkým pred prvou svetovou vojnou. V tom čase bol Masaryk teda aj česko-českým problémom. V českej politike jeho kritika radikálneho českého nacionalizmu a stávajúceho programu obnovy českej štátnosti vyvolávala vášnivé protimasarykovské diskusie. A Masaryk bol duch kritický a polemický. Postavu „tatička“ z neho urobila až prvorepubliková masívna agitácia, do ktorej sa, paradoxne, azda najvehementnejšie zapojili aj jeho bývalí politickí odporcovia. Polemiky okolo českého politického programu spôsobili, že Masaryk bol ešte na sklonku 19. storočia postupne vytláčaný na okraj politického života. Jeho malá „realistická“ politická strana, aj keď pozostávala z horlivých a oddaných stúpcov, bola vlastne v opozícii proti väčšinovej „národnoentuziastickej“ politike, v ktorej dominovali mladočesi i radikáli. Ďalších nepriateľov v Čechách urobilo Masarykovi odsúdenie hilsneriády a v širšom slova zmysle primitívneho antisemitizmu. Boj proti falzám takzvaných rukopisov spôsobil, že sa Masaryk rozhádal s väčšinou svojich kolegov na univerzite. To bol aj jeden z dôvodov jeho prázdninových pobytov v Bystricike pri Turčianskom Sv. Martine. Masarykov politický program a jeho postoje sa stali aj príčinou, prečo sa ocitol mimo Československej jednoty, ktorá bola národnoobranou a národnoagitačnou organizáciou. Pre ňu bol jednoducho Masaryk neprijateľný.¹⁵

Postoj k Masarykovi v českej spoločnosti sa zmenil až po vzniku Československej republiky. Z bývalého pária a outsidera sa stal tvorca česko-slovenského štátu dominantnou postavou politickej scény. Všetky predchádzajúce averzie sa stratili a rešpekt, prejavovaný Masarykovi za prvej republiky, prežil aj komunistickú

14 Bližšie pozri: KOVÁČ, Dušan: *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava, Historický ústav SAV 2010, kapitola „Biele miesta v dejinách Hlinkovej slovenskej ľudovej strany“, s. 225–232.

15 Porovnaj DOUBEK, Vratislav: *T. G. Masaryk a česká slovenská politika 1882–1910*. Praha, Academia 1999.

protimasarykovskú agitáciu. Po roku 1989 prebehlo veľmi búrlivé obdobie Masarykovej „rehabilitácie“. Masaryk sa aj navonok dostal výrazne do pamäte českej spoločnosti; vnútorne v nej, napriek oficiálnej propagande, pretrvával po celé obdobie komunizmu. Masaryk má aj v súčasnosti v českej spoločnosti kritikov. Je to však vo väčšine prípadov kritika intelektuálna, ktorá nevstupuje do širších spoločenských a politických vzťahov.

Pre osobnosť Masaryka je pritom charakteristické, že bol rešpektovaný aj politickými odporcami. Po vytvorení Československej republiky mal rešpekt aj u negatívisticky voči štátu naladených predstaviteľov nemeckej a maďarskej menšiny. Navštevovali ho často novinári z Nemecka, Rakúska i Maďarska. Považovali ho za človeka, ktorý by azda mohol zvrátiť ustanovenia mierových zmlúv. Bola to podobná dôvera, akú mali mnohí na konci vojny a po jej skončení voči americkému prezidentovi Woodrowovi Wilsonovi. Je zaujímavé pritom porovnať tento postoj s postojom k Masarykovmu žiakovi a nasledovníkovi Edvardovi Benešovi. Beneš mal a má tiež aj svojich horlivých stúpencov, avšak oveľa viac je jeho odporcov, a to nielen u Nemcov a Maďarov, ktorí sa stále odvolávajú na „Benešove dekréty“, ale aj v samotnej českej spoločnosti a rovnako aj na Slovensku. V tomto rozdielnom postoji je nepochybne zahrnuté akceptovanie toho osobnostného rozmeru u Masaryka, ktorý Benešovi chýbal.

V súčasnosti možno povedať, že Masaryk je všeobecne vo svete osobnosťou uznávanou a rešpektovanou. V zmysle protikladu „hrdina – nepriateľ“ Masaryk vo vedeckom a politickom diskurze už prakticky neexistuje. Jedinou výnimkou je časť slovenskej spoločnosti, ktorej negatívne postoje k Masarykovi, postavené na predsudkoch a minulých zámerných politických deformáciách, pretrvávajú.

Táto štúdia bola spracovaná s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-17-0399 o projekte „Z monarchie do republiky: Proces tranzície slovenskej spoločnosti“, riešenom v Historickom ústave SAV.

Jozef Tiso: můj nepřítel – tvůj hrdina?

Jan Rychlík

Stručná biografie Jozefa Tisa zaměřená na jeho politickou činnost vypadá takto:¹ Narodil se 13. října 1887 v Bytči na středním Pováží. Vystudoval teologii na univerzitě ve Vídni, kde v roce 1911 získal doktorát. Působil nejprve jako kaplan na různých místech Slovenska. Za první světové války sloužil v letech 1914 a 1915 jako polní kurát na východní frontě, téhož roku začal vyučovat náboženství na piaristickém gymnáziu v Nitře a současně působil jako spirituál v tamním biskupském semináři. Později se stal biskupským tajemníkem. Před vznikem Československa se Tiso ve slovenském národním hnutí neangažoval, ale ani nevystupoval proti němu. Hned po vyhlášení republiky se zapojil do činnosti Slovenské lidové strany, vedené knězem Andrejem Hlinkou a přejmenované v roce 1925 na Hlinkovu slovenskou lidovou stranu (HSLS). Tiso se stal jejím místopředsedou a čelným ideologem, protože na rozdíl od předsedy Andreje Hlinky měl poměrně solidní vzdělání i jazykové znalosti. V roce 1925 byl Tiso poprvé zvolen poslancem Národního shromáždění a tento mandát si udržel i v dalších volbách v letech 1929 a 1935. V letech 1927 až 1929 byl za HSLS ministrem zdravotnictví v pravicové vládě takzvané panské koalice. Tiso byl přesvědčeným autonomistou, či přesněji federalistou, a jako první jasně zformuloval právo Slováků na vytvoření autonomního státního útvaru v rámci Československa i teoreticky.² Ve své straně Tiso představoval umírněné křídlo a také českými politiky byl vnímán jako člověk, se kterým je možné se dohodnout.

1 Viz heslo „Tiso, Jozef“ ve *Slovenském biografickém slovníku*, sv. 6. Martin, Matica slovenská 1994, s. 74 n. Podrobněji viz ĎURICA, Milan Stanislav: *Jozef Tiso 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006 (3. vydání).

2 TISO, Jozef: *Ideológia Slovenskej ľudovej strany*. Praha, Tiskový odbor Ústředí Svazu československého studentstva 1930.

Po smrti Andreje Hlinky 16. srpna 1938 se stal Tiso vůdčí osobností HSLŠ a slovenské politiky vůbec. K prosazení autonomie Slovenska dokázal využít mnichovského diktátu z 30. září 1938, po kterém muselo Československo odstoupit pohraniční území Německu, a pozice ústřední vlády byla proto politicky oslabena. Šestého října 1938 na jednáních v Žilině si podřídil vedení ostatních hlavních slovenských politických stran a přinutil ústřední vládu v Praze, aby souhlasila s vyhlášením autonomie Slovenska. Poté se stal předsedou slovenské autonomní vlády. Třináctého března 1939 byl pozván do Berlína k Hitlerovi. Ten mu oznámil, že se rozhodl skoncovat se zbytkem Československa a připojit české země přímo k Německu. Tisovi důrazně doporučil, aby se Slovensko od českých zemí co nejrychleji oddělilo, protože v opačném případě na něm Německo přestane mít zájem. Následující den slovenský autonomní sněm skutečně vyhlásil samostatnost Slovenska, které se stalo satelitním státem nacistického Německa. Na podzim 1939 byl Tiso zvolen nejprve 1. října předsedou HSLŠ a 26. října prezidentem Slovenské republiky. Její závislost na Německu byla dána zvláštní německo-slovenskou ochrannou smlouvou z 23. března 1939, která znamenala slovenskou účast ve válce po boku Německa. Pod Tisovým vedením se Slovensko skutečně za druhé světové války připojilo k útoku proti Polsku a v roce 1941 i proti Sovětskému svazu. Formálně vyhlásilo 13. prosince 1941 válku také ostatním státům antihitlerovské koalice.

Politický systém, který Tiso vytvořil, se nedá jednoznačně definovat. Jeho základem mělo být sociální učení katolické církve v kombinaci s myšlenkami stavovského státu, jak jej definoval rakouský sociolog a politolog Othmar Spann (1878–1950), jehož teorie Tisa silně ovlivnily. Tiso akceptoval Spannovu myšlenku stavovského státu, byť se pro odmítavý postoj Německa nakonec na Slovensku v praxi neuskutečnila. Tiso odmítal stejně tak marxismus jako politický liberalismus, a tudíž i soutěžení politických stran a parlamentní demokracii.³ Už v období autonomie vybudoval Tiso na Slovensku autoritativní režim jedné politické strany – Hlinkovy slovenské lidové strany. Na druhé straně nebyl nacistou a v rámci HSLŠ reprezentoval umírněné a konzervativní křídlo. Obratným manévrováním dokázal dokonce eliminovat vliv radikálního nacionálněsocialistického křídla vedeného Vojtechem Tukou a Alexandrem Machem. V důsledku toho byl slovenský režim, pokud šlo o perzekuci oponentů, poměrně umírněný (ovšem s výjimkou pronásledování Židů), takže až do vypuknutí Slovenského národního povstání nebyl na Slovensku vykonán ani jeden politicky motivovaný rozsudek smrti.⁴

Tiso byl přesvědčeným antisemitou, byť v jeho případě nešlo o antisemitismus rasový, ale spíše náboženský. Jak sám řekl, za svých studií ve Vídni byl silně ovlivněn

3 Podrobněji viz WARD, James Mace: *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 2013 (v českém překladu: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Praha, Slovart 2018). Dále srv. RYCHLÍK, Jan: Ideové základy myšlení Jozefa Tisa a jejich politický dopad. In: BYSTRICKÝ, Valerián – FANO, Štefan (ed.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu: Zborník materiálův z vedeckého sympózia, Častá-Papiernička, 5.–7. mája 1992*. Bratislava, Academic Electronic Press 1992, s. 263–274.

4 Právní rozbor této situace viz RAŠLA, Anton: Legendy o Tisovi. In: *Tamtéž*, s. 140–143.

hnutím křesťanských socialistů Karla Luegera (1844–1910), tehdejšího vídeňského starosty, který učinil antisemitismus ústředním bodem svého politického programu.⁵ Antisemitismus tvořil nedílnou součást Tisova slovenského nacionalismu, který byl ideovým základem slovenského státu. V Tisově pojetí byl slovenský nacionalismus výrazem zájmů slovenského národa.⁶ Národ ale Tiso chápal čistě jazykově-etnický a náboženský,⁷ což už předem ze slovenské národní pospolitosti vyřazovalo všechny menšiny, a především Židy. Tiso sám sice neorganizoval deportace Židů, ale ani proti nim nevystoupil. Jako předseda vlády a později jako prezident republiky podepsal několik vládních nařízení a zákonů, které různým způsobem omezovaly práva Židů.⁸ Podepsal rovněž ústavní zákon č. 68/1942 Sl. z. (Slovenského zákoníku) z 15. května 1942, kterým bylo – s určitými výjimkami – sankcionováno vystěhování Židů ze Slovenska do Němci okupovaného Polska.⁹ Navíc Tiso 15. srpna 1942 ve veřejném projevu v Holíči deportace schválil a odmítl názor, že jsou v rozporu s křesťanskou morálkou.¹⁰ V roce 1944 se Tiso postavil otevřeně proti Slovenskému národnímu povstání, přičemž vzal na vědomí a dodatečně schválil povolání německé armády na Slovensko.¹¹

Jako prezident Slovenské republiky Tiso setrval coby poslední spojenec po boku Německa až do konce. V dubnu 1945 odešel ze Slovenska, nejprve do Rakouska a pak do kláštera v bavorském Altöttingu. Zde byl ale vypátrán americkou zpravodajskou službou, zatčen a potom vydán československým úřadům. Tiso byl obviněn na základě retribučních nařízení Slovenské národní rady z aktivního podílu na rozbití Československa, ze zavedení autoritativního nedemokratického režimu, z podpory

5 Viz ŠIMONČIČ, Albert – POLČÍN, Jozef: *Jozef Tiso, prvý prezident Slovenskej republiky*. Bratislava, Zväz slovenských knihkupcov 1941, s. 17 n.

6 Viz POLAKOVIČ, Štefan: *Tisova náuka*. Bratislava, Hlinkova slovenská ľudová strana 1941, s. 17.

7 Srv. TISO, J.: *Ideológia Slovenskej ľudovej strany*, s. 2. Podrobněji o Tisově chápání národa viz BAKOŠ, Vladimír: K Tisovej koncepcii národa a nacionalizmu. In: BYSTRICKÝ, V. – FANO, Š. (ed.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 275–280.

8 Šlo především o ústavní zákon ze dne 3. září 1940, č. 210/1940 Sl. z. (Slovenského zákoníku), kterým byly vládě uděleny na jeden rok plné moci k úplnému vyřazení Židů z hospodářského a společenského života. Na jeho základě byli Židé postupně cestou různých nařízení zbaveni veškerého majetku a politických i lidských práv. Dne 9. září 1941 byl na jeho základě vydán také pověstný židovský kodex (č. 198/1941 Sl. z.), jímž byly na Slovensku zavedeny norimberské rasové zákony. (Podrobněji viz KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991, s. 125–132.)

9 Ústavní zákon č. 68/1942 Sl. z. sice sankcionoval vystěhování Židů ze Slovenska, na druhé straně ale určité kategorie Židů z vystěhování vyňal a tím je vlastně paradoxně chránil. Po obsazení Slovenska německou armádou ovšem deportace Židů probíhaly již v německé režii a na vyňaté kategorie nebyl brán zřetel. (Podrobnější rozbor zákona č. 68/1942 Sl. z. viz *tamtéž*, s. 187–190.)

10 TISO, Jozef: *Prejavy a články, sv. 2: 1938–1944*. Ed. Miroslav Fabricius a Katarína Hradská. Bratislava, Academic Electronic Press 2007, s. 492 n., dokument č. 287 – Prejav J. Tisu na cirkevno-národných slávnostiach (15. augusta 1942, Holíč).

11 TÝŽ: *Prejavy a články, sv. 3: 1944–1947*. Ed. Miroslav Fabricius a Katarína Hradská. Bratislava, Historický ústav SAV 2010, s. 7–9, dokument č. 1 – Prejav J. Tisu v Slovenskom rozhlase při příležitosti vstupu německých vojsk na slovenské územie (Bratislava, 30. augusta 1944).

válečného úsilí nacistického Německa, z účasti na deportacích Židů a ze zrady na Slovenském národním povstání.¹² Národní soud v Bratislavě jej po tříměsíčním procesu odsoudil k trestu smrti. Žádost o milost prezident Edvard Beneš zamítl, protože ji vláda nedoporučila. V časných ranních hodinách 18. dubna 1947 byl Tiso na nádvoří věznice bratislavského krajského soudu oběšen.

Obvinění, apologetika a rozsudek smrti

K pochopení diskuse okolo Jozefa Tisa bude nejprve třeba zaměřit se na hlavní obvinění proti němu a současně i na způsob, jakým se Tiso sám a potom i jeho apologeti s těmito obviněními vypořádali. Pro jednoduchost vyjdeme z obžaloby, která proti němu byla vznesena před Národním soudem, byť kritika Tisa nemá jen trestněprávní rovinu. I dnes se však týká těch bodů, které jsou obsaženy už v obžalovacím spisu z roku 1946. Na prvním místě zde tehdy bylo obvinění z účasti na rozbití Československa v březnu 1939. Další obvinění se týkají nastolení a udržování nedemokratického režimu slovenského státu, účasti na válce proti Sovětskému svazu a Spojencům, podílu na vyvezení a vyvraždění Židů a nakonec odmítnutí alespoň pasivně podpořit Slovenské národní povstání a zachování loajality k nacistickému Německu až do konce.

Apologetika Tisa vychází v podstatě z jeho vlastní obhajoby před Národním soudem, kterou jeho stoupenci později jen rozšířili argumentačně a pokusili se ji podepřít nějakými fakty. Stačí tedy, podíváme-li se na Tisovu obhajobu z roku 1947.¹³ Obvinění z účasti na rozbití republiky Tiso odmítl s tím, že Slovensku hrozilo pohlcení horthyovským Maďarskem. Apologeti Tisa později argumentovali také právem každého národa na samostatný stát, a tento argument se postupně dostával do popředí. V ostatních bodech obžaloby se Tiso odvolával zpravidla buď na nátlak Německa, kterému nemohl vzdorovat, anebo „na teorii menšího zla“, totiž na svou snahu zabránit ještě větší závislosti Slovenska na Německu, odvrátit uchopení moci slovenskými nacionálními socialisty kolem Vojtecha Tuky a Alexandra Macha, anebo prostě na nutnost bránit zájmy slovenského národa za všech okolností. Podíl na genocidě slovenských Židů odbyl Tiso tím, že o jejich tragickém osudu nic nevěděl. Obhájci Tisa kladli později především důraz na jeho roli při vzniku slovenského státu. Nedemokratický charakter slovenského režimu odůvodňovali válečnými poměry, účast na válce označovali jako symbolickou, účast na deportacích Židů pak

12 Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33/1945 Zb. n. SNR zo dňa 15. mája 1945, o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва. In: Nové ASPI [online]. [Cit. 2018-06-25.] Dostupné z: <https://www.noveaspi.sk/products/lawText/1/11701/1/2>. Na webovej stránce jsou publikovány i pozdější novelizace tohoto nařízení (viz Nariadenie SNR č. 57/1946 Zb. n. SNR).

13 Závěrečná obhajovací řeč Jozefa Tisa je otištěna v publikaci: SMOLEC, Ján (ed.): *Proces s dr. J. Tisom: Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho*. Bratislava, Tatrapress 1990, s. 122–222. V autentické podobě podle stenografického protokolu je součástí 3. svazku Tisových projevů (viz pozn. 11).

zlehčovali tvrzením, že Tiso souhlasil jen s jejich vyvezením na práce a o jejich skutečném osudu nevěděl. Odmítnutí povstání zase apologeti vysvětlovali tím, že bylo namířeno proti existenci slovenského státu.

V českém prostředí po válce byla samozřejmě za největší Tisův zločin považována jeho účast na rozbití republiky v březnu 1939, což ale pro větší část slovenské veřejnosti zločin nebyl. Rozdíl ve vnímání Tisovy role při vyhlášení samostatnosti Slovenska v českém a slovenském prostředí si uvědomovalo hned po válce více lidí. Není jistě náhodou, že Anton Rašla, vojenský prokurátor v Tisově procesu, navrhol postavit žalobu na obvinění z účasti na zločinech proti lidskosti, a nikoliv na obvinění z účasti na rozbití republiky. Rašla si zřejmě uvědomoval, že právě zde budou argumenty obžaloby velmi vratké a z Tisa se stane mučedník slovenské nezávislosti. Rašlův návrh ale nebyl přijat.¹⁴

Z výše uvedeného výkladu je jasné, že z českého pohledu tedy po válce nebyl velký rozdíl například mezi Tisem a sudetoněmeckými vůdci Konradem Henleinem či Karlem Hermannem Frankem, kteří rovněž zavinili rozbití republiky. Česká veřejnost by nepochybně mnohem snáz akceptovala Tisa a slovenský stát, kdyby Češi sami v této době o svůj stát nepřišli.¹⁵ Události ze 14. března 1939 na Slovensku totiž není možné oddělit od událostí následujícího 15. března, dne nacistické okupace Čech a Moravy a anexe českých zemí k Německu v podobě takzvaného protektorátu. Protektorát ale nebyl žádným českým státem, jak se mnoho Slováků mylně domnívalo, ale jen autonomním územím v rámci Německé říše. Tiso byl proto v českém prostředí vnímán mnohem negativněji než protektorátní prezident Emil Hácha, který v noci na 15. březen v Berlíně souhlasil s okupací českých zemí. Rozdíl byl totiž v tom, že Hácha sám druhou republiku rozbít nepomáhal a protektorát považoval jen za dočasné řešení, které bude v příhodný okamžik opět nahrazeno československou, nebo alespoň českou samostatností. Tiso naproti tomu obnovu Československa v jakékoliv formě odmítal, ačkoliv od slovenského diplomatického zástupce ve Švýcarsku Jozefa Kirschbauma věděl, že Spojenci po válce s existencí samostatného Slovenska nepočítají.¹⁶ Navíc mnoho Čechů na Slovensku bylo v letech 1938 a 1939 konfrontováno s protičeskou politikou Tisova režimu, především

14 *Tamtéž*, s. 33 n. Rašla uvádí, že stejný názor na vypracování obžaloby měl i Ludovít Rigan jako jeden z civilních žalobců.

15 K tomu podrobněji viz RYCHLÍK, Jan: Vznik Slovenského státu a česká společnost. In: BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal a kol.: *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. Bratislava, Veda 2010, s. 392–405; TÝŽ: Situace v Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939 a na počátku roku 1940 ve zprávách Generálního konzulátu Slovenské republiky v Praze. In: *Český časopis historický*, roč. 109, č. 4 (2011), s. 716–738.

16 KIRSCHBAUM, Joseph Marian: My Last Diplomatic Report to the President of Slovakia. In: *Furdek: Jednota Annual*, sv. 11. Cleveland, First Catholic Slovak Union 1972, s. 85. Ve slovenském překladu: KIRSCHBAUM, Jozef Marian: Moja posledná správa prezidentovi Slovenskej republiky. In: Jozef Tiso: Mučeník viery katolíckej a národa slovenského [online]. © 2012–2018 Igor Cagán [cit. 2018-06-30]. Dostupné z: <http://www.jozeftiso.sk/jt/k-zivotu/35-ocami-sucasnikov/231-moja-posledna-diplomaticka-sprava-prezidentovi-slovenskej-republiky>.

pak s vyháněním Čechů ze Slovenska. V důsledku protičeských opatření slovenské vlády byl v českém prostředí Tisův režim celkem oprávněně vnímán i jako protičeský a Tiso sám jako nepřítel Čechů.

V českém prostředí po válce nebyl v postoji k Tisovi rozdíl mezi jednotlivými politickými stranami: jak levicoví komunisté a sociální demokraté, tak národní socialisté, představující tehdy nejpravicejší českou politickou stranu, požadovali jeho smrt. Umírněnější postoj zastávala pouze Československá strana lidová, která jako strana klerikální nepovažovala za únosné nechat popravit katolického kněze. Podobně se na věc dívali i čeští agráři, jejichž strana nebyla povolena a kteří vstoupili většinou buď do lidové, anebo do národněsocialistické strany. Ladislav Feierabend, předválečný agrární politik, který přijal členství národních socialistů, o tom napsal: „Také dr. Josef Tiso, prezident slovenského státu, dostal právem smrt, ale vykonání tohoto trestu se mi v jeho případě nezdálo účelné.“¹⁷ Národní socialisté jako celek o trestu pro Tisa neměli pochybnosti, stejně jako je neměli komunisté. Prokop Drtina, národněsocialistický ministr spravedlnosti, odmítl doporučit Tisovu žádost o milost. Žádal nejprve, aby vláda vrátila Tisovu žádost předsednictvu Slovenské národní rady, které se mělo k žádosti jednoznačně vyjádřit. Když ale komunisté prosadili zamítnutí tohoto požadavku, odmítl milost podpořit.¹⁸

Hodnocení Tisa na Slovensku záviselo od pohledu na slovenský stát a jeho režim. Stát jako takový mohl být pro většinu Slováků celkem přijatelný, ale o režimu to neplatilo. Luďácký režim odmítali jak komunisté, tak demokraté různých politických směrů. Pro komunisty byl formou fašistické diktatury v zájmu slovenské buržoazie a Tisa vnímali jako jejího představitele. Komunistům tedy na slovenském státu vadilo především to, že byl státem buržoazním, a navíc ještě fašistickým.¹⁹ Pro demokraty různých odstínů byl luďácký režim popřením zásad demokracie, parlamentní formy

17 FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*, sv. 3. Praha, Atlantis 1996, s. 348 (2. vydání).

18 Ve svých pamětech o tom napsal: „My, čtyři národně socialističtí ministři jsme se tak postavili nebo hlasovali proti udělení milosti. Návrh na udělení milosti, který jsem činil podmínkou svého souhlasu Lettrichovi a Nicholsovi, jsem nedostal, a nebyl jsem tedy ničím vázán. Naproti tomu zrada československého poslance a několikrát i ministra na československém státu v době zvýšeného ohrožení státu byla nesporná a páchal ji soustavně celou řadu let od příchodu Hitlera k moci (!) a od založení Henleinovy a Karmazinovy nacistické strany československých Němců. Podporoval je politicky, s Henleinem se paktoval před Mnichovem. Pak zradil i Háchův režim vyhlášením slovenského odtržení, což učinil dokonce i proti vůli Hlinkova dědice a následníka Karola Sidora. Svou nacistickou (!) samovládou udržoval na Slovensku až do konce války, vypověděl válku i Spojeným státům americkým a poslal slovenské vojáky po boku německé armády proti sovětskému Rusku. Když na Slovensku vypuklo Slovenské národní povstání, mařil je svými projevy a pomohl je zdolat svým rozhlasovým projevem i příchodem do poražené Banské Bystrice po boku generála SS! Kdo spáchal proti ČSR větší zločiny a horší zradu než tento katolický kněz?! Nikdo. Trest smrti byl na místě, odmítnutí milosti též. Pro ministry tak uvědoměle české strany, jako byli národní socialisté, nebylo možno jít dále, než jsme ve věci Josefa Tisa šli. A nebylo možno očekávat od nich více, než učinili.“ (DR-TINA, Prokop: *Československo můj osud: Kniha života českého demokrata 20. století*, sv. II/2: *Rok 1947 – únor 1948*. Praha, Melantrich 1992, s. 303 n.)

19 Viz SIRÁCKY, Andrej: *Klerofašistická ideológia ľudáctva*. Bratislava, Slovenská akadémia ved 1955.

vlády a občanských svobod. Jak komunisté, tak demokraté přitom svorně vnímali velmi negativně skutečnost, že se Tiso přimkl k nacistickému Německu a setrval po jeho boku až do konce. Na druhé straně je jasné, že slovenští nacionalisté usilující o samostatný slovenský stát viděli v Tisovi hrdinu, protože vyhlášení slovenské samostatnosti bylo v jejich očích morálně oprávněným a politicky zcela správným aktem. Skutečnost, že slovenský národ poprvé v dějinách získal svůj samostatný stát, byť zcela závislý na Německu a s velmi problematickým režimem, měl pro slovenské nacionalisty natolik zásadní a přímo epochální význam, že nedokonalosti tohoto státu se jim zdály zcela nepodstatné.²⁰

Postoj Komunistické strany Slovenska (KSS) k Tisovi byl v letech 1946 a 1947 shodný s postoji českých komunistů, a pokud jde o požadavek hrdelního trestu pro Tisa, tedy i stejný, jaký zastávali sociální demokraté a národní socialisté. Hovořím-li o postoji slovenských komunistů, mám na mysli především vedení strany, protože mnozí řadoví členové měli prokazatelně na věc jiný názor.²¹ Komunistickou stranu Slovenska ovšem k tomuto nesmiřitelnému stanovisku vedl jen politický kalkul: na jaře 1946 vedení Demokratické strany (DS) uzavřelo dohodu s představiteli politického katolicismu o podpoře v nastávajících volbách, ve kterých pak strana právě hlasy katolíků (dříve převážně voličů HSLŠ) zvítězila. Komunisté věřili, že tato dohoda, později označovaná jako „aprílová“, obsahovala tajný závazek Demokratické strany, že nepřipustí Tisovo odsouzení, respektive výkon rozsudku. Komunisté byli proto přesvědčeni, že pokud bude Tiso popraven, katoličtí voliči se odvrátí od Demokratické strany. O samotného Tisa jim přitom vlastně vůbec nešlo. Existence tajné dohody nebyla ve skutečnosti nikdy prokázána a dá se o ní silně pochybovat.²² Demokratická strana, byť se aktivně podílela na boji za obnovu Československa a k Tisovi neměla žádné sympatie, ovšem zaujala k výkonu trestu smrti skutečně negativní postoj a její představitelé se do poslední chvíle snažili dosáhnout udělení milosti. Oprávněně se totiž obávali, že poprava poškodí vztahy mezi Slováky a Čechy i mezi katolíky a evangelíky a v konečném důsledku z ní budou politicky profitovat komunisté.²³

20 Viz VNUK, František: *Ludová strana v slovenskej politike*. In: *Literárny almanach Slováka v Amerike*. Chicago, Logos – Cromwell 1968, s. 44 n.

21 Viz URSÍNÝ, Ján: *Z môjho života: Príspevok v vývoju slovenskej národnej myšlienky*. Martin, Matica slovenská 2000, s. 122.

22 Nedá se předpokládat, že by na sebe Demokratická strana vzala závazek zabránit Tisovu odsouzení, protože ho ani neměla možnost splnit. Ján Ursíný, jeden z iniciátorů aprílové dohody za demokraty, se ve svých pamětech o takovém závazku vůbec nezmiňuje (*tamtéž*). Pavol Čarnogurský, který se jednání zúčastnil za katolíky, tvrdí, že se demokraté zavázali zasadit se za pokud možno mírný rozsudek, resp. za udělení milosti, přičemž ale žádný písemný závazek neposkytli (ČARNOGURSKÝ, Pavol: *Svedok čas*. Bratislava, USPO Peter Smolík 1997, s. 198 n.).

23 Předseda Demokratické strany Jozef Lettrich, vůdčí osobnost povstalecké Slovenské národní rady, který byl sám Tisovým režimem pronásledovaný, o tom napsal: „Komunisti ešte pred začatím procesu viac ráz zaujali stanovisko, že Tiso musí byť popravený. Demokrati sa postavili proti jeho poprave z dôvodov štátne politických (československých) i z príčin rýdzo slovenských. Odôvodnene sa obávali zhoršenia slovensko-českého pomeru, keby bol

Výkon trestu smrti sice přijala slovenská veřejnost (a to nejen katolíci) nesouhlasně, avšak až na malé výjimky klidně.²⁴ Ve slovenském katolickém prostředí zůstal samozřejmě obraz Tisa i nadále pozitivní. Stalo se přesně to, čeho se obávali slovenští evangelíci: pro nemálo slovenských katolíků se Tiso stal mučedníkem. Vznikla také představa, že Tisa vlastně popravili Češi. Vina za Tisovu smrt byla přisobována především prezidentovi Edvardu Benešovi, jenž na Slovensku nebyl nikdy populární. V lidovém podání šlo ze strany Beneše o akt msty. Tisova poprava se tak vedle údajného sestřelení letadla generála Miroslava Rastislava Štefánika a legendy o tom, že Beneš zaprodal v roce 1920 Spiš a Oravu za Těšínsko a ostravské uhlí, stala permanentní součástí slovenských protičeských stereotypů a mýtů. Nic na tom nezměnila skutečnost, že Tiso byl souzen slovenským soudem podle slovenských retribučních norem schválených Slovenskou národní radou, přičemž tyto slovenské normy – mimochodem mnohem přísnější než české retribuční dekrety – ani neumožňovaly odsoudit Tisa k jinému trestu než k smrti anebo k třicetiletému vězení.²⁵

Obraz Tisa jako dobráckého venkovského kněze, který zachránil slovenský národ před maďarskou a německou okupací a zajistil během druhé světové války Slovákům blahobyt, byl v katolickém prostředí předáván z generace na generaci, a byť časem vybledl, udržel se částečně přes celé komunistické období až do současnosti. Předávání těchto „pravdivých informací“ probíhá způsobem, který je dobře znám folkloristům.²⁶ Tiso má v lidovém podání výhradně pozitivní črty a jsou mu v rozporu s historickou skutečností připisovány zásluhy, které neměl (například údajná záchrana slovenských Židů), zatímco negativní vlastnosti jsou naopak přisuzovány výhradně jeho odpůrcům. Jinými slovy: lidový hrdina vypadá v lidovém podání vždy

popravený predstaviteľ slovenského radikálneho nacionalizmu, a narušenia konfesijných vzťahov medzi Slovákmi, keby bol popravený rímskokatolícky kňaz. Okrem toho proti poprave hovorili aj dôvody psychologické a zmysel pre spravodlivosť. Nebolo totiž zrejme poskytovať možnosť výstredným politickým kruhom, aby z politického vinníka urobili mátyra. Popri všetkých činoch v totalitnom režime Slovenského štátu Tiso reprezentoval umiernený smer, takže nebolo spravodlivé, aby sa táto závažná okolnosť nevzala do úvahy.“ (LETTRICH, Jozef: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava, Archa 1993, s. 191. Kniha vyšla pôvodne v roce 1955 v New Yorku a o rok později v Londýně anglicky pod názvem *A History of Modern Slovakia*.)

- 24 K reakcím na Tisovu popravu viz VNUK, František (ed.): *Dokumenty o postavení katolické církvi na Slovensku v letech 1945–1948*. Martin, Matica slovenská 1998, dokument č. VI/7, s. 118 n.; dokument č. VI/8, s. 119; dokument č. VI/15, s. 128; dokument č. VI/16, s. 128 n.; RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava, Academic Electronic Press 1998, s. 95 n.
- 25 Pokud jde o záležitost kolem případné milosti, slovenská katolická veřejnost vůbec nereflektovala fakt, že o její neudělení se „zasloužilo“ především předsednictvo Slovenské národní rady, které se k návrhu odmítlo vyjádřit a postoupilo jej bez komentáře přímo vládě v Praze. Prezident Beneš se nepochybně dopustil politické chyby, když odmítl Tisovi milost udělit, avšak na druhé straně je třeba si uvědomit, že právo milosti spočívá v privilegii hlavy státu milost udělit, či neudělit, a nikoliv v právu odsouzeného milost vymáhat.
- 26 Viz RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna – RYCHLÍK, Jan: Problémy výzkumu transmise lidové kultury. In: *Národopisný věstník československý / Bulletin d'ethnographie tchécoslovaque*, roč. II (44). Praha, Národopisná společnost československá při ČSAV 1985, s. 85–93.

tak, jak jej lidové vrstvy chtějí vidět, a koná takové skutky, jaké by podle lidových představ o dobrém vládcí měl konat.²⁷

Zajímavé je, že naprostá většina Slováků (včetně slovenských katolíků) zároveň vysoce pozitivně hodnotila Slovenské národní povstání a jako by zcela zapoměla, že Tiso proti němu otevřeně vystoupil. Naproti tomu evangelická komunita si vždy od Tisa zachovávala značný odstup a jeho režim, v němž byli evangelíci občany druhé kategorie, hodnotila zdrženlivě. Trest smrti ale i ona v zásadě hodnotila jako neadekvátní a jeho výkon jako politicky chybný.

Na Slovensku se v období komunismu samozřejmě Tisův kult nemohl rozvíjet a oficiální historiografie hodnotila jeho historickou roli jednoznačně negativně. Na tom se nic zásadního nezměnilo ani v roce 1968, kdy v rámci slovenského boje za federaci byla v tisku celkem otevřeně nastolována různá historická témata. Tiso se ale do tohoto rámce nevešel, protože boj za federaci se opíral o státoprávní odkaz Slovenského národního povstání a proti němu Tiso jednoznačně vystoupil. Zřejmě jedinou výjimkou byl článek Ladislava Hoffmanna „Katolícka cirkev a tragédia slovenských židov“, uveřejněný v liberálním týdeníku *Kultúrny život*.²⁸ S nástupem takzvané normalizace pochopitelně jakékoliv pokusy o rehabilitaci Tisa ustaly.

Tisův kult v kruzích slovenské emigrace

Adorace Jozefa Tisa se už od konce války rozvíjela v prostředí slovenských emigrantů, a to především ve Spojených státech a Kanadě. Na jeho šíření se podílely především tamní krajanské organizace Slovenská liga v Americe (*Slovak League of America* – SLA) a Kanadská slovenská liga (*Canadian Slovak League* – CSL) s jejich tiskovými orgány. Bylo to způsobeno i určitým personálním propojením: do Severní Ameriky emigrovala řada osobností veřejného života ľudáckého režimu, z nichž někteří zaujali i významná místa v krajanském životě. Tak například Jozef Paučo, šéfredaktor novin *Slovák* (ústředního orgánu HSL), se stal v USA šéfredaktorem krajanských novin *Slovák v Amerike*, ve slovenských krajanských institucích a ústavách působili například historizující publicista Konštantín Čulen či historik František Hrušovský. Čulen vydal už krátce po válce v USA oslavný Tisův životopis s názvem *Po Svätoplukovi druhá naša hlava*, přičemž jej věnoval „nehynúcej pamiatke obetí takzvaného Národného súdu a súdov ľudových, ktoré po Slovensku rozosiala čierna

27 Viz RYCHLÍK, Jan: National Consciousness and Social Justice in Historical Folklore. In: HOERDER, Dick – BLANK, Inge (ed.): *The Roots of the Transplanted*, sv. 2. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs – Columbia University Press 1994, s. 43–53.

28 HOFFMANN, Ladislav: Katolícka cirkev a tragédia slovenských židov. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 23 (7.6.1968), s. 6. Ladislav Hoffmann a jeho bratr Gabriel Hoffmann byli Židé, kteří však již dlouho před vznikem slovenského státu konvertovali ke křesťanství, a získali proto od prezidenta Tisa výjimku z ustanovení židovského kodexu. Z vděčnosti potom obhajovali nejen Jozefa Tisa, ale i jeho protižidovskou politiku. (Viz HOFFMANN, Gabriel – HOFFMANN, Ladislav: *Katolícka cirkev a tragédia slovenských židov v dokumentoch*. Partizánske, G-print 1994.)

zloba náboženskej neznášanlivosti našich bratov [evanjelikov] a vôľa najväčších nepriateľov slovenského národa, Dr. Beneša a Čechov“.²⁹ Paučo jako první publikoval Tisovu obhajovací řeč před Národním soudem.³⁰ V roce 1953 vydal knihu *Tisov odkaz*, ve které představil Tisa jako mučedníka, kterého uctívá celý slovenský národ.³¹ Tisovi také Paučo věnoval rozsáhlou kapitolu ve svých vzpomínkách, vydaných v roce 1967.³² V roce 1972, při příležitosti dvacátého pátého výročí Tisovy popravky, vyšlo v ročence *Slovakia*, kterou tehdy Paučo redigoval, několik oslavných studií i vzpomínkových článků o Tisovi, z nichž ústřední napsal někdejší generální tajemník HSLŠ a potom slovenský *chargé d'affaires* v Bernu Jozef Marián Kirschbaum.³³ Tisův kult se šířil také mezi slovenskými exulanty v Argentině, kam odešli především ti Slováci, kterým se nepodařilo získat vstupní víza do Spojených států a Kanady. V Argentině působil až do smrti například Štefan Polakovič, jeden z hlavních ideologů a filozofů luďáckého režimu, který již za války vydal na Slovensku sbírku Tisových článků a projevů.³⁴

V podmínkách vrcholící studené války luďáčtí emigranti celkem logicky zdůrazňovali právě antikomunistický charakter režimu slovenského státu, kterým dokonce odůvodňovali účast slovenské armády ve válce proti Sovětskému svazu za druhé světové války.³⁵ O popularizaci Tisa se konečně přičinili v šedesátých a sedmdesátých letech především František Vnuk a Milan Stanislav Ďurica, tehdy exiloví historici mladší generace. Velmi citlivou otázku Tisovy zodpovědnosti za deportace Židů v roce 1942 například Ďurica v roce 1957 vyřešil tak, že v rozporu s historickou skutečností popsal Tisa téměř jako zachránce slovenských Židů, který jim údajně masově uděloval prezidentské výjimky.³⁶ Vyhlášení války Spojeným státům a Velké

29 ČULEN, Konštantín: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava: Život Dr. Jozefa Tisu*, sv. 1–2. Middletown (Pennsylvania), Prvá katolícka slovenská jednota 1947 a 1948, s. 1. Nové vydání: Partizánske, Garmond 1992.

30 PAUČO, Jozef (ed.): *Dr. Jozef Tiso o sebe*. Passaic (New Jersey), Slovenský katolícky Sokol 1952, s. 353–355. Obhajovací řeč byla otištěna podle zápisu, který pořídil jeden z diváků v soudní síni, a nebyla proto úplná ani přesná. Úplná obhajovací řeč podle soudního stenografického protokolu byla publikována teprve v roce 2010 (viz TISO, J.: *Prejavy a články*, sv. 3, s. 99–217, Obranná řeč Dr. Jozefa Tisa pred Národným súdom v dňoch 17. a 18. marca 1947 – viz pozn. 11).

31 „Dr. Jozef Tiso vstúpil do skryše srdca celého slovenského národa dávno pred popravou, prv než sa stal hlavou samostatného slovenského štátu. Predtým, než by bol niekto pomyslel, že sa nájdu zlosynovia, ktorí zavraždia spravodlivého a vznešeného panovníka (!) nášho.“ (PAUČO, Jozef: *Tisov odkaz*. Middletown (Pennsylvania), Jednota Press 1953, s. 71.)

32 TÝŽ: *Tak sme sa poznali: Predstavitelia Slovenskej republiky v spomienkach*. Middletown, Jednota Press 1967, s. 221–278.

33 KIRSCHBAUM, Joseph Marian: Dr. Joseph Tiso: The Prelate-Politician who Died on the Gallows for His People. In: *Slovakia*, roč. 22, č. 45 (1972), s. 5–20.

34 POLAKOVIČ, Štefan: *Z Tisovho boja*. Bratislava, Vydavateľstvo HSLŠ 1941.

35 PAUČO, Jozef: *Slováci a komunizmus*. Middletown, Jednota Press 1957, s. 107–111.

36 ĎURICA, Milan Stanislav: Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia. In: *Slovakia*, roč. 7, č. 3–4 (1957), s. 1–22; 2., samostatné vydání: Padova, Università Padova 1964; vyšlo také slovensky: *Dr. Jozef Tiso a problém Židov na Slovensku*. Middletown, Jednota Press 1957. Ďurica svou tezi o Tisovi jako zachránci slovenských Židů publikoval i v jiných ja-

Británii 13. prosince 1941, pro luďácký exil velmi nepříjemné, zase jeho publicisté odbývali poukazem na skutečnost, že o tomto aktu nerozhodl slovenský sněm a že reálně k žádným bojům nedošlo. Často se přitom objevoval argument, že Američané a Britové nikdy nevzali vypovězení války na vědomí.³⁷ Skutečnost, že se Tiso postavil proti Slovenskému národnímu povstání, objasňovali tím, že toto povstání znamenalo nastolení komunistického režimu. Slovenské národní povstání totiž pro příslušníky exilu – na rozdíl od většiny Slováků doma – bylo jen „neuvěřitelným a nepochopitelným spiknutím“ proti Slovenské republice.³⁸ Na druhé straně je třeba říci, že pro Slováky, kteří odešli do exilu teprve po roce 1968, již zpravidla Tiso nebyl žádnou autoritou a k jeho odkazu se nehlásili. Tito lidé si uvědomovali, že má-li být v budoucnosti obnoven slovenský stát, pak se tak musí stát na zcela nových základech.

Pokusy luďáckého exilu o Tisovu morální rehabilitaci v očích amerických politických kruhů se nesetkaly v zahraničí s velkým úspěchem. V letech studené války Spojené státy podporovaly exilovou Radu svobodného Československa, která se skládala z českých a slovenských československy orientovaných předúnorových politiků. Tito politici byli sice jednoznačně antikomunističtí, ale odmítali – byť i v zájmu společného boje proti komunismu – jakoukoliv spolupráci s luďáckým exilem, shromážděným kolem Slovenské národní rady v zahraničí a Slovenského osvobozovacího výboru. Pro Radu svobodného Československa byl Tiso *persona non grata* a také jí zůstal: v tomto ohledu se politici exilu nelišili od komunistické garnitury v Praze. Česká posrpnová emigrace, která byla svědkem vzniku československé federace, měla sice na rozdíl od emigrace pouňorové mnohem příznivější postoj k myšlence samostatného Slovenska, ale možnost jakékoliv rehabilitace Tisa odmítala.³⁹

zycích (viz např. TÝŽ: *La Republica Eslovaca y la tragedia de los judios europeos*. Buenos Aires 1957). Tvrzení, že prezident Tiso zachránil několik tisíc Židů tím, že jim udělil tzv. prezidentské výjimky, patří ke standardní výbavě Tisových apologetů, přičemž argumenty vesměs paušálně přebírají právě z Ďuricovy práce. Ďuricovo tvrzení není ale pravdivé. Prezident Slovenské republiky měl podle paragrafu 255 židovského kodexu skutečně právo udělit dispens buď ze všech, anebo z některých ustanovení kodexu, tj. z protizidovských nařízeních. Držitel tzv. úplné výjimky nebyl *de iure* považován za Žida, čímž byl vyňat z deportací nejen on, ale i jeho rodina. Z dochované dokumentace uložené ve Slovenském národním archivu vyplývá, že prezident Tiso udělil celkem asi 900 výjimek, a to především již delší dobu pokřtěným Židům anebo Židům žijícím v manželství s nežidovským partnerem. Na pokřtěné Židy a Židy žijící ve smíšených manželstvích se ovšem deportace stejně nevztahovaly. Pro záchranu nemalého počtu slovenských Židů měly ve skutečnosti mnohem větší význam tzv. rezortní výjimky, které vydávali jednotliví ministři.

37 Problém spočíval v tom, že USA a Velká Británie Slovenskou republiku v roce 1941 neuznávaly, a z právního hlediska tedy nemohly na vypovězení války nijak reagovat.

38 VNUK, František: *Neuveriteľné sprisahanie*. Middletown, Jednota Press 1964.

39 *Tamtéž*, s. 121 n.

Tiso a disent

Pro český disent zůstal Tiso nepřijatelný stejně jako luďácký režim. Na Slovensku byla situace poněkud odlišná, protože hlavní silou slovenské opozice byl právě katolický disent. Pro slovenské katolíky bylo vnitřně těžké akceptovat skutečnost, že právě katolický kněz, a ještě k tomu hlava doposud jediného v historii existujícího slovenského státu, by se mohl dopustit nějakého nečestného a zavrženíhodného jednání. Čistě lidsky a také psychologicky je takový postoj jistě pochopitelný. Poněvadž si ale většina katolických aktivistů, jakými byli například František Mikloško nebo Ján Čarnogurský, uvědomovala, že přihlášení k Tisovi by opozici politicky diskreditovalo, zaujímal raději opatrné a vyčkávací stanovisko. V tomto směru je přímo charakteristický postoj čelného představitele slovenské katolické opozice Jána Čarnogurského. Čarnogurský vystudoval práva na Karlově univerzitě v Praze a později v Bratislavě obhájil doktorskou disertaci o protižidovském zákonodárství na Slovensku. V říjnu 1988 podepsal prohlášení opozičních intelektuálů vyjadřující lítost nad deportacemi Židů ze Slovenska v roce 1942.⁴⁰ Přesto v rozhovoru pro český samizdatový časopis *Alternativa* na otázku, co si myslí o Tisovi, odpověděl takto: „Nie som historik a nepoznám dostatočne dejiny slovenského štátu. Jeden čas som sa zaoberal časťou jeho zákonodarstva, ale to je tiež už dávnejšie. Nemám ani vykryštalizovaný názor na Jozefa Tisu. Všímam si iba spomienky a názory na neho, ktoré na Slovensku zachytávam. Tie sú skôr kladné.“⁴¹ Pro slovenskou občanskou opozici byl ovšem Tiso tabu stejně jako pro Čechy. S ohledem na celkovou politickou situaci a snahu vytvořit jednotnou opoziční frontu proto ani pro katolický disent nebyla osobnost Tisa vhodná jako vzor. Jeho vize konzervativního Slovenska ostatně nebyla v sedmdesátých a osmdesátých letech pro Slováky už přitažlivá.

Přes odmítavý postoj k Tisovi a válečnému slovenskému státu v českém opozičním prostředí převládlo mínění, že i Tisovi stoupenci na Slovensku mají právo hlásat své názory a neměli by být za to státní mocí postihováni. Tento postoj se jasně projevil v kauze Ivana Polanského. Slovenský tiskař Polanský vydával na Slovensku samizdatový *Historický zápisník*. Prvé číslo vyšlo v roce 1986 a týkalo se právě Jozefa Tisa. Argumenty, kterými se Polanský snažil Tisa rehabilitovat, nebyly původní, nýbrž naopak plně převzaté z luďácké exilové literatury. Polanský ukázal *Historický zápisník* tajnému biskupovi Jánovi Chryzostomu Korcovi, který sice zřejmě s jeho obsahem osobně souhlasil, ale současně si uvědomoval, že politicky není vhodný, a proto Polanskému doporučil, aby s vydáváním přestal. Polanský to Korcovi slíbil, ale přesto připravil další číslo časopisu, věnované tentokrát Andreji Hlinkovi. Policie celý náklad časopisu zabavila a sám Polanský byl 5. listopadu 1987 zatčen a obviněn z propagace fašismu. Polanského články obhajující a oslavující Jozefa Tisa mohly samozřejmě těžko vyvolat v českých zemích pozitivní reakci. Přesto se česká opozice za Ivana Polanského postavila a Charta 77 uznala jeho právo hlásat svobodně své

40 Viz ČARNOGURSKÝ, Ján: *Videné od Dunaja: Výber z prejavov, článkov a rozhovorov*. Bratislava, Kalligram 1997, s. 122–124.

41 *Tamtéž*, s. 112.

názory. Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných označil v listopadu 1987 zatčení Polanského za útok proti náboženským a občanským aktivitám. Dvanáctého října 1988 byl založen Výbor solidarity s Ivanem Polanským, do kterého se zapojilo několik desítek českých publicistů a vydavatelů samizdatu. V rámci výboru vznikla čtyřčlenná informační skupina složená z jednoho Slováka (Ján Čarnogurský) a tří Čechů (Václav Benda, Jiří Gruntorád, Heřman Chromý). Na podporu Polanského vystoupil i arcibiskup pražský František kardinál Tomášek, který v dopise jeho manželce Idě ocenil přínos Ivana Polanského při vydávání katolické literatury. Také Demokratická iniciativa, sdružení českých pravicových liberálů nemajících samozřejmě žádné osobní či politické sympatie k Tisovi, vystoupila na Polanského obranu a poslala proti jeho uvěznění 9. září 1988 protest předsedovi federální vlády Lubomíru Štrougalovi.

Otevřená podpora přinesla částečný úspěch: Polanský byl nakonec odsouzen nikoliv za propagaci fašismu, ale jen za podvracení republiky a na podzim 1988 byl na základě amnestie vyhlášené prezidentem Gustávem Husákem k sedmdesátému výročí vzniku Československa podmíněčně propuštěn na svobodu.⁴² Ján Čarnogurský později podporu české opozice vysoce ocenil: „Štátna bezpečnosť si pošmakovala na Ivanovi Polanskom v roku 1987. Zatkla ho a obvinila z podpory a propagácie fašizmu. Práve pre tento paragraf bolo vtedy ťažké mobilizovať medzinárodnú podporu pre Ivana Polanského, pretože kto sa chcel zastávať fašistu? Ivanovi Polanskému vtedy veľmi pomohlo, že sa na jeho stranu postavila Charta 77 v Prahe a pre zahraničné kruhy rušila, že Polanský nie je fašista, ale jednoducho odporca komunizmu.“⁴³

Spory o Tisa po roce 1989

Pád komunistického režimu vedl v Evropě k přehodnocování role politiků a osobností, které komunistická historiografie tím či jiným způsobem kritizovala, nebo dokonce zatracovala. V mnoha případech tento proces ale vedl nikoliv k hledání vyváženého a objektivního pohledu na tyto osobnosti, ale jen k mechanickému obratu v jejich hodnocení o sto osmdesát stupňů. Nový pohled byl tak nakonec neméně pokřivený jako ten starý. Tak docházelo například v Polsku k nekritickému vychvalování Józefa Piłsudského a jeho sanačního režimu, v Maďarsku k rehabilitaci Miklóse Horthyho, v Rumunsku k pokusům o rehabilitaci maršála Iona Victora Antoneska, v Bulharsku k rehabilitaci cara Borise III. a podobně. V mnohonárodnostních státech východní Evropy byli částečně rehabilitováni různí nacionalističtí politici a hnutí, byť jejich charakter byl velice problematický. V Chorvatsku se například objevily pokusy rehabilitovat ustašovské hnutí včetně jeho vůdce Anteho Paveliče.

42 Viz RYCHLÍK, Jan: *Rozpad Československa: Česko-slovenské vztahy 1989–1992*. Bratislava, Academic Electronic Press 2002, s. 47.

43 ČARNOGURSKÝ, J.: *Viděné od Dunaja*, s. 319.

Uvedený proces se samozřejmě nevyhnul ani tehdejšímu Československu. V českém prostředí nastala nekritická idealizace první Československé republiky a vystoupili obhájci činnosti protektorátního prezidenta Emila Háchy (i když celkově šlo ve druhém případě spíše o marginální záležitost). Na Slovensku začaly některé politické kruhy nekriticky vynášet válečný slovenský stát a v souvislosti s ním samozřejmě i osobnost Jozefa Tisa. Pod heslem, že je třeba konečně říci lidem „pravdu“, někteří slovenští nacionalističtí publicisté odsuzovali po vzoru luďácké emigrace Slovenské národní povstání jako „protinárodní“ a „protistátní“ puč. Na Slovensko se vrátili někteří luďáčtí emigranti, kteří zde začali otevřeně propagovat Tisův kult. Také zde znovu vyšly některé jejich práce, vydané již předtím v exilu. Od roku 1990 vznikla na Slovensku řada hnutí, která více či méně otevřeně žádala úplné osamostatnění Slovenska. Na prvním místě to byla Slovenská národní strana (SNS), ale silné separatistické tendence byly i v Křesťanskodemokratickém hnutí (KDH) Jána Čarnogurského a později ve Hnutí za demokratické Slovensko (HZDS) Vladimíra Mečiara. I když jako celek se tyto politické síly k Tisovi a válečnému slovenskému státu nehlásily a naopak zdůrazňovaly, že příští samostatné Slovensko musí být demokratickým státem, mezi jejich členskou základnou jistě nechyběli stoupeneci někdejšího slovenského státu a obdivovatelé Jozefa Tisa. Přesto právě v tomto období se Tiso stal znovu předmětem politických střetů jak mezi Slováky a Čechy, tak především mezi Slováky samotnými.

Osmého července 1990 byla na zdi někdejšího učitelského ústavu v Bánovcích nad Bebravou Jozefu Tisovi slavnostně odhalena pamětní deska.⁴⁴ Desku oficiálně vysvětil biskup Ján Chryzostom Korec. Oficiálně bylo umístění desky odůvodněno tím, že se Tiso jako někdejší bánovecký farář⁴⁵ v meziválečném období zasloužil o vybudování tamního mužského učitelského ústavu. Od počátku však bylo jasné, že jde o první pokus učinit především z Tisova procesu v roce 1947 věc „všech Slováků“ a dosáhnout když už ne právní,⁴⁶ tedy alespoň politické rehabilitace. Nikdo nemohl pochybovat o tom, že Tisova deska je jen prvním krokem v tomto směru.

Celá záležitost okamžitě vyvolala velké diskuse. V českém tisku se objevily hlasy otevřeně prohlašující, že Češi by nemohli žít ve státě, v jehož jedné části bude oficiálním hrdinou osoba, která se podílela na demontáži první republiky, a že pokud se má

44 Viz JABLONICKÝ, Jozef: *Glosy o historiografii SNP: Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. Bratislava, NVK International 1994, s. 143.

45 Tiso dojížděl jako farář do Bánovců nad Bebravou každou neděli, bez ohledu na svou funkci poslance, resp. ministra, a v této tradici pokračoval i po vzniku slovenského státu jako předseda vlády a později prezident.

46 Právní rehabilitace Jozefa Tisa nepřicházela dost dobře v úvahu ze dvou důvodů: jednak proti rozsudkům Národního soudu nebyl možný opravný prostředek, jednak – i kdyby takový prostředek byl možný – i v obnoveném řízení by musel být Tiso znovu souzen za stejné činy jako v letech 1946–1947, což by ale znamenalo, že by byl s největší pravděpodobností znovu uznán vinným. Rehabilitace znamená, že soud dojde k názoru, že obžalovaný ve skutečnosti nespáchal činy, ze kterých byl obviněn, anebo že byl špatně aplikován zákon. Ani jedno, ani druhé se v procesu z let 1946–1947 nestalo. Neoludáci, volající po Tisově rehabilitaci, požadovali ve skutečnosti jakousi abolicí, tj. právní zrušení procesu a rozsudku, resp. vyhlášení jeho nicotnosti (nulity).

Tiso stát symbolem slovenského boje za národní emancipaci, nezbyvá Čechům než se urychleně od Slovenska oddělit. Tiso ale hlavně znovu hluboce rozdělil slovenskou veřejnost. Již v roce 1990 vyšla publikace *Proces s Dr. Jozefom Tisom*, kterou napsali společně někdejší vojenský prokurátor v Tisově procesu generál Anton Rašla a Tisův obhájce Ernest Žabkay.⁴⁷ Rašla – sám v padesátých letech vězněn – přitom v knize i v následujících veřejných vystoupeních potvrdil svá obvinění z roku 1947 jako zcela správná a opodstatněná a odmítl jakékoliv snahy proces zpochybňovat.⁴⁸ Spor měl na Slovensku samozřejmě i vnitropolitickou dimenzi. Pro liberály z Veřejnosti proti násilí (VPN) stejně jako pro levicové síly a pro maďarské strany na Slovensku byl Tiso nepřijatelný neméně než pro Čechy. Předsednictvo Slovenské národní rady odhalení desky odsoudilo.⁴⁹ Křesťanskodemokratické hnutí jako vládnoucí strana se dostalo do obtížné situace. Ve svém prohlášení ze 14. července 1990 nakonec odhalení desky schválilo, byť zároveň vůči Tisovi vyslovilo určité výhrady.⁵⁰ Avšak už o tři dny později evangelická sekce KDH odhalení desky odsoudila a fakticky prohlásila jakékoliv podobné akce vedoucí k Tisově rehabilitaci pro slovenské evangelíky za nepřijatelné.⁵¹ Generální prokurátor federace Tibor Böhm, mající blízko ke KDH, který měl prošetřit, zda odhalením desky nebyla naplněna skutková podstata trestného činu propagace fašismu, se ve svém dobrozdání vyslovil pro Tisa. Tím vyvolal další vlnu nesouhlasu a nakonec se rozhodl odstoupit z funkce. Čtyřiaadvacátého července jej prezident Václav Havel odvolal na jeho vlastní žádost a jmenoval na jeho místo Ivana Gašparoviče.⁵² Na Tisovu obranu vystoupil na stránkách *Slovenského denníku* místopředseda Světového kongresu Slováků a někdejší zástupce ředitele československého vysílání rozhlasové stanice Svobodná Evropa Jozef Šrámek.⁵³ Tím, že KDH dalo ve svém deníku Šrámkovi prostor, nepřímou dokumentovalo, že se s jeho názorem ztotožňuje.

Tisova deska byla se zdi někdejšího učitelského semináře nakonec odstraněna a uložena do depozitáře.⁵⁴ Zájem veřejnosti dočasně opadl. Třináctého října 1990 se sice u příležitosti stotřetího výročí Tisova narození uskutečnila v Bánovcích nad

47 SMOLEC, J. (ed.): *Proces s dr. Jozefom Tisom* (viz pozn. 13).

48 Své stanovisko Rašla znovu potvrdil v knize vzpomínek *Zastupoval som československý štát: Význanie* (Prešov, Privatpress 1999).

49 Viz *Slovenský denník* (18.7.1990), s. 1 n.

50 *Tamtéž* (16.7.1990), s. 1.

51 *Tamtéž* (27.7.1990), s. 4.

52 *Tamtéž* (25.7.1990), s. 1.

53 *Tamtéž* (27.7.1990), s. 5.

54 Proti demontáži desky protestovala veřejnosti blíže neznámá organizace Slovakia, jejíž předseda napsal premiéru Mečiarovi otevřený dopis požadující Tisovu rehabilitaci. Charakteristický je začátek tohoto dopisu: „Vážený pán předseda vlády Vladimír Mečiar, 8. júla tohto roku bola na budove bývalého učiteľského ústavu v Bánovciach nad Bebravou odhalená pamätná doska Dr. Jozefovi Tisovi. Proti nej a jej odhaleniu rozpútali na Slovensku Česi, Židia, antifasisti a iné podobné protislovenské živly zúrivú kampaň...“ Pod dopisem je podepsaný jakýsi Milan Kres, předseda výboru Slovakia, a redaktor časopisu *Zvesti* Jozef Bernahauser. (Text dopisu viz Stanovisko ku kampani proti odhaleniu pamätnej dosky msgn. Dr. Jozefa Tisu. In: *Slovenské ozveny*, roč. 1, č. 9 (1990), s. 6 n.)

Bebravou malá vzpomínková akce, na které řečníci požadovali vrácení desky, avšak celá věc neměla celkem žádný ohlas.⁵⁵ Místo desky se na veřejnost postupně dostala stará otázka Tisovy zodpovědnosti za deportace Židů a charakter slovenského státu. Exiloví historici Milan Stanislav Ďurica a František Vnuk začali i na Slovensku znovu prezentovat stará a dávno vyvrácená tvrzení o tom, že Tiso nejenže nenese spoluvinu za deportace Židů, ale naopak jich desítky tisíc zachránil poskytnutím prezidentských výjimek. Se stejnými tvrzeními vystoupili ostatně hned po listopadu i bývalí luďáci doma. Ti spolu s exilovými historiky našli na Slovensku několik následovníků z okruhu mladých katolických intelektuálů (Róbert Letz, Peter Mulík, Anna Magdolénová) a krajně nacionalistických historiků, často předlistopadových komunistů (Ján Bobák). V intelektuální i historické obci jako celku ovšem našli se svými názory jen malou podporu a výhrady vyslovili dokonce i někteří intelektuálové z okruhu Slovenské národní strany: tak například historik Anton Hrnko pokusy ospravedlňovat Tisovu židovskou politiku v diskusi s Pavlem Čarnogurským veřejně odmítl.⁵⁶ Do věci se znovu vložila emigrace, která začala rozesílat po Slovensku letáky vysvětlující jejich „pravdu“ o Tisovi.⁵⁷ Emigrantští historici a publicisté současně vyzývali k „slovenskému pohledu na dějiny“; v jejich podání ten, kdo kriticky vystupoval proti Tisovi a válečnému slovenskému státu, škodil slovenským zájmům.⁵⁸

Na podzim 1991 byla odhalena nová Tisova deska na jeho rodném domě v Bytči. Záležitosti si tentokrát všiml i zahraniční tisk. Vládě vedené Křesťanskodemokratickým hnutím byla celá věc nepřijemná, nicméně předseda Slovenské národní rady (a vedoucí politik KDĽ) František Mikloško se na tiskové konferenci v Bratislavě 16. října 1991 k věci přímo nevyjádřil, pouze „doporučil“ českým historikům, aby se namísto deportací Židů ze Slovenska soustředili na deportace z Protektorátu Čechy a Morava.⁵⁹ Rovněž Ján Čarnogurský zaujal k celé věci neurčité stanovisko, když řekl, že protizidovské zákony měl na svědomí Vojtech Tuka, o kterém nikdo nemluví, zatímco Tisova zodpovědnost se připomíná neustále. Pro prezidenta Václava Havla byla celá záležitost nemilá a instalaci desky odsoudil veřejně.⁶⁰ V porovnání

55 Viz *Čas* (15.10.1990), s. 2.

56 Ve svých vzpomínkách o tom Hrnko napsal: „Vyzval som ho, aby neobhajoval neobhájiteľné, že tzv. riešenie židovskej otázky na Slovensku možno síce vysvetľovať, ale v žiadnom prípade ho nemožno obhajovať, že zločin zostane zločinom, aj keď úmysly k tomu nemusia smerovať.“ (HRNKO, Anton: Nežný prevrat, alebo revolúcia? In: *Slovenské pohľady*, roč. 115, č. 11 (1999), s. 66.)

57 Jeden takový leták nazvaný „Poučenie“ byl např. reprodukován v časopise slovenských vysokoškoláků *Echo*, roč. 2, č. 12 (1991), s. 3.

58 Viz RYCHLÍK, Jan: František Vnuk a tzv. slovenský pohľad na dejiny. In: *Kultúrny život*, roč. 25, č. 36 (1991); BALÁŽ, A. – ROSENBERG, M.: Pohľad z druhej strany: Hovoríme s literárnym historikom Františkom Vnukom. In: *Literárny týždenník*, roč. 3, č. 16 (1990), s. 1 a 11; VNUK, František – ŠRÁMEK, Jozef: Historická kauza dr. Jozef Tiso. In: *Tamtéž*, č. 21, s. 8 n.

59 Viz *Český deník* (18.10.1991), s. 3.

60 Viz *International Herald Tribune* (4.12.1991), s. 5.

s odhalením desky v Bánovcích však tentokrát akce v Bytči vzbudila mnohem méně emocí i pozornosti.

Kauza „Tiso a Židé“ měla zvláštní dohru na jaře 1992. Biskup Ján Korec, jmenovaný mezitím kardinálem, vystoupil 28. března během své návštěvy Spojených států se starým tvrzením o tom, že Tiso navštívili roku 1942 židovští rabíni a žádali jej, aby zůstal ve funkci. Tuto známou (avšak naprosto vymyšlenou) legendu⁶¹ zopakoval i předseda SNR František Mikloško v interview pro *Rudé právo*.⁶² Stalo se tak právě v době, kdy se v Banské Bystrici konala mezinárodní konference o deportacích Židů ze Slovenska (25.–27. března 1992), na které izraelský historik pocházející ze Slovenska Ješajahu Andrej Jelínek (Yeshayahu A. Jelinek) otevřeně odmítl podobná tvrzení jako výmysly a navrhl sestavit mezinárodní komisi historiků k posouzení celého problému.⁶³ K ustavení podobné komise však nedošlo, protože především Tisovi apologeti na ní neměli zájem.⁶⁴

Pro Křesťanskodemokratické hnutí byla Tisova osoba jako koule u nohy. Čelní politikové KDH se snažili zaujmout neutrální postoj: na jedné straně si uvědomovali neobhajitelnost Tisa, na straně druhé jej nemohli ani veřejně odmítnout.⁶⁵ Hnutí bylo přitom pod tlakem emigrace, která žádala, aby se o Tisovi řekla „pravda“, tedy – přeloženo do srozumitelného jazyka – aby byl Tiso politicky rehabilitován. Vláda vedená KDH se poté rozhodla přesunout celou záležitost na historiky. Ve dnech 5. až 7. května 1992 se ve školicím a konferenčním zařízení Slovenské národní rady v Časté-Papierničkách uskutečnila velká mezinárodní konference s názvem „Pokus o politický a osobní profil Jozefa Tisu“. Zúčastnili se jí jak domácí, tak exiloví historici

61 Jak správně poukázal Ješajahu Jelínek, je nemyšlitelné, že by ortodoxní rabíni jednali s Tisem bez vědomí vrchního zemského rabína Emanuela Friedera, a ten se ve svém deníku o žádné prosbě vůči Tisovi, aby zůstal ve funkci, nezmiňuje. Ani žádná návštěva rabínů u Tisa se neuskutečnila. Frieder naproti tomu 8. března 1942 odevzdal Tisovi dopis-memorandum židovských rabínů s požadavkem, aby byli Židé v zájmu lidskosti ponecháni na Slovensku. Na tento dopis – stejně jako na memorandum židovských náboženských obcí s totožným obsahem z 5. března 1942 – Tiso nereagoval. (Viz HUBENÁK, Ladislav: *Riešenie židovskej otázky na Slovensku 1939–1945: Dokumenty*, sv. 2. Bratislava, Slovenské národné múzeum 1994, s. 31–33, dokument č. 156 – Memorandum církevních zväzov Židov na Slovensku prezidentovi dr. Jozefovi Tisovi proti vystahovaniu Židov zo Slovenska (5. marca 1942, Bratislava); FRIEDER, Emanuel: *Z denníku mladého rabína*. Bratislava, Slovenské národné múzeum 1993, s. 50 n.)

62 František Mikloško připouští: Byl jsem špatný topič. In: *Rudé právo*, příloha *Čtení na sobotu* (28.3.1992), s. 9.

63 Příspěvky z konference viz TÓTH, Dezider (ed.): *Tragédia slovenských Židov: Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.–27. marca 1992*. Banská Bystrica, Dajte 1992 (sborník byl zároveň publikován též anglicky jako *The Tragedy of Slovak Jewry*).

64 Negativní byla především reakce Františka Vnuka, který odmítl Jelínkův návrh jako zpochybňování Korcovy pravdomluvnosti, aniž ovšem o ní předložil jakýkoliv důkaz.

65 V interview pro *Rudé právo* koncem ledna 1992 vystoupil na obranu Tisa a slovenského luďáckého režimu Pavol Čarnogurský (Národu, co mu patří: S Pavlem Čarnogurským o jeho synech a nejen o politice. In: *Rudé právo*, příloha *Čtení na sobotu* (25.1.1992), s. 12). Jeho názory se pak setkaly s odmítavými reakcemi (Na co Pavol Čarnogurský „zapomněl“. In: *Tamtéž*, příloha *Čtení na sobotu* (1.2.1992), s. 16).

a publicisté (mimo jiné i někdejší generální tajemník Hlinkovy slovenské lidové strany Jozef M. Kirschbaum), ale i historici čeští a zahraniční. Na konferenci zazněly sice různé názory, ale jako celek musela být tato akce pro luďáckou emigraci zklamáním, protože k žádné rehabilitaci Tisa nedošlo. Většina slovenských domácích historiků luďáckou interpretaci odmítala.⁶⁶

Diskuse o Tisovi pokračovala samozřejmě i po zániku Československa. V létě 1993 řekl košický biskup Alojz Tkáč, že Češi by se měli omluvit za Tisovu smrt. Výzva se setkala s rozporuplnou reakcí na Slovensku, v českých zemích neměla ale žádný ohlas. Český velvyslanec v Bratislavě Filip Šedivý odmítl Tkáčovu výzvu jakkoliv komentovat s odůvodněním, že jde o výrok soukromé osoby, na který vláda České republiky nehodlá reagovat. Čím déle trvala samostatná Česká republika, tím více upadal v českém prostředí Tiso do zapomnění.

Z pohledu druhé dekády jednadvacátého století katolický kněz a politik Jozef Tiso rozhodně není tou osobností, která by rozdělovala Čechy a Slováky. Mladým Čechům jméno Jozefa Tisa zpravidla už nic neříká, těm starším je většinou lhostejný. Pro žádného z Čechů rozhodně není Tiso hrdinou, ale pro naprostou většinu z nich už na rozdíl od minulosti není ani nepřitelem či zrádcem. Tiso ovšem vždy dělil a také dnes dělí slovenskou společnost: pro její menší (a dodejme: dnes již jen velmi malou) část je hrdinou a mučedníkem,⁶⁷ který položil svůj život za slovenskou samostatnost; pro její převážnou část je neúspěšným politikem, který zavedl Slovensko do područí nacistického Německa se všemi z toho vyplývajícími důsledky. Současné slovenské politické elity se k Tisovi a jeho režimu nehlásí. Dnešní Slovenská republika jako moderní a demokratický stát se nepovažuje za pokračovatele válečné Tisovy Slovenské republiky, ale – podobně jako Česká republika – za nástupce demokratického Československa. Pokud ještě někoho Tiso dnes rozděluje, tak jen samotnou slovenskou společnost.

66 Přednesené příspěvky vyšly ve sborníku *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* (viz pozn. 3).

67 Objevily se dokonce pokusy Tisových apogetů prosadit jeho blahorečení. Proti tomu se veřejně ohradila jednak slovenská židovská komunita, jednak řada slovenských intelektuálů.

Jozef Tiso – patriot či zradca?

Sedemdesiat rokov slovenskej diskusie

Milan Zemko

Názory na kontroverzné historické osobnosti zvyknú byť polarizované, ak sa o nich diskutuje v susedných národoch a krajinách. No v prípade prezidenta vojnovnej Slovenskej republiky Jozefa Tisa (1887–1947) zásadná a nezmieriteľná diskusia prebieha v samotnej slovenskej spoločnosti. Tiso bol pôvodne rímsko-katolícky kňaz, učiteľ, autor náboženských a vzdelávacích prác.¹ V politike aktívne pôsobil od konca roku 1918 do jari 1945, teda prakticky počas celého trvania medzivojnovej prvej Československej republiky a potom samostatného Slovenského štátu, respektíve Slovenskej republiky.² Tisova politická kariéra sa rozvíjala v niekoľkých štádiách. V dvadsiatych rokoch a v prvej polovici tridsiatych rokov patril medzi umiernených politikov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S),³ pripravených spolupracovať so stranami, ktoré tvorili vtedajšiu vládu. V roku 1926 zohral významnú úlohu v politických rokovaníach o vytvorení vládnej koalície občianskych strán. V období 1927 až 1929 pôsobil ako minister zdravotníctva a telesnej výchovy. V roku 1935 vynaložil maximálne úsilie, aby zabezpečil hlasy poslancov a senátorov za HSL'S v prospech Edvarda Beneša pri prezidentskej voľbe.⁴ Ako konzervatívny rímsky

1 Pozri KAMENEC, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Bratislava, Archa 1998, s. 17–31.

2 Štátny celok, ktorý sa ustavil 14. marca 1939, prijal oficiálny názov Slovenský štát. Od 21. júla 1939, kedy Slovenský snem schválil novú ústavu, niesol názov Slovenská republika.

3 Strana niesla do roku 1925 názov Slovenská ľudová strana.

4 Srv. ĎURICA, Milan S.: *Jozef Tiso 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006, s. 199; KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka*, s. 53 n.

katolík zastával Tiso kritický postoj voči nacizmu i fašizmu.⁵ No v druhej polovici tridsiatych rokov stál na strane tých svojich kolegov v ľudovej strane, ktorí sa odklárňali od princípov demokracie smerom k autoritárskym politickým myšlienkam – tie boli čoraz populárnejšie vo väčšine európskych krajín.⁶ Tiso usiloval o autonómiu Slovenska a pokladal za možné také riešenie v rámci československého štátu,⁷ ale od mája 1938, tak ako dramaticky upadalo medzinárodné postavenie Československa, uvažoval nad možnosťami slovenskej autonómie v rámci Maďarska (s ktorým bolo Slovensko spojené po stáročia až do vzniku samostatnej Československej republiky v roku 1918), ak by Československo zaniklo.⁸

Najväčšia diskusia, ktorá prebieha na Slovensku už desaťročia, sa týka Tisovej politickej aktivity počas autonómneho Slovenska v rámci takzvanej druhej Československej republiky – teda od podpísania Mníchovskej dohody, respektíve akceptácie politickej autonómie Slovenska ústrednou vládou v Prahe 6. októbra 1938, až po česko-slovenskú krízu v marci 1939 – a následne v období Slovenského štátu od jeho vzniku 14. marca 1939 až do začiatku apríla 1945, keď Tiso ušiel z územia Slovenska s ostatnými predstaviteľmi slovenskej vlády a štátu.

Kritické názory voči Tisovi ako prezidentovi samostatného Slovenska boli pochopiteľne formulované už počas jeho existencie. Vychádzali v ilegálnej domácej tlači, odznievali v rozhlasovom vysielaní československého politického exilu z Londýna i Moskvy, v septembri a októbri 1944 mali miesto v povstaleckej tlači na oslobodenom území. Kritika sa však sústredila skôr na slovenský politický režim a štát, zriedkavejšie priamo na Tisa, ktorý si udržiaval autoritu a sympatie nezanedbateľnej časti slovenskej verejnosti. Vo vysielaní z Londýna bola počutá najmä od roku 1942,

5 Na zjazde HSES v septembri 1934 Tiso povedal: „Z katolíckeho stanoviska štát je prostriedkom života ľudského. Preto katolicizmus bráni štát proti rozvratu, ale nemôže počuť o totalnosti hitlerovskej, nemôže dovoliť, aby štát rozhodoval nad všetkým a zasahoval do všetkého. – Hitlerizmus a fašizmus mussoliniovský musia si uvedomiť, že Boh je vyššia moc, ako človek, že cirkev je viac, než štát.“ (TISO, Jozef: *Prejavy a články*, zv. 1: 1913–1938. Ed. Miroslav Fabricius a Ladislav Suško. Bratislava, Historický ústav SAV – Academic Electronic Press 2002, s. 436–438, tu s. 438, dokument č. 208 – Redakčné spracovanie prejavu J. Tisu na zjazde Hlinkovej slovenskej ľudovej strany 28. 9. 1934 v Ružomberku.)

6 Na zjazde HSES v septembri 1936, po vypuknutí občianskej vojny v Španielsku, deklaroval Tiso nárok tejto strany stať sa jediným predstaviteľom slovenského národa v duchu hesla „jeden národ, jedna strana, jeden vodca“. (*Tamže*, s. 504–508, tu s. 508, dokument č. 241 – Redakčné spracovanie referátu J. Tisu na zasadnutí politickej komisie v rámci VII. zjazdu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany 19. 9. 1936 v Piešťanoch.)

7 Napríklad v apríli 1936 v parlamentnej rozprave o návrhu zákona o obrane štátu tvrdil, že autonomistický program HSES je „najsolidnejším základom trvalosti tohto štátu a republiky“ (*tamže*, s. 488–492, tu s. 490, dokument č. 228 – Stenografický záznam prejavu J. Tisu v rozprave k osnove zákona o obrane štátu, 29.4.1936 Praha). Vo februári 1938 povedal v poslaneckej snemovni: „Áno, slovenský národ ako etnicky samobytný, politicky suverénny národ vo svojom štáte, Československej republike, žiť chce...“ (*Tamže*, s. 533–541, tu s. 541, dokument č. 258 – Stenografický záznam prejavu J. Tisu v rozprave o štátnej úctovnej uzávierke za rok 1936, 23.2.1938 Praha.)

8 Pozri DEÁK, Ladislav: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939*. Bratislava, Veda 1990, s. 51.

napríklad z úst Vladimíra Clementisa, poslanca Národného zhromaždenia za Komunistickú stranu Československa v tridsiatych rokoch. Clementis charakterizoval Tisa slovami ako Judáš, Hitlerov služobník, zradca, korupčník či prisluhovač zločinnov.⁹ Počas Slovenského národného povstania denník Demokratickej strany *Čas*, ako aj komunistický denník *Pravda* a týždenník *Nové slovo*, Tisovi venovali len okrajovú pozornosť, no keď o ňom písali, tak tiež ako o zradcovi.¹⁰

Po vojne sa už bývalý prezident Tiso samozrejme stal terčom kritiky v slovenskej tlači obnovenej Československej republiky. Aj tá sa však zväčša sústredila na bývalý ľudácky režim a na transformáciu Slovenskej republiky na vazalský štát Tretej ríše. Obvinenia priam voči Tisovi vynášali tieto články sporadicky, v konečnom dôsledku však mali svoju váhu. Predseda Demokratickej strany Jozef Lettrich povedal na prvom zasadnutí Slovenskej národnej rady v Bratislave 15. mája 1945, že všetci zradcovia Slovenského národného povstania a kolaboranti budú potrestaní a hlavní vinníci budú odsúdení na smrť. Mal tým na mysli aj Tisa.¹¹ Denník *Čas* o týždeň neskôr charakterizoval Tisa ako nehodného kňaza a zlého Slováka, ktorý zapredal a zdiskreditoval svoj národ.¹² V súvislosti s prevozom zatknutého Tisa a ďalších predstaviteľov ľudáckeho režimu z Prahy do Bratislavy písal na jeseň o „slovenských zradcoch vedených bývalým prezidentom Dr. Jozefom Tisom“.¹³

Silné slová obvinenia, ktoré poznamenali Tisovo odsúdenie Národným súdom, odzneli v prejavoch československého prezidenta Edvarda Beneša počas jeho londýnskeho exilu aj po návrate do vlasti. V prvých rokoch vojny Beneš vo svojich prejavoch ignoroval Slovenský štát, alebo sa zmieňoval o ňom a jeho predstaviteľoch len okrajovo. No 13. marca 1943, v predvečer štvrtého výročia vzniku Slovenského štátu, v špeciálnom prejave adresovanom Slovákom hovoril o „zradnom vzniku takzvaného Slovenského štátu“, ktorý bol dielom Tisa a jeho súputníkov. Podľa Benešových slov Tiso spolu so sudetonemeckým vodcom Konradom Henleinom za chrbtom Prahy súhlasil s rozbitím Československa dokonca už pred Mníchovskou dohodou. Porušil tak svoje slovo i prísahu, ktorú zložil ako poslanec Národného zhromaždenia a ako kňaz. Svojou kolaboráciou s Hitlerom a súhlasom s vyslaním slovenských mužov na východný front v konečnom dôsledku ohrozil znovuvytvorenie nepoškpineného Slovenska.¹⁴ Deviateho mája 1945, po návrate do obnoveného Československa z londýnskeho exilu cez Moskvu, Beneš prehovoril na verejnom zhromaždení v Bratislave. V prejave zdôraznil, že „od r. 1938 pripravovala sa na Slovensku zrada. Zámerne a dôsledne ľudácka strana republiku opúšťala... Po Mníchove zámerne pripravovali rozvrátenie štátu a v marci 1939 ho uskutočnili.“ Beneš

9 Pozri CLEMENTIS, Vladimír: *Odkazy z Londýna*. Bratislava, Obroda 1947, s. 36, 41, 42, 54, 59 a 159.

10 Pozri *Čas* zo 17.9.1944 a 12.10.1944, *Pravdu* z 27.9.1944 a 6.12.1944, *Nové slovo* z 10.8.1944.

11 Prvé zasadnutie Národnej rady v Bratislave: Ľudové súdy proti okupantom, zradcom a kolaborantom uzákonené. In: *Čas* (17.5.1945), s. 1.

12 Tiso v zajatí Američanov. In: *Tamže* (24.5.1945), s. 1.

13 Dr. Jozef Tiso a jeho ministri v Bratislave. In: *Tamže* (31.10.1945), s. 1.

14 Projev ke Slováckům: Dne 13. března 1943. In: BENEŠ, Edvard: *Šest let exilu a druhé světové války: Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45*. Praha, Orbis 1946, s. 196–202.

poukázal na kolaboráciu ľudáckych politikov s Nemcami, ktorá trvala až do trpkého konca, a vyzval Slovákov, aby systematicky, nemilosrdne, urýchlene a dôsledne odstránili raz a navždy všetkých kolaborantov.¹⁵

Prvá významnejšia publikácia, ktorá po vojne ostro odsúdila „vlastizradnú aktivitu“ Jozefa Tisa a jeho strany, vzišla z pera lídra Demokratickej strany Ivana Déreera. V knihe *Slovenský vývoj a ľudácka zrada*, napísanej vlastne už v roku 1943, Déerer opisuje úlohu, ktorú zohrala Hlinkova slovenská ľudová strana a jej predseda Tiso pri rozpade medzivojnového Československa.¹⁶ Déerer však celkom zlyháva v tom, že nepripisuje akýkoľvek politický či morálny podiel na mníchovskej kapitulácii (ktorá bola základnou premisou ďalšieho vývoja) vtedajšej politickej reprezentácii pod vedením Edvarda Beneša, vrátane seba samého ako ministra spravodlivosti (do 22. septembra 1938).

Podstata kritiky a odsúdenia Tisovej politickej aktivity z rokov 1938 až 1945 je obsiahnutá v jeho obvineniach pred Národným súdom a následne v rozsudku, ktorým bol vydaný na smrť. Odôvodnenie trestu dodnes slúži ako podklad pre kritické interpretácie a odmietanie Tisových politických krokov.

Ľudové sudy, inak známe ako retribučné, na Slovensku vznikli na základe Nariadenia č. 33/1945 Slovenskej národnej rady z 15. mája 1945.¹⁷ Anton Rašla, vtedajší prokurátor pred Národným súdom (najvyšším súdnym orgánom), charakterizoval ľudový súd ako revolučný tribunál.¹⁸ Nešlo o bežný súd z dvoch jednoduchých dôvodov. Do jeho činnosti sa zavádzal princíp retroaktivity a nepripúšťala sa možnosť odvolania proti rozsudku, čo je oboje neakceptovateľné v bežnom trestnoprávnom konaní. Jeho princípy navyše obsahovali politické kritériá pre posudzovanie konania obvinených.

Prokurátor Rašla vzniesol proti Tisovi obvinenia v zmysle Nariadenia č. 33/1945 SNR vo všetkých troch uvedených kategóriách zločinu – za velezradu, kolaboráciu s nacistami a zradu Slovenského národného povstania.¹⁹ Nariadenie neuvádza explicitne vojnové zločiny, preto Tiso nebol za ne ani súdený. Tisova zodpovednosť za prenasledovanie a deportáciu židovského obyvateľstva z územia Slovenska, o ktorej sa dnes často diskutuje, bola uvedená až ako posledný, štvrtý bod v zozname obvinení. Dôraz sa kládol na to, že Tiso sa dopustil velezrady, skutkov proti demokratickému systému, kolaborácie s Treťou ríšou a zrady Povstania.

15 Prezident Republiky Dr. E. Beneš: Otvára sa nám nová krásna budúcnosť. In: *Čas* (12.5.1945), s. 1 n. Zvýraznené v pôvodnom texte.

16 DÉRER, Ivan: *Slovenský vývoj a ľudácka zrada: Fakta, vzpomínky a úvahy*. Praha, Kvasnička a Hampl 1946, s. 309–331.

17 Na rozdiel od zákonov prijatých Národným zhromaždením v Prahe, ktoré mali platnosť pre celý štát, Slovenská národná rada v Bratislave schvaľovala po vojne nariadenia s právnou silou pre Slovensko.

18 SMOLEC, Ján (ed.): *Proces s dr. J. Tisom: Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkayho*. Bratislava, Tatrapress 1990, s. 30.

19 Pozri Nariadenie č. 33 Slovenskej národnej rady zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва, paragraf 2 písm. (a)–(d) a paragraf 4 písm. (a)–(c). In: *Nové ASPI* [online]. [Cit. 2018-09-25.] Dostupné z: <https://www.noveaspi.sk/products/lawText/1/11701/1/2>.

Podľa rozsudku z 15. apríla 1947 sa Tiso usiloval o rozbitie Československej republiky, odstránenie demokratického systému a zavedenie fašistického režimu. Svojimi priamymi rokovaniami s Hitlerom a inými krokmi prispel k vzniku Slovenského štátu pod ochranou Nemecka. Významnou mierou podporoval vojenské, politické a hospodárske záujmy hitlerovského Nemecka a horthyovského Maďarska na úkor vojnového úsilia Spojencov vrátane Sovietskeho zväzu, a spôsobil tak ujmu slovenskému národu, demokratickým a protifašistickým organizáciám a skupinám na Slovensku. Maril zápas slovenského národa proti zradcom a útočníkom za slobodu a obnovu Československa, vážnym spôsobom poškodil prípravu na Slovenské národné povstanie a účasť slovenských ozbrojených síl v ňom. Aktívne podporoval úsilie fašistických útočníkov a domácich zradcov potlačiť Povstanie a partizánske hnutie. Velil, organizoval a horlivo prenasledoval demokraticky a protifašisticky orientovaných jednotlivcov a organizácie, dopustil sa neoprávnených skutkov proti ľuďom na základe ich rasy, národnosti, náboženskej alebo politickej orientácie a protifašistického presvedčenia. Podľa rozsudku sa tak Tiso opakovane dopustil trestných činov velezrady, kolaborácie a zrady Slovenského národného povstania, za čo bol odsúdený na smrť na šibenici.²⁰

Krátko po odsúdení a poprave Tisa prezident Beneš vo svojich vojnových pamätiach opäť zdôraznil, že počas nemeckej okupácie „Tiso a jeho druhové *se dopustili ... zámerné, ničemné zrady, vrazivše hanebne dýku do zad vlastnému národu*“.²¹ Možno povedať, že s touto interpretáciou sa v priebehu niekoľkých desaťročí od konca vojny viac menej stotožňovali tak pročeskoslovenskí nekomunisti, ako slovenskí i českí komunisti.

Počas komunistického režimu však kritika Tisa a ostatných predstaviteľov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na Slovensku neznela príliš často.²² Dôvody, pre ktoré dostal Tiso trest smrti, totiž nezneli zrovna presvedčivo. Vskutku je napríklad ťažko možné, aby sa ktokoľvek dopustil zrady niečoho, čoho sa nezúčastnil, pretože to považoval za nesprávne a neprijateľné. A taký bol Tisov postoj voči Povstaniu od samého začiatku. Vnímal ho ako pokus zničiť štát, na čele ktorého stál.²³

Priebeh a vyústenie procesu s Tisom boli teda vo svojej podstate jednoznačne politické a propagandistické. Argumentácia a rozhodnutia Národného súdu vo vzťahu k Tisovi sa od začiatku stretali s tichým nesúhlasom značnej časti slovenskej

20 Výpis z rozsudku je uverejnený v publikácii: SMOLEC, J. (ed.): *Proces s dr. J. Tisom*, s. 223–235. Záver rozsudku (časť D) sa dotýka Tisovho previnenia voči Židom na Slovensku v stručnom všeobecnom vyjadrení, že „spôsobil iným protiprávne ujmy pre rasovú, národnú, náboženskú a politickú príslušnosť a pre protifašistické presvedčenie“ (*tamže*, s. 234).

21 BENEŠ, Edvard: *Paměti: Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1947, s. 89. Zvýraznené v pôvodnom texte.

22 Pozri napr. 5. zväzok syntetických *Dejín Slovenska*, venovaný obdobi 1918–1945 (Bratislava, Veda 1985, s. 264–283 a 354–390).

23 Kritickú analýzu Tisovej vojnovej činnosti prináša jeho stručný životopis od historika Ivana Kamenca, ktorý vyšiel po roku 1989 (KAMENEC, Ivan: *Tragédia politika, kňaza a človeka: Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Bratislava, Archa 1998). Kamenec zachováva nezaujatý analytický prístup k Tisovej činnosti a jej dôsledkom pre Slovensko i samotného Tisa.

verejnosti, ako aj s otvorenou a tvrdou kritikou v kruhoch slovenského exilu, zo strany bývalých predstaviteľov a prívržencov vojnovnej Slovenskej republiky, ktorí ponúkali vlastnú argumentáciu.

Prvou zásadnou publikáciou venovanou Tisovým politickým aktivitám a jeho súdu bol životopis od Konštantína Čulena, ktorý vyšiel v dvoch dieloch v Spojených štátoch v rokoch 1947 a 1948.²⁴ Čulen, bývalý poslanec Snemu Slovenskej republiky a neochvejný zástanca nezávislého Slovenska, v prvom diele prináša apologetický, ba až hagiografický životopis popraveného prezidenta Tisa. V druhom dieli sa venuje politickým aspektom procesu s Tisom, zaujatosti obžaloby, a najmä predsedu Národného súdu Igora Daxnera, zámerným obmedzeniam obhajoby, podmienkam, za ktorých bolo Tisovi odmietnuté udelenie milosti, a napokon jeho poprave. Po vydaní tejto publikácie, alebo v súvislosti s ňou, vyšli v exile ďalšie svedectvá o živote a diele Jozefa Tisa. Z nich vidno, že hneď od skončenia vojny ho slovenskí emigranti považovali za martýra a stelesnenie krátkej slovenskej nezávislosti.²⁵

Istý zovšeobecňujúci prístup k Tisovi prináša prominentný ideológ vojnového slovenského režimu, exulant Štefan Polakovič: „Dr. Tiso vo funkcii Prezidenta Republiky zosobňoval a pred svetom predstavoval tú základnú zvrchovanosť slovenského národa, ktorú v pomere ku všetkým národom do pozornosti doporučil terajší pápež Ján Pavol II. vo svojom prejave v UNESCO r. 1980 v Ženeve. Dr. Tiso bol živým symbolom národa. Tak sme to cítili my, tak to cítil celý národ a tento cit národ počas Slovenskej republiky samovoľne, bez objednávok, aj prejavoval.“²⁶ Ako však priznal sám Polakovič, „nie všetko bolo tak, ako by to bolo malo byť“. Vyskytli sa aj „bludiská“ onoho obdobia, a tie treba odsúdiť. „Na bludiská sa premieňali všetky nástrahy, vyplývajúce z geopolitického položenía národa, z neustálych intríg južného suseda (horthyovského Maďarska – pozn. MZ), ale najviac z nátlaku každého druhu a všelijakej sily Ríše.“²⁷ Polakovič preto vníma príčiny všetkých zlyhaní a chýb režimu i Tisovej politiky ako dôsledok vonkajších faktorov.

Dosiaľ najkomplexnejší pohľad na Tisov život a politickú činnosť ponúka publikácia bývalého exilového historika Milana Stanislava Ďuricu *Jozef Tiso 1887–1947: Životopisný profil*, ktorá vyšla v Bratislave v roku 2006. Zaslúži si preto, aby sme sa pri nej zastavili podrobnejšie. Ide o apológiu, ktorá odsudzuje kritické názory na Tisa. Ďurica tvrdí, že Tisove rozhodnutia a konanie, najmä v rokoch 1938 až 1945, boli v podstate správne. Vo svojich základných postojoch je Ďurica v súlade s Čulenom. Predstavuje Tisa ako vlastenca, ochrancu slovenských záujmov, otca prvého

24 ČULEN, Konštantín: *Po Svätoplukovi druhá naša hlava: Život Dr. Jozefa Tisu*, zv. 1–2. Middletown (Pennsylvania). Prvá katolícka slovenská jednota 1947 a 1948. Nové vydanie: Partizánske, Garmond 1992.

25 Stručná bibliografia diel mimoslovenskej proveniencie o Tisovi je v publikácii jeho tajomníka Karola Murína *Spomienky a svedectvo* (Hamilton (Ontario), Zahraničná Matica slovenská 1987; 2. vydanie: Radošina – Partizánske, Priatelia prezidenta Tisu v cudzine a na Slovensku – Garmond 1991, s. 338–361).

26 POLAKOVIČ, Štefan: Úvodné slovo. In: *Tamže* (2. vydanie), s. 8 n.

27 *Tamže*, s. 9. Zvýraznené kurzívou v pôvodnom texte.

nezávislého Slovenského štátu, ktorý čelil istým limitom pre svoje geopolitické postavenie vo sfére vplyvu Hitlerovej Tretej ríše.²⁸

Dosiahnutie slovenskej autonómie v Československu Ďurica vníma ako vyvrcholenie dlhoročného úsilia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany o svojbytnosť v rámci spoločného štátu. Pod silnou a stabilnou ústrednou vládou v Prahe to však podľa neho až do Mníchovskej dohody nebolo možné. Tvrdí, že zodpovednosť za Mníchov a československú katastrofu by nemala byť prisudzovaná Tisovi. Naopak, ako napokon uviedol aj Národný súd, zodpovednosť niesli západné mocnosti, ktoré podporili vznik Československa v roku 1918, ale o dvadsať rokov neskôr ho obetovali Ríši, aby zabezpečili svoje krátkozraké záujmy. Československo tiež zaplatilo daň za vlastnú chybnú politiku, ktorú primárne určoval Edvard Beneš. Ten po Mníchove opustil rozbitý štát a neskôr spolu s ďalšími politikmi z krajiny ušiel.²⁹

Vznik Slovenského štátu počas dramatických dní v marci 1939 bol podľa Ďuricu aj vyjadrením tužieb slovenského národa dosiahnuť plnú nezávislosť. Za podmienok, v akých sa štát zrodil, bol tiež dôsledkom Hitlerovej agresívnej politiky zameranej na zničenie čo i len pozostatkov Česko-Slovenska. Ústredná vláda v Prahe sa však dopustila chyby, keď sa rozhodla podieľať na politickom dobrodružstve v podobe zorganizovania vojenského puču proti Tisovej autonómnej vláde v marci 1939. Spôsobila tým zmätok, ku ktorému prispievali najmä etnickí Nemci v Bratislave. To umožnilo Hitlerovi zasiahnuť a vydierať Tisa, aby zvolal slovenský snem, ktorý 14. marca 1939 vyhlásil nezávislý Slovenský štát.³⁰ Zároveň, dodáva Ďurica, tendencia k samostatnému Slovensku už existovala. Idea by sa bola naplnila za iných podmienok, niekedy inokedy, lebo – citujúc Tisa – „tak si to vynútila železná logika prirodzeného vývinu slovenského národa“.³¹ Ďurica tvrdí, že správnosť rozhodnutia zo 14. marca 1939 potvrdzujú aj Tisové slová pred Národným súdom: „...som presvedčený i dnes, že sme to dobre spravili; lebo ináč by sme neboli zachránili národ.“³² Tento akt spásy údajne tkvel najmä v záchrane územnej celistvosti Slovenska pred ambíciami jeho silnejších susedov.

Podľa Ďuricu vazalstvo Slovenska voči Tretej ríši Tiso akceptoval a podporil len do tej miery, aká bola potrebná na ochranu Slovenskej republiky pred ohrozením. Napokon aj oveľa staršie a väčšie európske krajiny sa usilovali udržiavať s Nemeckom čo možno najlepšie vzťahy. Slovensko a jeho prezident boli nútení ich nasledovať. Takzvaní radikáli pod vedením premiéra Vojtecha Tuku a ministra vnútra Alexandra Macha boli aktívnymi kolaborantmi, zatiaľ čo nemeckí diplomati alebo tajní

28 Milan S. Ďurica tiež vydal brožúru *Dr. Jozef Tiso v hodnotení Hitlerových diplomatov a tajných agentov* (Lakewood (Ohio), Slovenský výskumný ústav v Amerike 2000). Tu kritizuje nemeckých diplomatov a tajných agentov v súvislosti s aktivitami a postojmi prezidenta Tisa voči Nemecku počas vojny.

29 Pozri ĎURICA, Milan S.: *Jozef Tiso 1887–1947: Životopisný profil*. Bratislava, Lúč 2006, s. 203.

30 *Tamže*, s. 216–233.

31 *Tamže*, s. 233.

32 *Tamže*, s. 233 n.

agenti opakovane poukazovali na slabé spojenie medzi Slovenskom (a samotným Tisom) a záujmami Nemecka.³³

V duchu ďalších zástancov Ďurica tiež zbavuje Tisa zodpovednosti za slovenskú účasť vo vojne proti Sovietskemu zväzu a západným mocnostiam. Za to, podľa jeho slov, by mal niesť zodpovednosť premiér Tuka, ktorý vyhlásil vojnu Sovietskemu zväzu a Spojeným štátom bez súhlasu prezidenta a snemu. Podľa Ďuricu aj v tejto veci sa Tiso javí ako obeť pronacistických radikálov.³⁴ Tiso si údajne neprial víťazstvo Nemecka, ktorého sa obával rovnako ako postupu Červenej armády.³⁵ Ako rímsko-katolícky kňaz videl riešenie v rukách Božích a vo vlastnom svedomí.

Napokon, ako hlavný dôvod deportácií Židov zo Slovenska do Nemeckom okupovaného Poľska vidí Ďurica nemeckú politiku, dokonca nemecký podvod, keď Nemci ponúkli prijať slovenských Židov ako pracovnú silu.³⁶ Podľa Ďuricu žiaden slovenský politik nemohol vedieť v marci 1942, keď sa začali deportácie, o nacistickom rozhodnutí dosiahnuť „konečného riešenia“ židovskej otázky, ktoré bolo prijaté vo Wannsee v januári 1942, ani o masovom vyvražďovaní Židov. Slováci teda zámerne Židov na smrť neposielali.³⁷ Navyše v októbri 1942 slovenská vláda deportácie celkom zastavila, keď nemecké úrady, napriek opakovaným žiadostiam, nepovolili slovenskú inšpekciu táborov, kde údajne mali pracovať slovenskí Židia. Ďurica sa pokúša zbaviť Tisa viny v tejto veci aj argumentáciou, ako z pozície prezidenta udeľoval výnimky, ktoré podľa neho zachránili približne tridsaťtisíc slovenských Židov. Toto číslo kritickí historici považujú za silne zveličené.³⁸

Tento vskutku stručný náčrt postojov vyjadrovaných Tisovými kritikmi i zástancami ilustruje ich neutíchajúci, no naďalej nerovnocenný spor na dnešnom Slovensku. Medzi historikmi i v radoch verejnosti je viac kritikov než zástancov Tisa. To platí aj pre postoj voči vojnovému Slovenskému štátu, na čele ktorého Tiso stál.

Oveľa výraznejší počet ľudí na Slovensku dnes nepochybne sympatizuje s protifašistickým odbojom a so Slovenským národným povstaním než s vojnovým Slovenským štátom a jeho predstaviteľmi. Ukázali to prieskumy verejnej mienky v rokoch 1990 až 2011, ktoré realizovalo niekoľko agentúr s použitím rôznych metód. Hoci ich nemožno automaticky porovnávať, základný trend vo vývoji verejnej mienky vzhľadom na vojnový odboj a Povstanie, ako aj Slovenský štát, je v podstate rovnaký vo všetkých výsledkoch prieskumov.

33 *Tamže*, kapitola „Tiso a Nemci“, s. 302–337.

34 *Tamže*, kapitola „Tiso a vláda Slovenskej republiky“, s. 262–301.

35 *Tamže*, s. 331.

36 K židovskej otázke a Tisovmu postoju k nej pozri *tamže* kapitolu „Tiso a Židia“, s. 356–411.

37 Podobný názor vyjadril začiatkom 90. rokov Anton Rašla, žalobca na súde s Tisom: „V čase rozhodnutia o deportácii Židov nemožno, samozrejme, imputovať ani Tisovi, ani komukoľvek inému, akoby už vtedy vedeli, že Židia idú na smrť.“ (SMOLEC, J. (ed.): *Proces s dr. J. Tisom*, s. 33.)

38 Podľa Kamenca prezidentských výnimiek bolo len „niečo viac ako 1 000 a chránili spolu 5 až 6 tisíc osôb“ (KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka*, s. 98).

Už v prieskume verejnej mienky z roku 1990, v ktorom respondenti odpovedali na otázku o mŕľnikoch v dejinách Slovenska, 21,5 percent opýtaných, ktorí mali na vec názor, vyjadrilo hrdosť na protifašistický odboj, zatiaľ čo na Slovenský štát bolo hrdých len päť percent opýtaných.³⁹ Prieskum pokrýval široké spektrum historických udalostí, čo tiež znamenalo široký rozsah odpovedí. Navyše sa realizoval krátko po zmene režimu, a tak by sa dalo predpokladať, že veľká časť verejnosti bola informovaná o vojnových udalostiach hlavne prostredníctvom oficiálnej komunistickej propagandy, ktorá odmietala skoro všetko, čo bolo spojené s vojnovou republikou, a vebila partizánov, najmä komunistických.

Publikácia Martina a Zory Bútorovcov z roku 1994 prináša výsledky prieskumu z roku 1993, ktorý sa uskutočnil po rozdelení Československa na dva suverénne štáty. Osemdesiat percent respondentov vtedy súhlasilo s tvrdením, že Slovenské národné povstanie bolo prejavom odmietnutia fašizmu, a preto by sme mali byť na ne hrdí. Len desať percent sa prikláňalo k názoru, že išlo o povstanie proti vlastnému štátu samotných povstalcov, a preto by malo byť posudzované negatívne. Zároveň dvadsať percent respondentov priznalo, že nová Slovenská republika by sa mohla spájať s dedičstvom vojnovkej republiky, ktorej hlavným predstaviteľom bol Jozef Tiso. Bútorovci vysvetľujú rozdiel v týchto postojoch tým, že niektorí respondenti boli kritickejší voči nacizmu než voči vojnovjej Slovenskej republike.⁴⁰

V inej publikácii, ktorá prináša dlhodobú analýzu názorov verejnosti na vedúce politiky Československa v dvadsiatom storočí, negatívny postoj voči Tisovi prevládala vo všetkých odpovediach od roku 1991 do roku 1999, hoci sa tu vyskytli menšie rozdiely. Záporný postoj voči Tisovi klesol zo 47 percent (1991) na 32,4 percenta (1999), rovnako ako klesli pozitívne postoje: z 28,1 percenta (1991) na 20,7 percent (1999). Podiel nerozhodných respondentov pritom stúpol.⁴¹ Publikácia približujúca politické názory a hodnoty na Slovensku na prelome dvadsiateho prvého storočia obsahuje kapitolu o tom, ako verejnosť na Slovensku v deväťdesiatych rokoch vnímala historické postavy. Komparácia výsledkov prieskumov z rokov 1993, 1997 a 1999 ukazuje stále prevažne negatívny postoj verejnosti voči Tisovi (42, 40 a 32 percenta) v porovnaní s pozitívnym postojom (25, 18 a 21 percent). Podiel respondentov s vyváženým postojom zostal takmer bezo zmeny (18, 17 a 19 percent), zato podiel nerozhodných ohľadom Tisa výrazne vzrástol (z 15 na 25 a neskôr na 28 percent).⁴²

Publikácia tiež predstavila vnímanie historických období a udalostí dvadsiateho storočia na Slovensku, vychádzajúce z prieskumu verejnej mienky v októbri 1997. Slovenské národné povstanie vnímalo veľmi pozitívne a zväčša pozitívne 59 percent

39 *Aktuálne problémy Česko-Slovenska: Správa zo sociologického prieskumu*. Bratislava, Centrum pre výskum spoločenských problémov, november 1990, s. 18.

40 Pozri BÚTORA, Martin – BÚTOROVÁ, Zora (ed.): *Slovensko rok po: Cesty a krížovatky nového štátu očami jeho obyvateľov*. Praha, Sociologické nakladateľství 1994.

41 KRIVÝ, Vladimír (ed.): *Politické orientácie na Slovensku a skupinové profily*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 2000, s. 73.

42 GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga – KRIVÝ, Vladimír – VELŠIC, Marián ad.: *Krajina v pohybe: Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku*. Bratislava, Inštitút pre verejné otázky 2001, s. 255.

respondentov, rovnako pozitívne ako negatívne 17 percent, veľmi negatívne a zväčša negatívne päť percent, nerozhodných bolo 19 percent opýtaných. Pостоje voči Tisovej Slovenskej republike boli rozdelené rovnomernejšie: veľmi pozitívne a zväčša pozitívne ju hodnotilo 27 percent respondentov, rovnako pozitívne ako negatívne 18 percent, veľmi negatívne a zväčša negatívne 24 percenta, nerozhodných bolo 31 percent.⁴³

Veľký sociologický prieskum v novembri 2003 bol zameraný na kolektívnu identitu dnešných Slovákov a dotkol sa tiež historických udalostí a ich hlavných aktérov. Zo zoznamu dvadsiatich piatich historických udalostí mali respondenti vybrať tri, ktoré považovali za najpozitívnejšie a najnegatívnejšie. Na treťom mieste medzi pozitívnymi udalosťami sa ocitlo Slovenské národné povstanie (po vzniku Československa v roku 1918 a Slovenskej republiky v roku 1993), keď ho do tejto kategórie zaradilo 28 percent respondentov. Vyhlásenie Slovenskej republiky v roku 1939 bolo medzi najpozitívnejšími udalosťami pre 10,3 percenta respondentov, čo mu „vynieslo“ siedme miesto. V zozname udalostí negatívnych si Povstanie vyslúžilo až predposledné miesto (hneď pred vznikom Československa v roku 1918), keď ho takto hodnotilo len 0,6 percent respondentov, zatiaľ čo vznik Slovenskej republiky v roku 1939 vnímalo negatívne 2,7 percent respondentov, zabavovanie majetku slovenských Židov 12,7 percent a deportácie slovenských Židov 47,8 percent opýtaných. Posledné dve uvedené udalosti vnímali respondenti v úzkej súvislosti s existenciou a politikou vojnového Slovenska.⁴⁴ V tom istom prieskume 2,3 percenta respondentov vyjadrili pozitívny postoj voči Tisovi ako hlave Slovenského štátu, zatiaľ čo 14,2 percenta k nemu mali kritický postoj.⁴⁵

V roku 2009, v súvislosti so sedemdesiatym výročím vzniku Slovenskej republiky, priniesol denník *Hospodárske noviny* výsledky prieskumu verejnej mienky, ktorý realizovala Agentúra Focus.⁴⁶ Prieskum ukázal, že názory na Slovenskú republiku vedenú Tisom boli rovnomerne rozdelené: 34 percenta respondentov vnímali tento štát veľmi pozitívne alebo skôr pozitívne, 32 percenta veľmi negatívne alebo skôr negatívne a 34 percenta nemali výrazný názor. Istý nárast respondentov, ktorí sympatizovali s vojnovým Slovenským štátom, vysvetľuje Ivan Dianiška, riaditeľ Agentúry Focus, tým, že medzičasom vyšlo na Slovensku niekoľko učebníc (mohol tu spomenúť aj niekoľko iných publikácií), ktoré hodnotia Slovenský štát pozitívne; podobný názor sa šíril aj zo strany niektorých vysokopostavených rímsko-katolíckych hodnostárov. Stále však väčšina Slovákov (až 83 percenta respondentov) bola v tom čase hrdá na Slovenské národné povstanie. To znamená, že nielen tí, kto boli proti vojnovému Slovenskému štátu, alebo kto sa k nemu stavali nerozhodne, ale aj niektorí respondenti, ktorí s ním sympatizovali, vnímali Povstanie pozitívne. Dianiška to vysvetľuje jednak dlhodobým pôsobením komunistickej propagandy,

43 *Tamže*, s. 260.

44 KRIVÝ, Vladimír: *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku: Pramenná publikácia dát zo sociologického výskumu*. Bratislava, Slovenská akadémia vied 2004, s. 24 n.

45 *Tamže*, s. 21 n.

46 Tisov režim: Nevieme povedať jasné nie. In: *Hospodárske noviny* (13.–15.3.2009), s. 18 n.

ktorá vyzdvihovala Povstanie, ale aj tým, že význam Povstania nespochybnil žiaden povojnový slovenský režim.

V prieskume verejnej mienky o historických osobnostiach, ktorý sa realizoval v roku 2011 v krajinách Visegrádskej štvorky, Jozefa Tisa pozitívne hodnotilo 14 percent slovenských respondentov, 28 percent ho vnímalo neutrálne, 41 percent negatívne a 17 percent neuviedlo žiadnu odpoveď. Tento prieskum ukázal prevažne kritický postoj slovenskej verejnosti voči prezidentovi Tisovi, ako aj istý nárast počtu tých, ktorí ho hodnotia pozitívne.⁴⁷

Uvedené výsledky prieskumov verejnej mienky realizovaných v poslednom desaťročí dvadsiateho storočia a v prvej dekáde dvadsiateho prvého storočia, akoľvek vo svojej podstate odlišné, poukazujú na istý nárast pozitívneho vnímania historického významu Slovenskej republiky na čele s prezidentom Jozefom Tisom. Pozitívne hodnotenie Slovenského národného povstania je ale jednoznačne častejšie. Platí to napriek úsiliu zástancov vojnovnej Slovenskej republiky na Slovensku i v zahraničí zmeniť postoje slovenskej verejnosti voči tomuto štátnemu celku a jeho predstaviteľom, najmä prezidentovi Tisovi.

V spore o vojnový Slovenský štát a jeho predstaviteľov sa formovali názory nielen na medzivojnové Československo a celé povojnové obdobie obnoveného spoločného štátu, ale aj, dokonca špeciálne, na to, z akých ideologických a historických koreňov vyrastá nová Slovenská republika, ustavená 1. januára 1993. Príčiny pomerne ostrej polarizácie názorov na Jozefa Tisa, jeho štát a politický režim na dnešnom Slovensku tkvejú do značnej miery v tom, že aj po sedemdesiatich rokoch zostáva táto téma v mimoriadnej pozornosti historikov a je jednou z vrstiev historickej pamäte slovenskej spoločnosti. Ako taká zároveň predstavuje živú politickú otázku.

Z angličtiny preložila Lucia Faltinová

Štúdiá vznikla ako súčasť výskumného projektu „Dejiny Slovenska v rámci dejín Európy“, ktorý realizovalo Centrum excelentnosti Slovenskej akadémie vied.

47 GYÁRFÁŠOVÁ, Oľga: Poznáme sa navzájom? Prieskum verejnej mienky o historickej pamäti v krajinách V4. Materiál pre medzinárodnú akademickú konferenciu „Môj hrdina, tvoj nepriateľ: Počúvať, aby sme rozumeli“, Praha, 1.–3. december 2011 (v osobnom archíve autora).

Alexander Dubček, najznámejší slovenský politik

Stanislav Sikora

*Proroka si všade uctia, len nie v jeho vlasti a dome.
Matúš, 13:57*

Sny a skutočnosť

Alexander Dubček (1921–1992) patril do tých spoločenských kruhov na Slovensku, ktoré neboli spokojné s neutešenými spoločensko-politickými pomermi po tom, čo skončilo tisícročie maďarského impéria. Preto hľadali prácu a lepší život v zahraničí. V roku 1912 sa jeho dvadsaťročný otec Štefan vydal do Spojených štátov. Len o dva roky skôr tam poslala rodina aj jeho matku, vtedy trinásťročnú Pavlínu, rodenú Kobydovú. Pár sa stretol v Chicagu, kde sa napokon aj zosobášil. Oddaní snu o lepších zajtrajškoch, Štefan i Pavlína uvítali vznik Československej republiky. Hoci netrpeli núdzou, ako ozajstní vlastenci sa v roku 1921 rozhodli vrátiť na Slovensko. Alexander Dubček neskôr spomínal, že v čase návratu ho už matka čakala. Len pár mesiacov ho teda delilo od toho, že by sa bol narodil ako Američan.¹ Štefan a Pavlína Dubčekovci sa vrátili do obce Uhrovec na severozápade Slovenska. Neuveriteľnou zhodou okolností Alexander prišiel na svet v dome, v ktorom sa o sto šesť rokov skôr narodil Ľudovít Štúr (1815–1856), najvýznamnejšia osobnosť slovenského

¹ DUBČEK, Alexander: *Nádej zomiera posledná: Z pamätí*. Ed. Jiří Hochman. Bratislava, Nová Práca 1993, s. 13.

národného obrodzenia v 19. storočí. Štúr výrazne ovplyvnil celé moderné dejiny Slovenska a je považovaný za otca národa.

Počas hospodárskej krízy po prvej svetovej vojne dokonca aj Dubčekovci oľutovali návrat domov. Skutočnosť bola na míle vzdialená od sna. Pre neutešené hospodárske a sociálne pomery v Československu i vzhľadom na konflikty v medzinárodnom robotníckom hnutí začiatkom dvadsiateho storočia klub Sociálnodemokratickej strany v Uhrovci sa pridala k Tretej (komunistickej) internacionále. Stal sa tak miestnou bunkou Komunistickej strany Československa a jej predsedom bol zvolený Štefan Dubček. Jeho romantický a dobrodružný duch opäť zmenil kurz života Dubčekovskej rodiny. Koncom roka 1925 sa Dubčekovci, ako členovia družstva Interhelpo, vydali do Sovietskeho zväzu budovať komunizmus.

Prirodzene, skutočnosť bola (opäť) diametrálne odlišná od ich sna.² Najmä počas prvej časti putovania v hlavnom meste Kirgizska Pišpek (v roku 1926 bolo premenované na Frunze, dnes Biškek), kde sa družstevníci stretli s doslova šokujúcou zaostalosťou. Ich poslaním bolo vytvoriť znesiteľné životné podmienky. Neskôr, v roku 1933, sa rodina presťahovala do mesta Gorkij (dnes Nižný Novgorod), kde sa Štefan Dubček zamestnal v automobilovej fabrike. Tu mohol využiť svoju znalosť angličtiny, keďže v Gorkom pracovalo mnoho amerických inžinierov a technikov.

Keď sa Dubčekovci presídlili do Sovietskeho zväzu, Alexander mal len tri a pol roka. Stalinov teror zanechal v mysli malého chlapca a neskôr adolescenta hlboké stopy. Hoci v tom čase nie celkom rozumel tomu, čo sa deje, Dubček neskôr často spomínal na perzekúcie kirgizských farmárov počas nútenej kolektivizácie, aj na neskoršie čistky a monstrprocesy v Gorkom v druhej polovici tridsiatych rokov. Z hrdinov urobili zradcov a nepriateľov ľudu, odsúdili ich na smrť alebo deportáciu do sibírskych gulagov. V tom čase sa mu do podvedomia vryl odpor proti stalinskému totalitnému socializmu, ktorý nemal nič spoločné s túžbou človeka po slobode, práci a dôstojnom živote.

Dubčekovci sa vrátili do Československa na jeseň 1938, krátko po tom, čo bola prijatá Mníchovská dohoda. Vedenie Sovietskeho zväzu rozhodlo, že v prípade vojny, ku ktorej sa schyľovalo, bude dobré mať „čisté tylo“. Štefan Dubček, hoci presvedčený komunista, sa rozhodol k návratu domov. Nechcel riskovať budúcnosť – svoju ani svojej rodiny – v podmienkach sovietskej spoločnosti, ktorú charakterizovalo neustále podozrievanie a nekonečný teror.³ Po tom, čo formálne nezávislý Slovenský štát (*de facto* satelit nacistického Nemecka) zakázal Komunistickú stranu Československa, Štefan Dubček sa pridala k ilegálnej činnosti Komunistickej strany Slovenska (KSS), ktorá v tom čase vznikla. Jeho mladý syn Alexander mu pomáhal napríklad tak, že roznášal letáky a dokumenty. V roku 1939 vstúpil Alexander do KSS. Bol to krok celkom prirodzený, v súlade s jeho presvedčením a rodinnou tradíciou. Do strany nevstúpil, keď bola na vrchole moci a mohla ponúkať akékoľvek výhody. Naopak, stal sa jej členom za Slovenského štátu, keď v ilegalite vznikla a členstvo v nej „vynášalo“ len perzekúciu, väzenie a počas druhej svetovej vojny

2 Tamže, s. 21–30.

3 Tamže, s. 36.

dokonca smrť. V roku 1939 si našiel miesto v Škodovke v Dubnici nad Váhom, kde sa vyučil za zámočníka.

Keď koncom augusta 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie, Alexander Dubček, nadväzujúc na rodinnú tradíciu boja za lepší svet, sa v ňom priamo angažoval. Dokonca bol dvakrát zranený v boji za nové, sociálne spravodlivejšie Československo, v ktorom by Slováci a Česi žili ako rovnocenné národy.

Začiatky profesionálneho politika

Po obnove Československej republiky v máji 1945 si Dubček našiel zamestnanie v závode na výrobu kvasníc v Trenčíne. Vzhľadom na preukázané schopnosti s ním vedenie počítalo ako so zástupcom riaditeľa. No slovenskí komunisti, vedomí si jeho aktivít v čase protifašistického odboja, komunikačných schopností i záujmu o veci verejné, mali s Dubčekom iné plány. V roku 1949, po istom váhaní, sa stal Dubček členom Okresného výboru Komunistickej strany Slovenska v Trenčíne.⁴ Istý čas pôsobil vo funkcii prvého tajomníka tohto orgánu.⁵ Jeho pôvodné zaváhanie ovplyvnila skutočnosť, že komunistickí funkcionári v Československu, prinajmenšom na okresnej úrovni, mali oveľa menší príjem ako najlepší robotníci, napríklad v priemysle. Možno sa vtedy ešte rešpektovali slová Karla Marxa, ktoré vyslovil počas Parížskej komúny (1871), že politik vychádzajúci z radov robotníckej triedy by nemal zarábať viac než robotník vo fabrike. V roku 1951 sa Dubček stal poslancom Národného zhromaždenia.

V októbri 1951 sa Dubček presťahoval do Bratislavy, kde začal pracovať na sekretariáte Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska. V januári 1953 sa stal tajomníkom a onedlho prvým tajomníkom Krajského výboru KSS v Banskej Bystrici, čo bol pomerne významný stranícky post. Dubček bol jedným z tých robotníckych kádrov, ktoré sa ujímali funkcií v Komunistickej strane Slovenska s nadšením charakteristickým pre danú dobu.

V tom čase už začala komunistická strana zameriavať svoju činnosť na priamu kontrolu všetkých aspektov života spoločnosti a mnohé teda záviselo od toho, či stranícky funkcionár bude podriadeným orgánom vnucovať svoje osobné rozhodnutia, alebo bude dostatočne otvorený argumentom iných a schopný obklopiť sa skupinou odborníkov. Dubček patril do tej druhej kategórie vedúcich predstaviteľov strany. Zostával skromným a starostlivým. Vo chvíľach voľna si dokonca vedel nájsť čas, aby si s chlapcami z ulice zahral futbal. Tak spomína na Dubčeka slovenský politik, historik a politológ Ivan Lалуha, autor jeho biografie. Chlapci vraj poznamenali: „Taký normálny človek.“⁶ To bolo veľké uznanie pre niekoho v jeho postavení!

4 Koncom septembra 1948 doposiaľ formálne nezávislá Komunistická strana Slovenska sa stala len územnou organizáciou Komunistickej strany Československa, pôsobiaceou na Slovensku.

5 Pozri LALUHA, Ivan: *Alexander Dubček: Politik a jeho doba*. Bratislava, Nová Práca 2000, s. 18–20.

6 *Tamže*, s. 21.

Cesta do Moskvy

Alexander Dubček však nezostal v Banskej Bystrici. Koncom roka 1954 sa dozvedel, že ho strana vyšle študovať na Politickú akadémiu pri Ústrednom výbore Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (KSSZ) v Moskve. V tom čase bol už v šiestom semestri diaľkového štúdia na Právnickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, no právnické štúdium predčasne ukončil. Najdôležitejšou udalosťou vtedy v ZSSR bolo, že na dvadsiatom zjazde sovietskych komunistov v Moskve koncom februára 1956 predniesol Nikita Chruščov prejav, ktorým odhalil Stalinovu tyranriu, bezprávie, masový teror a smrť státisícov nevinných. Na rozdiel od čias svojho detstva a ranej mladosti, kedy jeho averzia voči Stalinovej tyranii bola skôr emocionálna, Dubček už dokázal posudzovať situáciu aj racionálne. Podobne ako iní neskorší reformní komunisti (napríklad Michail Gorbačov, Zdeněk Mlynář, Ota Šik, Josef Smrkovský či Čestmír Císar) aj Dubček neskôr tvrdil, že hoci Chruščovova kritika kultu osobnosti na dvadsiatom zjazde KSSZ nebola dôsledná a systematická, predstavovala míľnik v tom, ako on a jeho súputníci začali vnímať sovietsky, respektíve stalinistický model socializmu.⁷ Na konci päťdesiatych rokov, po návrate zo Sovietskeho zväzu, Dubček zaujal miesto vedúceho tajomníka Krajského výboru KSS v Bratislave (1958–1960).

Slovenské Predjarie

Slovenskí historici zvyknú nazývať roky 1963 až 1967 Predjarím v tom zmysle, že Pražská jar roku 1968 nevznikla kdesi vo vákuu. Jej významným zdrojom bol aj proces demokratizácie a liberalizácie na Slovensku.⁸ Vedúcou osobnosťou tohto procesu bol Alexander Dubček na poste prvého tajomníka Ústredného výboru KSS, na ktorý nastúpil v apríli 1963 z pozície tajomníka Ústredného výboru KSČ pre priemysel v Prahe (1960–1962). Zvolený bol aj proti vôli vtedy všemohúceho prvého tajomníka ÚV KSČ Antonína Novotného (1904–1975), s ktorým si nerozumel. Keď pôsobil v tajomníckej funkcii v Prahe, dostával sa s ním do sporu pre odlišné vnímanie politickej situácie na Slovensku a názory na spôsob, ako riešiť jeho hospodárske problémy. Spolu so svojimi nasledovníkmi v predsedníctve a pléne Ústredného výboru KSČ v rokoch 1963 až 1967 sa tak Dubček ocitol medzi dvoma mlynskými kameňmi. Na jednej strane na nich tlačilo zhora dogmatické konzervatívne vedenie KSČ na čele s Novotným, na druhej strane zdola vyvíjali tlak rebelujúci slovenskí komunisti z oblasti umenia, vedy a médií, najmä v Bratislave. Už v tom čase ich bolo možné považovať za reformných komunistov. Snažili sa odstrániť deformácie socializmu, ktoré spôsobil kult osobnosti, ako aj nezákonnosti zo strany komunistickej „verchušky“ a nehumánne pomery, ktoré boli výsledkom fundamentálneho obdobia režimu v rokoch 1948 až 1954.

7 DUBČEK, A.: *Nádej zomiera posledná*, s. 80 n.

8 Pozri LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny život na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, Veda 2002.

Dubček a jeho nasledovníci museli teda zručne manévrovať medzi dvoma pólmi, ak mali byť spoľahlivými pražskými guvernérmi na Slovensku, a zároveň prominentnými predstaviteľmi takzvaného obrodného procesu, respektíve čiastočnej liberalizácie komunistického režimu na Slovensku v období Predjaria. To boli mocenské konštanty, ktoré musel Dubček rešpektovať, ak chcel postupne presadiť svoje neustále sa vyvíjajúce predstavy o spravodlivej socialistickej spoločnosti. Iným slovom, dobrý vojak musí urobiť všetko, aby nepadol hneď na začiatku vojny. Napokon, ešte stále bolo cítiť dopad uväznenia ministra vnútra Rudolfa Baráka za rebéliu proti Novotnému. V úsilí o národnú emancipáciu Dubček preto zatiaľ nepresadzoval ideu federácie Čechov a Slovákov, ktorá nebola zakotvená v Ústave Československej socialistickej republiky z roku 1960. Výrazne sa však usiloval posilniť slovenské národné inštitúcie v medziach asymetrického modelu, ktorý charakterizovala koexistencia celoštátnych československých a autonómnych slovenských inštitúcií.⁹

V tom istom čase sa Dubček snažil zaviesť nový štýl stránickej práce, ktorý sa zásadne odlišoval od štýlu administratívnej mocenskej politiky, tak príznačnej pre jeho predchodcov Karola Bacílka a Viliama Širokého, ako aj pre celé novotnovské vedenie KSC. Dubček kládol dôraz na trpezlivé vysvetľovanie, presvedčanie a budovanie komunikácie medzi najvyššími orgánmi strany a radovými členmi, „hoci zavše to trvá oveľa dlhšie, než sme plánovali“.¹⁰ Vo vzťahu medzi KSC a ostatnými prvkami politického systému Dubček presadzoval myšlienku, že strana by nemala prikazovať spoločnosti, ale definovať úlohy a vytvárať priestor pre spoločenskú angažovanosť a aktivitu. Tak by neboli všetky ostatné prvky politického systému neustále monitorované stranou, ale pôsobili by v rámci výraznej autonómie. Zjednocujúcim faktorom by bola generálna línia KSC, stanovená na základe odbornej analýzy potrieb spoločnosti a zapracovaná do vládneho programu a právneho systému. Táto metóda uplatňovania vedúcej úlohy komunistickej strany by tiež významným spôsobom obmedzila moc aparátu KSC, ktorý bol nástrojom diktatúry strany nad celou spoločnosťou.¹¹

Slovenské masmédiá boli v tom čase oveľa slobodnejšie než ich kolegovia na českej strane republiky. *Kultúrny život*, týždenník Zväzu slovenských spisovateľov, patrí dodnes medzi najkvalitnejšie príklady vtedajšej slovenskej žurnalistiky.¹² Dubčekovo úsilie v tomto období samozrejme nemožno preceňovať. Nikdy neprekročilo rámec leninského ponímania vedúcej úlohy komunistickej strany v socializme sovietskeho typu. No v porovnaní s predošlou situáciou v tejto oblasti mu nemožno uprieť zásadný význam.

9 Tamže, s. 73–94.

10 *Slovenský národný archív* (Bratislava), fond ÚV KSS – tajomníci, Alexander Dubček, kartón 2380.

11 LONDÁK, M. – SIKORA, S. – LONDÁKOVÁ, E.: *Predjarie*, s. 119.

12 Pozri FABIAN, Juraj: *Analýza masových oznamovacích prostriedkov (1967–1970)*. In: *Slovenská spoločnosť v krízových rokoch 1967–1970: Zborník štúdií*, zv. 2. Bratislava, Komisia vlády Slovenskej republiky pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970 – Politologický kabinet SAV 1992, s. 132–135.

Dubčekove politické idey a praktické kroky viedli k narastaniu napätia medzi ním a Novotným. Ten sa neustále snažil odstrániť Dubčeka z postu prvého tajomníka Ústredného výboru KSS a nahradiť ho servilným Michalom Chudíkom. V úsilí dokázať, že Dubček s manželkou kolaborovali s Nemcami, keď počas druhej svetovej vojny pracovali v zbrojovke v Dubnici nad Váhom, Novotný zavše siahol po ťažkých zbraniach.¹³ Povzbudení jeho príkladom, krajskí komunistickí tajomníci na Slovensku, najmä Rudolf Cvik v Banskej Bystrici, vystupovali tiež neraz proti Dubčekovi. Medzi Vianocami a Silvestrom 1967, keď jeho budúcnosť bola na vážkach, Novotný sa dokonca bezúspešne pokúsil o vojenský prevrat. Keď ho už všetci opustili, začiatkom roka 1968 z čela komunistickej strany odstúpil. Do uvoľnenej funkcie bol jednomyseľne zvolený Alexander Dubček.

Československá jar 1968

Pri úvahách o Dubčekovi ako novom prvom tajomníkovi Ústredného výboru KSČ, čo bola najdôležitejšia politická funkcia v Československu v tej dobe, je dosiaľ relevantné pýtať sa, akým politikom bol v skutočnosti. Bol naozaj naivný, nerozhodný, váhajúci, ľahko ovplyvniteľný, ako tvrdili jeho nepriaznivci? Určite nebol naivný, čo potvrdí každý, kto len trochu pozná pravidlá fungovania KSČ a najmä aparátu ako jej najmocnejšej zložky. Tu viedli neľútostný boj o moc nespočetné a rôznorodé skupiny. Kto nevedel, ako sa v tomto boji orientovať, kto bol naozaj naivný, okamžite stroskotal. Za bezmála devätnásť rokov dosiahol Dubček veľký kariérny rast: z funkcie okresného tajomníka KSČ v Trenčíne stúpil až na post prvého tajomníka ústredného výboru, pričom prešiel aparátom ÚV KSČ a ÚV KSS. Boli to najmä konzervatívci a dogmatici, ktorí ho považovali za nerozhodného a váhajúceho, lebo odmietali diskusiu, majúc po ruke odpoveď vždy a na všetko. Tí istí ľudia ho pokladali za ľahko ovplyvniteľného, keďže sa obklopoval odborníkmi a počúval ich rady.

Hoci Dubček nebol politický dobrodruh, nikdy si nenechal ujsť príležitosť. To však neznamená, že by nerobil chyby, že by nesprávne neodhadol situáciu. Jednou z jeho najväčších chýb (podobne ako zo strany jeho nasledovníkov vo vedení strany) bolo, že po zasadaní Ústredného výboru KSČ v januári 1968 váhal schváliť *Akčný program KSČ*, hoci v polovici februára bol dokončený. Na druhej strane povolil vydávanie *Literárnych listov*, ktoré boli pozastavené v lete 1967 v dôsledku štvrtého zjazdu Zväzu československých spisovateľov. Dubčekovo rozhodnutie znamenalo v tom čase odstránenie cenzúry.¹⁴ Fungovanie masmédií bolo vtedy považované za najlepší z výsledkov demokratizačného procesu. Ak je však politika naozaj umením možného a úspešný politik by sa mal vyhýbať chybám, ktoré by mohli spôsobiť jeho pád, búrlivý prievan slobody v československých masmédiách sa ukazuje

13 PEŠEK, Jan: *Nástroj represie a politickej kontroly: Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953–1970*. Bratislava, Veda 2000, s. 79.

14 SIKORA, Stanislav: *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku*. Bratislava, Pro Historia 2008, s. 50 n.

v celkom inom svetle. Bol to jav, ktorý sa stretol s najväčšou kritikou zo strany spojencov Československa v rámci Varšavskej zmluvy, najmä Sovietskeho zväzu: situáciu v médiách považovali za najúčinnejší nástroj kontrarevolúcie. Na druhej strane práve tento stav bol kľúčom k oživeniu československého demokratizačného programu do tej miery, že keď bol v apríli 1968 schválený *Akčný program KSČ*, už nemohol v skutočnosti ovplyvňovať vývoj v spoločnosti: tá už bola, najmä v Česku a na Morave, oveľa ďalej na ceste k emancipácii.¹⁵

Dubček je tiež obviňovaný, že sa neponáhľal so zásadnými personálnymi zmenami vo vedení strany a štátu, najmä tým, že by narychlo zvolal zjazd KSČ, ktorý by odstránil z vedúcich straníckych funkcií predstaviteľov konzervatívno-dogmatického prúdu. Podľa takýchto kritikov by tým možno aj zabránil vojenskej invázii vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Dnes je však známe, že sovietske vedenie chcelo zmeniť politické smerovanie Československa práve pred mimoriadnym štrnástym zjazdom KSČ, ktorý mal potvrdiť demokratizačný proces a nadobro odstrániť konzervatívcov z kľúčových pozícií. Dubček zostával verný svojim princípom: snažil sa dosiahnuť pluralizmus a skutočnú výmenu názorov v rámci komunistickej strany, čo by viedlo ku konsenzu založenom na realistickom posúdení faktov. Preto chcel, aby štrnásty zjazd KSČ bol dôsledne pripravený, aby priniesol zásadné personálne zmeny a aby potvrdil reformný politický kurz. Tu však stratil drahocenný čas...

Dubčekov prístup nepochybne vychádzal z jeho pevného presvedčenia, že Sovietsky zväz a ostatné členské štáty Varšavskej zmluvy rozhodne vojensky nezasiahnú do vnútorných pomerov Československa. Tento postoj sa dnes javí ako nepochopiteľný, najmä keď je k dispozícii záznam jeho rozhovoru s generálnym tajomníkom Ústredného výboru KSSZ Leonidom Brežnevom z 13. augusta 1968. Brežnev Dubčekovi povedal: „...pochopte, že ... takový postoj k plneniu záväzkov prijatých v Čiernej nad Tisou vytvára docela novou situáciu, s ktorou nemôžeme souhlasit a která nás zřejmě nutí k novému zhodnocení situace a přijetí nových, odlišných opatření.“ Dubček Brežnevovi opáčil: „Jestli si myslíte, že vás klameme, přijměte opatření, která uznáte za správná. To je vaše věc.“ Na to Brežnev Dubčekovi: „Podívej, Sašo, opatření, která budeme považovat za správná, nepochybně přijmeme.“ Dubček: „Všechny otázky můžeme řešit svými silami. Ale jestli myslíte, že je nutné přijmout opatření, prosím, přijměte je.“¹⁶

Dalo by sa predpokladať, že v tejto mimoriadne napätej situácii medzi Československom a jeho partnermi vo Varšavskej zmluve uvedené hrozby zo strany Brežneva, celkom nediplomatické, bolo možné vnímať v jedinom zmysle: že nastal čas vojenskej intervencie. Český historik a odborník na danú problematiku Jan Pauer usudzuje, že Dubček nepochybne nepochopil dosah Brežnevových, ale ani vlastných

15 Tamže, s. 65.

16 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/2: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Červenec–srpen 1968*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1996, s. 172–181, tu s. 176 a 178, dokument č. 130 – Sovětský záznam telefonického rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem o neplnění, resp. porušování dohod z Čiernej nad Tisou a Bratislavy československou stranou, Jalta 13.8.1968.

slov.¹⁷ Z výrokov, ktoré Dubček opakovane predniesol počas rozhovoru v tom zmysle, že sa chystá na blížiacom sa zjazde strany oznámiť svoje odstúpenie, možno dedukovať, že vážnosť situácie si uvedomoval, ale nebol viac schopný odolávať tlaku Sovietov a jeho spojencov z Varšavskej zmluvy, že sám sa už vzdal. Čo však, ak hrozbám porozumel, no nebral ich vážne? Alebo sa snažil získať čas, ktorý tak veľmi potreboval, aby dokončil prípravu na zjazd?

Akcie v zadnom voji

Po okupácii Československa vojskami Varšavskej zmluvy sa dramaticky zúžil priestor, v ktorom mohlo reformné vedenie strany využiť svoju moc a odolávať vonkajšiemu tlaku. Napriek tomu sa pokúsilo konať v zadnom voji so zámerom zachrániť v nových podmienkach maximum toho, čo sa od januára 1968 podarilo dosiahnuť v procese demokratizácie. Ako uviedol Dubček neskôr, „naša situácia nebola celkom beznádejná. Existovalo niekoľko spôsobov, ako naďalej odolávať, no všetko záviselo od jednoty v našich radoch – na vrchu a medzi nami, ako aj českým a slovenským ľudom.“¹⁸ Sovietskemu vedeniu sa však podarilo naštrbiť krehkú jednotu reformných síl, pričom vzrástol význam takzvaných realistov (vrátane Gustáva Husáka, Ludvíka Svobodu a Lubomíra Štrougala). „Realisti“ boli pripravení splniť požiadavky Sovietov. Z hľadiska prehlbovania „normalizačného“ procesu kľúčovú úlohu zohralo zasadnutie Ústredného výboru KSČ v dňoch 14.–17. novembra 1968, na ktorom boli prijaté dve organizačné opatrenia s ďalekosiahlymi dôsledkami. Prvým bolo vytvorenie výkonného výboru ÚV KSČ (čo bolo vlastne predsedníctvo v rámci predsedníctva ÚV KSČ). Len dvaja z jeho ôsmich členov – Alexander Dubček a Josef Smrkovský – boli predstaviteľmi reformnej politiky. Druhým opatrením bolo vytvorenie byra ÚV KSČ pre riadenie práce strany v českých krajinách, ktoré viedol „realista“ Štrougal. To výrazne oslabilo Dubčekovu pozíciu a obmedzilo jeho právomoci.

Jednota Čechov a Slovákov bola výrazne oslabená počas politicky vykonštruovaného zápasu koncom roka 1968, v ktorom išlo o to, kto sa stane predsedom Federálneho zhromaždenia ČSSR. Gustáv Husák sa snažil pomôcť Sovietom odstrániť Josefa Smrkovského – jedného z mužov januára – z vysokej politiky. Preto žiadal, aby sa predsedom Federálneho zhromaždenia stal Slováčok. Výsledkom bolo, že dva z najvyšších postov v novo federalizovanej Československej socialistickej republike pripadli Čechom a dva Slováčokom. Dovtedy sa moc delila tak, že tri funkcie pripadli Čechom (prezident republiky Ludvík Svoboda, predseda Národného zhromaždenia Josef Smrkovský a predseda vlády Oldřich Černík) a jeden Slováčokovi (Dubček ako prvý tajomník ÚV KSČ). Ak aj Husák tvrdil, že tu nešlo o Smrkovského, ale len o spravodlivú a rovnú deľbu úradov medzi oboma národmi, každý vedel, že

17 PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*. Praha, Argo 2004, s. 171.

18 DUBČEK, A.: *Nádej zomiera posledná*, s. 220.

za rozhodnutím bol iný zámer. Tento krok však aj tak spôsobil rozpor medzi proreformnými Čechmi a Slovákmi.¹⁹

Od začiatku roku 1969 moc proreformných komunistov rýchlo oslabovala. Zvrátiť vývoj nepomohlo nič – ani zúfalý čin Jana Palacha, ktorý sa upálil v januári 1969 na protest proti postupujúcej „normalizácii“ politického a verejného života, ani veľké demonštrácie proti okupácii koncom marca 1969 po tom, čo československý hokejový tím porazil sovietsky v Štokholme na majstrovstvách sveta. V dôsledku veľkého tlaku zo strany Moskvy i československých „konzervatívov“ a „realistov“ Dubček napokon v apríli 1969 odstúpil z postu prvého tajomníka Ústredného výboru KSČ.

Vzhľadom na svoju novú funkciu predsedu Federálneho zhromaždenia Dubček naďalej zostal samozrejme členom predsedníctva ÚV KSČ. V tejto pozícii urobil v auguste 1969 jeden zo svojich najkontroverzejších kariérnych krokov. Spolu s ďalšími dvoma „mužmi januára“, Oldřichom Černíkom ako predsedom vlády a Ludvíkom Svobodou ako prezidentom, podpísal po tvrdom potlačení pouličných protestov pri prvom výročí okupácie zákon č. 99/1969 Zb., zameraný proti takzvaným protisocialistickým živlom. Na základe tohto zákona boli potom perzekvovaní aj disidenti počas „normalizácie“ v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch. Dubček sa hájil, že nešlo o zákon, ale o zákonné „opatrenie predsedníctva Federálneho zhromaždenia“, a preto ho fakticky schválil tento orgán, a nie on. Hoci tomuto orgánu predsedal, údajne za návrh zákona, ktorý vzišiel z dielne obmeneného Husákovho predsedníctva ÚV KSČ, nehlasoval. Neskôr sa snažil situáciu vysvetliť a priznal svoju zodpovednosť: „Mojou veľkou chybou bolo, že som zákon vôbec podpísal. Podpisovanie zákonov, musím povedať, je rutinnou úlohou predsedu, bez ohľadu na to, či so zákonom súhlasí. Tu však nešlo o rutinnú záležitosť. Mal som odmietnuť podpísať ho. Bol to však hektický, nervózny okamih; bol som tam celkom izolovaný a nemyslel som v tom čase na dôsledky. Nikdy to neprestanem ľutovať. Nesnažím sa ospravedlniť; môžem len vysvetliť situáciu.“²⁰

Na čele Federálneho zhromaždenia však Dubček dlho nezotrval. Tak, ako napredovala „normalizácia“ pod Husákovou taktovkou, „realisti“, ktorí si zrazu rozumeli s dogmatikmi, Dubčeka potrebovali každým dňom menej. Napokon sa rozhodli pre historicky overenú metódu – zbaviť sa nepohodlného politika tak, že ho pošlú do diplomatických služieb. Dubček prijal post československého veľvyslanca v Turecku. Podľa svojich slov tak urobil, lebo chorá manželka nemohla zniesť obvinenia, ktoré sa proti nemu hromadili zo strany médií a verejnosti. Nové vedenie KSČ dúfalo, že Dubček opustí krajinu nadobro, a uvažovalo nad spôsobmi, ako mu v návrate zabrániť. Po dobrodružnej ceste sa však vrátil do Československa, len aby znášal útrapy ako *persona non grata*. Po vylúčení zo strany v júni 1970 bol odsúdený žiť na okraji spoločnosti a znášať osud človeka, ktorý sa stal výčitkou vo svedomí nových mocipánov „normalizovaného“ Československa.

19 Pozri DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, Doplněk 2006, s. 37–39.

20 DUBČEK, A.: *Nádej zomiera posledná*, s. 250 n.

Slobodný, avšak naďalej väzeň

Dubček bol neskôr vylúčený z Revolučného odborového hnutia, zo Zväzu protifašistických bojovníkov, ba aj zo Zväzu poľovníkov. Štátna bezpečnosť ho sledovala na každom kroku, dokonca aj vtedy, keď navštívil hroby svojho brata a otca. Napriek tomu už v roku 1970 píše Husákovi dva protestné listy, v ktorých poukazuje nielen na porušovanie jeho osobnej slobody, ale aj na nezákonnosť takéhoto konania vo všeobecnosti.²¹ Neskôr, v roku 1974, adresuje dlhý kritický list Federálnemu zhromaždeniu ČSSR a Slovenskej národnej rade. Analyzuje v ňom mocenskú sieť, ktorá sa rozprestrela nad každodenným životom občanov Československa, a na záver konštatuje, že „je to porušovanie ľudských práv“.²² Alexander Dubček sa tak stal jedným z prvých disidentov, ktorý priamo vyjadril znepokojenie nad stavom občianskych a ľudských práv – tri roky pred zverejnením „Prehlásenia Charty 77“ a vznikom rovnomeného hnutia. Neskôr sa okolo Dubčeka sformovala skupina disidentov, vrátane Ivana Láluha, Vladimíra Krajčího, Hvezdoňa Kočtúcha, Jána Uhra, Jozefa Baníka a Milana Strhana.

Míľnikom v Dubčekovej disidentskej aktivite sa stal november 1988, keď mu univerzita v Bologni, jedna z najstarších na svete, udelila čestný doktorát. Išlo o uznanie vyjadrené nielen samotnému Dubčekovi, ale celému reformnému a demokratizačnému hnutiu v Československu. Vo svojom prejave na ceremónii Dubček spomenul potrebu spoločného európskeho „domu“, čo prispelo k jeho obrazu politika európskeho formátu.²³ Jeho ďalšie domáce aktivity mali podiel na páde totalitného režimu na konci roka 1989.

Po novembri 1989

Historici, politológovia a analytici budú ešte dlho diskutovať o prezidentských voľbách v decembri 1989 a o Dubčekovej úlohe v tejto historickej udalosti. Návrh, že Dubček by sa mal stať prezidentom Československa, prišiel už na začiatku toho roku zo strany disidentskej organizácie Obroda. V tom čase prirodzene nik netušil, ako sa vyvinie politická situácia v Československu na konci roka. Dubček bol preto považovaný za kandidáta občianskej opozície dokonca aj v socialistickom Československu – za podmienky, že sa nebude uchádzať o funkciu generálneho tajomníka Ústredného výboru KSČ. S návrhom súhlasil aj Václav Havel v rozhovore s dvoma

21 LALUHA, I.: *Alexander Dubček*, s. 93 (pozri pozn. 5).

22 DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Láluha. Bratislava, Veda 2002, s. 234–246, tu s. 244, Uverejnenie a komentovanie listov Alexandra Dubčeka predsedníctvu Federálneho zhromaždenia ČSSR a Slovenskej národnej rady v rímskych Listoch v apríli 1975, Bratislava – Rím 28.10.1974.

23 *Tamže*, s. 281–288, Prejav v Bologni pri udeľovaní titulu doctor honoris causa v odbore politických vied Alexandrovi Dubčekovi najstaršou univerzitou v Európe, Bologna 13.11.1988.

predstaviteľmi Obrody, Věnkom Šilhánom a Milošom Hájkom.²⁴ Možno tiež preto Dubček vyjadril súhlas so svojou kandidatúrou na prezidenta aj po udalostiach z novembra 1989. Lenže neskôr Občianske hnutie zmenilo svoj postoj a s jeho rozhodnutím sa na Slovensku stotožnilo hnutie Verejnost' proti násiliu (VPN). Namiesto Dubčeka sa tak prezidentom republiky stal Václav Havel. Bolo údajne jeho prianím, aby predsedom Federálneho zhromaždenia sa stal Dubček.²⁵

Dubček neprijal návrh svojich nasledovníkov založiť vlastnú politickú stranu a odmietol vstúpiť do Komunistickej strany Slovenska. Úprimne predpokladal, že nastala éra občianskych hnutí, ktoré privedú spoločnosť k demokracii.²⁶ Možno preto kandidoval v prvých slobodných voľbách v júni 1990 za Verejnost' proti násiliu, ktorá mala predtým podporu len 9,6 percent občanov, čo znamenalo až piate miesto na Slovensku. Tým vytrhol trň z päty VPN.²⁷ Ako najobľúbenejší politik na Slovensku významnou mierou prispel k jej víťazstvu, hoci Verejnost' proti násiliu prv nepodporila jeho ambíciu stať sa prezidentom republiky. A tak zo strany tohto hnutia na chvíľu ustali útoky proti Dubčekovi a reformistom z roku 1968.

Po rozpade Verejnosti proti násiliu a vzniku Hnutia za demokratické Slovensko v roku 1991 Dubček zostal mimo obe strany. Predpokladal, že ako nezávislá osobnosť bude mať väčší vplyv vo funkcii predsedu Federálneho zhromaždenia. Pravdou je, že v tej chvíli sa skutočná moc už presúvala z jeho rúk, a navyše na Slovensku vrcholil proces transformácie reformných komunistov na sociálnych demokratov. „Všetci vieme, že srdcom ste sociálny demokrat,“ napísal mu predseda Sociálnodemokratickej strany Slovenska (SDSS) Boris Zala v liste, v ktorom ho vyzval, aby sa stal členom vedenia tejto strany.²⁸ Tak sa Dubček ocitol okľukou tam, odkiaľ vzišiel jeho otec, v sociálnodemokratickom hnutí. Na najbližšom zjazde výkonných orgánov Socialistickej internacionály sa Alexander Dubček stal tiež jej podpredsedom.

Všetky očakávania slovenských i európskych sociálnych demokratov vzhľadom na budúcu Dubčekovu politickú kariéru, ako aj nádeje Slovákov, že po rozdelení federácie sa stane prvým prezidentom Slovenskej republiky, skonali spolu s ním 7. novembra 1992, keď podľahol zraneniam spôsobeným pri automobilovej nehode. Dubček zahynul tragicky, rovnako ako ďalší dvaja významní Slováci – Ľudovít Štúr a Milan Rastislav Štefánik. Preto vznikli podozrenia, že jeho smrť bola dôsledkom atentátu. Takáto verzia Dubčekovho úmrtia však nie je v súlade s československou politickou kultúrou. Pravdepodobne išlo o dôsledok nešťastnej súhry okolností a šokujúcej nedôslednosti v procese vyšetrovania nehody.

24 ŠILHÁN, Věnek: K Alexandru Dubčekovi. In: HOPPE, Jiří – BÁRTA, Miloš (ed.): *Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dějinách Československa*. Brno, Masarykova dělnická akademie 2002, s. 126.

25 Tamže, s. 127.

26 LALUHA, I.: *Alexander Dubček*, s. 115.

27 Tamže.

28 Tamže, s. 118.

Dubček v očích dnešní slovenské společnosti

Dubček je jeden z tých slovenských politikov, ktorí zásadnou mierou ovplyvnili vývoj a spôsob uvažovania na slovenskej politickej scéne. Zároveň bol však politickou osobnosťou, ktorej vplyv prekročil hranice Československa. V tomto zmysle zostáva na Slovensku neprekonaný. Čo si o ňom Slováci myslia dnes? Významná slovenská sociologička Ľudmila Benkovičová hľadala odpoveď na túto otázku v prieskume verejnej mienky, ktorý uskutočnil Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied v spolupráci s Metodicko-výskumným kabinetom Slovenského rozhlasu koncom júna 2004. Reprezentatívna vzorka slovenskej populácie pozostávala z respondentov vo veku od šestnástich rokov.²⁹

Je príznačné, že občania Slovenska dnes oceňujú Dubčekov humanizmus (35 percent), čestnosť (32 percent), slušnosť (32 percent) a porozumenie bežnému človeku (28 percent). Keď spriemerujeme tieto údaje, dosiahneme pre jeho celkový charakter symbolickú hodnotu 31,75 percent, čo predstavuje tretinu populácie. Mimoriadne dôležité je, že viac než tretina respondentov (38,7 percent), a teda celej slovenskej populácie, považuje Dubčeka za synonymum roku 1968, keď došlo k skutočnému pokusu o demokratizáciu socializmu sovietskeho typu v Československu.³⁰ Odzrkadľuje sa v tom, že tretina dospelaj populácie Slovenska má osobnú skúsenosť s rokom 1968, s jeho ilúziami, nádejami i dôsledkami. Približne jeden a pol milióna súčasných Slovákov boli v tom čase adolescenti či mladí ľudia, ktorí intenzívne vnímali vtedajšiu atmosféru nielen vo svojom bezprostrednom okolí, ale aj v celej spoločnosti. Tieto skúsenosti im zostanú po celý život. Preto tento segment populácie Slovenska predstavuje relevantný zdroj osobných informácií o tomto významnom slovenskom politikovi.

Uvedené skutočnosti tiež vysvetľujú záujem o život a dielo Alexandra Dubčeka. Podľa výsledkov prieskumu verejnej mienky 37 percent respondentov sa živo zaujíma o Dubčeka ešte aj dnes; 62 percent opýtaných sa však o jeho život ani dielo nezaujíma. Je príznačné, že záujem o Dubčeka rastie s vekom respondentov: v segmente respondentov vo veku od šesťdesiatich rokov sa oňho zaujíma 58 percent, pričom vo veku od 14 do 29 rokov je tomu tak len u 19 percent. To, že mladá generácia Slovákov je vo vzťahu k významnej súčasť národnej histórie do značnej miery ľahostajná (osemdesiat percent mladých ľudí vo veku od 14 do 19 rokov sa o Dubčeka vôbec nezaujíma), by nás malo znepokojovať. Výskum naznačuje, že hlavnou príčinou je škola, kde sa o Dubčekovi učí málo, slabo alebo oboje. Mládež získava oveľa viac informácií z médií a z rodiny. Ďalším, širším dôvodom je pokles

29 Pozri BENKOVIČOVÁ, Ľudmila: Alexander Dubček očami verejnosti. In: LALUHA, Ivan – PETROVIČOVÁ, Eleonóra – PEKŇÍK, Miroslav (ed.): *Alexander Dubček: Politik, štátnik, humanista*. Bratislava, Veda 2009, s. 302–316. Z publikácie ďalej čerpám bez uvedenia zdroja.

30 Hoci v roku 1989 bol Dubček mimoriadne aktívnym a vplyvným politikom, slovenská spoločnosť si túto skutočnosť zväčša neuvedomuje (tento názor zastávali len 4,3 percenta respondentov) (tamže, s. 303 n.).

záujmu o písané slovo, literatúru faktu a historickú fikciu v prospech akčných filmov, dynamických *play stations* a iných počítačových hier.

Podobne tretina respondentov reflektuje slabšie stránky Dubčekovho celkového profilu. Vo výskume sa objavili zmienky o jeho politickej naivite, pasivite, dôverčivosti, o nezvládání zodpovednosti vyplývajúcej z funkcie, o neschopnosti prejavíť sa ako silná osobnosť v istých situáciách, napríklad počas okupácie Československa vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Zaujímavé je, že skutočnosť, že Dubček bol kľúčovým funkcionárom komunistického režimu v Československu, prekáža len šiestim percentám oslovených; skoro deväťdesiat percent respondentov považuje túto okolnosť za bezpredmetnú. Vysvetlenie možno nájsť v tom, že verejnosť zaraďuje Dubčekove politické aktivity medzi pokusy o zmenu totalitných aspektov komunistických režimov v Strednej Európe, ktoré sa začali nápravou krívd páchaných na začiatku obdobia komunizmu. Výsledky výskumu tiež ukazujú, že zdroj tolerancie voči Dubčekovej komunistickej minulosti tkvie vo fixnej predstave o období socializmu ako o dobe, kedy bola sociálna situácia a každodenný život obyčajného človeka podstatne lepší než dnes.

Za zmienku stojí, že pomerne veľká časť populácie Slovenska (18 percent) dnes viní Dubčeka zo zrady hodnôt socializmu a z toho, že v roku 1968 viedol krajinu ku kapitalizmu. Je to názor, ktorý bol rozšírený počas „normalizácie“ v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch. Ten si verejnosť osvojila najmä počas straníckych čistiek začiatkom sedemdesiatych rokov. Menšia časť populácie (13 percent) tvrdí, že Dubček v tom čase tiež predstavoval destabilizačný a polarizujúci prvok. Títo respondenti ho považujú za politika, konanie ktorého privedlo spoločnosť do disharmónie a nestability. Okolnosti spojené s jeho úmrtím sú súčasťou legendy. Tretina oslovených (35 percent) súhlasila s tvrdením, že automobilová nehoda bola nešťastnou náhodou. Opačný názor vyjadrilo 59 percent respondentov. Oficiálne vyšetrovanie nehody a jeho závery považuje väčšina Slovákov za nedostatočné, nepresvedčivé a nedôveryhodné. Dve tretiny respondentov mali kritický postoj voči práci vyšetrovacích orgánov a myslia si, že vyšetrovanie bolo laxné. Reakcia verejnosti na túto nehodu je však jedným z indikátorov Dubčekovej veľkosti a významu pre slovenskú spoločnosť. Dubček tak patrí medzi veľké postavy moderných slovenských dejín (spolu so Štúrom a Štefánikom), úmrtie ktorých zostáva, aj po desaťročiach, zahalené tajomstvom a legendou. Ide o osobnosti, o ktorých sa hovorí, že zomreli zbytočne najmä preto, že bránili záujmy Slovenska a jeho ľudu.

Pokiaľ ide o uznanie tejto významnej osobnosti modernej slovenskej politiky, prevláda názor, že si ho vážia najmä obyčajní ľudia. Slovenskí politici uznávajú jeho význam v menšej miere, čo je pochopiteľné. Počas trpkého zápasu o moc po páde komunistického režimu jednou z charakteristických črt stredopravých politických strán bol negatívny postoj voči Dubčekovi, ktorý bol v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch prominentným členom vládnych komunistických štruktúr a po roku 1989 rozhodne ľavicovým politikom inklinujúcim k sociálnej demokracii. Často zdôrazňovaný fakt, že na Slovensku sa o Dubčeka zaujíma len staršia generácia, naznačuje, že záujem oňho bude naďalej klesať. Z toho vyplýva aj všeobecný názor, že Dubčeka si oveľa viac vážia v zahraničí než doma, lebo na Slovensku vychádzajú

do popredia aj negatívne aspekty jeho povahy, aj sa prejavuje spomínaný značný nezáujem strednej, no najmä mladej generácie o jeho osobu. Zahraničie upúta-la hlavne humánnosť, čestnosť, odvaha a bezprecedentná odhodlanosť bojovať za demokraciu proti hegemónovi komunistickej totality – Sovietskemu zväzu a jeho politickému vedeniu. Spory medzi slovenskými politikmi a politickými stranami o tejto veci zostávajú mimo záujmu zahraničnej verejnosti.

Z angličtiny preložila Lucia Faltinová

Alexander Dubček – československý politik

Oldřich Tůma

Alexander Dubček (1921–1992) má zjevně v českém historickém vědomí (odborném i neodborném) poněkud problematičtější místo a je nazírán více kriticky, než je tomu asi obecně na Slovensku. To však myslím nevyplývá (anebo především nevyplývá) z faktu, že by Dubček byl českýma očima nazírán jako dějinná osobnost cizího národa.

Chceme-li uvažovat o vnímání Alexandra Dubčeka v českém historickém vědomí – a zvláště chceme-li to porovnávat s tím, jak je vnímán na Slovensku – je asi nejdůležitějším aspektem celého případu především to, že Češi (a platí to pro historiografii, média a nejspíš i obyčejné veřejné mínění) nevnímali a nevnímají Dubčeka (alespoň primárně) jako slovenského politika. Nejde snad o to, že by si Dubčeka chtěli přivlastňovat (jak ho někdy Čechům přiřazují cizinci, když i relativně renomovaní autoři mluví o Dubčekovi jako českém politikovi) nebo že by nevěděli, že Dubček byl Slovák. Především platí, že Češi v něm vidí „našeho“, tedy domácího politika v širším, československém smyslu. Příznačné ostatně je, že v české verzi Wikipedie je i dnes Alexander Dubček uveden jako „československý a slovenský politik“, zatímco ve slovenské jako „slovenský politik“.¹

Čechům jak známo akceptování československé (jako svého druhu jen o něco rozšířené české) identity nečinilo velké potíže. Češi vnímali jako „své“, nikoli cizí – během existence společného státu – nejen politiky, ale i třeba sportovce, umělce a jiné osobnosti veřejného života ze Slovenska. Samozřejmě poněkud jiná byla situace

1 Alexander Dubček: In: Wikipedie: Otevřená encyklopedie [online]. [Cit. 2018-11-20.] Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Alexander_Dubček; Alexander Dubček. In: Wikipédia: Slobodná encyklopédia [online]. [Cit. 2018-11-20.] Dostupné z: http://sk.wikipedia.org/wiki/Alexander_Dubček.

u těch politiků, kteří slovenské téma, téma vztahu k Čechům a postavení Slovenska ve společném státě, eventuálně rozdělení společného státu, učinili leitmotivem své politické působnosti. Protagonisté slovenských snah o autonomii či nezávislost v meziválečné a válečné době (Andrej Hlinka či Jozef Tiso) anebo nejnověji třeba klíčoví slovenští politici v době dělení státu po roce 1989 (Ján Čarnogurský či Vladimír Mečiar) jistě jsou vnímáni z české perspektivy jako především slovenští (a tedy cizí) politici. Avšak ti, u nichž taková linie chybí nebo není tak výrazná, jsou vnímáni víceméně indiferentně spolu s jinými československými (tedy převážně českými) politiky – ať už kladně, či záporně. Jako třeba spoluvůdce Československa Milan Rastislav Štefánik či dlouholetý vysoký funkcionář komunistického režimu Jozef Lenárt, abychom uvedli dva opravdu velmi rozdílné příklady. Dokonce i Gustáva Husáka, který po určitou dobu – především v době svého raketového nástupu do nejvyšší mocenské pozice, tedy mezi srpnem 1968 a dubnem 1969 – hrál slovenskou kartou velmi vysokou hru, Češi vnímají jako slovenského politika až ve druhém či třetím plánu. Do popředí vystupují jiné určující faktory – bez ohledu na národnost je považován především za symbol a hlavního aktéra „normalizačního“ období 1969 až 1989, jež se do české historické paměti zapsalo velmi negativně.

V lednu 1968 české prostředí jistě registrovalo, že Dubček je Slovák. Bylo to zaznamenáno se zájmem a snad trochu i s podivem; ostatně bylo to po padesáti letech existence Československa poprvé, kdy nejdůležitější mocenskou pozici ve státě kontroloval Slovák. V Praze také tehdy koloval vtip, který tento podiv a zájem (ale nijak nevyhraněný, jistě ne nepřátelský) dobře ilustruje: „Víte, co to znamená **ÚV KSC?** No přece **Už Vládou Konečně Slováci Čechům.**“ Repliku anekdoty dokonce učinil Milan Šimečka počátkem března 1968 titulkem svého článku ve druhém čísle obnovených *Literárních listů* – a pro udivené publikum to byl jeden z přesvědčivých důkazů, že cenzura už opravdu nefunguje.² Jenomže vývoj byl potom tak rychlý a akcenty ležely natolik jinde, že Dubčekovo slovenství přestalo hrát takřka jakoukoli roli.

Kdybychom měli český pohled na Dubčeka shrnout, potřebovali bychom celou škálu termínů. Vyvíjel se od původního, řekněme zdvořilého zájmu na začátku roku 1968 přes rostoucí sympatie během jara až po obdiv a takřka adoraci, jež si v nevyzpytatějších momentech srpna 1968 jistě nijak nezadala s pohledem ze Slovenska; a potom přes rostoucí rozpaky promíšené s jistým politováním až po poměrně kritický odstup. Tyto různé pohledy na Dubčeka se střídaly, ale s uplyvajícím časem už existují souběžně.

Český pohled na Dubčeka procházel vývojem, který měl podobu paraboly a vlastně se dvakrát opakoval. Dnes je diferencovaný a jistě ne tak obdivný, jako jsou některé jeho podoby na Slovensku. Kniha *Zastavte Dubčeka!*, jež beletristickou formou převypráví Dubčekův život, je vlastně hagiografií se všemi atributy, jež k tomuto žánru patří – ovšem s obdivnými pohledy žen a dívek na urostlé Dubčekovo tělo

2 ŠIMEČKA, Milan: Už vládnu konečně Slováci Čechům. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 2 (7.3.1968), s. 1.

na plovárně navíc.³ Docela podobný pohled – byť vzhledem k žánru podaný ve zkratce – prezentuje nejnověji i slovenský film *Dubček: Krátka jar, dlhá zima* (režie Laco Halama, 2018).⁴ Taková kniha či takový film naleznou v českém prostředí asi málo čtenářů či diváků, kteří by je nevnímali s rostoucí nedůvěrou. Ostatně takto napsanou knihu je obtížné si zde v současnosti představit o jakémkoli, tedy i českém politikovi. Češi mají přece jen ke svým politikům (a potažmo dějinným osobnostem) otažitější a asi i podezřívavější a ironičtější přístup. Dokonce ani románový příběh Lenky Procházkové o oběti Jana Palacha nepředkládá čtenářům svého hrdinu tak jednoznačně kladně,⁵ jako tomu je v případě románového Dubčeka. I když jedna výjimka by se možná našla. Románové zpracování příběhu bratrů Mašínů, kteří se počátkem padesátých let pokoušeli organizovat protirežimní odboj, zabili několik lidí a nakonec se prostříleli do Západního Berlína, prezentuje své hrdiny podobně jednorozměrně. Včetně zajímavého literárního tropu, že totiž ve svých imaginárních úvahách už předem reagují – stejně jako Banašův Dubček – na pochybnosti a kritiky svých činů, jež budou vysloveny až o desetiletí později. Bratři Mašínové jsou ovšem přece jen úplně jiný typ dějinné osobnosti, spíše desperáti, nikoli politikové. A vlastně i autor – Jan Novák – je spíše Američan než Čech.⁶

Kdybychom měli v rychlosti projít onu vývojovou křivku pohledu na Dubčeka, museli bychom tedy začít směsí zvědavosti a nejistoty v lednu 1968. Dubček, který svou dosavadní politickou kariéru realizoval v různých funkcích na Slovensku, nebyl tehdy v Praze příliš znám. Zvědavost ale brzy vystřídal rostoucí zájem a podpora. V jarních měsících roku 1968 se Dubček v Čechách a na Moravě stal stejným symbolem reformního, většinově podporovaného pokusu proměnit existující systém v něco racionálnějšího a humánnějšího jako na Slovensku, a také ztělesněním až nerealistických nadějí a očekávání. Vzestup jeho popularity (ověřitelný na prováděných výzkumech veřejného mínění) byl způsoben kombinací různých faktorů: podporou politiky, kterou v očích veřejnosti reprezentoval, ale jistě také vystupováním, osobními vlastnostmi, charismatem. Dubček byl jako osobnost (to nutně neznamená, že i jako politik) bezpochyby výrazně odlišný, a to ve velmi pozitivním smyslu, od komunistických aparátníků před ním i po něm.

V očích české veřejnosti mu zřejmě na sympatiích přidávala právě i jeho slovenština, která ještě podtrhovala dojem novosti, zvláštnosti, odlišnosti, který každý ve srovnání s nepopulárním Antonínem Novotným musel vnímat. Nejpozději od května pak Dubčekovi na sympatiích a podpoře veřejnosti přidávalo všeobecně sdílené mínění, že právě on je odhodlaným a schopným obhájcem nezávislosti proti stupňujícím se atakům z Moskvy, Varšavy či východního Berlína. Dnes víme, že to byla spíše víra a iluze než reálný odhad situace. A právě onen tlak zvenčí

3 BANÁŠ, Jozef: *Zastavte Dubčeka!* Bratislava, Ikar 2009.

4 DUBČEK: Krátké jaro, dlouhá zima. In: Youtube [online.] Publikoval 1.9.2018 uživatel Pycko Pycingerko [cit. 2018-10-15]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=3PsVxUHffPc>.

5 PROCHÁZKOVÁ, Lenka: *Slunce v úplňku: Příběh Jana Palacha*. Praha, Prostor 2008.

6 NOVÁK, Jan: *Zatím dobrý (So Far So Good)*. Brno, Petrov 2004.

pomáhal také v očích veřejnosti omlouvat a vysvětlovat nedůslednosti, lavírování a manévrování, jež Dubček v létě 1968 předváděl.

Intervence, zatčení, únos, nejasnosti a obavy o Dubčekův osud, či dokonce život v prvních dnech po 21. srpnu pak eskalovaly Dubčekovu popularitu až k naprosto nepravděpodobným výšinám. A právě jen proto, že v očích i české veřejnosti disponoval aureolou hrdiny i mučedníka zároveň, mohl jeho emotivní projev po podpisu moskevského protokolu a návratu do vlasti 27. srpna zapůsobit tak, jak zapůsobil – tedy obrátit atmosféru hlubokého podezření a odporu k tomu, co se asi v Moskvě odehrálo a co československá delegace slíbila, až k rezignovanému přijetí toho, k čemu vzdychající Dubček národ nabádal: zanechat otevřeného odporu a vrátit se k normálnímu životu – sice v okupované zemi, ale s vírou a nadějí, že ještě ne vše je ztraceno.⁷ Tato víra se opírala především o důvěru v Dubčeka jako člověka. Možné je připomenout třeba slova Václava Havla během jedné z posledních relací svobodného protiokupačního televizního vysílání z improvizovaného studia na Ještědu: „Já tu situaci ovšem nevidím pesimisticky. Já si myslím, že to nejhorší máme za sebou. Ten vpád, tu agresi. A běží o to setrvat, a věřím totiž v toho Dubčeka. To je člověk, to je politik, kterej dovede se adaptovat na situaci, dovede počítat s lidmi.“⁸

S přibývajícími opakovanými kompromisy, či spíše kapitulacemi na podzim a v zimě 1968/1969 samozřejmě rostla nejistota a množily se i kritické pohledy na Dubčeka a jeho politiku. Nutně k tomu přispíval styl, jakým z politiky postupně odcházel, jak sebou nechal manipulovat a přijímal vždy méně a méně významná místa až k hořkému konci, vyloučení ze strany a veřejného života. Přesto ani jeho jednání v srpnu 1969, kdy se jako předseda Federálního shromáždění podílel na přijetí zákonného opatření předsednictva tohoto zastupitelského sboru (sloužilo jako účinný nástroj represe proti stovkám a tisícům lidí, kteří v ulicích Prahy, Brna a řady dalších měst ve dnech prvního výročí okupace naposledy bouřlivě manifestovali svůj odpor proti nastupující „normalizaci“ – nejčastěji právě provoláváním slávy Dubčekovi),⁹ zásadně nepoškodilo jeho tehdy už značně od reality odtržený obraz symbolu.

7 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IX/3: *Komunistická strana Československa. Kapitulace (srpen–listopad 1968)*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. – Doplněk 2011, s. 120–124, dokument č. 167 – Záznam rozhlasového projevu Alexandra Dubčeka k československým občanům k závěrům moskevských jednání. Projev vysílal Československý rozhlas 27. srpna 1968 asi v 17:30 hodin. Písemná podoba projevu ovšem nedokáže zprostředkovat emoce a naléhavost, jimiž Dubčekova slova působila. Zvuková verze viz JANÁČ, Marek (ed.): *Srpen 1968: 10 hodin komentovaných originálních nahrávek*. Praha, Radioservis – Český rozhlas 2008, stopa 30.

8 Záznam vysílání televizního studia „Sever“ 27. srpna 1968. In: Česká televize [online]. © Česká televize 1996–2018 [cit. 2018-11-20]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/historie/ceskoslovenska-televize/1968-1969/1968/vysilani-televizniho-studia-sever-27-srpna-1968/>.

9 Srv. např. TŮMA, Oldřich a kol. (ed.): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996, s. 17 n. (Historický úvod) a s. 269–271, dokument č. 79 – Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb., o některých

Dubček pak brzy zmizel z veřejného života úplně a na další dvě desetiletí v něm byl přítomen jen jako – z pohledu nového vedení strany – teď už negativní symbol roku 1968 a objekt někdy velmi agresivních (byť nakonec jen verbálních) útoků vládců „normalizačního“ režimu. Dubčekova přetrvávající popularita, nebo spíše pozitivní vzpomínka na Dubčeka pak byla už mnohem méně oblíbou konkrétního člověka (natož politika), ale o to více popularitou symbolu, jenž představoval jakousi nepřiliš jasně profilovanou antitezi rétoriky „normalizačního“ režimu, a vlastně antitezi stávající mizerné současnosti obecně. Rozhodně však Dubček nebyl vnímán jako symbol opozice či odporu.

V této době se ovšem již objevuje v samizdatu a v exilovém prostředí kritické hodnocení Dubčekova politického působení v letech 1968 a 1969. Vzpomeňme třeba jen textů doyena a asi nejrespektovanějšího představitele exilu Pavla Tigrida¹⁰ či Petra Pitharta, který ve své studii *Osmášedesátý*,¹¹ dokončené k desátému výročí pražského jara, předložil – předtím než pád komunismu umožnil v Československu normální historický výzkum – nehlubší a nejkomplexnější domácí analýzu událostí roku 1968. Domácí i exiloví kritici konstatovali, že Dubčekova politika v roce 1968 byla nahodilá a improvizovaná, že jeho taktika chlácholité znepokojené „spojence“ a pozdější interventy přesvědčováním, že režim a mocenský monopol KSČ nejsou ohroženy, a zároveň ujišťovat veřejnost, že žádné nebezpečí vnějšího vměšování do československých záležitostí nehrozí, nemohla uspět. Vyčítali mu, že se po srpnové okupaci nedokázal nebo ani nepokusil opřít o podporu, již mu česká a slovenská veřejnost ještě po měsíce nabízela, a že místo toho volil kuloárovou politiku kompromisů, které ovšem nebyly než postupnými kapitulacemi, takže byl vlastně spolutvůrcem neblahé reality „normalizačních“ let.

Dubček jako člověk se v zorném poli české veřejnosti znovu objevil až na konci osmdesátých let, kdy jako by znovu byla opsána ona křivka zájmu a sympatií, i když s menší intenzitou a méně koncentrovaně než o dvacet let dříve. Cesta pro čestný doktorát do italské Boloně, kterou na podzim 1988 režim Dubčekovi povolil, rozhovory, jež s Dubčkem na jaře a v létě 1989 natočila a vysílala maďarská televize a také Hlas Ameriky¹² – to vše bylo vnímáno jako nepřehlédnutelné symptomy, že věci se opravdu začínají měnit a že může mít znovu smysl začít se politicky angažovat.

přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku (Praha, 22. srpna 1969); srv. také BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, zvláště s. 245–261.

10 TIGRID, Pavel: *Kvadratura kruhu: Dokumenty a poznámky k československé krizi 1968–1970*. Paříž – New York, Edice Svědectví 1970; podobně TÝŽ: *Why Dubček Fell*. London, Macdonald 1971.

11 PITHART, Petr: *Osmášedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990. Původně vyšlo v samizdatu a v exilu pod pseudonymem Jan Sládeček.

12 Záznam rozhovoru, který Dubček v dubnu 1989 poskytl maďarské televizi, je otištěn v publikaci: DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Luluha. Bratislava, Veda 2002, s. 293–298. Písemnou podobu interview pro *Voice of America* jsem nenalezl.

Ani tehdy ale – až na některé skupiny – nebyl Dubček v českém prostředí vnímán jako možný politický vůdce.

Druhé vyvrcholení jeho popularity přišlo v pátek 24. listopadu 1989, kdy po dlouhých více než dvaceti letech v Praze veřejně promluvil. Stalo se tak na Václavském náměstí, pátý den, kdy zde každé odpoledne probíhala mnohasettisícová protirežimní shromáždění. (V Bratislavě vystoupil na náměstí Slovenského národního povstání o den dříve.) Úvodní věta jeho projevu z balkonu Melantrichu „Moji milí Pražania, mám vás rád a vy to viete“ opravdu vyvolala bouři emocí a nadšení.¹³ Tu ale tentokrát vystřídal rychlé střídání; už sobotní Dubčekův projev na ještě větší manifestaci na pražské Letné trochu zklamal a trochu nudil, rozhodně neprezentoval jasný politický program. Překotný vývoj ještě na konci roku, a tím spíše v první polovině roku 1990 nechával z české perspektivy Dubčeka stranou a jeho účinkování v pozici předsedy Federálního shromáždění do roku 1992 bylo pak vnímáno spíše s rostoucím pocitem nepatřičnosti a trapnosti. Mimochodem – často bývá diskutována dohoda z prosince 1989 mezi Václavem Havlem a Alexandrem Dubčekem o tom, že po volbách v roce 1990 Havel uvolní Dubčekovi místo prezidenta.¹⁴ Ať byly její modality jakékoli, v létě 1990 už byla neproveditelná – politická atmosféra v českých zemích se natolik proměnila, že by Dubček jako prezident byl naprosto nepřijatelný (je zbytečné říkat: ne jako Slovák, ale jakožto bývalý vysoký funkcionář KSČ).

Hodnocení roku 1968 (a tudíž i Alexandra Dubčeka) se stalo v letech 1990 až 1992 jedním z polí, na nichž byla bojována bitva o orientaci československé (anebo spíše už české) politiky, ekonomiky, zahraničních vztahů. Boj o radikální ekonomickou reformu, o etablování standardního politického systému založeného na politických stranách, o vstup do Severoatlantické aliance atd., zápas o orientaci a ovládnutí Občanského fóra a pak i souboj nových, pravicově orientovaných politických stran (Občanské demokratické strany, Občanské demokratické aliance) se středovým Občanským hnutím, v němž působila řada někdejších osmašedesátníků, se mimo jiné staly střetem různých hodnocení roku 1968. V politických debatách, v médiích (ale do jisté míry i v historiografii) se pak pražské jaro stalo trochu kolaterální obětí takového boje. Bylo akcentovaně vykládáno jako pouhý konflikt uvnitř vládnoucí strany, boj o skupinové zájmy, v nejlepším případě jako donkihotský pokus reformovat nereformovatelný komunistický systém a snad mu tím i prodloužit život. Alexander Dubček vlastně nebyl hlavním terčem takových útoků,

13 Text projevu otiskl 25. listopadu 1989 deník *Svobodné slovo*. Přetištěno v publikaci: OTÁHAL, Milan – SLÁDEK, Zdeněk (ed.): *Deset pražských dnů: 17.–27. listopad 1989. Dokumentace*. Praha, Academia 1990, s. 463 n. V předchozí poznámce citovaný slovenský reprezentativní výbor Dubčekových statí, projevů a rozhovorů *Od totality k demokracii* tento projev neuvádí. Obsahuje ovšem jeho projev v Bratislavě 23. listopadu (s. 320 n.). Dubčekův projev na Václavském náměstí nezaznamenává ani obsáhlá slovenská bibliografie Dubčekových mediálních výstupů (ŠVÁČOVÁ, Soňa a kol.: *Alexander Dubček v slovenskej a českej tlači: Personálna bibliografia*. Banská Bystrica, Štátna vedecká knižnica 2007).

14 Srv. např. SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, s. 400–402.

těmi byli opravdoví protihráči na české politické scéně, politici s poněkud jiným konceptem transformace, než jaký se posléze prosadil, lidé, kteří více či méně byli s pražským jarem spojováni (a kteří byli před rokem 1968 členy KSČ): třeba Petr Pithart, Zdeněk Jičínský, Pavel Rychetský, František Vlasák a další. Ale díky roli, již hrál v roce 1968, i díky stávající ústavní pozici byl právě Alexander Dubček nejvíce viditelný a byl někdy až nad limity slušnosti napadán.¹⁵ Navíc jeho aktuální výkon v politice, nerozhodnost, nejasnost, co vlastně reprezentuje, neurčitý postoj během rozpadu Veřejnosti proti násilí a podobně mu příliš dobré jméno nedělaly, jistě ne z pražské perspektivy. Veřejnost proti násilí jako hegemon listopadové revoluce na Slovensku se počátkem roku 1991 rozpadla na populistické a nacionalisticky profilované Hnutí za demokratické Slovensko pod vedením tehdy na Slovensku mimořádně populárního Vladimíra Mečiara a na liberální, pročeskoslovenskou Občanskou demokratickou unii – a Dubček zůstal jakoby mimo. Jakkoli byl v letech 1990 až 1992 na svých cestách v zahraničí vítán a oslavován, v Praze ho během jeho druhého funkčního období ve vedení Federálního shromáždění čekaly spíše útoky, a pokud sympatie, tak spíše ve smyslu soucitu.

Po tragické smrti a rozdělení Československa přestal být Alexander Dubček výrazným tématem veřejné debaty. Zůstává samozřejmě důležitým tématem české historiografie. Zde najdeme velmi rozdílná hodnocení Dubčekovy dějinné role – od výrazně pozitivních až po značně kritická. První velká „polistopadová“ práce domácí historiografie věnovaná pražskému jaru, jež vzešla z prostředí autorů, kteří byli v letech 1990 až 1992 členy Komise vlády ČSFR pro analýzu historických událostí let 1967 až 1970, hodnotí roli Alexandra Dubčeka a dalších vůdců „obrodného procesu“ vcelku pozitivně.¹⁶ Jistě zde není místo probírat a komentovat dnes už takřka nepřehledné množství publikací věnovaných pražskému jaru. Dá se asi říci, že česká historiografie je k Dubčekovi ve svém převládajícím tónu kritičtější než historiografie slovenská.¹⁷ Potvrzuje – nyní již na základě důkladné analýzy a interpretace pramenů zpřístupněných po roce 1989 – výše zmíněné názory exilové či samizdatové esejistiky,¹⁸ doplněné i o přesnější výklad nešťastné Dubčekovy role při

15 Srv. např. BENČÍK, Antonín: *Téma: Alexander Dubček*. Praha, Křesťanskosociální hnutí 2012, s. 302–304 a 308–310.

16 KURAL, Václav – MENCL, Vojtěch a kol.: *Československo roku 1968*, sv. 1–2. Praha, Parta 1993.

17 Jako příklad velmi pozitivního hodnocení viz třeba: LALUHA, Ivan: *Alexander Dubček: Člověk a politik*. Bratislava, Nová práca 2000; LALUHA, Ivan – PETROVIČOVÁ, Eleonóra – PEKŇÍK, Miroslav (ed.): *Alexander Dubček: Politik, štátnik, humanista*. Bratislava, Veda 2009.

18 Nejsystematičtěji je téma pojednáno pravděpodobně v pracích Jitky Vondrové. Srv. např. úvodní statek k některým svazkům monumentální edice dokumentů *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, dlouhodobě vycházející v Ústavu pro soudobé dějiny. Jde především o svazky IX/1–4 (*Komunistická strana Československa*. Ed. Jitka Vondrová a Jaromír Navrátil; sv. IX/1 spolueditoval také Jan Moravec. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, 2000, 2001 a 2003) a svazky IV/1–4 (*Mezinárodní souvislosti československé krize*. Ed. Jitka Vondrová a Jaromír Navrátil; sv. IV/4 editovala jen Jitka Vondrová. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, 1996, 1997 a 2011). Srv. i poslední knižní práci Jitky Vondrové *Reforma? Revoluce? Pražské jaro 1968 a Praha*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2013.

pacifikaci společenského odporu po nástupu nového politického vedení v roce 1969, a také jeho nepřipravenost a neochotu podílet se před rokem 1989 na opozičních aktivitách.¹⁹ Součástí takového kritického pohledu na Dubčekovu dějinnou úlohu ale není vnímání Dubčeka jako cizího politika. Například i historik a bývalý disident Jan Tesař, který někdy na Dubčekovu adresu nešetří silnými výrazy (ubožák, partajní podlost), od své kritiky Dubčeka odvozuje kritiku českého (nikoli slovenského) národa a vytyčuje úkoly českému (nikoli slovenskému) národnímu vědomí.²⁰

I v českém prostředí má ovšem Dubček jako politik v šedesátých letech, jako odpůrce režimu v sedmdesátých a osmdesátých letech a znovu jako politik na počátku devadesátých let své zastánce, nejvýrazněji opakovaně v osobě Antonína Benčíka.²¹ Benčík hájil svého hrdinu vždy znovu a velmi rezolutně. V detailech a dílčích otázkách často dokázal usvědčit Dubčekovy kritiky minulé i současné z omylů nebo i vědomé zaujatosti. Je ale otázka, zda byl s to vždy přes všechny jednotlivosti vnímat kontext, souvislosti a smysl. Hezkým příkladem je třeba kauza přípravy internačních opatření z léta 1968. Vasil Biľak, jedna z hlavních figur, jež ve vedení KSČ spolupracovaly s Moskvou na přípravě intervence, a později šedá eminence a jeden z nejmočnějších mužů „normalizačního“ režimu, v interview pro západoněmecký časopis *Der Spiegel* v roce 1985 řekl, že „na počátku srpna 1968 již bylo vše připraveno, aby se zřídily koncentrační tábory v Československu pro odpůrce pravicových sil“.²² Dubček vehementně protestoval a zaslal *Spiegelu* opravu, v níž vysvětloval, že to není pravda, že naopak „byl vypracován návrh na politickou izolaci osob při případných otevřených vystoupeních proti socialismu“, neboť vedení KSČ považovalo právě pravicové nebezpečí a antisocialistické projevy za hlavní problém.²³ Antonín Benčík tuto kauzu podrobně rekapituloval²⁴ a triumfálně doložil, že lhal Biľak a Dubček mluvil pravdu. Jistě to tak bylo. Otázka však je, proč a jak měl – skoro čtvrt století po pádu komunistického režimu – posloužit Dubčekově reputaci argument, že v létě 1968 neučinil nic proti zrádcům a spiklencům, kteří s cizí mocností připravovali okupaci země, ale naopak chtěl nechat internovat osoby vystupující „proti socialismu“?

Nelze se obecně zbavit dojmu, že pozitivnější pohled na Dubčeka nalezneme přece jen nejspíše mezi historiky jemu samému tak či onak – generačně, názorově – blízkými. Vzpomínám třeba v této souvislosti na konferenci, kterou Ústav pro soudobé

19 Opět jen jako příklad viz SUK, Jiří: Alexander Dubček – velký státník, nebo politický symbol? In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 92–103. Dala by se citovat řada jiných titulů.

20 TESAŘ, Jan: *Zamlčená diagnóza*. Praha, Triáda 2003, s. 22.

21 Vedle citované práce *Téma: Alexander Dubček* srv. především BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl svou dobu*. Praha, Ostrov 2001. Srv. i autorovu reakci na kritické ohlasy této knihy, jako byla Sukova recenze zmíněná v předchozí poznámce: BENČÍK, Antonín: *Obrazy historie z petřínského bludiště: Několik poznámek a úvah nad recenzí knihy o Alexandru Dubčekovi*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 3–4 (2002), s. 620–638.

22 Rozhovor s. Vasil Biľaka pro časopis *Der Spiegel*. In: *Rudé právo* (30.10.1985), s. 1 a 7, zde s. 7. Rozhovor v týdeníku *Der Spiegel* vyšel 28. října 1985.,

23 Vyjádření Alexandra Dubčeka k interview Vasil Biľaka v časopise *Der Spiegel*. In: *Listy*, roč. 15, č. 6 (prosinec 1985), s. 7.

24 BENČÍK, A.: *Téma: Alexander Dubček*, s. 136–140.

dějiny a Masarykova dělnická akademie pořádaly u příležitosti Dubčekových nedožitých osmdesátých narozenin. I na projevech ostřílených profesionálů a mistrů historického řemesla bylo někdy zřetelné, jakou roli při jejich hodnocení Dubčeka hrají někdejší osobní kontakty a vůbec sdílená životní zkušenost.²⁵

Shrnuto: Alexander Dubček je v českém prostředí dnes vnímán bez zvláštních emocí, řekněme s chladným odstupem, ale zároveň diferencovaně. Je vnímán jako součást našich vlastních dějin, přitom ale asi nikoli jako historická osobnost, jíž bychom se chtěli chlubit. Možná to ale docela odpovídá způsobu, jakým dnes Češi na své vlastní dějiny nahlízejí. S jistou podezřívavostí a odstupem, určitě bez nadměrného vzrušení a nadšení, s jakými je prožívaly předchozí generace.

25 Viz HOPPE, Jiří – BÁRTA, Miloš (ed.): *Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dějinách Československa: Sborník z konference*. Praha, Masarykova dělnická akademie 2002.

„Ten boj si musíte vybojovat sami“

Politická role Sovětské armády a jejích místních spojenců v „normalizaci“ Československa (1968–1969)

Marie Černá

V říjnu 1968 podepsali zástupci československé a sovětské vlády smlouvu o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československa. Smlouva legalizovala přítomnost Sovětské armády na území Československé socialistické republiky a vizi jejího stažení odsunula na neurčito, což většina společnosti jistě vnímala jako politickou porážku a akt podvolení. *Vox populi* obratem vyjádřil svoji deziluzi a obohatil už tak pestrou sbírku poinvazních vtipů, když za jednotku „dočasnosti“ hořce stanovil „jeden furt“. Na druhou stranu smlouva stanovila, že na území Československa zůstane jen menší část sovětských intervenčních jednotek a většina vojsk Varšavské smlouvy, od srpna 1968 chaoticky bivakujících po celé zemi, se stáhne domů. Smlouva jistě nebyla žádným vítězstvím, ale ve svém poselství se politici snažili lidem sdělit, že je na ní i leacos dobrého. Vyzdvihovali, že vnáší řád do nepřehledné posrpnové situace a přítomnost Sovětské armády podřídí právním pravidlům: Sovětská armáda se stáhne do kasáren a vojenských prostorů, počet jejích vojáků bude omezen, obnoví se plně normální chod československých institucí, a skončí tak období zmatků. V tomto duchu se vyjádřil i předseda vlády Oldřich Černík v Národním shromáždění v den jejího schvalování. Při výčtu pozitivních aspektů také výslovně zmínil, že smlouva „plně respektuje suverénní výkon státní moci a správy našimi orgány“.¹ Odkazoval

1 Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online]. Národní shromáždění RČS, Stenoprotokoly, 27. schůze, 18. října 1968 [cit. 2018-09-17]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/stenprot/027schuz/s027001.htm>.

přítom na odstavec, který se tomuto bodu věnoval: „Dočasný pobyt sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky nenaruší její suverenitu. Sovětská vojska se nevměšují do vnitřních záležitostí Československé socialistické republiky.“²

Jenže formulace vtělená do textu dohody o dočasném pobytu sovětských vojsk není a ani ve své době neměla být odrazem reality. Politický tlak, který sovětská strana po srpnu 1968 vykonávala, měl mnoho podob a prostředníků.³ Jejím hlavním záměrem bylo přimět československé politiky, aby uznali, že v zemi hrozila kontrarevoluce a že vojenský zásah byl nezbytný, aby se na centrální i lokální úrovni vypořádali s „nepřáteli socialismu“, tedy provedli personální čistky, a aby obnovili loajalitu k Sovětskému svazu. Jedním z užitečných nástrojů této politiky se staly i jednotky Sovětské armády umístěné v Československu. Političtí důstojníci Sovětské armády v místech jejich dislokace a vybraných komandaturách po celé zemi především významně rozšířili síť zpravodajů, kteří do centra podávali různá hlášení.⁴ Zprávy, informace či dezinformace rozličného původu a úrovně, které putovaly mezi zpravodajskými a politickými orgány Sovětské armády a vrcholnými sovětskými politiky, měly ve svém celku podávat obraz o hrozbě kontrarevoluce a poskytovat argumenty sovětskému vedení v jeho tlaku na československé politiky. Za tímto účelem se v nich fabulovalo, především v počátečních dnech invaze, ozbrojené útoky „teroristů“, tajné sklady zbraní nebo zákeřné snahy „organizací prostitutek“ kompromitovat Sovětskou armádu. Sepisovaly se doklady o činnosti kontrarevolucionářů, mezi něž patřilo třeba rozšiřování letáků, psaní hesel a útoky na osoby spolupracující s vojsky Varšavské smlouvy.⁵ Na druhou stranu neurčité formulace o návštěvnících komandatur měly vytvářet představu o velkém zájmu československých obyvatel o sovětské propagandistické materiály a obecně o podporu Sovětské

2 BENČÍK, Antonín – PAULÍK, Jan – PECKA, Jindřich (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. VI/2: *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970. Srpen 1968 – květen 1971*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, s. 74–79, zde s. 75, dokument č. 21 – Úředně zveřejněné znění Smlouvy mezi vládou ČSSR a vládou SSSR o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československa, Praha 16.10.1968.

3 Viz např. následující sbírky dokumentů: VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Září 1968 – květen 1970*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997; VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/4: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2011.

4 „Pobytu našich vojsk v Československu musíme využít k tomu, abychom maximálně upevnili naše nelegální pozice. (...) Musí se vytvořit 10–12 mocných nelegálních rezidentur na klíčových místech v zemi a odtud vést rozsáhlou činnost při aktivizaci působení zdravých živlů, při odhalování, demoralizaci, kompromitování a izolování aktivních činitelů kontrarevoluce.“ (VONDROVÁ, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/4, s. 322–328, zde s. 327, dokument č. 106 – Informace oddělení ÚV KSSS s analýzou vojenské a politické stránky intervence do Československa a návrhem kroků potřebných pro normalizaci situace v Československu, Moskva 16.11.1968.)

5 Viz ZDANOVÍČ, A. A. – LAŠKUL, V. F. – MORUKOV, Ju. N. – TOTROV, Ju. Ch. (ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD: Sbornik dokumentov*. Moskva, Objedinnaja redakcija MVD Rossii 2010.

armády. Sovětské komandatury také ochotně zprostředkovávaly žalobné dopisy některých československých občanů sovětským vrcholným politikům, které pak tito představitelé s oblibou využívali v komunikaci s československými partnery.⁶ Sovětská důstojníci ovšem také rozmnožili řady politických emisarů, kteří propagovali a aktivně prosazovali sovětskou politiku přímo na území Československa. Tuto zpravodajskou a v širším slova smyslu politickou činnost vyvíjela Sovětská armáda od počátku invaze v srpnu 1968. Stažení ostatních armád Varšavské smlouvy a dislokace části Sovětské armády v Československu na základě výše zmíněné dohody na tomto stavu navzdory často omílané formuli o nevměšování nic nezměnily.

V následujícím textu chci postihnout politické působení Sovětské armády v Československu v rané fázi takzvané normalizace, a to především v lokálním kontextu. Čerpám hlavně z materiálů okresních archivů v místech bývalé dislokace Sovětské armády, konkrétně v Trutnově, Šumperku a v Olomouci, ale také z dobového místního i celostátního tisku. Nejde mi přitom ani tak o zachycení specifik a komplexnosti místních vazeb. Prostřednictvím lokálních událostí chci spíše poukázat na obecnější skladebné prvky „normalizačního“ procesu a na roli, kterou v něm spolu se svými československými pomocníky sehrála Sovětská armáda. O politických úkolech Sovětské armády se zmiňují i sovětské dokumenty, které máme k dispozici. Jsou sice nečetné, nicméně výmluvné.

Plány sovětských stratégů na politické a propagandistické využití Sovětské armády v Československu se zabývám v první části textu. Snaha dostat těmto úkolům vedla sovětské důstojníky k četným pokusům o navazování kontaktů s místními funkcionáři a oficiálními institucemi. Tlak, kterému tak byli vystaveni místní představitelé, popisují v další části. Nicméně hlavní pozornost následně věnuji paralelnímu působení místních spojenců Sovětské armády, kteří od počátku prolamovali společenské embargo a více či méně otevřeně s ní spolupracovali. Šlo o lidi, kteří se z různých důvodů postavili proti reformnímu procesu roku 1968 a v aktivní spolupráci se Sovětskou armádou našli nejenom jednotnou orientaci, argumentační výbavu, ale také platformu pro její radikální vyjádření. Jejich aktivní zapojení do lokální politiky bylo zásadní, neboť Sovětské armádě mimo jiné umožňovalo alespoň zdánlivě splňovat předpoklad o nevměšování do vnitřních záležitostí státu. Systematickou a koordinovanou manipulaci osvědčených institucionálních zázemí, ke které v rámci spolupráce Sovětské armády a jejich československých spojenců docházelo, ilustruji především na příkladu platformy takzvaných starých a zaslužilých členů Komunistické strany Československa. K její mobilizaci a následnému využití pro sovětskou politickou agendu docházelo po celé republice, což názorně dokládá, že spolupráce se Sovětskou armádou v žádném případě nebyla záležitostí nahodile se vyskytujících jednotlivců. Prosovětské působení „starých“ členů strany a dalších spojenců Sovětské armády poté dokumentuji na jejich aktivní účasti v první fázi „poinvazních“ čistek roku 1969 v okresním měřítku, tedy na jejich podpoře „normalizace“ zdola. Snažím se ukázat, že tito lidé přispěli nejenom k odstranění nejvýraznějších oponentů sovětské invaze z veřejných funkcí, ale také k postupné proměně vnímání

6 *Tamtéž*, s. 213–216, 234 n. a 252 n.

přítomnosti sovětských vojsk. V závěrečné části se zabývám důležitou rolí, kterou sehráli v přípravě půdy pro institucionální přijetí Sovětské armády, což jí teprve umožnilo plný rozvoj plánované a veřejně podporované propagandistické činnosti.

Ve své analýze navazuji na autory, kteří na politický aspekt přítomnosti Sovětské armády v Československu poukazovali už v devadesátých letech. Často přitom čerpali z osobních zkušeností s místním a dobovým kontextem, leckdy přímo z pozice později vyloučených stranických funkcionářů, případně z pamětnických vyprávění přímých účastníků. Někteří zůstávají ve svých tvrzeních na obecnější rovině, jiní svoje tvrzení dokládají velmi konkrétními příklady. Explicitní jsou ve svém mapování politické činnosti sovětských důstojníků na počátku „normalizace“ Emil Gímeš v Olomouci a Karel Jiřík v Ostravě.⁷ Oba autoři poukazují na propojení politických složek Sovětské armády a takzvaných zdravých sil v komunistické straně a na jejich aktivní roli v procesu „konsolidace“. Tématem počátků „normalizace“ na lokální úrovni se zabývá řada prací. Obzvláště zajímavé v tomto ohledu jsou studie Zdeňka Filipa a Jiřího Maňáka,⁸ neboť při výborné lokální znalosti Šumperska, respektive Liberecka poskytují relevantní informace o aktivitách prosovětsky orientovaných osob, i když samotní autoři jejich kontakty se sovětskými vojáky přímo netematizují. Politickou činnost sovětských velitelství v zemi dokládá, jakkoliv zlomkovitě, také sbírka dokumentů *Československé události roku 1968 očima KGB a ministerstva vnitra*, vydaná v roce 2010 v Rusku. Obsahuje několik dokumentů odkazujících na československé „kontaktní osoby“, které pilně podávaly podrobné informace Sovětům o politických jednáních místních orgánů i jednotlivých funkcionářích a upozorňovaly na jevy kvalifikované jako „antisocialistické“, „antisovětské“ či přímo „kontrarevoluční“.⁹

7 GÍMEŠ, Emil: Počátky normalizačního režimu na Olomoucku. In: GÍMEŠ, Emil – KOUDELKA, František (ed.): *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 31–56; JIŘÍK, Karel: Demokratizační proces v Ostravě a jeho násilné potlačení. In: *Svědectví o roce 1968 v Ostravě: Studie, vzpomínky, dokumenty*. Šenov u Ostravy, Tilia 1998, s. 15–50; TÝŽ: *Rok 1968 a počátky normalizace v Ostravě*. Praha, ÚSD AV ČR 1997; TÝŽ: Frakční činnost předválečných členů KSČ v Ostravě v letech 1968–1969. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Paedagogica*. Olomouc, Univerzita Palackého 1995, s. 25–39.

8 *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.* (dále ÚSD AV ČR), fond (f.) Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, FILIP, Zdeněk: Zpráva o letech 1968–1970 na šumperském okrese; TÝŽ: Učitelé na Šumpersku v letech demokratizace a počátků normalizace 1968–1970. In: GÍMEŠ, E. – KOUDELKA, F. (ed.): *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*, s. 93–113; MAŇÁK, Jiří: *Od ústupu k porážce, od omezování k likvidaci: Postup „normalizace“ a jeho vyvrcholení v „očistě“ liberecké okresní organizace Komunistické strany Československa*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2011.

9 Viz ZDANOVIC, A. A. ad. (ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD*. Tato poměrně rozsáhlá edice (510 stran) obsahuje třiašedesát československých a sovětských dokumentů z ruských archivů za období od prosince 1966 do května 1969 a tři přílohy. Vybavena je stostránkovým redakčním úvodem s chronologií událostí souvisejících s „československou krizí“ na konci 60. let. Jak je uvedeno v tiráži, edice je dílem spojené redakce ruského ministerstva vnitra, Společnosti pro výuku historie vlasteneckých zvláštních služeb (*Obščestvo izučeniya istorii otčestvennyh specslužb*). Úskalím této edice jsou nevysvětlená

Ve svém příspěvku k dokreslení obrazu politického působení Sovětské armády v rané fázi „normalizace“ kladu i já důraz na její československé spolupracovníky. Ti bývají běžně označováni jako tvrdé jádro, (neo)stalinisti, dogmatici, frakcionáři, levicoví ultras, konzervativci atd. Podobná přízviska jistě odpovídají řadě jejich projevů, nicméně zároveň jde o termíny, které vzešly z tehdejších politických bojů, jejichž součástí bylo právě vzájemné vymezování protivníků, případně jejich diskreditace. Situace na konci šedesátých let byla charakteristická právě manipulací s kategoriemi „progresivní“ versus „konzervativní“, vytyčováním vzájemných hranic a jejich praktickým překračováním stejně jako proměnami politických koalic. Snažím se poukázat spíše na praktické důsledky a projevy spolupráce určitých osob se Sovětskou armádou než na její ideologické důvody. V jejich radikalizaci a „dogmatickosti“ lze vidět stejně tak důsledek jako možný motiv této spolupráce. Nejde mi tedy ani tak o podchycení určité historicky vymezené skupiny lidí – „vulgárních dogmatiků“, ale o určité „vulgárně dogmatické“ projevy a jednání, které i s přispěním Sovětské armády získávaly ve společnosti s postupující „normalizací“ navrch. Podobně problematické jsou pojmy „kolaborace“ a „kolaborant“. Jejich užití by sice odpovídalo klasické definici „napomáhání cizí mocnosti“, nicméně připadá mi užitečnější sledovat, jak se s nimi ve své době nakládalo, než je používat jako analytické kategorie. Termín „prosovětský aktivista“, který v této souvislosti občas používám, chápu čistě technicky. Je pro mě obecným označením osoby, která se aktivně angažovala v podpoře sovětských vojáků, a nemá tedy odkazovat ke specifickým charakteristikám, které bývají spojovány s určitou formou protektorátní kolaborace.¹⁰

Dosáhnout stabilizace politické situace

Když si Alexander Dubček během československo-sovětského jednání o plnění moskevského protokolu na začátku října 1968 postěžoval, že se zástupci sovětských vojsk snaží účastnit stranických schůzí a i jinak zasahovat do dění v zemi, označil to Leonid Iljič Brežněv za jednotlivé epizody a dodal: „Nevydali jsme takovou

a eventuálně účelová kritéria výběru dokumentů, vycházející z hodnocení a záměru editorů, jak jsou formulovány v předmluvě: „Československé události roku 1968 byly pokusem o dovršení státního převratu v Československé socialistické republice silami vnitřní opozice za politické podpory zemí Západu a aktivní účasti západních tajných služeb. Tendenci objasňování tehdejších událostí v masových médiích a v historických výzkumech jak českých, tak i části ruských historiků v posledních letech činí nezbytným rozšířit pramennou základnu k dějinám československých událostí v roce 1968 s cílem objektivnějšího poznání minulosti.“ (*Tamtéž*, s. 3.) Nicméně jednotlivé dokumenty jsou užitečné mimo jiné pro dokreslení intervenčních snah Sovětské armády do politických poměrů tehdejšího Československa.

10 Viz KOKOŠKA, Stanislav: Odboj, kolaborace, přízpůsobení: Několik poznámek k české protektorátní společnosti. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 9–30.

směrnici, aby se vojska vměšovala a něco diktovala.¹¹ Ohledně skutečných pokynů sovětského vedení se československá strana mohla pouze dohadovat. Zpočátku neměla přehled ani o počtech sovětských komandatur na svém území, ani o jejich činnosti. Bylo však zřejmé, že sovětská velitelství určitou politickou a zpravodajskou činnost vykonávají: distribuují propagační týdeník sovětských orgánů *Zprávy* a jiné tiskoviny, projevují zájem o kontakty s československými občany, o účast na schůzích či o to, co se píše v místním tisku.¹²

Sovětské plány, jak politicky využít přítomnost vlastní armády v Československu, začaly vznikat už záhy po invazi. Dovolím si zde ocitovat návrh náčelníka hlavní politické správy Sovětské armády Alexeje Jepiševa poněkud podrobněji. Dokumenty, jako je tento, totiž poskytují důležitý klíč k pochopení pozdějších propagandistických aktivit Sovětské armády, které se bez širšího politického kontextu mohou jevit jako nahodilé, případně jako pouhé formální úkony ze sféry politických ceremonií. Z následujícího úryvku je totiž zřejmé, že šlo o centrálně pojatý záměr, který měl svoji politickou logiku. Jepišev navrhoval, aby se sovětských vojsk v Československu využilo ke „stabilizaci politické situace“, k „normalizaci činnosti místních stranických i státních orgánů“, ke sjednocení „všech zdravých vlasteneckých sil Československa“. Sovětští vojáci měli mít za úkol „aktivněji vytvářet na všech úrovních široké pracovní a politické kontakty“ s místními orgány a společenskými organizacemi, s československou armádou, průmyslovými a zemědělskými podniky a školami, „obnovit a upevnit přátelství a spolupráci s obyvatelstvem i československými vojáky“. Za tímto účelem se měli domáhat „aktivního zapojení do práce místních stranických a státních orgánů“ a „přitom jim pomáhat prostředky, které máme k dispozici“. Jepišev kladl důraz na agitačně-propagandistickou práci mezi obyvatelstvem, mezi jiným na šíření tiskovin a promítání filmů, organizování besed, přednášek a večerů „družby“ s místním obyvatelstvem, návštěv škol a podniků. Obnovování přátelských vztahů doporučoval stavět na starých osvědčených základech, které bylo potřeba s tímto záměrem náležitě zdůrazňovat, tedy neustále připomínat zásluhy Rudé armády na osvobození Československa, vyzdvihovat bojové přátelství sovětských a československých vojáků a společný boj proti fašismu. Obzvláště vhodné se sovětskému generálovi pro tyto účely jevily společné výlety na památná místa druhé světové války, návštěvy účastníků Velké vlastenecké války a osvobození Československa, a hlavně využívání významných výročí ke společným

11 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3, s. 138–150, zde s. 145, dokument č. 196.3 – Záznam části diskuse z druhého dne československo-sovětského jednání v Moskvě 3.–4. října 1968 o plnění moskevského protokolu, Moskva 8.10.1968.

12 Viz BENČÍK, A. – PAULÍK, J. – PECKA, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. VI/2, s. 65 n., dokument č. 17 – Informace sekretariátu místopředsedy vlády Františka Hamouze pro předsedu vlády Oldřicha Černíka o zřízení sovětských „komandatur“ na území Československa, 2.10.1968.

masově politickým a kulturním akcím. Stranou neměly zůstat ani volnočasové aktivity, Sovětská armáda byla nabádána například k pořádání soutěží v „různých druzích sportu“.¹³

Touto sebe prezentací v roli (věčného) přítele československého lidu se měla Sovětská armáda zapojit do Brežněvovy široce pojaté „družební“ politiky, která v rámci „normalizace“ vzájemných vztahů zahrnovala všechny složky společnosti a aktivit, od kulturních a uměleckých výměn přes akademickou spolupráci až po „družbu“ na úrovni okresů, měst, podniků a jiných institucí.¹⁴ Důležité místo v tomto politicko-propagandistickém plánu hrál osobní kontakt sovětských vojáků, převážně důstojníků, s místními obyvateli ve formě besed, přednášek, večerů „družby“, společenských a sportovních akcí. Učinit ze sovětských vojáků nástroj propagandy a „družby“ byl ambiciózní plán, uvážíme-li, že to byla právě vojenská invaze, která vzájemné přátelské vztahy vážně pošramotila. Problematičnost tohoto plánu se také záhy projevila. Širší publikum, na které by mohli sovětsští důstojníci propagandisticky a v duchu politiky „družby“ osobně působit, bylo třeba teprve vytvořit.

„Asi bych se zdravou kůží nevyšel“

Existuje mnoho dokladů o snahách představitelů Sovětské armády navázat záhy po dislokaci v Československu kontakty s místními institucemi. Jenže ve společnosti v té době stále ještě převládala představa o *okupantech*, se kterými se nekomunikuje. Když si kronikář ve Vysokém Mýtě k listopadu 1968 poznamenal, že zástupci Sovětské armády „navštívili místní školy a žádali ‘družbu’“, o což „nebyl zájem“,¹⁵ znělo to jako samozřejmost. Odmítání kontaktů se sovětskými vojáky tematizují i dobové sovětské dokumenty, ovšem v jejich pojetí šlo o doklad neutěšené situace československé společnosti a ideologického působení pravicových diverzantů. Odmítání kontaktů bylo prohrěškem na věčném československo-sovětském přátelství, jehož závazek sovětské představitelé těm československým neustále připomínali a používali ho jako jeden z nátlakových argumentů. Tváří v tvář takovému nátlaku byli i českoslovenští politici nuceni uznat, že „nedobré vztahy“ k sovětským vojákům jsou „velmi vážnou otázkou“ a že je vlastně v zájmu všech, aby se zlepšily. Tezi o nezbytnosti různých forem přátelských kontaktů mezi československými obyvateli a sovětskými vojáky chtěli přebírali, pouze se ze strategických důvodů zdráhali věci uspěchat. Když si sovětský politický emisar, náměstek ministra zahraničí Vasilij Kuzněcov v září 1968 stěžoval, že „lidé odmítají kontakty“, žádal ho předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský o strpení: „...pokud jde

13 *Tamtéž*, s. 31–33, dokument č. 5 – Návrh náčelníka hlavní politické správy Sovětské armády generála Alexeje Jepiševa Ústřednímu výboru KSSS na opatření k „normalizaci“ politické situace v Československu.

14 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3, s. 116–135, dokument č. 196.1 – Záznam z jednání delegace KSČ s vedením KSSS v Moskvě 3.–4. října 1968 o „otázkách, které zajímají obě strany“, 8.10.1968.

15 *Státní okresní archiv (SOKA) Ústí nad Orlicí, Pamětní kniha Vysokého Mýta 1961–1973*.

o přátelské podniky a kulturní podniky, bylo by vhodné počkat dva tři měsíce a nyní neдрásat city našeho lidu.“¹⁶ Neustálé připomínání tohoto tématu, včetně nabádání, že vedení komunistické strany by mělo jít v tomto směru příkladem, vedlo předsednictvo Ústředního výboru KSČ v listopadu 1968 k sepsání dopisu krajským výborům strany. V rámci normalizace situace je vyzvalo k přátelským společenským stykům se sovětskými posádkami, jejichž „formy a obsah ... budou nepochybně různorodé“. K dopisu byly přiloženy pokyny vlády, jež se týkaly řešení praktických záležitostí ohledně provozu posádek, a dále připomínka, že sovětské komandatury „nemají právo zasahovat do vnitřního života ČSSR nebo do pravomocí československých orgánů“. V dopise se zároveň doporučovalo, aby místní orgány pozvaly zástupce sovětských posádek na oslavy výročí Velké říjnové socialistické revoluce, případně aby využívaly jejich nabídek k brigádnické výpomoci.¹⁷

Tato směsice ne zcela jasných pokynů za přetrvávajícího odporu společnosti na jedné straně a tlaku sovětských jednotek na straně druhé stavěla místní funkcionáře do svízelné situace. „Je to sice oficiální stanovisko strany i vlády, ale je to tragédie. Zdá se mi jako předčasné vyvolávat schůzky s nimi ... asi bych se zdravou kůží nevyšel,“ povzdychl si funkcionář předsednictva Okresního výboru KSČ v Trutnově.¹⁸ Hledání hranice přijatelnosti ve vztahu k sovětským jednotkám se stalo delikátní záležitostí, na kterou neexistovaly jednoduché recepty. Diskuse, vynořující se například s každým významným výročím, jak se postavit ke spolupráci se sovětskými vojáky, navíc vyjevovaly rozpory uvnitř příslušných orgánů, jako byly stranické či národní výbory. Nicméně ať už z principiálních, či pragmatických důvodů, většina těchto orgánů se ve svém celku k otevřené spolupráci, a především ke zprostředkování kontaktů Sovětů s místními obyvateli stavěla zpočátku zdrženlivě. Bylo zřejmé, že na davy shromážděné při příležitosti oficiálních ceremonií, na veřejné tribuny, na pozvání do továren a škol, na květiny a dary si budou muset sověští důstojníci trochu počkat. Ovšem ve svých snahách o navazování kontaktů se nenechali váhavostí či přímým odmítáním oficiálních institucí jen tak odbýt. V prvé řadě se snažili neustále rozšiřovat pole, na kterém se místní funkcionáři neodvážili nejednat. Formou častých a oficiální cestou podávaných stížností jak na vrcholné, tak lokální úrovni se stavěli do pozice arbitra ideologické správnosti ve veřejném prostoru – protestovali proti heslům v ulicích, článkům v novinách, promítání určitých filmů, ničení památníků a podobně. Volali příslušné funkcionáře k zodpovědnosti, nutili je reagovat, přijímat opatření a zároveň přebírat vlastní

16 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J.: *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3, s. 47–54, zde s. 51, dokument č. 179 – Záznam rozhovoru předsedy Národního shromáždění J. Smrkovského s V. Kuzněcovem 11. září k pojetí normalizace a plnění moskevských dohod, Praha 12.9.1968.

17 *Národní archiv*, Praha (dále NA), f. Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 (1261/0/5; dřívější označení fondu 02/1), svazek (sv.) 85, archivní jednotka (arch. j.) 132, Návrh dopisu předsednictva ÚV KSČ krajským výborům strany o vzájemných stycích se sovětskými vojsky, 8.11.1968.

18 *SOka Trutnov*, f. Okresní výbor (OV) KSČ Trutnov, karton (k.) 80, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově, 10.12.1968.

V dalších číslech budeme zveřejňovat jména mamlouvných, kapitulantů, kolaborantů a zrádců naší věci - pokud se najdou - v našem okrese!

Varování všem, kdo naruřovali celonárodní jednotu odporu, se v prvních dnech po intervenci běžně objevovalo ve veřejném prostoru a mělo různou podobu. Zde oznámení otiřtšené v mimořádném vydání trutnovského týdeníku Krkonořská pravda z 25. srpna 1968

interpretaci situace. Proti argumentaci, že ničením sovětských památníků dochází k „poskvrnění svaté památky padlých sovětských hrdinů“, kteří bojovali za „štěstí pracujícího lidu Československa“,¹⁹ se nikdo neodvážil ani hlesnout. Naopak vrcholní a místní funkcionáři rychle přebírali argumentaci o vandalech a nepřátelských živlech bránících konsolidaci, za které byli postupně označováni všichni, kteří otevřeně vyjadřovali protest proti přítomnosti Sovětské armády. Na prvním místě seznamu poškozených sovětských památníků, který sovětská strana předložila spolu s protestem proti jejich ničení, se ocitl tank, který byl v srpnu 1968 stržen v Trutnově. Rychlá proměna interpretace tohoto případu na úrovni tamních místních orgánů – od „spontánního projevu nesouhlasu“ s okupací přes „politováníhodnou událost“ až po hanebný „kontrarevoluční čin“ – odráží postupné přebírání sovětského náhledu na věc. Přesuny tanku po městě – nejprve stržení a odsun z veřejného prostoru před budovou okresního národního výboru, potom oprava a instalace na méně prominentní místo a konečně reinstalace na místo původní v květnu 1970 – a konání s tím spojené jsou pak výstižnou zkratkou „normalizačních“ proměn.

Ve všech posádkových lokalitách představitelé Sovětské armády systematicky využívali případy takzvaných nepřátelských projevů místních obyvatel. Protesty proti „výtržníkům“, které koordinovaně vznášeli na přelomu let 1968 a 1969, byly spojeny s tlakem na razantnější postup příslušných orgánů. Údajné tolerování nepřátelských projevů, které ovšem mohly zrovna tak být vyprovokovány sovětskými vojáky, bylo považováno za neospravedlnitelný politický prohřešek. Jak se vyjádřil předseda Městského národního výboru v Trutnově, vznikaly tak pochybnosti, „zda jsme schopni řešit situaci sami. (...) Jsou napadáni (sovětsští vojáci – pozn. autorky), a to dokazuje slabost našich orgánů, že nedovedeme zajistit pořádek. Vzhledem k těmto nerozváženostem občanů stává se situace ve městě stále složitější.“²⁰ Tato permanentní hrozba „nezvládnuté bezpečnostní situace“ vedla k poměrně rychlému přeskupení koalic a v konečném důsledku oddalovala místní představitele

19 *Tamtěž*, f. Městský národní výbor (MěNV) Trutnov, inventární číslo (inv. č.) 19, k. 3, zápis z plenárního zasedání MěNV v Trutnově, Protest sovětských vojenských představitelů proti ničení hrobů a památníků sovětských vojáků, kteří padli v boji za osvobození Československa, 22.10.1968.

20 *Tamtěž*, zápis z jednání rady MěNV v Trutnově, 12.11.1968.

od revoltujících obyvatel. Naopak v postupu vůči otevřeným „nepřátelům konsolidace“ nacházeli místní funkcionáři stále více společných zájmů s představiteli Sovětské armády. Tato vzájemnost se průběžně posilovala s událostmi, jako byly třeba studentské stávkové na podporu zasedání Ústředního výboru KSČ v listopadu 1968 či takzvané hokejové události v březnu 1969, a vrcholila kampaní proti jakýmkoliv projevům protestu při prvním výročí srpnové okupace, jež se plně nesla v duchu hesla „Republiku si rozvracet nedáme!“.

Sovětské protesty proti narušování „občanského soužití“ měly vytvářet tlak na místní představitele, aby na jednu stranu razantněji vystupovali vůči všem „antisovětským projevům“ a na druhou stranu podpořili přátelské kontakty se zástupci místních sovětských posádek. Tento důležitý podtext koordinované kampaně stížností na bezpečnostní situaci – totiž že konflikty je třeba řešit kontakty – si vzali za svůj například v Olomouci. Už v lednu 1969 zde předsednictvo okresního výboru KSČ vydalo pokyny, na jejichž základě měly stranické organizace a národní výbory „odsoudit negativní projevy některých našich občanů k sovětským vojskům a doporučit na všech úsecích společenského života navazování a rozvíjení vzájemných vztahů se sovětskými vojsky“.²¹ Prozatím se však veškeré kontakty měly odehrávat striktně na bázi dobrovolnosti.

„Rozšiřovali Bílou knihu, kolportovali Zprávy“

Sovětští důstojníci nepřestávali vytvářet tlak na místní oficiální orgány, ale zároveň pěstovali neoficiální kontakty s lidmi, kteří byli ochotni jejich zájmy podporovat a zároveň ve vzájemných kontaktech s nimi hledali určitou záštitu. Takzvaný obrodný proces, tak jako každé celospolečenské hnutí, za sebou zanechal, obrazně řečeno, svoje raněné a padlé. Platilo to tím spíše, že demokratizace se ubírala cestou personálních, nikoliv strukturálních změn. Snaha odstranit z veřejného, politického a profesního života zdiskreditované či nekompetentní osoby byla často spojena s jejich označováním za konzervativce či stalinské dogmatiky. Pocity křivdy či osobního ohrožení se u určité části společnosti prolínaly s obavami o existenci samotného socialistického zřízení. Strach z otřesení základních životních pravd vyplaval hluboce zakořeněné animozity vůči nevyzpytatelným „živlům“. Historici Kevin McDermott a Vítězslav Sommer poukázali na některé společné rysy „neostalinských“ odpůrců „obrodného procesu“: antiintelektualismus, často provázený více či méně explicitním antisemitismem, strach z narušení „posvátného“ principu jednoty a vedoucí úlohy KSČ, odpor k „elitářským“ reformátorům odtrženým od mas.²²

21 *SOka Olomouc*, f. OV KSČ Olomouc, k. 124, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Olomouci, Náměty pro navazování a rozvíjení vzájemných vztahů s jednotkami Sovětské armády, 15.1.1969.

22 McDERMOTT, Kevin – SOMMER, Vítězslav: The „Anti-Prague Spring“: Neo-Stalinist and Ultra-Leftist Extremist in Czechoslovakia, 1968–1970. In: McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew: *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2018, s. 45–70.

Lze k tomu dodat, že u takzvaných dělnických kádrů se případná nedůvěra vůči „vzdělancům“ mohla propojit s pocitem existenčního ohrožení z důvodů nedostačné profesní kvalifikace. Za další důležitý motiv je třeba považovat zrovna tak sakralizovaný vztah k Sovětskému svazu, který byl v očích některých „obrodným procesem“ narušen a následně zcela pošlapán všenárodním protestem proti okupaci. Tyto pochyby, animozity, obavy a křivdy, porůznu rozptýlené ve společnosti, sovětská strana využila k mobilizaci svých spojenců a jejich společným tématem udělala obnovení „věčného“ československo-sovětského přátelství.

Sověšští důstojníci se tak rychle zapojili do vytváření sítí odpůrců „obrodného procesu“, kteří pomáhali prosazovat „normalizaci“ zdola. Důležitými spojenci se přitom stávali lidé, kteří slibovali potenciál určitého institucionálního zázemí. Mohli to být jednotliví funkcionáři stranických organizací a národních výborů všech úrovní, organizací Národní fronty, bezpečnostních složek, Lidových milicí, podniků či škol,²³ u nichž byla naděje, že svůj vliv budou mít kde uplatnit. Strategickým úkolem sovětských důstojníků pak bylo tyto jedince propojovat, aby si mohli poskytovat vzájemnou podporu, a hlavně společně přebírat sovětskou politickou agendu. Důležitým tmelícím prvkem byla od počátku distribuce *Zpráv* a jiných propagačních tiskovin, kterou sověšští důstojníci záhy přenechali československým občanům. Brožura, kterou vydal Obvodní výbor KSČ v Praze 4 při příležitosti padesátého výročí vzniku komunistické strany, připomíná zásluhy jeho členů z roku 1968: „Tak se ustavila na Pankráci skupina nejvěrnějších. (...) Rozšiřovali Bílou knihu, kolportovali Zprávy. (...) Členové skupiny se stýkali na OV SČSP se správně orientovanými soudruhy z jiných oblastí Prahy 4 a od předsedy OV SČSP s. Jaroslava Kozlera si odnášeli různé tištěné i jinak rozmnožované materiály užitečné pro politickou uvědomovací práci. ...účastnili se návštěv v posádkách sovětských vojsk v okolí Prahy.“²⁴ Podobně vylíčil až konspirační činnost skupiny „věrných internacionalistů“, kteří zdola a navzdory všudypřítomnému nepochopení obnovovali činnost svých odboček, sám Jaroslav Kozler: „Soudruh Hájek přinášel zprávy od sovětských

23 Ve své studii se toho dotkl Emil Gímeš: „V Olomouci a v blízkém vojenském prostoru Libavá bylo umístěno mnoho sovětských útvarů, jejichž důstojníci vyhledávali styky s místními funkcionáři. (...) Politické oddělení divize pod vedením plukovníka Dubravy obstarávalo pravidelný styk s vybranými pracovníky aparátu okresního výboru KSČ, s bezpečnostními složkami, s řadou stranických výborů i jednotlivými osobami.“ (GÍMEŠ, E.: *Počátky normalizačního režimu na Olomoucku*, s. 33 – viz pozn. 7.)

24 *NA*, f. Kozler Jaroslav, signatura (sign.) 11, brožura *Čím komunisté vítězili*. Praha 4, Obvodní výbor KSČ 1971. Takzvaná Bílá kniha, oficiálně nesoucí název *K událostem v Československu: Fakta, dokumenty, svědectví tisku a očitých svědků*, vyšla v Moskvě záhy po srpnové invazi na zadání oddělení propagandy ÚV KSSS jako kolektivní dílo blíže neurčené Tiskové skupiny sovětských novinářů. Měla argumentačně zdůvodnit nezbytnost vojenské intervence v Československu. Tezi o hrozbě kontrarevolučního převratu za podpory imperialistických rozvědek dokládá koláží citátů a úryvků z článků a projevů předních postav „obrodného procesu“ a ze západního tisku, ale také více či méně překroucenými odkazy na odpor proti vojenské invazi. Vyšla v mnoha jazykových verzích – česky, slovensky, rusky, anglicky, německy, francouzsky a v dalších jazycích – údajně v celkovém nákladu kolem milionu výtisků.

vojáků,“ „internacionalisté“ jim naopak dodávali informace o „protisovětském vedení obvodu [v Praze 4].“²⁵

Shromažďování informací o politické situaci bylo důležitou součástí práce sovětských komandatur. Sovětské dokumenty dokládají, že díky svým spolupracovníkům mohli mít sovětští důstojníci velmi detailní přehled jak o chodu místních orgánů, tak o jednotlivých funkcionářích.²⁶ Nezřídkda měli k dispozici i kompletní zápisy z jednání či konkrétní prohlášení. Důležité přitom je, že představu o tom, co je „antisovětské“, případně „antisocialistické“ či „pravicově oportunistické“, si zpočátku dělali především na základě zpráv od svých věrných informátorů. A s nimi následně tyto představy vzájemně ladili a utvrzovali se v názoru na konkrétní osoby, které je potřeba z veřejného života odstranit. Politický instruktor Sovětské armády z Olomouce už 30. srpna 1968 referoval o složení předsednictva tamního okresního výboru KSČ a podal i jeho stručnou charakteristiku, v níž dva členy označil za vlivné revizionisty. Ostatní otipoval na „dobré lidi“, kteří jen podlehli pravicové psychóze. „Pokud se jim pomůže, budou schopni se pravičákům postavit,“ odhadoval.²⁷

Lidé, kteří navštěvovali sovětská velitelství, se zároveň stávali prvními účastníky politických besed a diskusí, neboť úkolem velitelství bylo „poskytovat českým občanům pomoc, aby se správně zorientovali ve složité situaci.“²⁸ Nemuselo vždy jít jen o přesvědčování přesvědčených. Konkrétní doklad o této „objasňovací práci“ a pomoci v hledání „správných stanovisek“ podává zpráva výše zmíněného politického instruktora z Olomouce. Popisuje setkání se šesti členkami místního výboru Československého svazu žen, při kterém došlo k „ostré“ výměně názorů. Na závěr jedna z žen, zakládající členka strany a dlouholetá aktivní funkcionářka Okresního výboru KSČ v Olomouci Herma Barfusová podala – zřejmě na důkaz smíření – při odchodu z komandatury ruku jednomu z hlídkujících vojáků. „Velice je rozhořčilo, že vedoucí činitelé ČSSR a KSČ je neinformovali o působení kontrarevoluce. (...) Uspořádaly setkání se všemi členkami výboru. (...) Všechny souhlasí s tím, že opatření (nejspíše vstup vojsk – pozn. autorky) je správné, ale [dodávají,] že v současné situaci je národ nepochopí,“ referoval zmíněný instruktor.²⁹ Barfusová, která se tak vřele rozloučila s vojenskou ostrahou, pěstovala i nadále kontakty s komandaturou, mimo jiné prostřednictvím aktivu zasloužilých členů strany.³⁰ Osobně se

25 *Tamtéž*, sign. 13, Hodnocení politické činnosti OV SČSP v Praze 4 za rok 1968–1969.

26 ZDANOVIČ, A. A. ad. (ed.): *Čechoslovenské sovětské vztahy 1968* glazami KGB i MVD, s. 30 n., 173–176, 203–212 a 302 n.

27 *Tamtéž*, s. 173–176, dokument č. 16 – Dokladnaja zapiska instruktora politotděla 38. armiji podpolkovnika Kosenkova členu voennogo soveta – načalniku politotděla armiji o političeskom položenii v rajoně Olomouc, 2.9.1968.

28 *Tamtéž*, s. 313–315, dokument č. 48 – Spravka o rabotě vojennych komandatur g. Pragi za oktābr 1968 g., 2.11.1968.

29 *Tamtéž*, s. 174, dokument č. 16 – Dokladnaja zapiska instruktora politotděla 38. armiji podpolkovnika Kosenkova členu voennogo soveta – načalniku politotděla armiji o političeskom položenii v rajoně Olomouc, 2.9.1968.

30 O této platformě se podrobněji zmiňují o něco dále.

podílela na sepsání rezoluce, kterou přijali na svém společném jednání v Olomouci v září 1968. Staří členové strany v ní Ústřední výbor KSČ vyzvali ke konsolidaci v zemi, a „to i ve vztahu k jednotkám Varšavské smlouvy přítomným na našem území“.³¹ Když o několik dní později vznikly na zasedání Okresního výboru KSČ v Olomouci ohledně tohoto setkání pochybnosti, hájila je s tím, že rozhodně nešlo o podvracení strany ani o setkání „kolaborantů a zrádců“. Zároveň vylíčila, jak na ni zapůsobilo vystoupení sovětského důstojníka: „Ale soudruzí, to byla osobnost.“ Kromě toho, že báječně vypadal („já jsem nevěděla, že muži také mohou vypadat o deset let mladší“), rozuměl „lidem“, ale hlavně politice: „On tady podle mého skvělým přijatelným způsobem vysvětloval, proč jsou tady.“ Takže i když byla Barfusová podle svých slov z invaze „v šoku“ a nepovažovala ji za „dobrou věc“, nakonec ji diskuse se sovětskými důstojníky přesvědčily o tom, čemu vlastně hluboce věřila: „že Sovětský svaz není schopen dělat nějaké sviňačiny, které měly zakroutit československému lidu jeho svobodu“. Rozčilení, které ji (snad) s několika dalšími ženami původně přivedlo na sovětskou komandaturu, bylo přesměrováno: „Tak at nám, hergot, ústřední výbor řekne, co se tam všude projednávalo.“³²

„Drazí soudruzí kolaboranti!“

Kromě schůzek s vybranými jednotlivci, které se mohly odehrávat i v soukromí, sovětské posádky pořádaly, nejčastěji při příležitosti různých oficiálních výročí, větší setkání svých příznivců přímo v areálu kasáren (ti se případně účastnili širších setkání nově vznikajících či obnovovaných platforem). Setkání prosovětských aktivistů za přítomnosti příslušníků Sovětské armády se během let 1968 a 1969 uskutečnila celá řada. Některá přitom svým manifestačním charakterem dalece přesáhla lokální rozměr a obvykle se jich pak také účastnili vysocí straníční funkcionáři, případně angažovaní umělci či jiné osobnosti veřejného života. Ostatně výše citovaný předseda Obvodního výboru Svazu československo-sovětského přátelství v Praze 4 byl jedním z hlavních organizátorů několikatisícového shromáždění v sále pražské Lucerny v listopadu 1968 při příležitosti výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Za sovětskou stranu zde kromě vojenských velitelů a vrcholných představitelů Společnosti sovětsko-československého přátelství vystoupil také umělecký soubor

31 Dopis zasloužilých členů strany Ústřednímu výboru KSČ. In: *Stráž lidu*, roč. 24, č. 76 (20.9.1968). *Stráž lidu* byl list OV KSČ v Olomouci.

32 *SOKA Olomouc*, f. OV KSČ Olomouc, k. 26, zápis ze zasedání pléna OV KSČ v Olomouci. Podrobnější záznam projevu sovětského důstojníka, zachycující jeho argumentační linku, pořídil jeden z účastníků diskuse (viz GÍMEŠ, E.: Počátky normalizačního režimu na Olomoucku, s. 34). Pozoruhodná je práce s konkrétními čísly, která svojí exaktností měla podkládat sílu argumentu. V Olomouci bylo podle onoho důstojníka 18 450 příslušníků bývalých politických stran. Olomouc měla sto tisíc obyvatel a naproti tomu jenom sto příslušníků Veřejné bezpečnosti, zatímco v 50. letech byl poměr 46 tisíc obyvatel ku 250 strážcům pořádku. To údajně svědčilo o kontrarevolučních snahách rozložit bezpečnostní složky v situaci, kdy potenciální politický nepřítel číhá za každým rohem.

Shromáždění v pražské Lucerně dne 10. listopadu 1968 k výročí Velké říjnové socialistické revoluce bylo jednou z nejmasovějších demonstrací rodičlo se spojenectví Sovětské armády s domácími zastánci vojenské intervence (foto Svět socialismu, roč. 1, č. 3, 28. 11. 1968)

Sovětské armády dovezený z Německé demokratické republiky.³³ Nicméně prvenství v uspořádání podobného setkání patří zřejmě skupině takzvaných starých komunistů z Ostravy, kteří se na podporu sovětské politiky a příchodu vojsk Varšavské smlouvy sešli ve Vítkovicích už 2. září 1968.

V říjnu se pak konala známá schůze v libeňské Čechii,³⁴ kterou uspořádalo několik členů místní stranické organizace sdružených okolo Josefa Jodase.³⁵ Proslavila se vyhrocenou kritikou vyšších stranických orgánů, nevybíravými pomluvami konkrétních funkcionářů, obžalobou lidí a činů, vtělenou do dopisu zaslaného prokurátorovi – a také tím, že si vysloužila odmítavou reakci jak na úrovni Městského výboru KSČ v Praze, tak ústředního výboru strany. Spiklenecké souznění mezi pořadateli, účastníky a zástupci Sovětské armády podtrhl jeden z důstojníků, který svůj projev zahájil slovy: „Dovolte mi, abych řekl a oslovil vás ‘Drazí soudruzí kolaboranti’.“ Následovalo ujištění: „Přišli jsme pomoci skutečným komunistům.“³⁶ Rezoluce z tohoto

33 ÚSD AV ČR, f. Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, A 308, záznam ze slavnostního shromáždění v Lucerně k 51. výročí VŘSR; *tamtéž*, A 150, Informace kolem událostí 7. listopadu (VŘSR).

34 NA, f. 1261/0/5, sv. 84, arch. j. 130, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ 21.10.1968, bod 12, Informace o průběhu schůze tzv. starých komunistů v sále libeňské Čechie dne 9. 10. 1968 a postup městské stranické organizace v Praze.

35 K činnosti této skupiny, která v tzv. obrodném procesu spatřovala ohrožení výdobytků socialistické revoluce a porušení základních principů marxismu-leninismu, viz například URBAŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus: K úloze ultraradikální levice v letech 1968–1970. In: *Listy*, roč. 37, č. 4 (2006), s. 17–24; McDERMOTT, K. – SOMMER, V.: The „Anti-Prague Spring“ (viz pozn. 22).

36 Ze setkání se dochovalo několik různých zápisů, které se podle postoje toho kterého pisatele liší jak v hodnocení, tak ve výběru vylíčených podrobností. Z většiny se kupříkladu

aktivu se navzdory nesouhlasu vyšších stranických orgánů šířila dále a úryvky z ní se poté objevovaly v prohlášeních z různých koutů republiky. Obzvláště populární se přitom stala formulace: „Nás, dlouholeté komunisty a všechny čestné členy strany nikdo nepřesvědčí, že vojska sprátelených zemí přišla proto, aby nás připravila o svobodu, o socialistický základ společnosti.“³⁷ Následovala další, více či méně známá shromáždění. Událostí, která rozbouřila veřejné mínění, se stalo například shromáždění u příležitosti výročí vzniku Rudé armády konané 14. února 1969 v Semilech.³⁸

Z hlediska prosovětských aktivistů i budoucího politického vývoje sehrála podobná setkání důležitou roli. Přednesené projevy vysokých funkcionářů i diskusní příspěvky přítomné utvrzovaly v přesvědčení o tom, že se „polednový vývoj“ zvrhнул, o hrozbě kontrarevoluce, reakčním působení sdělovacích prostředků a potažmo o oprávněnosti vojenského zásahu. Nezrušitelnost pouta k Sovětskému svazu byla kontextuálně připomínána odkazy na oběti Sovětského svazu a Sovětské armády při osvobození Československa³⁹ od nacismu či na třídní spojenectví.⁴⁰ I když

nedožíváme, že přítomní sovětsští důstojníci „si velmi pilně zapisovali“. Informaci o výše zmíněném oslovení čerpám ze zprávy (pravděpodobně pracovníka ČTK) nazvané epicky „Zpráva ze schůze komunistů (starých členů strany) Prahy 8, která byla v průběhu jednání přejmenována na schůzi komunistů Velké Prahy“ (*ÚSD AV ČR*, f. Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, A 229).

37 NA, f. 1261/0/5, sv. 84, arch. j. 130, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ 21.10.1968, bod 12, Informace o průběhu schůze tzv. starých komunistů v sále libeňské Čechie dne 9. 10. 1968 a postup městské stranické organizace v Praze, Rezoluce.

38 Zde se sešly dvě okolnosti, které setkání „proslavily“. Zaprvé to byla brutalita, s jakou někteří ze zúčastněných policistů po skončení akce zaútočili na Karla Hádku, jednoho z hlavních organizátorů protestu proti shromáždění. Zákrok ve své době vyvolal značné pobouření, nicméně jeho vyšetřování se s postupující „normalizací“ symptomatically obrátilo proti napadenému. Už v říjnu 1969 byl v souvislosti se shromážděním odsouzen za výtržnictví k osmiměsíčnímu nepodmíněnému trestu. Rozsudek byl v roce 1971 překvalifikován a Hádek byl v souvislosti se svojí činností z jara 1969 odsouzen na dva a půl roku za podvracení republiky. (Viz CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997, s. 85 a 95 n.) Popularizaci případu zároveň pomohl Ludvík Vaculík, který se v rámci sledování „obrodného procesu“ v Semilech do města vrátil právě 14. února 1969, a ač bez platné pozvánky, na setkání po svém způsobu pronikl. V reportáži pak popsal nejenom průběh slavnostního večera, ale také následné události. (VACULÍK, Ludvík: *Proces v Semilech*. In: *Listy*, roč. 2, č. 10 (6.3.1969), s. 1 n.)

39 „Díky hrdinství Sovětské armády-osvoboditelky, jejímu vítězství nad fašismem a díky všestranné pomoci Sovětského svazu po r. 1945 dokázali jsme v Československu nastolit socialismus. Jen v těsném přátelství a spojenectví se Sovětským svazem dokážeme socialismus v naší vlasti udržet a dále rozvíjet.“ (Z Rezoluce přijaté na celoobvodní schůzi SČSP Prahy 6 17. března 1969: Bylo nás mnohem víc. In: *Svět socialismu*, roč. 2, č. 15 (9.4.1969), s. 6 n.)

40 Okresní konference SČSP v Kladně, konaná 28. března 1969, dala možnost zasadit soudobou podporu sovětské politiky do kontextu třídního boje místních horníků a dělníků, starých soudruhů a soudružek, pro něž byl Sovětský svaz vždy „majákem“ na jejich cestě za sociálně spravedlivou společností. „Já miluju Sovětský svaz,“ údajně zde prohlásila Marie Zápotocká, žena druhého dělnického prezidenta. (Hlas rudého Kladna. In: *Tamtéž*, č. 16 (16.4.1969), s. 16 n.)

Příchod příslušníků Sovětské armády na shromáždění v Semilech dne 14. února 1969 provázel klidný protest místních občanů (foto Vladimír Opočenský)

sdílená vzájemnost probouzela leckdy až euforické projevy, jež kritičtí pozorovatelé neváhali označit za „masovou hysterii“, zdaleka nemělo jít jen o sdílenou solidaritu izolované skupiny zhrzených dogmatiků. Lidé, kteří na taková setkání přicházeli, zde nacházeli společného jmenovatele. Z obecně rozšířeného a na mnoho způsobů vyjadřovaného přesvědčení velké části společnosti, že Sovětský svaz je přítel, který zradil, se drželi jen první poloviny. Byli přesvědčeni (nebo se rádi nechali přesvědčit), že ať Sovětský svaz udělá cokoli, vždy přítelem zůstane. S tím se prostřednictvím podobných setkání identifikovali a veřejně se k tomu hlásili. Tato kolektivní identita byla navíc podpořena nevraživostí, již vůči těmto shromážděním společnost projevovala. „Je potřeba vidět naše lidi, jací jsou hrdinní, když přicházeli do budovy a byli ohrožováni,“ řekl o zmíněném setkání v Semilech jeden z organizátorů.⁴¹ Nálepku kolaborantů, kterou jim většinová společnost pro jejich postoj přisoudila, neodmítali pro její obsah, neboť svoji spolupráci se Sovětskou armádou nepopírali, ale pro její morální vyznění. Přenos pojmu kolaborace z doby nacistické protektorátní nadvlády a následné retribuice do posrpnové situace, jenž se velké části společnosti zdál zcela přirozený, neuznávali. Ve svém „napomáhání cizí moci“ neviděli patologické ohrožení národní existence a politického i morálního řádu, ale snahu o jeho zachování. Kolaboranti a zrádci v jejich očích byli naopak

⁴¹ NA, f. Ústřední výbor Svazu československo-sovětského přátelství (ÚV SČSP), k. 11, záznam z celostátní diskuse předsedů a tajemníků OV SČSP v Olomouci 25.–26.3.1969.

všichni ostatní, kteří od přátelství se Sovětským svazem odpadli. Sami zůstávali „kolaboranty“ pouze v uvozovkách.⁴²

Manifestační „družební“ setkání byla prostřednictvím přítomných sovětských důstojníků či přímo zástupců sovětského tisku obratem využívána sovětskou stranou jako důkaz široké podpory její politiky. Důležitou součástí této strategie byly ovšem také projevy či rezoluce více či méně konkrétně útočící na představitele „obrodného procesu“ a novináře. Tónem, který podkresloval podobná setkání, byla výhrůžná bojovnost (zpravidla s odkazy na bojovnost revoluční)⁴³ vůči okolnímu světu, která v žádném případě neměla zůstat na deklarativní úrovni. Na jedné straně měla taková setkání účastníky zavázat k další aktivitě, na druhé straně se měla stát inspirací pro podobně smýšlející na jiných místech republiky. Zároveň vymezovala argumentační pole a terminologii – v přímé inspiraci sovětským ideologickým arzenálem – jež se měly nadále replikovat v působení prosovětských aktivistů a posilovat podpůrnými tiskovinami.⁴⁴

Základní logika této argumentace byla zhruba následující: Polednový, a především posrpnový vývoj se zvrhl v zastrašování „čestných soudruhů“, kteří „věrně a oddaně hájili politiku strany“. Osočování z kolaborantství a zrádovství bylo jen dalším projevem „bílého teroru“ vůči všem, kdo pevně stáli na pozicích internacionalismu.⁴⁵ Útoky na tyto lidi byly útokem na samotné základy marxismu-leninismu

42 Od podzimu 1969 vycházel v časopise *Svět socialismu* seriál nazvaný „Jak jsem se stal ‘kolaborantem’“, kde jednotliví autoři vydávali svědectví o svém neochvějném přátelství k Sovětskému svazu, jímž neotřásl ani rok 1968.

43 Na diskusi OV SČSP v Olomouci koncem března 1969 zaznívala hesla jako „Na naší straně je pravda“, „Budeme bojovat dál a budeme opravdu v útoku“, „Jen se nebát s těmito lidmi udělat krátký proces“ (NA, f. ÚV SČSP, k. 11, záznam z celostátní diskuse předsedů a tajemníků OV SČSP v Olomouci 25.–26.3.1969).

44 Kromě ilegálních *Zpráv*, vydávaných od srpna 1968 do května 1969 při velitelství sovětských vojsk v NDR, to o něco později byla *Tribuna*, ale hlavně časopis Svazu československo-sovětského přátelství. Po invazi kompletně změnil redakci, přejmenoval se ze *Světa sovětů* na *Svět socialismu* a začal vycházet od listopadu 1968. Okamžitě se stal platformou otevřených zastánců prosovětské politiky, čímž zhruba o rok předběhl většinu ostatních médií. I když si udržel formát obrazově výpravného společenského časopisu, od počátku napomáhal sovětské propagandě a veřejnému přeznačení lidí společensky stigmatizovaných jako kolaboranti a zrádci na lidi věrně a odvážně hájící ideu internacionálního přátelství a socialismu.

45 Slovo „teror“ s oblibou používali sovětsští politici v rozhovorech s československými partnery. Mluvili přitom o „teroru“ vůči lidem se „správnými marxistickými názory“, o „morálním teroru“ vůči lidem podporujícím Sovětskou armádu a „štvanicích“ na staré komunisty. Jejich vliv na postupné vymazávání „levicového nebezpečí“ z agendy československých vrcholných politiků a na jeho nahrazování výzvami k podpoře a rehabilitaci „lidí neprávem osočovaných“ je zřejmý. Důležitým momentem nastoupeného směru byla rezoluce z plenárního zasedání ÚV KSČ v listopadu 1968, která oproti původnímu návrhu zohlednila Brežněvovy námitky, že o žádné skupině „levicových sektářů“ ani o nebezpečí zleva nic neví. (Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. IV/3, s. 116–135, zde s. 129, dokument č. 196.1 – Záznam z jednání delegace KSČ s vedením KSSS v Moskvě 3.–4. října 1968 o „otázkách, které zajímají obě strany“, 8.10.1968.)

a socialistického zřízení, a proto právě oni mají výsadní postavení při odhalování antisovětských a antisocialistických živlů a při jejich odstraňování z veřejného života. Neustálé vypočítávání ústrků a křivd stejně jako jejich legendarizace neměly posilovat nějaké společenství ublížených, ale fungovat jako mobilizace k boji. Jinými slovy, veškerá kritika nejenom sovětské invaze, ale též prosovětských postojů – jakékoliv zmínky o „frakční činnosti“, levicovém extremismu, dogmatismu – o něco později zpětně dopadla na své původce. Účastníci „družebních“ setkání se zároveň posilovali v přesvědčení, že jsou jediní, kdo důsledně prakticky uplatňuje dohody a usnesení přijaté na nejvyšší politické úrovni. A jak rostl počet usnesení, na která se mohli odvolávat, stoupal i jejich politický vliv.

„Cítím hlubokou, nezapomenutelnou úctu“

Uzavřená setkání „družby“ se obvykle konala z iniciativy určitých jednotlivců či různě poskládaných skupin, nicméně organizátoři se zaštiťovali příslušností k nějaké oficiální struktuře – typicky k určité organizaci KSČ či Svazu československo-sovětského přátelství. Zvnějšku nebylo zcela zřejmé, kým a pro koho jsou vlastně organizována ani zda a jaký orgán je povolil.⁴⁶ Zpočátku tedy vyvolávala nevoli a zděšení nejen u širší společnosti, ale i u vyšších funkcionářů příslušných organizací, kteří se od podobných aktivit často distancovali, případně je přímo odsuzovali jako nežádoucí frakční činnost. Z tohoto organizačního chaosu je zároveň zřejmá snaha prosovětských aktivistů rozšiřovat spektrum platforem, v jejichž rámci by se mohli nejenom scházet, ale jejichž jménem by také mohli promlouvat a politicky působit. Jednou z takových důležitých platforem byly aktivity a senáty „starých“, případně předválečných, zasloužilých členů strany. Strategicky výhodný byl jejich polooficiální status. Formálně spadaly pod příslušné stranické orgány – okresní či městské výbory KSČ, kde měly také svoje zástupce – zároveň byly ale považovány za volná sdružení spíše reprezentativního charakteru, bez reálných závazků a pravomocí, s „poradním“ hlasem.

Právě „staří“ členové strany potenciálně nejlépe vyhovovali obrazu odvěkého spojence Sovětského svazu, navždy zavázaného společným bojem proti fašismu, na kterém sovětská propaganda do velké míry stavěla. Vyznání Gusty Fučíkové z dopisu zasláného shromáždění v Lucerně v listopadu 1968 – „cítím hlubokou, nezapomenutelnou úctu a vděčnost sovětským lidem a nikdy se jí nezpronevím“ – bylo osobní a zároveň mělo vyjádřit obecnou zkušenost předválečných členů

46 I z tohoto důvodu bylo těžké zpětně určit, jaký orgán vlastně za jejich uspořádáním stál a jak se vytvářely seznamy pozvaných. Například setkání v libeřské Čechii se konalo „pod hlavičkou OV SČSP v Praze 8 na základě osobních pozvánek“, přičemž šlo o „besedu některých komunistů z různých pražských obvodů svolanou několika starými členy strany“. Z hlediska tehdejší poměrně striktní organizační struktury KSČ či Národní fronty šlo tedy o dost zvláštní uskupení. Podobně v Semilech akci údajně uspořádala 1. uliční organizace pod záštitou OV SČSP, přičemž účastníci dle pozorování Ludvíka Vaculíka byli „většinou staří a z velké části uniformovaní“ (VACULÍK, L.: Proces v Semilech).

Schůze obvodní organizace Svazu československo-sovětského přátelství Prahy 6 v Břevnově dne 17. března 1969 (foto Svět socialismu, roč. 2, č. 15, 9. 4. 1969)

strany. Pro sovětské důstojníky představovali přirozené jádro takzvaných zdravých sil, které měli za úkol podpořit, a také spojenecké prostředí. A tak s příchodem Sovětské armády docházelo po celé republice k aktivizaci skupin, které vystupovaly na obranu ohrožených revolučních a socialistických ideálů, především internacionalismu, a zaštiťovali se přitom autoritou zkušených komunistických harcovníků, a hlavně značkou zasloužilých členů strany.

Ovšem aby se z různorodého uskupení předválečných členů strany stal jeden z hlavních spojenců Sovětské armády a zastánců „konsolidace“, k tomu bylo zapotřebí určitého politického úsilí. Především bylo nutné vyjasnit si, kdo smí značku „starých“ a „zasloužilých“ členů strany používat a jejím jménem vystupovat. Konečniců řada představitelů „obrodného procesu“ byla také předválečnými členy strany. Nicméně jménem zasloužilých členů nakonec všude v republice vystupovala jen úzká skupinka bojovně sešikovaných odpůrců polednové politiky, kteří se nepokrytě stýkali s představiteli Sovětské armády a podle jejichž představ se zformovali. Platforma „starých“ členů, ze které vyloučili svoje odpůrce, jim poskytovala možnost uplatňovat vliv institucionální cestou. Vzali přitom na sebe autoritu všech (živých i mrtvých), kteří za stranu celý život bojovali, trpěli pro ni, a „přitom z toho nic neměli“.

Velmi dobře je zmapován jeden z nejflagrantnějších a nejranějších příkladů spolenectví „starých“ členů strany a Sovětské armády v Ostravě. Rezoluce, která vzešla

z jejich vzájemného setkání na začátku září 1968,⁴⁷ mimo jiné schvalovala srpnovou invazi armád Varšavské smlouvy a následně byla otištěna v moskevské *Pravdě*. Ostravský případ je extrémní, jak z hlediska časování, tak z hlediska následků. Útoky „starých“ členů na redakci novin *Nová svoboda* a jejich spojenectví se Sovětskou armádou dává Karel Jiřík velmi přesvědčivě do přímé souvislosti se známým případem únosu vedoucího tajemníka Městského výboru KSČ v Ostravě Radomíra Gaje a redaktora *Nové svobody* Ivana Kubíčka sovětskými vojáky 13. září 1968. Tento únos stejně jako vyhrožování, že budou zastřeleni, byly očividným „vměšováním do vnitřních záležitostí“ a dočkaly se odsouzení jako nepřijatelný exces. Nicméně spolupráce Sovětské armády a „starých“ členů strany se všeobecně ujala. Následovala výše zmíněná setkání „starých“ členů v Olomouci, pražské Čechii, Trutnově, Šumperku, Nymburku a v dalších místech, obvykle za přítomnosti zástupců Sovětské armády. Přijímaly se zde rezoluce ve formě otevřených dopisů zasílaných vyšším stranickým orgánům, které byly zpravidla zveřejněny v místním tisku.⁴⁸ S odvoláním na autoritu zasloužilých členů strany se jejich samozvaní mluvčí hlásili v těchto deklaracích k podpoře „konsolidace“, sovětské politiky a k přátelství se Sovětským svazem, vyzývali ke zlepšení vztahů se sovětskými vojenskými jednotkami. S postupem času stále častěji vystupovali s kritikou místního politického vedení a sdělovacích prostředků a více či méně explicitně volali po čistkách. Nezůstalo ovšem jen u deklarací. Ve všech lokalitách se našli agilní zástupci z jejich řad, kteří do místní politiky aktivně zasahovali.

Zde si dovoluji malou vsuvku. Zhruba od května a června 1969 probíhaly na krajské, okresní a místní úrovni prověrky a čistky zodpovědných funkcionářů. Tento útok na hlavní tváře „obrodného procesu“ je obvykle spojován s politickými změnami na vrcholné úrovni, především s dubnovým a květnovým zasedáním Ústředního výboru KSČ. Je zřejmé, že personální změny v mocenském centru byly důležitým inspiračním zdrojem pro výměny osob na lokální úrovni, nicméně v této době ještě neexistoval jednoznačný centrální pokyn pro lokální očistu. Ta vykazovala v různých okresech a krajích rozdílnou dynamiku, nicméně ve všech studovaných případech čistky akcelerovali, případně se jich přímo účastnili, i „staří“ komunisté a další lidé napojení na místní sovětské posádky. Někteří z nich byli postupně koptováni do funkcí, z nichž mohli lépe ovlivňovat průběh dění. Prověrky a čistky přicházely v několika vlnách, či spíše na sebe braly podobu víru, který strhával na jednu stranu stále větší množství lidí – nejdříve politických funkcionářů, posléze profesních nomenklaturních kádrů – a vyústil do plošných, tentokrát centrálně vyhlášených stranických i nestranických prověrek v roce 1970. Zároveň však stále

47 Viz JIŘÍK, K.: Demokratická proces v Ostravě a jeho násilné potlačení (viz pozn. 7); TÝŽ: *Rok 1968 a počátky normalizace v Ostravě* (viz pozn. 7); TÝŽ: Frakční činnost předválečných členů v Ostravě v letech 1968–1969 (viz pozn. 7).

48 Viz např. Dopis zasloužilých členů strany Ústřednímu výboru KSČ (viz pozn. 31); Cestou vpřed, ke komunismu. In: *Naše slovo*, roč. 11, č. 1 (3.1.1969); Staří komunisté k polednové politice. In: *Nymbursko*, roč. 10, č. 9 (27.2.1969); Dopis starých komunistů ÚV KSČ. In: *Krkonošská pravda*, roč. 11, č. 19 (8.5.1969). Týdeníky *Naše slovo*, *Nymbursko* a *Krkonošská pravda* vydávaly OV KSČ v Šumperku, Nymburku a Trutnově.

hlouběji „potápěl“ lidi na počátku „pouze“ vyřazené z důležitých politických funkcí, jejichž případy se v průběhu času znovu otevíraly, aby s postupující radikalizací byli postíženi mnohem důkladněji.⁴⁹ Počátky těchto procesů, které vyvrcholily koncem roku 1970, spadají do přelomu jara a léta 1969 a leckde byly celkem nenápadné.

Zatřísnění antisovětismem

Zatímco v Severomoravském kraji začalo hodnocení okresních funkcionářů poté, co první čistka byla iniciativně provedena na úrovni Krajského výboru KSČ v Ostravě už v polovině května 1969, v okrese Trutnov byl spouštěcí moment první vlny prověrek výsledkem spojených tlaků. Ty přicházely jak zdola, tak z centra a vytvářely těžko přehlednou situaci. Jistou roli v příběhu sehrál anonym neznámého původu „upozorňující na některé politické momenty v okrese“, který údajně došel Ústřední kontrolní a revizní komisi KSČ. Ta poté dala pokyn Krajskému výboru KSČ v Hradci Králové, aby situaci prošetřil. Není zcela známo, na čí popud se tak stalo, nicméně nakonec byla na úrovni Východočeského kraje v květnu 1969 sestavena komise, která měla zhodnotit činnost několika vybraných okresních funkcionářů, mezi nimi dosavadních předsedů Okresního výboru KSČ a Okresního národního výboru v Trutnově. Zhodnocení funkcionářů zároveň požadoval i senát „starých“ komunistů, který rovněž komisi dodal svoje podkladové materiály. Z téže doby pocházel také otevřený dopis adresovaný Ústřednímu výboru KSČ, v němž „starší“ členové zatím neadresně kritizovali vedoucí okresní funkcionáře za to, že nečelí vzrůstajícímu se „pravcovému nebezpečí – nacionalismu a oportunistu“, neboť jim chybí „bojovnost a oddanost věci marxismu-leninismu“. Vyjádřili přitom naději, že „na květnovém plénu [ÚV KSČ] budou přijata a pak zabezpečena taková opatření, která proniknou až do okresů a základních organizací“ a rozejdou se s „nacionalistickými extremisty a antisovětskými hysteriky“.⁵⁰

Od té doby začal soustředěný a spojený nátlak na vybrané trutnovské okresní funkcionáře, kteří byli spojováni s otevřeným nesouhlasem s přítomností Sovětské armády. Na květnovém zasedání Okresního výboru KSČ v Trutnově jeden z hlavních mluvčích „starých“ komunistů Jaroslav Metelka⁵¹ jmenovitě zaútočil na několik

49 Viz též MAŇÁK, J.: *Od ústupu k porážce, od omezování k likvidaci* (viz pozn. 8).

50 Dopis starých komunistů ÚV KSČ (viz pozn. 48).

51 Jaroslav Metelka (1918–1975) byl dlouholetý místní stranický a státní funkcionář, učitel a regionální historik z Úpice, s důsledně budovanou biografií antifašistického odbojáře. Od konce války prošel řadou zaměstnání a vedoucích pozic v politických, školských a kulturně-vzdělávacích institucích trutnovského okresu. Provázela ho pověst kontroverzní a konfliktní osoby. Na jaře 1968 útočil na dlouholeté okresní tajemníky strany, po srpnu se zaměřil na vybrané představitele „obrodného procesu“. „Normalizace“ mu vynesla členství v Okresním výboru KSČ v Trutnově, místo vedoucího odboru školství a kultury v Okresním národním výboru v Trutnově a přechodně též funkci ředitele Muzea Podkrkonoší. (Viz VAŠATA, Ondřej: Jaroslav Metelka: Historik dělnického hnutí a KSČ. In: *Historiografie Trutnovska: Krkonoše-Podkrkonoší. Supplementum S. Trutnov, Muzeum Podkrkonoší 2008.*)

členů předsednictva okresního výboru strany. Podle výše zmíněné logiky promluvil za tu „část komunistickou, která byla od listopadového pléna nejhruběji, nejsprostěji a nejsystematičtěji napadána pravicovými oportunisty okresu“. Svůj projev uzavřel slovy sovětského důstojníka, že „ten boj si musíme vybojovat sami“, a vyzval ty, kteří údajně neobstáli, k rezignaci: „A vy, kteří nejste v tom boji dost pevní ... jste zatřísnění tím obdobím, kdy jste vystupovali proti Sovětům ... tak vy, soudruzi, musíte přeci odejít.“⁵² K další schůzi se předsednictvo Okresního výboru KSČ v Trutnově už sešlo v novém složení, tedy bez oněch „zatřísněných“ soudruhů.

Na dalším, červnovém plenárním zasedání Okresního výboru KSČ v Trutnově se jiná zasloužilá členka strany zaměřila na hlavní představitele tamního okresního národního výboru. Svoji ofenzivu opět zahájila připomenutím „bílého teroru“, „úděsných útoků“ a „morálního náporu na všechny poctivé a oddané členy strany“, aby poté přešla k obžalobě: „žaluji na odpovědné lidi v našem okrese“, tedy v první řadě radu okresního národního výboru, která v srpnu 1968 vyzývala k „izolaci zrádců a kolaborantů“, k ničení ukazatelů na silnicích a „dalšímu vandalismu na každém kroku“. Oslovené funkcionáře vyzvala, aby se zodpovídali z toho, jak plní nejvyšší stranická usnesení a jak se staví k internacionalismu. Zdatně jí sekundoval okresní prokurátor, který se dovolával listopadového, dubnového a květnového usnesení Ústředního výboru KSČ, jež „zdůraznily (*sic*), že proletářský internacionalismus, zejména vztah k SSSR, patří k základním principům marxismu-leninismu“. A požadoval, aby jedním z hlavních kritérií hodnocení pracovníků státních orgánů byl vztah k Sovětskému svazu.⁵³

Zároveň se rozšiřovalo institucionální zázemí, z něhož byly útoky na vybrané funkcionáře vedeny. Část angažovaných „starých“ členů vstoupila do výboru nově vznikajících Klubů Tribuny. Ty měly původně podpořit odběr nově zaváděného stranického časopisu, ale pod vlivem zasloužilých členů strany a jiných prosovětských aktivistů byly využívány k hodnocení politické situace. Okresní straničtí funkcionáři v Trutnově byli touto skutečností poněkud zaskočeni, stejně jako kadencí až vulgaritou útoků a razancí, s jakou se členové klubu domáhali svých požadavků (včetně rozšíření styku se sovětskými vojáky). Nicméně vyjádřením názoru, že „ti lidé nám musí pomoci, ne nám házet klacky pod nohy“, jejich vliv spíše potvrdili. V první řadě se skutečně posunula kritéria hodnocení a argumenty původně úzce vyhraněné skupiny získávaly punc obecné platnosti. Když se na červencovém zasedání předsednictva Okresního výboru KSČ v Trutnově předseda zdejšího okresního národního výboru František Čermák bránil proti všemožným nařčením z antisovětismu a pravicového oportunismu, která na něj krajská komise za podpory zasloužilých členů strany nashromáždila, připomněl mu vedoucí okresní stranický tajemník František Hašek dřívější slova sovětského důstojníka. „Soudruhu předsedo, takové

52 *SOka Trutnov*, f. OV KSČ Trutnov, k. 20, inventární číslo (inv. č.) 82, zápis z mimořádného plenárního zasedání OV KSČ v Trutnově 31.5.1969. Slova z citovaného projevu jsou převzata v názvu tohoto článku.

53 *Tamtéž*, zápis ze zasedání pléna OV KSČ v Trutnově 24.6.1969.

názory, jako máš ty, s těmito názory dělat předsedu ONV, to je na uváženu.“⁵⁴ Tento výrok nabral díky soustředěnému úsilí dalších aktérů postupem času na reálnosti. V současné fázi však ještě byla možná gentlemanská dohoda, podle níž Čermák odstoupí ze své funkce a bude mu umožněn návrat na místo podnikového ředitele. Nicméně pod další palbou kritiky z aktivu *Tribuny*, v níž bylo předsednictvo Okresního výboru KSČ v Trutnově nařčeno z „kompromisnictví, zbahnění a oportunistu“, a v rámci „hlubší analýzy uplynulého období“ byla kauza bývalého předsedy národního výboru znovu otevřena.⁵⁵ Disciplinární komise, v níž byli i zástupci „starých“ členů strany, navrhla nejvyšší stranický trest, tedy vyloučení ze strany, přičemž za zásadní přitěžující okolnost se považovalo, že „ještě v březnu a dubnu [1969] nazýval sovětská vojska okupanty“. „Otevřeně jsem mu řekl, že podnikového ředitele dělat nepůjde,“ uzavřel případ vedoucí tajemník.⁵⁶

Podobně bývalému předsedovi Okresního výboru KSČ v Trutnově⁵⁷ Vlastimilu Zelenému bylo vyčteno, že záměrně narušoval „konsolidaci“, což se projevovalo „zejména ve vztahu k Sovětskému svazu a jeho vojenské jednotce v Trutnově“. Dikce příslušného posudku nenechala nikoho na pochybách, že autorem byl někdo ze „starých“ členů strany: „Odmítal se být pasivně připojit k setkání s ‘okupanty’, jichž byla na okrese celá řada, nezasáhl proti nenávislné kampani vůči besedě se zástupci Sovětské armády s odbočkou SČSP 3 v prosinci 1968 ... první kontakty mezi Sovětskou armádou a komunisty se děly bez iniciativy OV KSČ. (...) Starí komunisté téměř jako jediní na svých aktivech nepřestávali poukazovat na nedůsledné plnění listopadové rezoluce na okrese. Bylo tomu tak i na jejich besedě se zástupci sovětské posádky v Trutnově dne 5. 2. 69.“⁵⁸ Byť v závěrečné verzi hodnocení byla tato vyhrčená výkladová linka poněkud upozaděna, přesto převládla kritika, že Zelený nepříznivě ovlivňoval „vytváření vztahů občanstva vůči sovětské posádce umístěné v okresním městě“.⁵⁹ To ve svém důsledku znamenalo rovněž vyloučení z KSČ a odvolání z funkce ředitele střední školy.

K podobnému vývoji pod vlivem kritiky „starých“ členů strany a dalších prosovětských aktivistů docházelo i v jiných okresech. V Šumperku zveřejnili „staří“ komunisté na začátku ledna 1969 rezoluci, v níž za použití řady formulací z rezoluce v Čechii schvalovali sovětskou invazi a mimo jiné se dožadovali potrestání lidí, kteří podle nich hanobili naše socialistické spojení a jejich symboly.⁶⁰ Na text poněkud ironicky a každopádně kriticky zareagoval člen Okresního výboru KSČ v Šumperku a ředitel místní pobočky banky Alexandr Pilař. Polemika se „starými“

54 *Tamtéž*, k. 81, inv. č. 123, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově 8.7.1969.

55 *Tamtéž*, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově 12.8.1969.

56 *Tamtéž*, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově 4.11.1969.

57 V Trutnově byla na jaře 1968 vedle funkce vedoucího tajemníka OV KSČ znovu zavedena také funkce předsedy. Ten se ovšem od jara 1969 stal terčem výše zmíněné kritiky a pod jejím tlakem byla jeho funkce zrušena pro „podvojnost“. Nicméně v létě byl případ bývalého předsedy podle naznačeného scénáře přehodnocen.

58 *Tamtéž*.

59 *Tamtéž*, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově 24.11.1969.

60 Cestou vpřed, ke komunismu (viz pozn. 48).

členy strany mu nejdříve přitížila při hodnocení okresních stranických funkcionářů v květnu 1969. Posléze přerostla v hlavní žalobný argument v disciplinárním řízení, které vyvolali a na němž se následně podíleli právě zástupci místních „starých“ komunistů. V první fázi prověrek Pilař opustil – tehdy ještě jako ředitel banky – na vlastní žádost plénum okresního výboru KSČ. Všichni se shodli na tom, že je osobností příliš spojenou s „obrodným procesem“ a jedním z těch, kteří se odmítali „vyrovnat se vstupem vojsk“. V další fázi disciplinární komise došla k závěru, že v místním tisku svým „hanlivým článkem ... hrubě porušil nejen stanovy strany, ale i vnitrostranickou disciplínu“. Zatímco rezoluce „starých“ členů byla podle komise „plně v souladu s přijatou rezolucí ÚV KSČ“, Pilař si údajně osoboval právo „subjektivně“ ji napadnout na veřejnosti. Verdikt vedl k vyloučení ze strany a ke ztrátě zaměstnání.⁶¹

I v Šumperku šlo o obecnější trend, kdy se „staří“ členové vehementně stavěli do role hodnotitelů politické situace a postupně získávali další pozice v důležitých orgánech a prověřkových komisích. Na začátku října 1969 z vlastní iniciativy předložili hodnocení místního tisku, ve kterém se ovšem vyjadřovali k celkové situaci. Navrhli řadu „kádrových“ změn, s tím že červnové hodnocení pléna Okresního výboru KSČ v Šumperku „zůstalo na půli cesty“. Brojili zejména proti předsedovi Městského výboru KSČ v Šumperku Antonínu Marešovi. Ten sice mezitím na vlastní žádost funkci opustil, nicméně „staří“ členové požadovali místo toho jeho odvolání a disciplinární potrestání, protože se nechal „unášet na vlnách antisovětismu“. Žádali také odvolání tajemnice Okresního výboru Československého svazu žen v Šumperku „pro antisovětské a pravičácké názory“, neboť si s dalšími členkami svazu dovolila zveřejnit dotaz zasláný na ministerstvo vnitra, kdy bude zakázáno vydávání týdeníku *Zprávy*. Protestovali proti „pisálkům“, kteří neodsuzovali „projevy chuligánů proti straně a spojeneckým vojskům“, a sestavili seznam „závažných“ článků v místním tisku.⁶² Změny v redakci týdeníku *Naše slovo* následovaly bezprostředně, disciplinární řízení a „kádrové“ změny postupně do konce roku.

I v Šumperku se postupně vztah k přítomným sovětským vojákům stal hlavním kritériem hodnocení, a tak skončili svoji politickou kariéru i funkcionáři, kteří v mnoha jiných ohledech byli hodnoceni kladně i z hlediska „normalizační“ politiky.⁶³ Odstoupivší předseda Městského výboru KSČ v Šumperku Mareš neunikl disciplinárnímu řízení, ze kterého vyplynul závěr, že „k normalizaci politické situace nepřispíval ani jeho postoj k navazování přátelských styků s velením sovětských vojsk ... k čemuž osobně nepřispěl a dodnes v navazování přátelských styků nejsou výraznější

61 *SOka Šumperk*, f. OV KSČ Šumperk, k. 87, inv. č. 75, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Šumperku 16.10.1969.

62 *Tamtéž*, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Šumperku 8.10.1969.

63 Podobně se o hodnocení Okresního výboru KSČ v Šumperku a jeho členů zmiňuje Emil Gímeš: „Hodnocení se soustředilo na velmi pochybné jednotlivosti ... zejména na to, zda jmenovaný vždy stál na straně sovětské politiky.“ (GÍMEŠ, E.: *Počátky normalizačního režimu na Olomoucku*, s. 41 – viz pozn. 7.)

výsledky z iniciativy MěV KSČ⁶⁴. Předsedovi městského národního výboru se podobně stalo fatálním jeho „neustálé a tvrdošijné odmítání styku s představiteli sovětské armády“ a „omlouvání útoků a výpadů proti příslušníkům místní sovětské posádky a Sovětskému svazu se zdůvodněním, že jedinou příčinou je jejich pobyt“⁶⁵.

Byť „staří“ členové strany byli významnými aktéry prosazování sovětských zájmů, rozhodně nebyli jediní.⁶⁶ V praxi šlo spíše o vytváření sítí aktérů, kteří vystupovali z různých strategických pozic a přitom se ve svých snahách vzájemně podporovali. Na začátku září 1969 byl v Olomouci svolán aktiv zasloužilých a zakládajících členů strany, kterého se kromě okresních stranických funkcionářů zúčastnil i náčelník politického oddělení z místní posádky Sovětské armády. V rámci hodnocení politické situace se účastníci zabývali olomouckou univerzitou. Odsouhlasili otevřený dopis, v němž kritizovali postoje „větší části komunistů a akademických funkcionářů univerzity“, kteří podle nich brzdili „konsolidaci“ a jednali v rozporu s usneseními posledních zasedání Ústředního výboru KSČ. Dopis ukončili výzvou, že je „nejvyšší čas“ vyhodnotit tyto postoje a vyvodit z nich závěry.⁶⁷ O něco později byly na jejich iniciativu zveřejněny podpurné reakce.⁶⁸ Jsou malou přehlídkou institucí, jejichž zaměstnanci vyjadřovali prosovětské postoje a udržovali kontakty se sovětskými vojáky. Za dopis se postavila stranická skupina stomatologické kliniky Univerzity Palackého. O něco později bude na funkci jednoho z proděkanů univerzity navržen stomatolog, který byl dle přiloženého posudku „mezi prvními, kteří se nebáli poskytnout pomoc příslušníkům sovětských vojsk“.⁶⁹ K podpoře dopisu se přihlásil celozávodní

Aktiv „starých“ a zasloužilých členů KSČ v Olomouci dne 4. září 1969 schválil otevřený dopis požadující změny na olomoucké univerzitě. Mezi účastníky byl náčelník politického oddělení sovětské posádky v Olomouci major Borisenko (foto Stráž lidu, roč. 25, č. 106, 6. 9. 1969)

64 SOKA Šumperk, f. OV KSČ Šumperk, k. 87, inv. č. 75, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Šumperku 8.11.1969.

65 Tamtéž, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Šumperku 8.10.1969.

66 Nemohu se zde podrobněji věnovat činnosti Svazu československo-sovětského přátelství, který byl od podzimu 1968 paralelně obnovován za vydatné podpory sovětské strany, často právě za pomoci „starých“ členů strany a jiných příznivců Sovětské armády. V navazování kontaktů československé společnosti se Sovětskou armádou sehrál klíčovou roli, především v pozdějším zprostředkování vstupu těchto aktivistů do různých institucí.

67 Otevřený dopis komunistům Univerzity Palackého. In: *Stráž lidu*, roč. 25, č. 106 (6.9.1969).

68 Z rezolucí na otevřený dopis komunistům na Univerzitě Palackého. In: *Tamtéž*, č. 110 (16.9.1969).

69 SOKA Olomouc, f. OV KSČ Olomouc, k. 126, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Olomouci 9.10.1969.

Velitel sovětské posádky v Olomouci generálmajor Fedot Krivda na návštěvě u novopečeného rektora Univerzity Palackého Františka Gazárka dne 3. března 1970 (foto Stráž lidu, roč. 50, č. 29, 12. 3. 1970)

si uvést do zápisu, že se tak stalo „na základě kritiky“.⁷³ O něco později proběhly na univerzitě čistky v jejím vedení a nový rektor v březnu 1970 přivítal delegaci sovětských vojáků.

„Vždyť se můžeme bavit o čemkoliv“

Během roku 1969 byli z veřejného života postupně odstavováni všichni, kdo otevřeně vystupovali proti přítomnosti Sovětské armády, kdo v určité fázi zpochybňovali kompromisní stranická a vládní usnesení a kdo se jakkoliv kriticky vyjadřovali k činnosti prosovětských skupin. Komise ustavené k hodnocení funkcionářů dostávaly

70 Přátelské setkání. In: *Ruch práce: Podnikový časopis Moravských železáren*, roč. 22, č. 19 (26.9.1969).

71 NA, f. 1261/0/5, sv. 117, arch. j. 191, zápis ze zasedání předsednictva ÚV KSČ 22.1.1970, bod 9, Informační zpráva o postupu prací na přípravě zákona o zřízení medaile Za upevnování přátelství ve zbrani. Medaile měla být poprvé propůjčena při příležitosti 25. výročí osvobození Československa. Byla určena v první řadě vojákům, vysokým představitelům a členům ozbrojených složek Varšavské smlouvy, především sovětským. Měla ocenit „bojovou družbu“ při obraně socialistického tábora, přičemž deset tisíc medailí bylo připraveno pro sovětské vojáky, kteří se účastnili osvobození Československa v roce 1945 nebo „internacionální pomoci“ v roce 1968. V původním plánu se počítalo i s odměněním obzvláště zasloužilých občanů. Z toho nakonec sešlo, nicméně návrhy na jejich vyznamenání se leckde dochovaly. Povětšinou šlo o lidi, kteří hned po srpnu 1968 navazovali kontakty se sovětskými vojáky.

72 SOKA Olomouc, f. OV KSČ Olomouc, k. 129, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Olomouci 2.4.1970.

73 *Tamtéž*, k. 126, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Olomouci 15.9.1969.

výbor KSČ Moravských železáren, jehož předseda se zasloužil o to, že zástupci Sovětské armády byli právě v té době oficiálně přivítáni na půdě podniku.⁷⁰ Byla tu i jednotka Lidových milicí Uničovských železáren, jejíž velitel bude v dubnu 1970 navržen na propůjčení medaile Za upevnování přátelství ve zbrani⁷¹ díky tomu, že v roce 1968 obhajoval „přátelství se Sovětským svazem“ a „politiku na zásadách proletářského internacionalismu“.⁷² Když se předsednictvo Okresního výboru KSČ v Olomouci rozhodlo celozávodní výbor KSČ na Univerzitě Palackého zrušit, mohlo

k dispozici zápisy z jednání příslušných stranických orgánů, odkud si hodnotitelé vybírali, jaké názory kdo prosazoval či vyslovil. Z často mnohoznačných podkladů, referencí a posudků se nakonec hlavním kritériem stával vztah k sovětským vojákům či jejich místním zastáncům, kteří mnohdy právě v roli hodnotitelů zaškrťovali příslušné pasáže týkající se jich samých či jejich sovětských spojenců. Z narážek, kritických postřehů a polemik z doby relativní názorové otevřenosti se touto cestou stávaly „útoky“ a „křivdy“, jejichž zpětným sledováním byli odhalováni hlavní škůdci a nepřátelé obnovovaného společenského řádu. Jistě není náhodné, že sovětská strana od počátku velmi lpěla na komplexním „zhodnocení“ polednového vývoje od ústřední po místní úroveň. Situace v lokalitách, kde byly dislokovány sovětské posádky, totiž ukazuje, že od léta 1969 se proměňoval postoj funkcionářů ke kontaktům se sovětskými vojáky, mimo jiné právě pod vlivem těchto hodnocení. Otevřené odmítání kontaktů se Sovětskou armádou vedlo k jednoznačným důsledkům. Hrozba, že budou obžalováni z antisovětských postojů, nutila funkcionáře dokazovat, že antisovětští nejsou a že vlastně proti kontaktům se Sovětskou armádou nic nemají. Navíc nekontrolované návštěvy některých lidí v sovětských kasárnách vyvolávaly u oficiálních politických orgánů nervozitu a nutily je k přebírání iniciativy.

Na jednání předsednictva Okresního výboru KSČ v Trutnově v srpnu 1969 tak doporučil vedoucí tajemník František Hašek „neodkladnou schůzku“ s příslušníky Sovětské armády, aby si s nimi místní funkcionáři „některé věci vyjasnili, protože do kasáren dochází úzká skupina soudruhů, kteří tam hodnotí OV, jednotlivé funkcionáře, jednostranně a po svém soudruhy informují, a oni si podle toho na naši práci vytvářejí názory“. V následné souhlasné diskusi se už víceméně jen ladilo, jak tuto návštěvu zdůvodnit, aby to nevypadalo, že „nerozhodujeme ve své práci svobodně a volně“, ale podle toho, co nám „sovětští vojáci nadiktovali“. A jednou odemčené dveře už nebyl problém otevřít dokořán. Předsednictvo se shodlo, že je dobré sovětské vojáky informovat, „aby si mohli udělat objektivní názor“, aby viděli, že okresní stranické vedení se snaží „věci řešit v linii strany“. Koneckonců, „vždyť se můžeme bavit o čemkoliv. (...) A taková otevřená soudružská diskuse se soudruhy by mohla pomoci. A měli bychom jim umožnit dostat se do některých závodů a s našimi lidmi se najít.“⁷⁴

Zhruba od podzimu 1969 se sovětští vojáci začínají dostávat tam, kde chtěli být od svého příchodu. Když záříjové zasedání Ústředního výboru KSČ oficiálně prohlásilo srpnovou invazi z roku 1968 za „přátelskou pomoc“, situace v regionech už byla pro široce pojatou „družbu“ připravena. Zaprvé samy příslušné orgány začaly přebírat iniciativu a vytvářet plány, jak kontakty mezi sovětskými vojáky a obyvatelstvem rozšířit a jak jejich představitele začlenit do tradičních komunistických oslav a ceremonií. „Celé období příprav 25. výročí osvobození Československa ... výročí VŘSR a 100. výročí narození V. I. Lenina přímo vybízí k maximálnímu využití pobytu sovětských vojáků k rozšiřování a upevňování přátelství našich občanů a mládeže,“ stálo v návrhu schváleném předsednictvem okresní stranické

74 SOkA Trutnov, f. OV KSČ Trutnov, k. 81, inv. č. 123, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Trutnově 19.8.1969.

organizace v Šumperku.⁷⁵ Právě politicko-společenská mobilizace kolem výročních oslav poskytovala řadu příležitostí, jak akčně propojit besedy, přednášky, kulturní vystoupení, závazky nebo zakládání nových odboček Svazu československo-sovětského přátelství s účastí Sovětské armády. A hlavně tradiční připomínání dějinné úlohy Sovětského svazu během různých výročí „přímo vybízelo“ k jejich aktualizaci podle soudobých politických potřeb. Jinými slovy, oslavy Velké říjnové socialistické revoluce, narození Lenina či osvobození Československa se staly vhodnou příležitostí, jak ocenit také „přátelskou pomoc“ Sovětského svazu v roce 1968. Účast sovětských důstojníků a jejich projevy to stvrzují. Nakolik rychle se tato aktualizace stala obligátní záležitostí, vyjadřuje rozhořčení, které v předsednictvu Okresního výboru KSČ v Trutnově vzbudil projev jistého funkcionáře, který při příležitosti oslav říjnové revoluce v roce 1969 „hovořil jenom o údobí zrodu VŘSR, vůbec se nezmínil o loňském roce, vzdání díků Sovětskému svazu v projevu nebylo“.⁷⁶ Také konečně nastala vhodná doba, kdy bylo možné zúročit a veřejně využít vztahy doposud pěstované mezi sovětskými vojáky a jejich příznivci soukromě a neoficiálně. Hezky to ilustruje případ dvou učitelek ze Šumperska a Jesenicka.

„To byste nevěřili, co všechno jsme museli zařídit“

Za svoji iniciativu při kontaktech se sovětskou posádkou v Jeseníku byly zmíněné učitelky v roce 1970 navrženy na státní vyznamenání Za zásluhy o výstavbu,⁷⁷ respektive na propůjčení medaile Za upevňování přátelství ve zbrani.⁷⁸ Z podkladových materiálů se dozvídáme, že se obě z vlastní iniciativy stýkaly se zástupci Sovětské armády již od podzimu 1968. Pomáhaly jim zprostředkovávat další kontakty (například s místním zemědělským družstvem či s odbočkou Svazu československo-sovětského přátelství) a organizovat vzájemné návštěvy a oficiální oslavy. Klára Kozuchová, tehdy učitelka základní devítileté školy v Javorníku, „veřejně rusky vystoupila k sovětským vojákům i shromážděným občanům“ během oslav osvobození v květnu 1969 v Jeseníku. Obě aktivně zasahovaly do lokální politiky. Kozuchová se zúčastnila aktivu učitelů-komunistů konaného 4. září 1969 v Praze, kde nově jmenovaný ministr školství Jaromír Hrbek mluvil o potřebě důsledné očisty. O týden později se přidala k okresnímu aktivu ředitelů škol na Šumpersku, který schválil „Prohlášení ke všem učitelům a výchovným pracovníkům v okrese“. V něm se psalo o nutnosti napravit „vše, co bylo napácháno od ledna 1968“, vypořádat se s „projevy antisovětsismu“ a vést výchovu v duchu proletářského internacionalismu,

75 *SOka Šumperk*, f. OV KSČ Šumperk, k. 87, inv. č. 75, zápis ze zasedání předsednictva OV KSČ v Šumperku 16.10.1969, Návrh rozšíření styků pracujících a mládeže se sovětskými vojáky umístěnými v našem okrese v Šumperku a Jeseníku.

76 *SOka Trutnov*, f. OV KSČ Trutnov, k. 81, inv. č. 123, zápis z jednání předsednictva OV KSČ 18.11.1969.

77 *SOka Šumperk*, f. OV KSČ Šumperk, k. 88, inv. č. 75, zápis z mimořádného zasedání předsednictva OV KSČ v Šumperku 27.2.1970.

78 *Tamtéž*, zápis ze zasedání předsednictva OV KSČ v Šumperku 2.4.1970.

Návštěva sovětských vojáků na základní škole v Žulové na Jesenicku na podzim 1969 (foto Svět socialismu, roč. 3, č. 51, 16. 12. 1970)

obnovit vztahy se školami v Sovětském svazu a „všemi prostředky podpořit zdravé jádro učitelských kolektivů“.⁷⁹ Od podzimu 1969 aktivně vystupovala v místním i celostátním tisku a v listopadu byla po vlně čistek kooptována na nově uvolněné místo v plénu Okresního výboru KSČ v Šumperku. Druhá oceněná pedagožka Emílie Blehová, která byla ředitelkou základní devítileté školy v Žulové, se tehdy stala členkou jeho předsednictva. Obě byly jmenovány do funkcí, v nichž se pak podílely na hodnocení nomenklaturních kádrů, mimo jiné ředitelů škol, a posléze též na stranických prověrkách. Pro obě znamenal politický vývoj také postup v profesní kariéře. Blehová přešla v létě 1970 z místa ředitelky vesnické základní školy do funkce okresní školní inspektorky. Kožuchová v únoru 1970 nahradila ředitele základní školy v Javorníku, poté co se tehdy proměnilo jeho hodnocení z podmíněné důvěry na vyslovení nedůvěry.⁸⁰

V září 1969 využila ředitelka základní školy v Žulové Emílie Blehová svých osobních kontaktů se sovětskými vojáky a pozvala jejich zástupce na besedu s učiteli a žáky osmých a devátých tříd. Šlo o první školu, která v šumperském okrese vydala svoje děti besedám se sovětskými vojáky. Ti během návštěvy povyprávěli o karpatsko-dukelské operaci a osvobození Československa od fašistů, rozdali dětem odznaky a dohodli se na další návštěvě.⁸¹ Vznikla tak tradice vzájemných setkávání dětí, učitelů a sovětských vojáků, na jejíž zakládající moment se o rok

79 Prohlášení účastníků aktivu ředitelů škol 1. cyklu, předsedů ZO KSČ, ZV ROH a pracovníků ve školství. In: *Naše slovo*, roč. 11, č. 38 (17.9.1969).

80 *SOKA Šumperk*, f. OV KSČ Šumperk, k. 88, inv. č. 75, zápis ze zasedání předsednictva OV KSČ v Šumperku 8.1.1970; *tamtéž*, k. 89, inv. č. 75, zápis ze zasedání předsednictva OV KSČ v Šumperku 19.2.1970.

81 Učitelé podporují politiku strany. In: *Naše slovo*, roč. 11, č. 40 (1.10.1969).

Společné vystoupení žáků a sovětských vojáků v Javorníku na Jesenícku dne 9. listopadu 1969 (foto Svět socialismu, roč. 2, č. 50, 10. 12. 1969)

později vzpomínalo i v celostátním *Světě socialismu*: „Byl 5. říjen 1969. (...) Učitelé s dětmi se těšili na setkání se syny těch, kteří v pětačtyřicátém přinesli naší vlasti svobodu. V roce 1968 také jejich dětská srdéčka zasahoval jed. (...) Setba zloby pravičáků nepadla v Žulové na úrodnou půdu.“⁸² Časem se význam této „historické události“ ještě umocnil a z okresního prvenství se stalo prvenství celorepublikové.⁸³ Důležité je, že škola se stala vzorem, který byl postupně následován mnoha dalšími.

Klára Kožuchová zase připravila s několika dalšími učiteli společné vystoupení žáků a sovětských vojáků při oslavách výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Na slavnostním večeru, který se konal 9. listopadu 1969 v javornickém kulturním domě, zpívali žáci místní školy s kulturním souborem sovětské posádky z Jeseníku.⁸⁴ Význam události, který ještě podtrhla souběžná návštěva Gusty Fučíkové v jesenícké sovětské posádce, i v tomto případě přesáhl hranice okresu. V reportáži pro *Svět socialismu* doplnila jedna ze zapojených učitelek některé detaily z příprav, třeba

82 Je správná učitelka. In: *Svět socialismu*, roč. 3, č. 51 (16.12.1970), s. 22.

83 „Naše škola byla první v republice, která uskutečnila v roce 1969 besedu učitelů se sovětskými vojáky. V době, kdy mnozí funkcionáři neměli jasno a žili v ústraní, naši učitelé-komunisté i bezpartijní se scházeli se sovětskými vojáky na přátelských besedách, navštěvovali s dětmi sovětská kasárna v Jeseníku, organizovali zábavná odpoledne, ukázky bojové techniky a pod.“ (SOka Šumperk, f. OV KSC Šumperk, k. 468, inv. č. 1085, záznam z výroční členské schůze základní organizace KSC při základní škole v Žulové 13.2.1973.)

84 Z oslav 52. výročí VŘSR. In: *Naše slovo*, roč. 11, č. 46 (12.11.1969).

že děti se na akci chystaly měsíc a na zkoušku si zajely i do sovětských kasáren. Zmínila i další souvislosti: „To byste nevěřili, co všechno jsme museli zařídit, než jsme tyhle děti mohli postavit na jeviště spolu se sovětskými vojáky. Nejdříve jsme museli požádat rodiče o souhlas. (...) To byl nutný a nejdůležitější krok k celé akci a současně i první prověrka smýšlení našich občanů. (...) Jen několik rodičů odmítlo.“⁸⁵

Závěrem

Během několika následujících let se styky československé společnosti se sovětskými vojáky postupně „znormalizovaly“. To znamená, že přestaly být doménou zradikalizovaných internacionalistů, kteří se semkli v boji proti takzvanému obrodnému procesu. Staly se široce provozovaným, uznávaným a veřejně propagovaným projevem politické loajality s režimem, jakých bylo mnoho. Hlavně na počátku sedmdesátých let přinášela místní média zprávy o „přátelských návštěvách“ a besedách, brigádách, kulturních a společenských akcích se sovětskými vojáky. Bylo možné je vidět v továrnách, zemědělských družstvech, školách všech stupňů, dokonce i školkách, pionýrských táborech či na plesích. Jako živoucí důkaz věčného československo-sovětského přátelství „zkropeného krví“ se účastnili oficiálních ceremonií či (opět) dávali svoji krev, tentokrát jen na infuzní stanici olomoucké nemocnice, či asistovali u předávání občanských průkazů. „Družební“ akce se Sovětskou armádou zapadly do širokého rámce vehementně obnovované „družby“ se Sovětským svazem a adorace všeho sovětského. Ta s nástupem „normalizace“ opět zachvátila Československo a vrátila kulturu jeho veřejného projevu o dvacet let zpátky.

Byť na úrovni žité zkušenosti jsou různé podoby „družby“ často považovány za pouhé formální úkony bez hlubšího smyslu, nelze na druhou stranu odhlédnout od určitých souvislostí. Především z hlediska sovětské politiky šlo o promyšlenou a centrálně plánovanou propagandistickou činnost, která měla Československu připomenout jeho závazky vůči příteli, jenž mu přinášel a přináší nezměrné oběti. A také není možné opominout, že (jak jsem se pokusila tímto textem ukázat) fázi okázalé družby se Sovětskou armádou – trochu trapné, trochu směšné, každopádně do velké míry formální a jakoby víceméně neškodné – předcházela jiná, méně viditelná fáze. V té se zájmy určité, byť menšinové, části československé společnosti spojily se zájmy sovětské politiky, personalizované na mnoha místech sovětskými důstojníky. Společnými silami se tito lidé zasadili o „očistu“ místního politického a veřejného života, pomohli prosadit sovětskou interpretaci jak pražského jara, tak srpnové invaze a zdiskreditovat jakýkoliv veřejně vyjádřený nesouhlas s přítomností Sovětské armády a politikou Sovětského svazu. Spojenci sovětských vojáků významně podpořili „normalizaci“ zdola a zároveň jim dopomohli ke vstupu na scénu masově pojatých „družebních“ akcí.

85 Rozum a srdce. In: *Svět socialismu*, roč. 2, č. 50 (10.12.1969), s. 10 n.

Jejich osud v dalším politickém vývoji zdaleka nebyl jednoznačný. Jak známo, radikalismus se Husákovu vedení do konceptu „normalizace“ nehodil, a nakonec ani přílišné zdůrazňování heroických zásluh při podpoře sovětské vojenské intervence. Někteří tito aktivisté byli ve svých funkcích o něco později opět vystřídáni, což v nich mohlo zanechat pocit zhrzení namířený proti „převlékačům kabátů“. Jiní vzhledem ke svému věku záhy zemřeli. Mnozí z nich nicméně našli místo v „normalizační“ společnosti a – ať už z čestné pozice zasloužilých komunistů, či z oficiálně zastávaných funkcí – dále drželi prapor československo-sovětského přátelství. Jen jím mávali o poznání nadšeněji než jiní. Bez ohledu na to, jaké byly jejich pozdější osudy, v roli spojenců Sovětské armády každopádně sehráli svoji dějinnou roli v počáteční fázi „normalizace“.

Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. 17-06744S „Česká společnost a Sovětská armáda 1968–1991“.

Sovětská základna uprostřed Čech

Milovice v době sovětské vojenské přítomnosti na území Československa (1968–1991)

Prokop Tomek

Na počátku dvacátého století vybudovala státní moc v blízkosti obce Milovice tehdy unikátní vojenské cvičiště. Tak vznikl ve středních Čechách ojedinělý prostor, jehož existence musela zvláštním způsobem ovlivnit další vývoj oblasti. Bezesporu nejvýraznější stopu zde zanechala sovětská vojenská přítomnost v letech 1968 až 1991. Jméno Milovice¹ pro obyvatele Československa tehdy do jisté míry symbolizovalo Střední skupinu sovětských vojsk. Lokalita se svou odlehlostí a uzavřeností odlišovala od většiny jiných míst dislokace sovětských vojenských útvarů v Československu. Pro probíhající výzkum vlivu dislokace Sovětské armády na českou společnost v letech 1968 až 1991 je nepochybně důležité pokusit se popsat vývoj sovětské vojenské přítomnosti a její dopad právě na území tohoto regionu a na život obyvatel Milovic.

Výzkum této otázky v daném regionu zatím nebyl příliš rozsáhlý. Dějiny Milovic a okolí jako sociálního a kulturního prostoru v období 1968 až 1991 se staly tématem několika kvalifikačních prací.² Pozornost vyvolávaly i důsledky intenzivního

1 Milovice nad Labem bylo ale jméno obce, nikoliv samotného vojenského prostoru. Tím byl sousední Vojenský újezd Mladá, zřízený podle zákona č. 169/1949 Sb., o vojenských újezdech, a zrušený až k 31. prosinci 1992. V dokumentech, ale i v tisku, označení kolísá. Tématem této studie je především česká obec Milovice.

2 Viz RATAJOVÁ, Milena: *Sovětská armáda v Milovicích a její vztah k místnímu obyvatelstvu v letech 1968–1991*. Liberec 2015 (bakalářská práce, obhájená na Fakultě přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci); BLÁHOVÁ, Veronika: *Historie bývalého vojenského prostoru Milovice a památek v okolních obcích*. Hradec Králové 2016 (bakalářská práce, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové); HUJEROVÁ,

působení na tuto oblast v oborech ekologie nebo ekonomie. Tyto práce se ovšem týkají ve značné míře řešení následků pobytu sovětských vojsk po jejich odsunu v roce 1991, tedy rekultivace, sanace a adaptace.³ Pro potřeby zejména propagace a zachování paměti města Milovic pak vzniklo i několik popularizačních knih.⁴

Proto zůstávají hlavním zdrojem poznatků stále archivní prameny, zejména fondy Okresního výboru KSČ v Nymburku a Místního národního výboru v Milovicích ve Státním okresním archivu Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem.⁵ Další důležité materiály obsahuje fond zmocněnce vlády ČSSR pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk ve Vojenském ústředním archivu v Praze a fondy Okresní správy Sboru národní bezpečnosti a Správy Státní bezpečnosti Praha v Archivu bezpečnostních složek. Z otevřených zdrojů posloužil cennými informacemi okresní týdeník *Nymbursko*. Na některé otázky související se soužitím místních obyvatel se sovětskou posádkou v Milovicích do jisté míry mohou odpovědět rozhovory s pamětníky. Charakter těchto *ex post* získaných materiálů se od tradičních pramenů odlišuje a takový výzkum bude součástí jiných výsledků probíhajícího projektu.

Milovice – prostředí

Milovice se od podobných obcí v Čechách lišily jednou věcí. Za železniční tratí západně od obce se rozkládal rozsáhlý Vojenský újezd Mladá. Původní vesnice s názvem Mladá, ležící několik kilometrů od Milovic na sever, zanikla po zřízení vojenského dělostřeleckého cvičiště roku 1904. Tehdy vznikl v těsné blízkosti vsi Milovice první vojenský výcvikový tábor se zděnými budovami, který převzal jméno

Monika: *Klíčové události 2. poloviny 20. století a jejich vliv na společenský život v Milovicích*. Ústí nad Labem 2011 (diplomová práce, obhájená na Pedagogické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem).

- 3 SOCHŮRKOVÁ, Marta: *Antropogenní vliv Sovětské armády na horninové prostředí v oblasti bývalého vojenského prostoru Mladá – Tábor 17 Jiřice*. Ústí nad Labem 2016 (bakalářská práce, obhájená na Fakultě životního prostředí Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem); KLICNAROVÁ, Zuzana: *Revitalizace bývalého vojenského areálu Milovice nad Labem*. Ústí nad Labem 2013 (diplomová práce, obhájená na Fakultě sociálně ekonomické Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem); ZDENĚK, Jindřich: *Revitalizace městských center na příkladu města Milovice*. Ústí nad Labem 2012 (diplomová práce, obhájená na Přírodovědecké fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem); KRATOCHVÍL, Jan: *Vývoj trhu s byty po roce 1989: Faktory, podmínky a deskripce konkrétní situace na příkladu okresu Mladá Boleslav a obce Milovice*. Ústí nad Labem 2011 (diplomová práce, obhájená na Pedagogické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem).
- 4 LOUDILOVÁ, Miloslava: *Milovice 600 let: Pohled do jejich vývoje v průběhu dějin 1396–1996*. Milovice, Městský úřad Milovice – Víceúčelové kulturní zařízení Milovice 1996; ČAPKOVÁ, Vendulka – TATAROVÁ, Petra: *Milovice aneb 100 let od založení vojenského cvičiště*. Milovice, Muzeum Milovicka 2004; ŘEHOUNEK, Jan: *Osudové okamžiky*. Nymburk, Jan Řehounek – Kaplanka 2013.
- 5 Za vstřícnost při studiu děkuji pracovníkům archivu v Lysé nad Labem, zejména kolegovi Martinu Matouškovi.

zaniklé obce. V době první světové války byl západně od vojenského tábora ještě zřízen rozsáhlý barákový tábor ruských, a zejména italských válečných zajatců. Baráky zajateckého tábora zmizely později beze stopy, ale na jihovýchodě vojenského areálu po nich zůstal pozoruhodný hřbitov.

V době první republiky pokračovalo vojenské využívání Mladé jako sídla výcviku československé útočné vozby nebo dělostřelecké balonové roty, a tedy jako zejména školního a výcvikového prostoru. Místo, kde za vsí stával balonový hangár, dalo název budoucímu milovickému obytnému sídlišti (Balonka, Na Balonce). Tam bydlely od jeho postavení v padesátých letech desítky rodin důstojníků Československé lidové armády z posádky v Mladé. Severovýchodně od Milovic v lokalitě Boží Dar armáda zřídila ve dvacátých letech vojenské letiště s přidruženou ubytovací a kasárenskou zástavbou. Armáda také roku 1921 postavila z nedaleké Lysé nad Labem do Milovic svoji železniční vlečku, kterou prakticky od počátku mohli využívat k osobní dopravě i místní občané. Železniční trať dodnes končí v Milovicích, což také symbolicky podtrhuje jistou odtrženost místa od světa. Trať s nádražím pak prakticky oddělovala původní Milovice na východě od rozrůstající se vojenské kasárenské části. Vojenských zařízení využívali v době nacistické okupace i vojáci německého wehrmachtu. Po válce převzala vojenský výcvikový tábor Mladá opět československá armáda. Postupně přibývaly další vojenské stavby.

Pro obec Milovice znamenala blízkost posádky československé armády významnou podporu hospodářského, kulturního, společenského, sportovního i veřejného života. Důstojníci, bydlící s rodinami na sídlišti Balonka, se podíleli i jako poslanci národního výboru či sportovní činovníci na životě obce. V Milovicích chyběly větší výrobní podniky nebo možnosti zaměstnání. Jedině posádka ČSLA mohla podporovat městys mimořádnými pracemi, poskytováním techniky a dalšího materiálu i podporou společenských aktivit. Na vojenské posádce byla obec závislá i jako na zaměstnavateli. V milovické základní škole s čestným názvem „Československé armády“ tvořily významnou část žactva děti důstojníků z Balonky a téměř polovinu učitelského sboru jejich manželky.

Jako místo poznamenané od počátku dvacátého století mimořádným zásahem do krajiny i života obyvatel byly Milovice závislé na vývoji vojenské přítomnosti. Rozsáhlý vojenský výcvikový prostor limitoval dokonce i zemědělské využívání oblasti. V samotných Milovicích tak dokonce nepůsobilo samostatné jednotné zemědělské družstvo nebo státní statek.

V kasárnách Mladá byla do roku 1968 dislokována 13. tanková divize Československé lidové armády, konkrétně její součásti: 15. a 103. tankový pluk, 3. protiletadlový oddíl a 13. samostatný raketometný oddíl. Na letišti Boží Dar působily v letech 1966 až 1968 Výcvikové středisko letectva (VÚ 4450), ale zejména v letech 1954 až 1968 47. průzkumný letecký pluk (VÚ 8863) a 13. vrtulníková letka, spadající pod 13. tankovou divizi. Vojenský letecký personál bydlel v přilehlých objektech u letiště.⁶

6 Viz POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 1: *Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010, s. 148 n.

Koncem roku 1968 bilancoval uplynulou sportovní činnost armády v okresních novinách *Nymbursko* tělovýchovný důstojník 13. tankové divize ČSLA, toho času již posádkou v Topolčanech. Vojáci posádky z Mladé se do roku 1968 v hojném počtu účastnili okrskových, okresních a krajských spartakiád. Pomáhali stavět i nový fotbalový stadion v Milovicích, který ale nebyl do jejich odjezdu dokončen. Vojáci z povolání z Mladé i Božího Daru působili jako sportovní funkcionáři, rozhodčí, cvičitelé a trenéři. Armáda půjčovala bezplatně tělovýchovné nářadí blízkým vesnickým tělovýchovným jednotám. Každý rok v zimě postavili vojáci pro milovickou mládež kluziště. V šedesátých letech také organizovali sportovní Memoriál generála Sochora, jehož třetí ročník se v září 1968 už neuskutečnil.⁷

Hlavním místem rozvoje obce i řešení jejích problémů byl Místní národní výbor v Milovicích. Komunistická strana Československa měla v Milovicích jen jednu základní (vesnickou) organizaci. Jinak zde existovala celá škála běžných organizací a spolků: dobrovolný hasičský sbor, Sokol a později organizace Svazu československo-sovětského přátelství. Rozhodující stranické a správní struktury byly ale v šestnáct kilometrů vzdáleném okresním městě Nymburk. Tam také vycházel týdeník Okresního výboru KSČ a Okresního národního výboru v Nymburku s názvem *Nymbursko*.

Z předcházejících dlouhých desetiletí bezproblémového života milovických občanů vedle armády lze vyvodit, že byli na existenci vojenské posádky zvyklí a vnímali ji jako přínos obci. Kázeňské potíže, které zpravidla způsobovala v každém místě přítomnost vojenských kasáren, nebyly tak velké, aby přímo v Milovicích muselo být před rokem 1968 zřízeno oddělení Veřejné bezpečnosti. Dislokace Sovětské armády od podzimu 1968 tedy nemusela sama o sobě znamenat zásadní změnu.

Pražské jaro v Milovicích

Průběh pražského jara v Milovicích se nelišil od jeho prožívání v mnoha jiných malých sídlech. Ke srozumění s reformním vývojem došlo v okrese s jistým zpožděním na jaře 1968. Na začátku léta 1968 se pak začaly uvnitř zdejších komunistických organizací ozývat kritické hlasy. Zpochybňování minulosti a nárůst nekontrolované občanské iniciativy sledovali straníci na místní a okresní úrovni se znepokojením. Členům KSČ se nelíbily ani některé kritické články v celostátním i regionálním tisku a hodnotili je jako výpady proti straně.⁸ Cítili naopak potřebu posilovat družební vztahy, které okres Nymburk udržoval již dlouhá léta s mytiščínským okresem v Sovětském svazu. V květnu 1968 byla v Nymburku, Poděbradech a sousední Lysé

7 KRÁL, Vlastimil: Vojáci a sport. In: *Nymbursko*, roč. 9, č. 49–50 (17.12.1968), s. 6. Podplukovník Antonín Sochor byl v době svého úmrtí při autonehodě 16. srpna 1950 v severních Čechách profesorem pěchotního učiliště v Milovicích. In memoriam byl 6. října 1955 povýšen do hodnosti generálmajora.

8 *Státní okresní archiv Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem* (dále *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*), fond (f.) Okresní výbor (OV) KSČ Nymburk, inventární číslo (inv. č.) 17, karton (k.) 5, záznam z mimořádné okresní konference KSČ v Nymburku 29.6.1968.

nad Labem velmi dobře přijata delegace z tohoto družebního okresu. Za zaznamenání tak v květnu 1968 stálo, že se místní občané se sovětskými návštěvníky vítali, po projevech je oslovovali, podávali jim ruce a objímali se s nimi.⁹

Diskusím uvnitř členské základny dominovaly dvě starosti: aby nedošlo k „demontáži socialismu“ a – paradoxně – aby se demokratizační proces nezastavil. Delegáti okresní konference KSČ na konci června 1968 také odmítli provolání „Dva tisíce slov“.¹⁰ Měli obavy z organizování K-231 (v okrese také vznikla pobočka tohoto klubu bývalých politických vězňů komunistického režimu), z oživení Sokola či z obnovy Skauta-Junáka. Zástupce podniku Závody průmyslové automatizace Pečky na okresní konferenci KSČ v Nymburku 16. července 1968 prezentoval dopis tamního devětašedesátičlenného kolektivu dělníků, kteří prohlašovali, že jim nevadí ve společnosti diskutovaná přítomnost sovětských vojsk na cvičení Šumava, že nezhoršuje situaci a že mají sovětské vojáky rádi.¹¹

Členská základna KSČ v okrese Nymburk během pražského jara vítala změny, ale projevovala i obavy o další politický vývoj. Vůči Sovětskému svazu se ale nikde v jejich řadách neozývala žádná kritika, ba naopak.

Srpen 1968

Vojenskou intervenci 21. srpna 1968 prožívali občané Milovic emotivně, stejně jako všude jinde. V obci ale nedošlo k žádným mimořádným událostem ani ke ztrátám na životech, byť v dalších desetiletích si okupace i zde vyžádala svoje oběti. Až v polovině září bylo zaznamenáno v oblasti první střelné zranění.¹²

Posádku v Mladé obsadili vojáci 20. tankové divize ze Severní skupiny sovětských vojsk. Divize postupovala z Polska přes Harrachov. Jednadvacátého srpna asi ve čtyři hodiny ráno projela první sovětská vozidla zadní branou posádky, ale poté se vrátila zpět. Ve 4.35 přijel od Benátské Vrutice sovětský tankový prapor, jehož velitel (současně zástupce velitele 20. tankové divize) nechal svými vozidly zablokovat všechny výjezdy z kasáren Mladá i letiště Boží Dar. V 5.45 se na velitelství 13. tankové divize dostavil zástupce sovětského velení a požadoval vystěhování celé československé posádky. Důvodem muselo být plánované přemístění velícího štábu Hlavního velitelství Spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy z polské Legnice. Přesun tohoto štábu do Milovic (!) byl skutečně zahájen 23. srpna

9 *Tamtéž*, inv. č. 46, k. 17, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 3.5.1968, referát vedoucího tajemníka OV KSČ Klímy, s. 18.

10 *Tamtéž*, inv. č. 17, k. 5, záznam z mimořádné okresní konference KSČ v Nymburku 29.6.1968.

11 *Tamtéž*, inv. č. 46, k. 17, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 18.7.1968, Informace o výsledku schůzky představitelů pěti dělnických a komunistických stran ve Varšavě.

12 Dne 17. září 1968 byl v Loučeni před garážemi ČSAD během jízdy postřelen ze samopalu polským strážným řidič autobusu ČSAD Miroslav Malík.

ve 22.00 hodin.¹³ Dalším požadavkem bylo odzbrojení a shromáždění všech zbraní československých vojáků. Konflikt se podařilo zmírnit komunikací náčelníka generálního štábu ČSLA generála Karla Rusova v Praze s ministrem obrany SSSR maršálem Andrejem A. Grečkem a jedním z přímých velitelů vojenské intervence, generálporučíkem Alexandrem M. Jamščikovem, který rozkaz změnil. Poté museli českoslovenští vojáci vyklidit jen takzvaný druhý tábor v Mladé, kam se hned 21. srpna nastěhovaly sovětské jednotky.¹⁴ Již v sedm hodin ráno 21. srpna 1968 došla do Československého rozhlasu v Praze rezoluce vojenské posádky Mladá vyzývající k okamžitému svolání mimořádného čtrnáctého sjezdu KSČ.¹⁵

O dění informovaly okresní noviny *Nymbursko*. Zvláštní vydání z 22. srpna přineslo „Prohlášení příslušníků letecké posádky Mladá“,¹⁶ které jasně dokládá zjitřenou atmosféru v československé posádce. Vojáci ostře protestovali proti obsazení území státu i letiště Boží Dar. Odmítali poskytovat spolupráci při letecké činnosti jednotek Varšavské smlouvy a plnit jakýkoliv neústavní rozkaz.¹⁷ Průběh obsazení letiště a další vývoj přibližovala reportáž v jednom ze zvláštních čísel *Nymburska*.¹⁸ Podle pozdějších poznatků vojenské kontrarozvědky vojáci ČSLA dokonce rušili z řídicí věže letiště spojení mezi sovětskými letouny a sovětským řídicím letového provozu, který je naváděl na přistání. Vstupovali do radioprovozu, vyzývali sovětské piloty k návratu, prý je i uráželi a vydávali dokonce pokyny, například k opakování kruhu kolem letiště. Kromě vojáků základní služby prý mimořádně aktivně vystupoval i inženýr pro sdělovací, rádiovou a radiolokační techniku útvaru VÚ 1102 (2. prapor radiotechnického zabezpečení) major Vladimír Makovec. Údajně tak mohl i zavinit katastrofu jednoho sovětského transportního letounu, kterému vydal rozkaz k opakování kruhu. Nakonec si sovětská strana vynutila ukončení rušení pod hrozbou zásahu. Náčelník štábu VÚ 8863 (47. průzkumný letecký pluk) podplukovník Jan Dytrich vyslal dvakrát příslušníky útvaru, aby v Praze pořídili snímky z bojů o rozhlas a muzeum. Snímky pak byly umístěny na nástěnce na letové kontrole. Pilot major Zdeněk Kopecký přivázel a distribuoval každý den z Prahy tiskoviny, aktivně fotografoval a filmoval sovětské jednotky na letišti Boží Dar. Také prý nafilmoval demonstraci obyvatel sídliště Balonka proti okupaci. Na letišti byli dokonce tajně vpuštěni pracovníci Československé televize a údajně i armádního filmu, kteří skrytě filmovali sovětské jednotky, přistávání a starty sovětských letadel.

13 Viz WENZKE, Rüdiger: *Wo stehen unsere Truppen? NVA und Bundeswehr in der ČSSR-Krise 1968*. Berlin, Ch. Links 2018, s. 240.

14 *Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv*, Praha (dále VÚA-VHA), f. 1271 (1. armáda ZVO), Hlášení o činnosti 13. tankové divize podle Rozkazu velitele Západního vojenského okruhu č. 028, 31.8.1968; POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 2: *Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010, s. 71–76.

15 Viz MACEK, Josef a kol.: *Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*. Praha, Academia 1990, s. 35.

16 Prohlášení příslušníků letecké posádky Mladá. In: *Nymbursko*, roč. 9, zvláštní vydání 22.8.1968, s. 1.

17 Odhodlání našich pilotů. In: *Tamtéž*, 3. zvláštní vydání 24.8.1968, s. 2.

18 Okupace Mladé. In: *Tamtéž*, 4. zvláštní vydání 25.8.1968, s. 1.

Na letiště docházela podle poznatků vojenské kontrarozvědky také řada civilistů včetně novinářů. Zástupce velitele pluku podplukovník Josef Křena poskytl redaktorovi závodního časopisu *Brousek z n. p. Karborundum* v Benátkách nad Jizerou rozhovor o obsazení letiště. Skupina důstojníků 47. průzkumného leteckého pluku zorganizovala z pilotů vlastních osobní automobily skupinu, která čtrnáct dní v civilním oděvu v širokém okolí skrytě zjišťovala pohyby, činnost a počty intervenčních vojsk.¹⁹

Občané vyjadřovali svůj nesouhlas četnými nápisy či zamalováváním informačních tabulí na silnicích. Asi nejviditelnějším projevem bylo zničení pomníku „Vítání sovětského vojáka“ od Jana Hány před milovickou základní školou a snesení pěticipé hvězdy s budovy školy 25. srpna. Obě akce realizovali místní mladíci a s demontáží hvězdy pomáhal i školník. Mezi rozhodné odpůrce okupace patřili právě učitelé milovické základní školy. Z jednačtyřiceti pedagogů na škole bylo devatenáct manželek vojáků z povolání. Ve škole se v říjnu 1968 neslavilo výročí Velké říjnové socialistické revoluce, s výjimkou vyvěšení sovětské vlajky na budově, kterou ale již v noci na 7. listopadu ze stožáru kdosi sejmul a odnesl.²⁰

Rada Místního národního výboru v Milovicích vydala neprodleně prohlášení s požadavkem okamžitého odchodu vojsk Varšavské smlouvy. Prohlášení se stalo i podpisovou akcí a národní výbor odeslal rezoluci sovětskému velvyslanectví v Praze. Delegace milovických žen odjela 22. srpna na letiště, aby jednala s představiteli intervenčních vojsk o jejich urychleném odchodu. Dopoledne toho dne probíhalo i jednání velitelských a politických orgánů ČSLA v Mladé s tamním velením Sovětské armády.²¹ Také delegace předsednictva Okresního výboru KSČ v Nymburku odjela do posádky na setkání se sovětskými důstojníky. Diskuse prý byla ostrá, padaly dotazy týkající se násilí na československých občanech. Sověští důstojníci odmítali označení „okupanti“ a tvrdili, že přijeli na pomoc. Českoslovenští vojáci byli údajně ukázněni a na klopách nosili smuteční pásky, zatímco prostí sověští vojáci se bezradně usmívali a ani nevěděli, proč sem byli posláni.²²

Obsazením Československa se zabývali i funkcionáři Okresního výboru KSČ v Nymburku. První plenární zasedání OV KSČ po okupaci se konalo již 23. srpna. Jednání probíhalo otevřeně, diskutovala se třeba otázka československé neutrality, byť ji účastníci odmítali, protože jim důsledky připadaly nejasné. Jednání vládla jediná hlavní myšlenka: aby „okupanti“ (tak se zde o sovětských vojácích mluvilo) brzy odešli. Jednotliví účastníci ohlašovali ukončení členství ve Svazu československo-sovětského přátelství, a dokonce informovali o obsahu vysílání Rádia Svobodná Evropa. Někteří členové okresního výboru na jednu stranu tvrdili, že intervence

19 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. A 30 (Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky), inventární jednotka (inv. j. 385), Zpráva o případech zneužití sil a prostředků ČSLA v srpnových dnech 1968.

20 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 88, k. 57, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 9.7.1969, Zpráva o plnění listopadové rezoluce ÚV KSČ a rozbor situace na školách.

21 Posádka obklíčena. In: *Nymbursko*, roč. 9, zvláštní vydání 22.8.1968, s. 2.

22 Mezi vojáky. In: *Tamtéž*.

je nedorozuměním, ale současně hned varovali, že se nelze vzdálit od Sovětského svazu a že je třeba se s ním jako se spojencem dohodnout. A dokonce se již objevovaly názory, že vinu má i československá strana, protože prý nedodržovala uzavřené dohody. Okresní výbor KSČ ale přijal nakonec jednoznačnou rezoluci, v níž uznával stávající vedení KSČ jako jediné legální, požadoval propuštění zadržovaných vedoucích představitelů země a strany, odsuzoval násilnou okupaci jako akt zvlé proti svobodným národům, jako urážku národních citů a ránu do zad celému mezinárodnímu komunistickému, dělnickému a pokrokovému hnutí a žádal okamžitý odchod okupačních vojsk ve shodě se všemi obyvateli okresu i náhradu způsobených škod.²³ Rezoluce byla do roka odvolána.

Přes výše zmíněné dřívější obavy z excesů „demokratizačního procesu“ v běžné členské základně KSČ na Nymbursku zavládla po srpnu 1968 jednota názorů na příchod vojsk Varšavské smlouvy jako na okupaci, a to na místní i okresní úrovni. Netrvalo však dlouho a začaly se ozývat i „realističtější“ názory. Například ve stranické informaci „Současná situace na okrese Nymburk“ z 13. září 1968 se uvádělo, že mezi obyvateli zaznívají hlasy, že vojska přišla, protože československá strana neplnila dohody a zdejší média vyvolávala negativní emoce.²⁴

Provizorium obklíčené československé posádky v Mladé a Božím Daru zatím pokračovalo, přes radikální nálady mezi tamními vojáky nedošlo ale v oblasti k žádnému incidentu. Protest se ventiloval ve spíše symbolických formách, jako blokováním služeb a potravin pro Sovětskou armádu, požadavky na zrušení čestného názvu 13. divize „Československo-sovětského přátelství“ a ukončení „družby“ s vojáky uralsko-lvovské dobrovolnické gardové divize (která se invaze neúčastnila). Část velení 13. tankové divize byla striktně proti intervenci, ale někteří velitelé od počátku pomáhali Sovětům, mimo jiné zajištěním přístupu k pitné vodě. Po dohodě o předání kuchyňského bloku již 21. srpna vojáci základní služby v budově zničili elektrické rozvody i sociální zařízení a rozbili okna.²⁵

První kroky „normalizace“ na Nymbursku

Od počátku září 1968 začaly na veřejnost prosakovat zprávy o výměně vojsk. Z Mladé se měly odsunout jednotky Československé lidové armády a nahradit je měla Sovětská armáda. V týdeníku *Nymbursko* se ještě 10. září objevila informace velitele

23 Rezoluce. In: *Tamtéž*, 3. zvláštní vydání 24.8.1968, s. 1; *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 46, k. 17, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 23.8.1968.

24 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 46, k. 17, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 18.9.1968, Stranická informace „Současná situace na okrese Nymburk“. Ve zprávě byla také uvedena zajímavá informace o materiálních následcích srpnové intervence. Jestliže ve Středočeském kraji byly škody způsobené intervencí vyčísleny do 31. srpna na 128 287 000 Kčs, v okrese Nymburk to bylo údajně 5 156 000 Kč. Z toho škody na silnicích činily 2 156 000 Kčs a na zemědělských porostech tři miliony korun.

25 Viz POVOLNÝ, D.: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 2, s. 71–76 (viz pozn. 14).

- 1 Sídliště Balonka
- 2 Letiště Boží Dar
- 3 Původně vojenská vlečka, využívaná i pro civilní dopravu a nádraží v Milovicích. Přiblížně v severojižním směru odděluje vojenský prostor Mladá na západě od původní obce Milovice na východě.
- 4 Původní škola v Milovicích s pomníkem Vítězí sovětského vojáka
- 5 Nová základní škola Československé armády
- 6 Areal sloužící původně jako velitelství 13. tankové divize ČSLA. Po 21. srpnu 1968 v něm bylo umístěno velitelství celé operace „Dunaj“ (intervence vojsk Varšavské smlouvy), od října 1968 se stal sídlem velitelství Střední skupiny sovětských vojsk a velitelství Památník bitvy na Dukle, tzv. Dio-ráma, uprostřed sovětského sídliště ve vojenské části Mladá
- 7 Socha V. I. Lenina v sovětské posádce, místo pravidelného kladení věnců
- 8 Dům sovětských důstojníků, dnes mlhovická radnice
- 10 Kulturní dům Milovice
- 11 Sídlo Mismiho oddělení Veřejné bezpečnosti v Milovicích a vysunutého pracoviště Státní bezpečnosti
- 12 Dům v Osravské ulici zbořený nezájmým sovětským tankem dne 20. prosince 1974
- 13 Hřbitov valečným zajatců z doby první světové války
- 14 Potok Mlýnařice
- 15 Silnice na obec Zhožičko, místo divokých skládek Sovětské armády
- 16 Sovětská prodejna potravin Družba na sídlišti Balonka
- 17 Restaurace U Vojtěchů
- 18 Restaurace U Parkáčů
- 19 Směr Lysa nad Lábem
- 20 „Rakouský tábor“, nejstarší část vojenského prostoru Milovice-Mladá

posádky v Mladé podplukovníka Maška, podle něž šlo jen o fámou. Ve skutečnosti požadavek vyklidit Milovice spojeneckým vojskům vyslovil na jednání vojenských zástupců Československa a Sovětského svazu již 2. září 1968 první zástupce náčelníka generálního štábu Sovětské armády generálplukovník Nikolaj V. Ogarkov.²⁶ Po podpisu smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk 16. října 1968 se výměna československých za sovětské vojáky v Mladé stala skutečností. Všechny útvary 13. tankové divize ČSLA byly odsunuty na Slovensko, převážně do oblasti Topolčan. V říjnu bylo přesunuto z letiště Boží Dar Výcvikové středisko letectva do Brna a 47. průzkumný letecký pluk do Pardubic. To představovalo velkou změnu i pro mnoho vojáků z povolání a jejich rodinných příslušníků žijících dosud v Milovicích.

V září pokračovalo štěpení názorů. Jestliže poslanec milovického národního výboru Vítězslav Trkal navrhoval na plenárním zasedání 12. září vydat místní vyhlášku o zákazu obchodování s cizími vojsky, tak jiní poslanci zastávali názor, že pokud budou mít vojáci československou měnu, nelze jim v nákupech bránit. Argumentovali, že spolupráce je nutnost, která může vést k odjezdu cizích vojsk. Návrhu oponoval i dlouholetý předseda národního výboru Stanislav Trnka.²⁷ Paradoxně právě on byl při čistkách roku 1971 vyměněn ve funkci právě (dříve radikálním) Trkalem.

Změnu potvrzuje i číslo *Nymburska* z 10. září 1968. Úvodník nabádal k realismu a normalizaci, ale i k návratu postojů před srpen 1968: „Nenormální situace zanechává v myslích nepříjemné pocity ... leč život jde dál a musíme brát objektivně realitu dnešních dnů.“ Prostředkem lidí k uklidnění byla víra, „že i ten prostor, který nám zbyl, je vyhrazen polednové cestě“, a že normalizace poměrů povede k brzkému odchodu cizích vojsk ze země.²⁸ Redaktor *Nymburska* navštívil okresní oddělení Veřejné bezpečnosti i Státní bezpečnosti v Nymburku. Potvrdil, že v okrese nejsou žádné mimořádné bezpečnostní problémy, a konstatoval, že obyvatelé zdejších obcí projeví při průjezdech cizích vojsk velkou rozvahu a že v okrese nedošlo ani k jedné tragické události. Upozornil ještě, že nyní jsou zavedena některá mimořádná opatření k udržení klidu, aby vojska mohla nerušeně odjet. Drtivá většina šestistránkového obsahu týdeníku se ale již srpnovým událostem a politické situaci nijak nevěnovala. Přesto předsednictvo okresního výboru KSČ zavedlo v roce 1970 s redaktory *Nymburska* disciplinární řízení kvůli jejich práci v srpnu 1968. Podle podkladové zprávy, ze které vycházelo, psalo *Nymbursko* v srpnu 1968 dokonce škodlivěji než celostátní *Literární listy* nebo *Reportér*. Šéfredaktor Jindřich Hrbáček byl potrestán důtkou s výstrahou a redaktor Zdeněk Fritzl byl dokonce vyloučen z KSČ. Fritzla ovšem z redakce *Nymburska* odstranili již 1. října 1968, byť tehdy údajně z organizačních důvodů.²⁹

26 Viz BENČÍK, Antonín – PAULÍK, Jan – PECKA, Jindřich (ed.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, sv. VI/2: *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970. Srpen 1968 – květen 1971*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1999, s. 24.

27 *SOka Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, 1968 – plenární zasedání, záznam ze zasedání MNV 12.9.1968.

28 Fri: Buďme takoví jako dříve. In: *Nymbursko*, roč. 9, č. 35 (10.9.1968), s. 1.

29 *SOka Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. j. 89, k. 58, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 4.2.1970, Závěrečná zpráva o disciplinárním řízení

Již 2. října 1968 navštívil Milovice náměstek předsedy vlády František Hamouz a setkal se s občany na schůzi v kulturním domě. Hamouz stál v čele operativní skupiny vlády, která od 30. srpna vyjednávala o denních problémech a požadavcích se zástupci Sovětské armády. Hamouzovi zůstala ve vládě tato problematika i po podpisu smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk. Prostřednictvím vládního zmocněnce pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk dohlížel na tuto agendu dál. Na schůzi s občany se hovořilo zejména o odchodu vojáků Československé lidové armády a o usídlení sovětské posádky na přilehlém území. Ne všechny otázky byly zodpovězeny, občané si ale prý vážili alespoň otevřenosti diskuse.³⁰ Nebylo to naposledy, co se konala v Milovicích podobná veřejná schůze. Obec představovala výjimečnou lokalitu, která charakterem svých problémů vyžadovala zájem nejvyšších státních míst, byť většinou nevedl ke kladnému řešení stížností.

Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území ČSSR z 16. října 1968 znamenala pro občany Milovic významný předěl.³¹ Do té doby bylo ještě možno doufat v rychlý odchod intervenčních vojsk, v politický návrat před 21. srpen, a hlavně v odjezd sovětských vojáků. Poté bylo třeba začít se adaptovat na nové podmínky. *Nymbursko* přineslo 17. prosince 1968 reportáž z Milovic. Autor její otištění zdůvodňoval panujícími dohady veřejnosti o tom, co se vlastně v městečku děje. Předseda místního národního výboru Stanislav Trnka konstatoval, že odchod československých vojáků změnil zdejší společenský a politický život. Například z devětadvaceti poslanců národního výboru jich zbylo jen dvanáct, ostatní se již odstěhovali. Dříve národní výbor podle názoru předsedy pomáhal občanům řešit problémy s výstavbou domů a bytů, po srpnu se musel věnovat naléhavějším záležitostem. Potíže nastaly s předvánočním zásobováním roku 1968, negativně je totiž ovlivnily nákupy sovětských důstojníků v obci. V obchodech chybělo například dětské prádlo, přičemž (jak předseda v rozhovoru upozornil) v Milovicích žilo dvanáct set dětí mladších patnácti let. Zkomplikovalo se zajištění bezpečnosti obyvatel. Do 16. listopadu 1968 doprovázeli na obchůzkách ve veřejném prostoru příslušníky Veřejné bezpečnosti vojáci ČSLA, poté byly hlídky VB v obci posíleny (dříve v Milovicích dokonce ani nebylo místní oddělení).³²

Pětadvacátého října 1968 bylo slavnostně vyhlášeno vytvoření Střední skupiny sovětských vojsk v Československu. Československá lidová armáda urychleně uvolnila část svých kasáren, do nichž se sověští vojáci stěhovali od 1. listopadu. Vojenská intervence (kódovým označením „operace Dunaj“) skončila oficiálně 15. listopadu 1968. Po podpisu smlouvy odjela z území Československa do 4. listopadu 1968 většina sovětských vojsk a dále všechny polské, maďarské a bulharské jednotky.³³

s redaktoři časopisu *Nymbursko*.

30 Náměstek předsedy vlády v Milovicích. In: *Nymbursko*, roč. 9, č. 39 (8.10.1968), s. 1.

31 Smlouva byla následně zveřejněna ve Sbírce zákonů pod číslem 11/1969 Sb.

32 Starosti nejen předsedy: Naše reportáž z Milovic. In: *Nymbursko*, roč. 9, č. 49–50 (17.12.1968), s. 1.

33 Viz POVOLNÝ, D.: *Vojenské řešení Pražského jara 1968*, sv. 2, s. 137.

Sovětská posádka v Mladé

Posádka i přilehlý výcvikový prostor s letištěm představovaly pro Sovětskou armádu významnou základnu. Poprvé se Rudá armáda dostala do Milovic 11. května 1945. Tehdy vojáci zůstali v Československu jen do podzimu. Na jaře 1968 se během cvičení Šumava objevili znovu. Proto jistě byly výhody Milovic a okolí sovětskému vojenskému velení známy. Jako poměrně málo osídlená rozsáhlá oblast ležící mimo velká města, s vybudovaným odděleným kasárenským areálem, moderním letištěm a přilehlým rozsáhlým výcvikovým prostorem se vymykala drtivě většině jiných, spíše městských vojenských posádek v Československu. Naopak se strukturou podobala odlehlým vojenským základnám v Sovětském svazu. I v sousedních zemích si tamní kontingenty Sovětské armády vytvořily svá centra v podobných odlehlých lokalitách. V Polsku to bylo Borne-Sulinowo a v Německé demokratické republice Wünsdorf. Proto není jistě náhoda, že právě Milovice (respektive Mladá a Boží Dar) byly od počátku vybrány nejen za sídlo jedné ze dvou tankových divizí a sídlo velitelství letecké divize, ale také za místo velitelství celé Střední skupiny sovětských vojsk.³⁴ Tak se nazýval kontingent zhruba pětasedmdesáti tisíc vojáků, který od podzimu 1968 zůstal na území Československa až do roku 1991. V Praze se po celou dobu okupace nacházelo pouze styčné velitelství na Pohořelci. Do Mladé byla tedy umístěna 15. gardová tanková divize a v jejím rámci čtyři tankové pluky s celkem asi 325 tanky T-62, od osmdesátých let vyměněnými za tanky typu T-72. Kromě toho se zde nacházela řada podpůrných praporů spojovacích, opravárenských, stavebních, průzkumných, dále jeden prapor chemické ochrany, prapory zdravotnické a zásobovací. Na letišti Boží Dar bylo rozmístěno velitelství 131. smíšené letecké divize se 114. stíhacím leteckým plukem.

Od počátku sedmdesátých let ve vojenském prostoru Mladá postupně vznikala rozsáhlá oblast s nemocnicemi, byty, obchody a školou. Převážnou většinu staveb vybudovali českoslovenští pracovníci. Investory bylo ministerstvo národní obrany nebo středočeský krajský národní výbor. Přístup do Mladé Sovětská armáda kontrolovala. Kromě jednotlivců s propustkou se staly sovětské Milovice-Mladá i cílem organizovaných výprav návštěvníků. Hlavní atrakcí se stal od roku 1971 „Památník bitvy na Dukle“, někdy nazývaný i „Památník družby“ či častěji – podle hlavní atrakce – „Dioráma“. Na prostranství před budovou hořel věčný oheň u řady dvanácti sloupků s bustami sovětských i československých hrdinů. V mramorem obloženém interiéru byla instalována výstava bojových tradic. Jádrem tvořila velkorysá dioráma dukelského bojiště, široká dvaadvacet a vysoká sedm metrů, s tehdy nezvyklými zvukovými a světelnými efekty, včetně svítání a západu slunce. Celek uzavírala výstava poválečných úspěchů Sovětského svazu. Památník slavnostně otevřel 9. května 1971 prezident Ludvík Svoboda, který se účastnil bojů na Dukle jako velitel 1. československého armádního sboru v Sovětském svazu. Tehdy zde byla slavnostně uložena prst z dukelského bojiště a věčný oheň zažehl sám

³⁴ Do 23. srpna 1968 se velení intervenčních vojsk nacházelo v budově generálního štábu ČSLA na Vítězném náměstí v Praze a poté se přesunulo právě do Milovic-Mladé.

Svoboda za zvuku dělostřeleckých salv. První velitel Střední skupiny sovětských vojsk generálporučík Alexandr M. Majorov v projevu přítom prohlásil, že památník vybudovali sověšší vojáci jako dar prezidentu Svobodovi.³⁵ Ve skutečnosti jej provozovala zcela samostatně sověšská strana. Jen do května 1981 jej navštívilo na půl milionu osob. Později ale počet návštěvníků pravděpodobně silně poklesl, protože například za rok 1988 tam zavítaly 164 skupiny čítající celkem 7380 osob. V roce 1979 byl také otevřen rozlehlý Dům důstojníků, který postavila formálně jako dar československá strana. Jeho součástí byl sál pro šest set osob či obrovská nástěnná mozaika.³⁶

Představy o velikosti sověšského osídlení v oblasti Milovic se různí. Místní zdroje hovoří až o stovce tisíc sověšských obyvatel, tedy mužstva, důstojníků a praporčků, jejich rodin a civilních zaměstnanců.³⁷ Počet vojáků celé Střední skupiny sověšských vojsk na území Československa se ale pohyboval kolem pětasedmdesáti tisíc. Připočteme-li k tomu odhadem padesát tisíc civilistů, celkový stav by činil asi 125 tisíc lidí. Na zbytek území státu mimo Milovice by tak připadalo jen pětadvacet tisíc osob, přičemž v Mladé a Božím Daru bylo velitelství Střední skupiny sověšských vojsk, jedna divize pozemní a dále velení a část divize letecké. Pokud ovšem vezmeme v úvahu útvary umístěné v Milovicích a blízkém okolí a jejich pravděpodobné stavy, je reálnější odhadovat počet vojenskýh i civilních osob na asi třicet tisíc. To samozřejmě oproti patnácti stům původních obyvatel Milovic bylo stále veliké množství.

Milovice, či spíše posádka v Mladé navštěvovaly významné politické a státní delegace. Otevření památníku nebylo například jedinou příležitostí, kdy sem zavítal prezident Ludvík Svoboda. Sověšskou posádku navštívil poprvé již 7. května 1969. Podle tehdy publikované zprávy jej doprovázeli nově zvolený první tajemník Ústředního výboru KSČ Gustáv Husák, předseda federální vlády Oldřich Černík, její místopředseda Lubomír Štrougal, první tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska Štefan Sádovský a ministr národní obrany Martin Dzúr s dalším doprovodem. Na programu tehdy byla přehlídka čestné jednotky, prohlídka vojenského prostoru s novou tankovou střelnicí včetně ukázky ostrých střelb z tanků a letecké činnosti, dále dekorování zasloužilých budovatelů střelnice, slavnostní shromáždění a oběd. V reportáži *Rudého práva* se sice píše, že prezident Svoboda jel ke střelnici „pozdravován po celé cestě nadšenými pozdravy místního obyvatelstva“, ale o místě, kde se vlastně velitelství Střední skupiny sověšských vojsk nachází, nepadlo v článku ani slovo.³⁸ Snad tomu tak bylo z důvodu utajení. V dalších letech bylo ale od zamlčování upuštěno. Například zmíněnou Svobodovu návštěvu v květnu 1971 tisk otevřeně uváděl jako návštěvu Milovic.

35 Věčný oheň bojové družby. In: *Rudé právo* (9.5.1971), s. 1 n.; Památník bitvy na Dukle. In: *Nymbursko*, roč. 12, č. 19 (13.5.1971), s. 1.

36 Budova Památníku družby na rohu dnešních ulic Spojovací a Višňové byla po roce 1991 zcela přestavěna. Dům důstojníků na náměstí 30. června dnes slouží jako sídlo městského úřadu.

37 Viz ŘEHOUNEK, J.: *Osudové okamžiky*, s. 82 (viz pozn. 4).

38 Přátelský den u sověšských vojáků: Prezident navštívil v předvečer výročí osvobození Střední skupinu vojsk Sověšské armády. In: *Rudé právo* (8.5.1969), s. 1 n.

První tajemník Ústředního výboru KSČ Gustáv Husák (vlevo) a prezident republiky Ludvík Svoboda na oslavě 24. výročí osvobození Československa v Milovicích dne 7. května 1969 (Vojenský historický ústav, Praha)

V Mladé se pro celou Střední skupinu sovětských vojsk v Československu vydávaly již od roku 1969 denně vlastní noviny v ruském jazyce *Sovetskij soldat* (Sovětský voják). Zpravidla čtyřstránkové noviny vycházely pouze v ruské verzi a jejich ideologicky zabarvený obsah cílil výlučně na sovětské vojáky. Podtitul novin kontingentu dislokovaného v Československu kupodivu neodkazoval na obranu internacionálních zájmů nebo československého socialismu. Zněl výmluvně *Za našu sovětskiju rodinu* (Za naši sovětskou vlast). Velká většina obsahu se týkala událostí v Sovětském svazu. Především v prvních letech totiž sověští vojáci neměli možnost získávat aktuální zprávy z domova. Kromě politických událostí včetně obsáhlých přepisů projevů Leonida Iljiče Brežněva a líčení oficiálních oslav a událostí v Moskvě přinášely noviny i typicky propagandistické a jednobarevné zprávy o vzorném plnění úkolů vojáků a jednotek Střední skupiny sovětských vojsk, ale také angažované povídky nebo básně. Dění v Československu se noviny věnovaly minimálně. Publikovaly výběr z událostí, informace o návštěvách a družebních akcích, ale také každý týden program Československé televize, kterou mohli sledovat jistě důstojníci a jejich rodiny a snad částečně i mužstvo. Noviny vytvářely přehnaně pozitivní a nekonfliktní obraz pobytu sovětských vojsk v Československu. V některých letech, v době

oslav Dne Sovětské armády (23. února), věnoval okresní týdeník *Nymbursko* jednu stranu novinám *Sovetskij soldat*.³⁹

V roce 1979 požádal velitel Střední skupiny sovětských vojsk československý stát o pomoc při výstavbě televizních retranslačních stanic pro přenos signálu sovětské televize v posádkách Sovětské armády v Československu. Měl se tak šířit signál Ústřední televize SSSR a vysílání posádkových televizních studií ve vybraných posádkách. Československá vláda se záměrem vyslovila souhlas usnesením z 22. ledna 1981 o sjednání dohody o zajištění vysílání Ústřední televize SSSR a návazně byla 1. dubna 1981 podepsána Smlouva o retranslačních stanicích. Již toho roku vysílala sovětská televize v posádkách Milovice, Vysoké Mýto, Zvolen a v Praze. Vysílání mohli zachytit i občané bydlící v okolí posádek. Jisté problémy způsobovalo sladění signálů, tak aby nedocházelo příliš k rušení vysílání Československé televize. Navíc vláda ČSSR souhlasila usnesením z 12. ledna 1983 s šířením televizního programu Ústřední televize SSSR na celém území Československa. Českoslovenští činitelé (ve věci se angažoval třeba tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak) si od toho slibovali posílení ideologického působení na československé občany a oslabení vlivu západních televizních stanic, jejichž programy bylo možné zachytit na části území republiky. Systém byl uveden do provozu v roce 1985. Vysílače používané pro šíření programu ústřední sovětské televize ve velkých městech a vybraných aglomeracích se pak od května 1990 využívaly pro vysílání československého kanálu OK 3.⁴⁰

Milovice díky přilehlé vojenské posádce, letišti a výcvikovému prostoru ani před rokem 1968 nebyly běžnou obcí. Od října 1968 se ale dostaly do centra pozornosti celého státu. Staly se určitým symbolem sovětské vojenské přítomnosti v Československu. A tato nová situace život v obci v mnohém zkomplikovala.

Proměny vztahu k Sovětské armádě na počátku „normalizace“

Vztah obyvatel Milovic i celého nymburského okresu k Sovětské armádě zásadně souvisel s vývojem jejich postojů obyvatel k vojenské intervenci. Velký rozruch způsobila na počátku roku 1969 ještě beseda respektované skupiny takzvaných starých členů strany s předsednictvem Okresního výboru KSČ v Nymburku, jejíž obsah zveřejnil týdeník *Nymbursko* 12. února 1969. Na přání dlouholetých stráníků navštívili totiž besedu i zástupci Sovětské armády z Milovic. Příchod vojáků vyvolal v sále potlesk a volání „Ať žije Sovětský svaz!“ a v podobném duchu se nesl

39 Zdravíme 60. výročí Sovětské armády. In: *Nymbursko*, roč. 19, č. 7 (16.2.1978), s. 3.

40 *Vojenský ústřední archiv – Správní archiv ministerstva obrany*, Praha (dále *VÚA-SA MO*), f. Zmocněnec vlády pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk (dále *Zmocněnec vlády*), r. 1984, k. 356, č. j. 04002, Televizní retranslační stanice pro SSV. K problémům s vysíláním kanálu OK 3 srv. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], Federální shromáždění ČSFR 1990–1992, Tisky, tisk 706 – Odpověď ministra spojů ČSFR ing. Emila Ehrenbergera na interpelaci podanou poslancem Sněmovny lidu Františkem Magyarem [cit. 2018-09-30]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0920_00.htm.

i obsah publikovaných výroků. Staří komunisté (nejen z Nymburska) patřili často k těm, kdo příjezd okupačních vojsk uvítali. Přesto byla publikace takových názorů v okresním tisku v té době ještě nezvyklá.⁴¹

Od srpna do přelomu let 1968 a 1969 platil stále určitý většinový konsenzus o nepřijatelnosti a škodlivosti srpnové vojenské okupace. Reportáž z besedy „starých“ členů strany vyvolala ještě řadu negativních ohlasů, které byly otištěny v dalších číslech *Nymburska*. V okrese však existovalo ještě další ohnisko konzervativních názorů. Funkcionáři Celozávodního výboru KSČ v Závodech průmyslové automatizace Pečky navázali údajně již 26. srpna 1968 spojení se štábem sovětských vojsk v Mladé. Uskutečnilo se pak i cvičení podnikové jednotky Lidových milicí za účasti důstojníků Sovětské armády a v listopadu 1968 se konaly společné oslavy VŘSR a Měsíce československo-sovětského přátelství. Komunisté z tohoto průmyslového podniku navázali osobní kontakty s představiteli konzervativního křídla v KSČ, s poslancem Národního shromáždění a členem Ústředního výboru KSČ Karlem Mestekem, předsedou Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ Milošem Jakešem, členem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ Vasilem Biřákem, kandidátem předsednictva a tajemníkem ÚV KSČ Jozefem Lenártem a členkou ÚV KSČ Soňou Peningerovou.⁴² V klubu Revolučního odborového hnutí v Pečkách vystoupil Miloš Jakeš 10. října 1968 a 29. listopadu pak Vasil Biřák. Na besedu s Biřákem dorazilo zvláštními autobusy na čtyři sta zájemců z celého okresu i odjinud. Místní komunisté se do sálu prý ani nedostali.⁴³

Mímořádně vstřícné postoje komunistů v Pečkách vůči příslušníkům intervenčních jednotek vyvolaly ojedinělou reakci. Kdosi namaloval v noci ze 4. na 5. června 1969 barvou na všech pět silničních tabulí označujících vjezd do Peček nápis „Ruská rezervace“.⁴⁴

Dalším signálem postupného přijetí okupace byl sraz Lidových milicí v Nymburku k výročí komunistického převratu v únoru 1969. Zúčastnili se jej na pozvání milicionářů také příslušníci Sovětské armády z Mladé a jejich zástupce opětoval projevenou vstřícností slovy, že milicionáři mají u nich dveře otevřené.⁴⁵

Čin Jana Palacha v lednu 1969 občany okresu Nymburk oslovil, byť situaci v okrese nakonec viditelně neovlivnil. V jeho důsledku bylo ale dokonce přesunuto plánované jednání předsednictva okresního výboru KSČ.⁴⁶ O několik týdnů později pak ovšem předsednictvo Okresního výboru Národní fronty v Nymburku odsoudilo „řádění živelů při hokejových událostech“. Některé organizace k tomu přijaly

41 Staří komunisté k polednové politice. In: *Nymbursko*, roč. 10, č. 7 (27.2.1969), s. 1.

42 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 18, k. 5–6, záznam z okresní konference KSČ v Nymburku 27.–28.3.1971, Diskuse, vystoupení Václava Beneše ze ZPA Pečky.

43 *Tamtéž*, inv. č. 87, k. 56, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 18.12.1968.

44 *ABS*, f. Okresní správa SNB Nymburk, přírůstkové číslo (př. č.) 1465-1488/85, balík 117, č. j. 758/69, Protokol událostí od 4.4. do 15.8.1969.

45 Sraz Lidových milicí. In: *Nymbursko*, roč. 10, č. 8 (6.3.1969), s. 1.

46 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 88, k. 56, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 22.1.1969, Současná situace na okrese.

i samostatné rezoluce, ale Okresní výbor Československého svazu tělesné výchovy a sportu v Nymburku takovou rezoluci schválil až na podruhé a okresní konference Svazarmu ji nepřijala vůbec.⁴⁷ Takzvané hokejové události byly jedním z posledních veřejných projevů nepřímého nesouhlasu s okupací v Milovicích. Osmadvacátého března 1969 večer po skončení televizního přenosu utkání československých hokejistů se sovětskými na mistrovství světa ve Švédsku odpaloval kdosi na sídlišti Balonka dělobuchy a světlice. Průvod asi stovky občanů s československou státní vlajkou v čele směřoval z obce k sovětské posádce a skandoval hokejová hesla. U posádky se ale dav na výzvu příslušníků Veřejné bezpečnosti v klidu rozešel.⁴⁸

Dubnový nástup Gustáva Husáka do funkce prvního tajemníka Ústředního výboru KSČ byl signálem pro vstřícný obrat k Sovětské armádě. Na celookresním aktivu funkcionářů Okresního výboru KSČ v Nymburku 31. května 1969 tento posun názorně demonstroval příslušník Veřejné bezpečnosti Svítek z Okresního oddělení VB v Nymburku slovy: „Soudruzí, po rozhovoru s důstojníky sovětské armády mohou říci jen toto. Slovo kolaborant, které soudruzí (členové strany stýkající se se sovětskými vojáky) dostávají, je pro ně ctí. Ono kolaborant znamená totiž spolupracovník ve formě internacionalismu.“⁴⁹

Májové oslavy roku 1969 ještě neproběhly běžným způsobem. Konaly se na dvaceti pěti místech nymburského okresu, ale účast na nich byla daleko menší než v předcházejících letech. Milovice byly jednou ze dvou obcí okresu, kde se prvomájový průvod toho roku ještě nekonal. Panovala totiž obava z malé účasti a také z možných protisovětských protestů.⁵⁰ Více lidí už přišlo oslavit 9. květen toho roku, například kladením věnců k pomníkům padlých v Milovicích a ke hrobům sovětských vojáků z května 1945 na vojenském hřbitově v Mladé. S delegacemi Národní fronty se ceremonií zúčastnili i zástupci Sovětské armády, a to v Nymburku, Pečkách a Poděbradech. Už předtím se uskutečnil v Nymburku slavnostní večer k devětadevadesátému výročí narození Vladimira Iljiče Lenina, na němž vystoupil jak soubor nymburské lidové školy umění, tak i sovětský umělecký soubor.

Při májových oslavách roku 1969 ale došlo v okrese k některým „rušivým momentům“. Kdosi strhnul sovětské vlajky na výrobně krmiv v Městci Králové, dále ve Mcelích, Lysé nad Labem a Činěvsi. Někdo odcizil vlajku z budovy sekretariátu Okresního výboru Národní fronty v Nymburku. Neznámý pachatel poškodil i výzdobu základní devítileté školy v Loučeni, v Závodě obránců míru, Kovopodniku a tiskárně v Nymburku. V ZOM a Kovopodniku přitom vůbec nevyvěsili sovětské vlajky. V nymburské tiskárně dokonce ještě pohrozili zaměstnanci stávkou, pokud

47 *Tamtéž*, f. Plénium Okresního výboru Národní fronty (OV NF) 1969–1972, k. 2, záznam z plenárního zasedání OV NF v Nymburku 27.6.1969, referát Františka Klímy k internacionálním vztahům.

48 *Tamtéž*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 46, k. 17, záznam z mimořádného plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 2.4.1969, Informace OV KSČ Nymburk o průběhu noci ze dne 28. 3. na 29. 3. 1969 po skončení hokejového utkání ČSSR–SSSR na okrese Nymburk, s. 6.

49 *Tamtéž*, inv. č. 47, k. 18, zápis z celookresního aktivu funkcionářů OV KSČ v Nymburku 31.5.1969, diskuse.

50 *Tamtéž*, inv. č. 88, k. 56, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Nymburku 23.4.1969.

nebude sovětská vlajka sňata, což se stalo již 8. května.⁵¹ Průběh květnových oslav se tak stal jedním z posledních záchvěvů viditelné občanské nespokojenosti v okrese. Rozhodně se to netýkalo jen Milovic.

Okresní výbor KSČ v Nymburku ale od jara 1969 již systematicky a věcně organizoval takzvanou družbu se Sovětskou armádou. Návrh plánu práce okresního výboru pro první pololetí roku 1969 zařadil toto téma do kapitoly „Národní fronta a společenské organizace“. Organizací konsolidace vztahů k Sovětskému svazu a sovětským vojenským jednotkám v okrese byl pověřen Svaz československo-sovětského přátelství a tuto v podstatě monopolní roli si podržel i v následujícím dvacetiletí. Okresní výbor svazu zpracoval plán družebních styků s okresem Mytišči na roky 1969 a 1970 a spolupráce se sovětskými vojáky na území okresu. Předsednictvo Okresního výboru KSČ v Nymburku pověřilo své tři členy, aby se setkali se zástupci divizí Sovětské armády v Mladé a v Božím Daru a projednali s nimi rozvíjení vzájemných styků.⁵²

Na plenárním zasedání Místního národního výboru v Milovicích 11. července 1969 byla schválena realizační směrnice jeho činnosti pro následující období. Uvádělo se v ní, že národní výbor půjde zásadně cestou „internacionálních vztahů ke státům socialistických zemí na základě rovnoprávnosti a respektování marxisticko-leninského učení. Bude prohlubovat spolupráci a již navázané spojení se zástupci sovětských jednotek dočasně umístěných v posádce.“⁵³

Významným mezníkem „družby“ se stalo slavnostní odhalení sochy Vladimira Iljiče Lenina v Mladé. Konalo se 19. srpna 1969 za účasti československých politických a vojenských činitelů, jimiž byl tajemník byra pro řízení stranické práce v českých zemích Jan Piller, místopředseda federální vlády František Hamouz (odpovědný ve vládě za agendu pobytu sovětských vojsk), ministr národní obrany armádní generál Martin Dzúr či nový zmocněnec vlády ČSSR pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu generál Otakar Rytíř. Součástí slavnosti byly i bojové ukázky Sovětské armády a vojenská přehlídka. V článku *Nymburska* autorka kupodivu neuvědla ani jednou jméno Mladé nebo Milovic, psala jen o „posádce“. Jedinkrát zmínila přítomnost civilistů, ovšem ne z Milovic, ale z podniku ZPA Pečky, „protože mnoho z nich má své přátele mezi vojáky“.⁵⁴ K vysoké světlé soše Lenina na prostranství poblíž starého rakouského tábora naproti místu, kde byl později postaven Dům důstojníků, se i v dalších letech již tradičně kladly věnce za účasti zástupců občanů Milovic.

Na jednání předsednictva Okresního výboru KSČ v Nymburku 22. srpna 1969 se nehovořilo ani o jediném „rušivém jevu“ v okrese. Zdejší situace v době okolo prvního výročí „internacionální pomoci“ byla prý dokonce klidnější než v jiných

51 *Tamtéž*, f. OV NF v Nymburku, záznam z plenárního zasedání OV NF v Nymburku 27.6.1969, referát Františka Klímy k internacionálním vztahům.

52 *Tamtéž*, f. OV KSČ v Nymburku, inv. č. 88, k. 56, zápis z jednání předsednictva OV KSČ v Nymburku 11.6.1969.

53 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, záznam z plenárního zasedání MNV v Milovicích 11.6.1969.

54 BEDRNOVÁ, K.: U Střední skupiny sovětských vojsk. In: *Nymbursko*, roč. 10, č. 33 (4.9.1969), s. 1.

okresech. Objevilo se jen několik protestních nápisů a letáků. Ale například ještě posádky vozů s vodními děly z Požární ochrany Poděbrady a z Ozbrojené protipožární ochrany železnic odmítly provést případný zásah proti demonstrantům. V Přerově nad Labem neznámý pachatel přesekl telefonní kabel vedoucí k sovětské posádce a podobných činů se v té době na Nymbursku odehrály zřejmě desítky. Lidé na ulicích si asi museli všimnout protestního houkání klaksonů a rozsvícených světel aut za dne. Někteří lidé si

Život na ulici mezi sídlištěm Balonka v civilní části obce a vojenskou částí Milovice-Mladá (foto Jan Jindra, VHÚ)

v den výročí vzali černou kravatu nebo připjali trikolory. Členové předsednictva OV KSČ v Nymburku Josef Šidák a František Klíma zajeli o situaci informovat sovětskou leteckou posádku v Božím Daru a tankovou divizi v Mladé.⁵⁵

Patnáctého října 1969 předsednictvo Okresního výboru KSČ v Nymburku projednávalo politicko-organizační zajištění oslav dvaapadesátého výročí Velké říjnové socialistické revoluce, šestadvacátého výročí Smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československem a Sovětským svazem a oslav stého výročí narození Vladimira Iljiče Lenina. Na všechny veřejné akce byli již automaticky zváni zástupci Sovětské armády. Do zápisu ze schůze pronikl asi jeden z posledních nekorektních komentářů, naznačující trvajícím pasivní rezistenci občanů, když jistý soudruh Bulant v diskusi poznamenal: „do kin nedávat jenom sovětské filmy, ale i ostatní, abychom v kinech vůbec někomu měli“.⁵⁶

V létě 1969 se konala okresní mírová slavnost ke Dni tisku, rozhlasu a televize v Lysé nad Labem, na níž vystoupil sovětský vojenský umělecký soubor, a akce se zúčastnilo na pět set sovětských vojáků. Ledy se začaly prolamovat i v Milovicích. Velitelé sovětské posádky pozvali milovické činitele i občany na vojenskou estrádu v posádce. Předsednictvo Okresního výboru KSČ v Nymburku projednalo plán vzájemných styků se Sovětskou armádou do konce roku 1969. Jmenovitě byly určeny závody a podniky, které měly udržovat „družbu“ s útvary Sovětské armády. Úspěšný

55 *SOKA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 88, k. 57, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 22.8.1969.

56 *Tamtéž*, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 15.10.1969, diskuse k bodu „Návrh politicko-organizačního zajištění oslav 52. výročí VŘSR, 26. výročí Smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi ČSSR a SSSR a oslav 100. výročí narození V. I. Lenina“.

byl prý i pobyt pionýrů v družebním mytiščínském okrese a zájezd vybraných turistů nymburského okresu do Sovětského svazu.⁵⁷

Narážka na „prolamování ledů“ upozorňuje na opakovaně vyjadřovanou nespokojenost okresních funkcionářů s politickou situací v Milovicích ještě v druhé polovině roku 1969. Vedoucí tajemník OV KSČ v Nymburku František Klíma na plenárním zasedání okresního výboru 3. prosince 1969 prohlásil, že „od začátku až dodnes je základním názorovým střetem otázka internacionalismu. Hodně se podařilo. U nás se sověští vojáci mohou volně pohybovat po ulicích, a když jdou do krámu, jsou obslouženi, což jinde ještě není. Byla tu delegace z Mytišči a další skupina sovětských turistů, daří se rozvíjet kontakty. Stává se, soudruzi, neudržitelný stav v Milovicích. Je zde podstatně studenější vztah k sovětským vojskům než v jiných částech okresu. Tam se to nese z národního výboru a zdá se, že bez kádrových věcí se tam ty věci řešit nedají.“⁵⁸

Skutečně brzy pak došlo k výměně předsedy Místního národního výboru v Milovicích. (Ovšem sám kritizující nymburský vedoucí tajemník František Klíma musel v únoru 1971 po sedmi letech také odejít z funkce.) Na plenárním zasedání milovického národního výboru 17. července 1970 byl Stanislav Trnka odvolán z funkce předsedy, člena rady i poslance, když z KSČ byl vyloučen již předtím. Novým předsedou se stal dosavadní poslanec Vítězslav Trkal. Odcházející Trnka v emotivním proslovu shrnul, že pracoval jako poslanec a pak předseda národního výboru čtrnáct let. Hájil se, že nikdy neškodil ani KSČ, ani obci, a připomínal, že ve složité situaci po srpnu 1968 jej nikdo z nadřízených úrovní neinstruoval nebo neupozorňoval na nějaké chyby. Ironicky nakonec poznamenal, že jeho odchodem z funkce bude snad kontrarevoluce v Milovicích zlikvidována.⁵⁹

Krátce nato (21. července 1970) na aktivu předválečných členů strany situaci v Milovicích kritizoval Oldřich Ševc. Poukázal na výrazný úbytek členů pobočky Svazu československo-sovětského přátelství, jichž bylo dříve v obci dva tisíce sto, i na údajně rozšířený oportunistus, který do místní organizace KSČ i mezi obyvatele podle jeho mínění zanášely manželky československých důstojníků i sami důstojníci ze sídliště Balonka. Problémy viděl i v místní školské organizaci a stěžoval si, že řešení situace v Milovicích trvá příliš dlouho.⁶⁰

Až v srpnu 1970 byly ukončeny prověrky členů vesnické organizace KSČ v Milovicích. Jejich původní počet se poté z jednadevadesáti snížil na pětapadesát. Prakticky všem neproověřeným bylo členství pouze zrušeno pro pasivitu,⁶¹ což zřejmě příliš nesvědčí o nějakém aktivním odporu proti „normalizaci“.

57 *Tamtéž*, inv. č. 18, k. 47, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 1.10.1969, referát Františka Klímy.

58 *Tamtéž*, záznam z plenárního zasedání OV KSČ v Nymburku 3.12.1969, referát Františka Klímy.

59 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, záznam z plenárního zasedání MNV v Milovicích 27.1.1970.

60 *Tamtéž*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 89, k. 58, podle záznamu ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 5.8.1970.

61 *Tamtéž*, inv. č. 89, k. 61, 26.8.1970, Ukončení pohovorů v organizacích KSČ.

Milovice byly ale i nadále terčem kritiky pro údajně nesprávný postoj k sovětským vojákům. Na nymburské okresní konferenci KSČ v březnu 1971 o tamních politických problémech hovořil milovický delegát Oldřich Ševc. Označil obec za silně zasaženou „pravicovým oportunistem“ a nacionalismem. Na výroční schůzi organizace KSČ v Milovicích proto prý někteří členové adresně hodnotili „srpnové protisovětské vášně, hysterie a útoky na vojska Varšavské smlouvy, ale i útoky na členy vlastní strany, kteří nezakolísali“. Členská základna strany v Milovicích se podle Ševce snížila o čtyřicet procent a místní organizace KSČ byla ještě na začátku roku 1970 pasivní. Zato tamní pobočka Svazu československo-sovětského přátelství brzy obnovila činnost a sehrála významnou politickou úlohu tím, že navázala spojení s příslušníky Sovětské armády a zorganizovala dvě veřejné schůze, se členem Ústředního výboru SČSP generálem Janem Janulíkem a se členem Ústředního výboru KSČ Vilémem Novým. V roce 1970 se prý podařilo zaktivizovat i místní organizaci Českého svazu žen, která začala politicky pracovat a byla ve stálém spojení se sovětskými ženami. Ševc ale upozornil i na reálné problémy, které bylo třeba řešit a s nimiž očekával pomoc od Okresního výboru KSČ v Nymburku: zásobování vodou, stav komunikací v obci, nedostatečnou a málo zásobovanou obchodní síť, kde chyběly základní potravinářské produkty. Obec, v níž nakupovali i příslušníci sovětských vojsk, podle něj nenabízela ani zboží běžné spotřeby (!). „Kupní síla je tak vyvážena mimo okres, protože obyvatelé jezdí nakupovat do Prahy, Pardubic či Liberce,“ konstatoval Ševc ve svém diskusním vystoupení.⁶²

Po ukončení stranických prověrek a s postupující „konsolidací“ politicky motivovaná kritika utichala a nezdůrazňovala se už tolik potřeba rozvíjet družební vztahy se Sověty, jejichž hlavním garantem i realizátorem se stala milovická pobočka SČSP. Také veřejný ohlas minulých dramatických událostí se vytrácel. Jestliže v srpnu 1970 se v místním tisku připomínal „vstup vojsk“ jako záchrana před reálným ohrožením socialismu, od roku 1971 již takové odkazy zmizely nejen z médií, ale i z jednání národních výborů či okresních stranických organizací na Nymbursku.

Zápisy z jednání rady i pléna Místního národního výboru v Milovicích však prozrazují, že zdejší občané byli nuceni především řešit obtíže, jakým nebyli vystaveni obyvatelé většiny jiných obcí okresu. Postoje okresních orgánů lze přitom označit za nepochopení nebo vědomé vytěšňování skutečných problémů Milovic. Stížnosti milovických občanů tak z jejich hlediska hlavně kazily údajně vynikající úroveň „družby“ v celém okrese. Ta byla ovšem spíše formální, přestože v roce 1972 fungovalo v okrese Nymburk již 136 organizací Svazu československo-sovětského přátelství. Ovšem současně bylo za celý okres abonováno kupodivu jen sedmdesát výtisků časopisu SČSP *Družba*.⁶³

Přitom i v Milovicích probíhal obvyklý cyklus formálních projevů „družby“. Zdejší akce se již v roce 1970 svou strukturou a průběhem nelišily od akcí v dalších

62 *Tamtéž*, inv. č. 18, k. 5–6, záznam z okresní konference KSČ v Nymburku 27.–28.3.1971, diskusní příspěvek Oldřicha Ševce z Milovic.

63 *Tamtéž*, f. Plenární zasedání OV NF, záznam z plenárního zasedání OV NF v Nymburku 15.12.1972, referát tajemnice OV SČSP Hany Krupičkové.

letech. Ke stému výročí Leninova narození zorganizoval národní výbor položení věnců k jeho soše v posádce Mladá. Akce se zúčastnilo pět set občanů včetně dětí. V kulturním domě v Milovicích se poté konal slavnostní večer o životě a díle Lenina za účasti dvou stovek občanů. Po roční přestávce se v roce 1969 konala v Milovicích prvomájová manifestace (ne průvod), které se zúčastnilo asi sedm set občanů. Devátého května 1970 byl před milovickou základní školou instalován sádrový model pomníku „Vítání sovětského vojáka“, zničeného v srpnu 1968. Odhalení nové bronzové sochy akademického sochaře Jana Hány se uskutečnilo o rok později. Akci včetně úpravy okolí zajišťovala místní pobočka SČSP. Současně byly k nové soše položeny věnce, stejně jako k pomníku padlých z první světové války a k hrobu rudoarmějců na vojenském hřbitově v Mladé. K pětadvacátému výročí osvobození se poté konala slavnostní veřejná schůze místního národního výboru. Odbočka Svazu československo-sovětského přátelství uspořádala k pětadvacátému výročí svého založení také veřejnou slavnostní schůzi, kam přišlo dvě stě občanů a delegace sovětské posádky. Hlavní projev přednesl jako host člen Ústředního výboru SČSP generál Jan Janulík.

Také oslavy Mezinárodního dne žen v nymburském okrese dostaly internacionální charakter. Čtvrtého března 1970 Hálkovo divadlo v Nymburku zcela zaplnily asi čtyři stovky žen. Z Milovic dorazila dvoučlenná delegace Sovětské armády, čtyřčlenná delegace sovětských žen pracujících v posádce a předseda odborů sovětských civilních zaměstnanců posádky. Navíc se shromáždění zúčastnila tříčlenná delegace vietnamských studentek z Poděbrad. V kulturním programu vystoupili žáci lidové školy umění a herečka Jiřina Švorcová přednesla dvě básně s mírovou tematikou. „Svým vystoupením upoutala přítomné ženy,“ psalo se v informaci pro okresní stranickou organizaci.⁶⁴

Okresní výbor KSČ v Nymburku zajistil ve všech příslušných místech účast zástupců Sovětské armády při kladení věnců a oslavách 1. máje 1970 a zorganizoval k tomu obvyklé manifestace. Do delegace k uctění stého výročí Leninova narození 20. dubna 1970 ve vojenské posádce v Mladé se připojilo i pět předválečných členů strany a skupina pionýrů s květinami. Silnice na příjezdové trase ze Starého Vestce do Milovic byla opravena a vyzdobena. Vedlejším důsledkem oslav bylo i zlepšení zásobování Milovic.⁶⁵

Šestého srpna 1970 se v týdeníku *Nymbursko* objevil článek „Sověťští vojáci u nás“, přesvědčující čtenáře, že adaptace místní sovětské posádky byla úspěšně dokončena: „Na Balonce v Milovicích bydlí českoslovenští a sověťští vojáci. Brzy pominuly úvahy, že způsob našeho života nemusí být vždy v souladu s jejich životem. Na jedné chodbě vzájemný soulad, naprostý klid a pořádek. Spíše příslušníci Sovětské armády jsou skromnější, než jsme my. Příslušníci Sovětské armády navštíví i jiná místa, každý může vidět, jak jsou trpěliví a ukáznění. Čs. občané bez potíží nakupují

64 *SOKA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 89, k. 59, Informace o slavnostním shromáždění žen okresu k MDŽ, 11.3.1970.

65 *Tamtéž*, záznam z jednání předsednictva OV KSČ v Nymburku 8.4.1970, Účast zástupců sovětské posádky Milovice na oslavách.

v jejich obchodech. Nejdříve se prý sžily děti, vojáci je vozí ve svých autech, vezmou stopaře. Občas se nějaký problém vyskytne, ale kde ne. Starý penzista železničář si povídal před nádražím se dvěma sovětskými vojáky. Také vojákovi se stane, že přijde k výčepu se žízni jako trám a v kapse ani korunu. Pak třeba občan ze Zbožíčka nabídne vojákovi (ne šoférovi) pivo a za odměnu dostane poděkování a poplácání. ‘Ledy se prolamují, pomalu, polehoučku, ale léto vytrvale tůká a dočká se.’⁶⁶

Výročí srpnové okupace v roce 1970 proběhlo v nymburském okrese skutečně velmi klidně. Předsednictvo okresního výboru KSČ ani nemělo signály o přípravě nějakých rušivých akcí, přesto byla učiněna preventivní opatření. Veřejná bezpečnost posílila v srpnu střežení sovětské posádky, Okresní oddělení Státní bezpečnosti v Nymburku sledovalo nálady mezi civilními obyvateli pomocí své důvěrnické sítě a okresní výbor strany vyčlenil síly k odstraňování případných protestních nápisů.⁶⁷

Oslav třiapadesátého výročí ruské říjnové revoluce a zahájení Měsíce československo-sovětského přátelství se zúčastnilo v roce 1970 v Milovicích dokonce pět set dětí a na večerní oslavu přišlo tři sta občanů. V kulturním pásmu vystoupil i komsomolský soubor sovětské posádky. Místní pionýři a komsomolci se poté setkali na několika společných besedách. V rámci Měsíce československo-sovětského přátelství uspořádal Český svaz žen v Milovicích besedu „Historie ženského hnutí“ za účasti tříčlenné delegace sovětských žen i členky Ústředního výboru KSČ Ludmily Černé.⁶⁸

Na počátku sedmdesátých let na Nymbursku jen zřídka docházelo k nějakým politickým protestům. To potvrzuje i mimořádný rozruch, který způsobil v dubnu 1971 incident v domově důchodců na zámku v Lysé nad Labem. Vystoupil tam sovětský soubor s kulturním programem a byl prý „hodnocen kladně“. Ovšem jeden z obyvatel domova, jistý Jindřich Grof, sepsal „oběžník“, ve kterém protestoval proti účinkování souboru. Pod petici se mu v domově důchodců podařilo shromáždit podpisy padesáti devíti obyvatel. Předsednictvo Okresního výboru KSČ v Nymburku poté zajistilo, aby se něco podobného neopakovalo. Jindřich Grof byl označen za nesvéprávného a přemístěn do domova důchodců v Rožďalovicích.⁶⁹

Nálada vzbuřená vojenskou intervencí i následnou dislokací sovětských vojsk, okamžitými důsledky, politickými změnami i čistkami na všech úrovních se během roku 1970 stabilizovala za aktivního přispění politických i bezpečnostních struktur. Vytvořila se základní pravidla spoluzítí československých obyvatel se sovětskými vojáky, a zejména způsob manifestace přátelství. Ten se ustálil na řadě cyklicky se opakujících akcí při určitých výročích a událostech, jak už o tom byla řeč.

66 FH: Sověští vojáci u nás. In: *Nymbursko*, roč. 11, č. 31 (1970), s. 1.

67 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 89, k. 60, záznam ze schůze předsednictva OV KSČ v Nymburku 12.8.1970, Situace k výročí srpna.

68 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 26.2.1971.

69 *Tamtéž*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 90, k. 62, záznam ze zasedání předsednictva OV KSČ v Nymburku, 21.4.1971; *ABS*, f. Okresní správa Sboru národní bezpečnosti (OS SNB) Nymburk, inv. j. 1711-1734/88, k. 408, Protokol událostí OO VB [Okresního oddělení Veřejné bezpečnosti] Lysá nad Labem, okres Nymburk, 21.12.1969–18.10.1971.

Bezpečnostní situace, kontrola a narušení pořádku v Milovicích

Jedním z podstatných problémů Milovic v období takzvané normalizace se stalo zajištění bezpečnosti obyvatel. O dřívějším klidu v obci svědčí fakt, že zde až do roku 1968 neměli stanici Veřejné bezpečnosti ani pouliční osvětlení. Místní národní výbor v Milovicích na podzim 1968 urychleně zajišťoval jeho výstavbu, nepochybně jako součást opatření k zlepšení bezpečnostní situace. Osvětlení bylo ale uvedeno do provozu až v prosinci 1969. Ještě koncem roku 1968 bylo v Milovicích zřízeno nejprve vysunutě pracoviště Veřejné bezpečnosti a o rok později i místní oddělení. Podle zprávy Veřejné bezpečnosti z 21. března 1969 byla situace v obci do konce roku 1968 z hlediska udržení klidu a pořádku složitá a problémy se řešily ve spolupráci s hlídkami Sovětské armády. Od ledna 1969 se poměry prý značně zlepšily, zejména proto, že v Milovicích již nepřibývalo tolik sovětských vojáků. Problémové záležitosti řešil náčelník Okresního oddělení Veřejné bezpečnosti Nymburk major Rohan se správcem posádky v Mladé podplukovníkem Ristěvem v Komisi pro styk s cizími vojsky.

Některé důsledky zřízení sovětské posádky byly asi nečekané. Na jaře 1969 začal třeba narůstat problém s dojížděním různých děvčat z Prahy do Milovic za sovětskými vojáky. Dívky se dokonce snažily najít si v Milovicích ubytování v soukromí. Veřejná bezpečnost proto navrhovala odejmout povolení k ubytování v soukromí u tří místních žen.⁷⁰ V počátečním období lze doložit zájem mladých žen o zdejší sovětskou posádku řadou záznamů Veřejné bezpečnosti. V obci byly takové ženy občas perlustrovány a zadržovány, někdy je předávala i sovětská strana. K sovětské posádce se uchylovali občas i nezletilci, hledající u cizích vojáků dobrodružství nebo úkryt při útěku z domova.⁷¹

Řada signálů ukazuje, že právě na přelomu let 1968 a 1969 byla situace v Milovicích dosti kritická. Nasvědčuje tomu namátkou deník událostí z Okresního oddělení Veřejné bezpečnosti Nymburk za dobu od poloviny ledna do začátku dubna 1969. Šestnáctého ledna byl zaznamenán případ dvou opilých sovětských vojáků, kteří ohrožovali nožem a omezovali osobní svobodu mladé ženy z Milovic. Devětadvacátého ledna byla nalezena náhodná střela ze samopalů v okně bytu v Benátecké Vrutici. Pátého února v noci se vloupali dva sovětské vojáci do restaurace U Krále

70 *SOKA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, záznam ze schůze rady MNV v Milovicích 22.3.1969.

71 *ABS*, f. OS SNB Nymburk, př. č. 1465-1488/85, balík 117, č. j. 758/69, Protokol událostí od 4.4. do 15.8.1969: Zadrženi dvou nezletilých dívek, které se zdržovaly u sov. vojáků (6.4.1969); Zadrženi školák, který se zdržoval u sov. vojáků (11.4.1969); Dva nezletilci předání sov. vojáky – zdržovali se ve voj. prostoru (11.5.1969); Zadrženi nezletilec, který přijel za vojáky Sovětské armády (25.5.1969); *tamtéž*, f. OS SNB Nymburk, SNB Obvodní oddělení VB Milovice, Protokol událostí od 11.8.1970 do 31.12.1972: Předvedeny postupně tři ženy, které se potulovaly po Milovicích (19, 22 a 20 let – příživnictví, hledaná osoba a pravděpodobně choromyslná) (19.8.1970); Předvedena žena, která se potulovala po Milovicích (21 let) (8.9.1970); Předvedeny tři ženy, které se potulovaly po Milovicích (27.9.1970); Zadrženo mladé děvče s vojáky SSSR v Benátecké Vrutici (10.4.1971); Zadržena v Milovicích neznámá dívka (13.4.1971).

Václava v Lysé nad Labem. Osmého února poškodil opilý sovětský voják při řízení nákladního auta zaparkované osobní vozidlo v obci Stratov. Třináctého února zavinil sovětský řidič mezi Jiřicemi a Benátkami nad Jizerou autonehodu s poškozením československého dodávkového auta. Osmnáctého února vlákali československého občana do auta sovětsí vojáci, po cestě jej prohledali a ukradli mu 450 Kčs. Jednadvacátého února byly na oddělení Veřejné bezpečnosti předvedeny tři dívky ve věku šestnáct, čtrnáct a třináct let, pobývající předtím v kasárnách mezi sovětskými vojáky. Třidvacátého února se odehrála rvačka civilistů se sovětskými vojáky v Milovicích. Pětadvacátého února mezi obcemi Straky a Všejanya došlo k havárii sovětského nákladního auta s poškozením automobilu československého majitele. Sedmadvacátého února byla odhalena sabotáž – v terénu přeseknutý telefonní kabel na trase Milovice–Praha–Moskva. Následujícího dne v restauraci U Vojtěchů v Milovicích napadl jeden z hostů muže, který seděl vedle sovětských důstojníků. Prvního března 1969 byl nahlášen případ vyhrožování likvidací za prosovětské postoje (autorovi diskusního příspěvku z aktivu předválečných členů KSČ otištěného v týdeníku *Nymbursko*). Třetího března zaznamenala Veřejná bezpečnost nehodu sovětského nákladního auta u Přední Lhoty, v jejímž důsledku zemřela dvacetiletá Jana Hegedušová, a další den na železničním přejezdu u Milovic srážku sovětského nákladního automobilu s vlakem, když řidič auta vjel pod vlivem alkoholu na přejezd bez ohledu na výstražné znamení. Osmého března byla objevena nová sabotáž na kabelech Sovětské armády na trase mezi Milovicemi a Lysou nad Labem a následující den dokonce třetí záměrné přeseknutí tří telefonních kabelů Sovětské armády. Šestadvacátého března napadli a okradli sovětsí vojáci v Benátecké Vrutici místního občana, 31. března v Milovicích se stala další autonehoda, kterou zavinil řidič nákladního auta Sovětské armády, a 2. dubna Veřejná bezpečnost zadržela další dvě šestnáctileté dívky pobývající v sovětské posádce.⁷² U množství dalších kriminálních událostí nebyl odhalen pachatel, takže počet incidentů se sovětskou účastí mohl být i větší. Tyto události v Milovicích a jejich okolí také prozrazují, jak široká byla škála bezpečnostních problémů spojených s dislokací sovětských vojsk.

Sovětsí vojáci ve chvíli volna na snímku z fotoaparátu osmadvacetileté Markéty D., kterou Veřejná bezpečnost zadržela 25. června 1982 na bráně kasáren letecké divize v Milovicích-Božím Daru. Pobývání československých civilistů v prostorách sovětských kasáren bylo nežádoucí (Archiv bezpečnostních složek, Praha)

⁷² ABS, f. OS SNB Nymburk, př. č. 1465-1488/85, balík 116, Protokol událostí operačního střediska OS SNB [v období od] 2.11.1968 do 4.4.1969.

Spolu s pokračující „normalizací“ se ale postupně přece jen uklidňovala i bezpečnostní situace. Politické protesty proti sovětské přítomnosti se v Milovicích počínaje rokem 1970 po celých následujících dvacet let objevovaly naprosto ojediněle. Častější byly případy vzájemného verbálního nebo fyzického napadání mezi místními obyvateli a sovětskými vojáky bez zjevného politického motivu, zejména ve spojení s alkoholem. Ten ovšem nejspíš působil i jako prostředek vybití skrývané animozity. Veřejná bezpečnost zaznamenávala a vyšetřovala nadále velké množství přestupků, přečinů i trestných činů spojených s působením sovětských vojsk. Nejzávažnější případy se ztrátami na životech a velkými škodami na majetku se dostávaly na pořad jednání dvou vládních zmocněnců, kteří rozhodovali o odškodnění jedné či druhé straně. Méně závažné případy se řešily většinou přímou dohodou o náhradě škody uvedením věci do původního stavu nebo poskytnutím jiné náhrady. Po roce 1969 se dostaly prakticky všechny případy, kdy došlo k překročení zákona sovětskými vojáky nebo osobami příslušejícími k sovětské armádě, do jurisdikce sovětské vojenské prokuratury nebo do kázeňské pravomoci příslušných vojenských velitelů. Pokud způsobili škodu sověští příslušníci mimo službu, určovaly náhradu škody československé soudy.⁷³

V oblasti se staly i události, které sice přímo nezasáhly místní občany, ale mohly zvyšovat jejich pocit nejistoty. Například 29. září 1970 ve 23.00 v katastru blízké obce Jiřice došlo k přestřelce mezi sovětskými vojáky a několik z nich utrpělo zranění. Na místo odjeli čtyři příslušníci Sboru národní bezpečnosti, kteří povolali i psůvoda se služebním psem. Zjistili, že pachatel spáchal sebevraždu zastřelením asi dvě stě metrů od místa činu. Vyšetřování pak převzala sovětská vojenská prokuratura a československé úřady tak nedostaly o události žádnou další informaci.⁷⁴ V souladu s textem smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk nebyly totiž československé úřady informovány o škodách a haváriích, které se staly čistě uvnitř sovětských vojenských objektů a při nichž nedošlo ke škodě československých fyzických ani právnických osob. V roce 1975 tak vyhořela na území sovětské posádky bývalá remíza pro obrněné vlaky, pocházející z doby první republiky. O příčině požáru sovětská strana nic nesdělila.⁷⁵

Výsledky kontroly provedené v roce 1978 na Obvodním oddělení Veřejné bezpečnosti v Milovicích prozrazují stav tamní bezpečnosti i obtíže služby na exponovaném místě. Systemizovaný stav byl náčelník a šest příslušníků (ve skutečnosti jich bylo jen pět). Počet jejich hodin ve službě vysoko přesahoval zákonem stanovenou dobu. Za první pololetí roku 1978 založili na oddělení patnáct spisů k trestným činům a tři k přestupkům. Spolupráce se sovětským vojenským velitelstvím prý měla své klady i záporny. Se sovětskou Vojenskou automobilovou inspekcí se spolupracovalo

73 Viz TOMEK, Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb, Svět křídél 2015.

74 ABS, f. OS SNB Nymburk, př. č. 1465-1488/85, balík 118, Protokol událostí operačního střediska OS SNB [v období od] 11.8.1970 do 31.12.1972.

75 SOKA Nymburk-Lysá nad Labem, f. MNV Milovice, záznam ze schůze rady MNV v Milovicích 2.10.1975, Zpráva komise Odboru veřejného pořádku Milovice o stavu občanského pořádku, dopravní a požární bezpečnosti.

dobře a její zástupci jezdili ke každé dopravní nehodě, na které měla účast sovětská strana. Problém představovalo vyšetřování přímo v sovětské vojenské posádce, kam měli příslušníci Veřejné bezpečnosti přístup jen omezený. To ovlivňovalo výsledky vyšetřování, když stopy pachatelů krádeží nebo násilných trestných činů vedly do kasáren. Právě proto nebyly od počátku roku 1978 vyšetřeny dvě krádeže, spáchané zjevně sovětskými vojáky. Veřejná bezpečnost se podílela i na ochraně posádky proti vyzvědačství. V roce 1977 tak příslušníci Veřejné bezpečnosti v Milovicích perlustrovali v okolí sovětské posádky 360 osob a za první pololetí roku 1978 dokonce již 560 osob.⁷⁶

Není překvapující, že na Milovice se soustředila také pozornost Státní bezpečnosti.⁷⁷ Politická situace v okrese Nymburk i konkrétně v Milovicích byla po léta stabilní. Proto se Státní bezpečnost v drtivé většině případů zabývala jen preventivními opatřeními proti reálnému či domnělému zájmu zahraničních rozvědek. Agenda Okresního oddělení Státní bezpečnosti Nymburk se od většiny okresních oddělení StB lišila právě v důsledku dislokace významné posádky Střední skupiny sovětských vojsk. Státní bezpečnost se zajímala o takzvané civilně přilehlé prostředí (CPP), to znamená obce, komunikace a celý prostor sousedící s vojenskými areály a objekty. Prověřovala takzvané báze, jak nazývala podezřelé skupiny občanů, kteří například udržovali styky s příbuznými a známými na Západě, případně tam vyjížděli soukromě nebo pracovní. Civilně přilehlé prostředí Milovic zahrnovalo obce Milovice, Zbožíčko, Straky, Jizbice, Loučeň, Patřín, Krchleby, Všechlapy, Čilec, Hronětice, Stratov, Lysou nad Labem, Starou Lysou, Čihadla, Jiřice a Benáteckou Vrutici.

Milovice měli trvale na starosti především příslušníci Okresního oddělení Státní bezpečnosti Nymburk, které tvořilo součást tamní Okresní správy Sboru národní bezpečnosti. V roce 1978 měla StB v Milovicích k dispozici síť dvanácti tajných spolupracovníků a patnácti důvěrníků. Spolupracovník „Severák“ v kategorii rezident v letech 1983 až 1989 dokonce sám řídil dva agenty a sedm důvěrníků. Na dva operativce StB proto zbývalo k přímému řízení jen devět agentů a osm důvěrníků. Využívali i takzvaných aktivů (informátory a pomocníky) z řad příslušníků Pomocné stráže Veřejné bezpečnosti. Osm z nich spadalo pod Obvodní oddělení VB Milovice a šest pod Obvodní oddělení VB Lysá nad Labem.

Mimořádnost této oblasti podtrhuje fakt, že 31. ledna 1986 byla realizována neobvyklá organizační úprava. Z nymburského oddělení byli vyčleněni dva příslušníci Státní bezpečnosti, kteří obsadili nové vysunuté pracoviště v Milovicích. Důvodem byla poměrně velká vzdálenost vojenských objektů od sídla StB v Nymburku (asi šestnáct kilometrů), a tedy malá operativnost pro řešení aktuálních záležitostí. Od zřízení pobočky si vedení okresní správy SNB slibovalo zlepšení dlouhodobé spolupráce s odděleními Výboru státní bezpečnosti (*Komitět*

76 ABS, f. OS SNB Nymburk, př. č. 1465-1488/85, balík 110, Návrh na opatření z provedené komplexní prověrky na OO-VB Milovice, provedené na základě plánu komplexních prověrek na podřízených součástech v roce 1978, 20.7.1978.

77 Viz TOMEK, Prokop: Státní bezpečnost a Střední skupina sovětských vojsk v Československu. In: *Historie a vojenství*, roč. 66, č. 1 (2017), s. 24–37.

gosudarstvennoj bezopasnosti – KGB) letecké divize a tankové divize v Milovicích a s referáty československé vojenské kontrarozvědky Újezdního úřadu v Milovicích, ve Vlkavě (VÚ 9732 – 7. protiletadlový oddíl 71. protiletadlové raketové brigády) a v zámečku Bon Repos u obce Čihadla (VÚ 3757 – 13. samostatný raketometný oddíl). Nikdo z kádrových příslušníků nymburského oddělení StB dosud dostatečně nepoznal prostředí Milovic.⁷⁸

Provoz vysunutého pracoviště StB zajišťovali nadporučík Knap a nadporučík Josef Janda. Měli vyčleněnou místnost na Obvodním oddělení VB Milovice a vlastní služební auto. Denně odjížděli po poradě s náčelníkem nymburského oddělení do Milovic. Zřízením vysunutého pracoviště došlo skutečně k podstatnému zrychlení spolupráce s odděleními KGB, zejména při vyřizování četných sovětských žádostí o prověrky československých občanů, většinou zaměstnanců dodavatelských a stavebních podniků pracujících v posádce. Příslušníci KGB navštěvovali nejméně dvakrát týdně vysunutá pracoviště v Milovicích a denní kontakt měli i s referátem československé vojenské kontrarozvědky v Milovicích. K rozvinutí operativní činnosti, zvýšení počtu tajných spolupracovníků, a tedy i rostoucí informační produkci ale nedošlo. Naznačuje to i vyhodnocení náčelníka nadřízeného 1b odboru Správy StB Praha kapitána Jaroslava Mudry. Zřízení vysunutého pracoviště podle něj nepřineslo očekávaný efekt. Zlepšila se právě jen spolupráce s příslušníky KGB, jejichž požadavky byly rychleji vyřizovány. Na vysunutém pracovišti se oba operativci ale zabývali spíše administrativou než operativou. Mudra žádal více práce, aktivity a iniciativy.⁷⁹

Pro občany Milovic plynula ze zvýšeného dohledu Státní bezpečnosti větší omezení než pro obyvatele jiných částí státu. Například v roce 1976 navštívil příbuzné v Milovicích občan Austrálie. Během pobytu jej příslušníci StB sledovali, aby nemohl „proniknout“ do sovětského vojenského objektu. Přitom se nechoval nijak podezřele. Při odjezdu na státní hranici se tento cizinec stal cílem intenzivní osobní prohlídky. Při ní sice příslušníci StB našli mnoho magnetofonových pásek a negativů, ale jejich vyhodnocením nebylo zjištěno nic podezřelého.⁸⁰ V roce 1978 zase StB prověřovala všechny zaměstnance Československých státních drah, kteří přicházeli do kontaktu s vojenskými železničními transporty z Milovic. Prověrkami se podařilo jen zjistit, že si výhybkářka píše s bratrem v zahraničí. V témž roce byli prověřeni i všichni řidiči Československé státní automobilové dopravy nasazení na autobusových linkách projíždějících v blízkosti Milovic. Tři řidiče pak StB získala jako důvěrníky. Další tajné preventivní prověrky prodělali zaměstnanci telefonních zesilovacích stanic Kovanice

78 ABS, f. Správa StB Praha, přírůstek z roku 2007, k. 290, Návrh na zřízení vysunutého pracoviště O [Oddělení] StB Nymburk, OS SNB O [Oddělení] StB Nymburk, 31.1.1986.

79 *Tamtéž*, k. 288, Vyhodnocení činnosti vysunutého pracoviště v Milovicích, 1.8.1986.

80 *Tamtéž*, f. OS SNB Nymburk, Oddělení StB – B 1-8/II, inv. j. 4, Prováděcí plán práce O-StB na rok 1976 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB a vyhodnocení prováděcího plánu práce O-StB za rok 1976 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB.

a Milovice.⁸¹ Podobně byli prověřováni i občané pracovně a funkčně přicházející do objektů Sovětské armády (kvůli investiční výstavbě, opravám či zásobování).

V roce 1976 Státní bezpečnost „odhalila“ skupinu asi šestnácti mladých lidí z Lysé nad Labem, kteří se scházeli v jednom tamním domě, poslouchali hudební nahrávky a bavili se. Je zajímavé, že na dokumentaci činnosti a rozložení „skupiny“ se podílelo spolu s StB i Obvodní oddělení VB Milovice a také tamní oddělení KGB.⁸²

Další skupinu zájmu představovali takzvaní vízoví cizinci přijíždějící do okresu a ubytovaní soukromě nebo v hotelech. Jejich největší koncentrací StB zaznamenala v lázeňské léčebně Libenský a v hotelech Praha a Hubert v Poděbradech, dále v hotelu Praha v Nymburku, v hotelu Polabí v Lysé a v létě i v Autocampingu Poděbrady.

A konečně se pozornosti Státní bezpečnosti „těšili“ i občané, kteří se po roce 1968 přistěhovali do nymburského okresu nebo přijížděli občas jako vlastníci chat či chalup. Státní bezpečnost se spolu s vojenskou kontrarozvědkou a KGB podílela na omezování možností pozorování vojenských objektů (takzvaná vizuální rozvědka) a na jejich občasném sřežení. V oblasti dopravní infrastruktury se StB zajímala o železniční stanice Milovice a Lysá nad Labem, o nakládku a vykládku bojové techniky Sovětské armády. A také o Správu dálkových kabelů – zesilovací stanice Milovice a Kovanice.⁸³

Státní bezpečnost zaznamenávala trvale i skutečný zájem západních diplomatů o posádku v Mladé. Za rok 1976 prověřila v okolí patnáct posádek diplomatických aut: osmkrát to byli francouzští diplomaté, čtyřikrát diplomaté Spojených států a třikrát Velké Británie. Hlavním cílem diplomatů prý bylo vyhledávání míst, odkud se dal dobře sledovat provoz na sovětském letišti Boží Dar.⁸⁴ Kromě toho Veřejná bezpečnost v oblasti zadržela dalších třináct takzvaných vízových cizinců. Ve třech případech byli ihned vyhoštěni z Československa, ostatní dostali blokovou pokutu. Starosti způsobovalo Státní bezpečnosti nasazování do mimořádných kontrolních akcí, zejména v době vojenských cvičení. Hlídkováním na vytipovaných místech StB zjišťovala, zda někdo neprojevuje přílišný zájem o vojenské akce, či zda dokonce vojenskou techniku nefotografuje.

Státní bezpečnost se tedy zabývala v Milovicích a okolí podobnými věcmi jako v jiných místech dislokace sovětských vojsk. Hlavní náplní její činnosti byl preventivní dohled a prověřování osob a kontaktů v oblasti. Za celé období dvaceti let zde ale nezaznamenala žádný skutečný úspěch při odhalování zahraniční špionáže. Otázkou zůstává, zda to bylo vinou její neschopnosti, či zda takové iniciativy opravdu nikdo

81 *Tamtéž*, inv. j. 10, Prováděcí plán práce O-StB na rok 1978 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB a vyhodnocení prováděcího plánu práce O-StB za rok 1978 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB.

82 *Tamtéž*, inv. j. 4, Prováděcí plán práce O-StB na rok 1976 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB a vyhodnocení prováděcího plánu práce O-StB za rok 1976 po linii 1., 2. a 3. odboru Správy StB.

83 *Tamtéž*, inv. j. 1, Plán práce O StB Nymburk pro rok 1975 po linii II. správy FMV [federálního ministerstva vnitra], 7.11.1974.

84 *Tamtéž*, inv. j. 5, Státobezpečnostní situace v okrese v roce 1976 – zpráva.

Auto zadržného západoněmeckého občana dne 26. dubna 1983 v zakázaném prostoru před sídlem Obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti v Milovicích (ABS)

nevyvíjel. Zájem zahraničních diplomatů o vojenské objekty v Československu byl nicméně reálný.⁸⁵

Státní bezpečnost se v podstatě nezajímala o trestnou činnost a související bezpečnostní incidenty spíše kriminální nebo násilné povahy se sovětskými vojáky, které řešila tak intenzivně Veřejná bezpečnost v Milovicích. Jednu z mála výjimek představovala tragická smrt milovického občana 20. prosince 1974. Případ jasně ukazuje politické vnímání incidentů sovětských vojáků. Toho dne po dvacáté hodině večer uvedl opilý sovětský voják v autoparku svévolně do pohybu tank. Během jízdy se lekl a z jedoucího tanku vyskočil. Neřízený tank projel na Ostravské ulici jedním z finských domků, kde v obývacím pokoji usmrtil odpočívajícího topiče Josefa Jakubala. Po další jízdě se zastavil o jednu z bytovek v Letecké ulici na sídlišti Balonka. Na místo se okamžitě dostavila řada funkcionářů bezpečnostního aparátu a Sovětské armády včetně zástupce velitele Střední skupiny sovětských vojsk generálporučíka Viktora F. Jermakova. Sověští vojáci do svítání odtáhli tank, opravili bytovku čp. 43, uvedli do původního stavu terén, kterým tank projel (trávníky, keře, oplocení, pěšiny), odklidili trosky a poražené stromy. Kolem trosek domku čp. 187 postavili vysoké oplocení z vlnitého plechu. Odvezli majetek rodiny Jakubalových do bezpečí a vdově se dvěma dětmi poskytli náhradní byt. Veřejná i Státní bezpečnost přijaly okamžitá opatření k utajení celé události. Státní bezpečnost měla zabránit zájmu o incident zvenčí a zjišťovat jeho ohlasy v okolí. Dokonce byla zavedena dočasná úplná cenzura korespondence a odposlech veškerého telefonického spojení z Milovic.

⁸⁵ TOMEK, Prokop: Jiný pohled: Zpráva přidělců obrany velvyslanectví Spojeného království v Praze za rok 1981. In: *Historie a vojenství*, roč. 65, č. 2 (2016), s. 60–72.

Státní bezpečnost také měla zabránit politickému („protisovětskému“) zneužití pohřbu oběti. Podle jejích poznatků tragická událost sice způsobila v Milovicích pochopitelný rozruch, ten ale nenabyl větších rozměrů.⁸⁶ V obci byl klid a neobjevily se nějaké nežádoucí protesty. K případu se také sešlo mimořádné zasedání rady místního národního výboru. Usnesení vzneslo požadavek případ vyšetřit a zajistit, aby se politicky nezvrhl. Na dalším zasedání bylo rozhodnuto o finanční pomoci pět tisíc korun z rozpočtu národního výboru pozůstalým.⁸⁷ Okolnosti usmrcení Josefa Jakubala byly v rámci celé Střední skupiny sovětských vojsk zcela výjimečné a mimo Milovice se událost podařilo dokonale utajit.

Případ měl ještě jeden zajímavý aspekt, který naznačuje vztahy československých občanů se sovětskými vojáky. Vojín Žaldak, který celou tragédií způsobil, byl pod vlivem alkoholu. Opatřil si jej tak, jak byl asi zvyklý. Večer zapískal před domem jednoho z milovických občanů a požádal jej, zda by mu nekoupil v obchodě láhev vína.⁸⁸ Přestože řadoví vojáci neměli povoleny individuální vycházky, dostávali se do civilní části Milovic cestou z kasáren na odloučená pracoviště. Vojáci měli pravděpodobně také zakázáno nakupovat v milovických obchodech alkoholické nápoje. Park s technikou však byl mimo areál kasáren, takže existovala možnost se v pracovním oděvu vzdálit a přitom si obstarat alkohol.

Další mimořádná událost v Milovicích z počátku září 1983 pak odkazuje na jeden z častých problémů dlouholetých vojenských prostorů. Sovětské děti našly venku dělostřelecký granát. Rozděly u něj ohniček, takže granát vybuchl. Dvě děti poranil a poškodil i jeden z milovických domků. Příslušníci obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti přitom místní národní výbor o události dokonce ani neinformovali. Zpráva o neštěstí se ale rozšířila mezi občany.⁸⁹ Nálezy munice byly v Milovicích a okolí poměrně běžné. Nešlo jen o sovětskou municí, i když ta se tu vyskytovala nejčastěji. Nacházely se také nejrůznější druhy nábojů a min po československé i německé armádě.

Až nečekané komplikace způsobovala existence hřbitova italských válečných zajatců z doby první světové války na okraji Mladé. Každoročně na počátku listopadu k výročí příměří žádalo italské velvyslanectví v Praze prostřednictvím kanceláře ministra národní obrany o možnost navštívit hřbitov k uctění památky zemřelých. Hřbitov se nacházel na okraji sovětské části, takže diplomaté sem směli jen se sovětským

86 ABS, f. Hlavní velitelství VB ČSR – sekretariát, H2-1/II, inv. j. 473, JAKUBAL Josef z Milovic – usmrcení sovětským tankem.

87 SOKa Nymburk-Lysá nad Labem, f. MNV Milovice, zápis z mimořádného zasedání rady MNV v Milovicích a vesnické organizace KSČ v Milovicích 21.12.1974.

88 ABS, f. Situační zprávy federálního ministerstva vnitra (FMV), k. 4/103, leden–prosinec 1974; VÚA-VHA, f. Ministerstvo národní obrany (MNO), Zmocněnec vlády 1975, k. 475, spis č. j. 32-75-A; Vojenský ústřední archiv – Správní archiv Armády ČR, Olomouc (dále VÚA-SA AČR), f. Vojenská obvodová prokuratura Praha 1974, č. j. 8Opv1025/74.

89 SOKa Nymburk-Lysá nad Labem, f. MNV Milovice, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 8.9.1983.

Italští diplomaté dne 26. září 1985 na vojenském hřbitově v Milovicích, kde byli pochováni zemřelí italští váleční zajatci z doby první světové války. Fotografie z dokumentace Státní bezpečnosti (ABS)

vojenským doprovodem a za dohledu příslušníků Státní bezpečnosti.⁹⁰ Italská snaha o úpravu hřbitova ovšem neměla naději na úspěch.

V souvislosti s pobytem sovětských vojsk bývají jako nejběžnější atribut zmiňovány neformální „obchodní“ vztahy mezi domácím obyvatelstvem a sovětskými vojáky nebo civilními zaměstnanci armády. Veřejná bezpečnost v Milovicích a okolí samozřejmě takové případy registrovala. Podle jejich počtu by se zdálo, že nešlo o masový jev. Relativně nízký počet úředně zaznamenaných případů lze snad vysvětlit tím, že tyto nelegální obchody se málokdy podařilo odhalit. Podle záznamů Veřejné bezpečnosti se objevily již v roce 1970. Například v červenci toho roku příslušníci bezpečnosti v Milovicích obvinili dva dělníky, kteří dočasně pobývali v Milovicích a pracovali na letišti Boží Dar. Od sovětských vojáků tam nakupovali stavební materiál (obkladačky, podlahovou krytinu), způsobená škoda činila asi pět tisíc korun. Další trestní stíhání pro trestný čin podílnictví bylo v červenci 1970 zahájeno proti občanovi Milovic, který od sovětských vojáků nakupoval kanystry s naftou, celkem minimálně pět set litrů. Další občan ze vsi Čilec nelegálně nakupoval od Sovětů opět

⁹⁰ ABS, f. Správa StB Praha, přírůstky z roku 2007, k. 292, Dokumentace k výskytu VC [vízových cizinců], pracovníků ZÚ KS [zastupitelských úřadů kapitalistických států] a nepovolených osob u objektů ČSLA a SA [Sovětské armády].

Vozidla italských diplomatů s doprovodem sovětského automobilu v Lysé nad Labem před odjezdem na kladení věnců na vojenský hřbitov v Milovicích dne 7. listopadu 1984. Fotografie z dokumentace Státní bezpečnosti (ABS)

stavební materiál.⁹¹ Automechanik z Brandýsa nad Labem Antonín Bendl od civilních zaměstnanců sovětských vojsk v Milovicích nakoupil benzín, olej, pneumatiky a náhradní díly k automobilům v celkové hodnotě nejméně 17 500 Kčs.⁹²

V letech 1984 a 1985 zaznamenali příslušníci Veřejné bezpečnosti v Milovicích několik podobných „kšeftů“. V dubnu 1984 to byl prodej autobaterie od sovětského vojáka československému občanovi, v září koupil občan Milovic pětadvacet metrů uhlí odcizeného ze skládky sovětských vojsk a v srpnu 1985 byli předvedeni na zdejší obvodní oddělení VB tři muži z Kyškovic a Vědomic (okres Litoměřice!), kteří kupovali barevný televizor od neznámého sovětského občana z Milovic za osm tisíc korun.⁹³ V roce 1987 získala Státní bezpečnost operativní cestou poznatek o rozsáhlém a dlouhodobém obchodu s kradeným benzínem od sovětských vojáků. Benzín se údajně vozil především v pátek večer nebo v sobotu ráno, obchody se realizovaly v soukromých garážích v Milovicích a účastnili se jich prý dokonce příslušníci Veřejné bezpečnosti z Nymburku.⁹⁴

91 *Tamtéž*, f. OS SNB Nymburk, př. č. 1465-1488/85, balík 118, Protokol událostí OO VB Milovice za [období od] 23.5.1969 [do] 25.8.1970.

92 *Tamtéž*, f. Situační zprávy FMV, k. Federální správa VB – sovětská vojska, Zpráva VB o plnění „Smlouvy mezi vládou ČSSR a vládou SSSR o dočasném pobytu sovětských vojsk na území ČSSR“ a navazujících dodatkových dohod za rok 1972.

93 *Tamtéž*, f. OS SNB Nymburk, př. č. 2905-2916/96, balík 139, Protokol událostí OO VB Milovice, 1.12.1980–5.2.1985.

94 *Tamtéž*, f. Objektové svazky StB, inv. j. OB 1717 MV, registrační číslo 2522 „Obrana II“, díl svazku č. 1, část č. 8, II. správa SNB, 6. odbor, žádost o prověrku adresovaná Oddělení StB OS SNB Nymburk, 27.7.1987.

Poměrně neobvyklým způsobem obohacování byl případ, kdy Veřejná bezpečnost 12. března 1979 vznesla obvinění z trestného činu ohrožení devizového hospodářství proti Janu Gillovi, členu KSČ a poslanci Městského národního výboru v Lysé nad Labem. Během roku, kdy pracoval ve směnárně pobočky Československé státní banky v Nymburku, vyměňoval v Milovicích občanům Sovětského svazu rubly za koruny v kurzu jedna ku devíti (oficiální kurz rublu ke koruně byl jedna ku desíti). Obohatil se tak o deset tisíc korun.⁹⁵

Lze snad shrnout, že se v těchto případech spojovaly možnosti sovětských vojáků a civilních zaměstnanců ukrást stavební materiál, pohonné hmoty, paliva i další nedostatkové zboží se zájmem československých občanů kompenzovat si deficit těchto komodit na běžném trhu v zemi. Milovice zjevně vyhledávali za účelem takových nákupů podnikaví lidé i z jiných míst země. Československé občany zapletené do nelegálních obchodů vyšetřovala Veřejná bezpečnost, která pak předávala poznatky o trestné činnosti sovětských občanů sovětským vojenským úřadům.

Pitná voda a znečištění životního prostředí

Milovice po celou dobu existence sovětské posádky trpěly problémy s dostupností a kvalitou pitné vody. Určitý nedostatek pitné vody pocítovala obec již před srpnem 1968. Ale od podzimu toho roku se začal projevovat mnohonásobný nárůst počtu obyvatel v oblasti, zvýšené nároky sovětských vojáků i jejich nehospodárnost. Již v prosinci proběhlo v této věci první jednání mezi zástupci sovětské posádky a rady místního národního výboru. Sovětští zástupci slíbili nápravu, ale situace se nezlepšila. Národní výbor v Milovicích žádal o pomoc předsedu české vlády, ale odpověď nepřišla. Další jednání o vodě se konalo 6. května 1969 za účasti zástupce národního výboru, vládního zmocněnce pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk, sovětských vojenských orgánů a všech kompetentních institucí. Výsledek však stále nebyl uspokojivý.⁹⁶ V květnu 1969 bylo schváleno rozdělení zásobování vodou pro civilní Milovice a sovětskou posádku. Ale ani to situaci nevyřešilo. Hloubení dalších vrtů v sovětské posádce začalo totiž negativně ovlivňovat situaci v Milovicích, kde vysychaly studny občanů. Poté bylo nutno dlouhodobě zásobovat část Milovic cisternami s vodou. V prosinci 1969 označil předseda místního národního výboru Stanislav Trnka situaci za katastrofální. Tehdy třetí týden netekla na sídlišti Balonka voda od prvního poschodí výše.⁹⁷

Ani v roce 1972 stále nebyla voda v milovických studních. Dodávky vody do staré části obce se ještě řešily jejím dovozem v cisternách, a dokonce do některých obchodů si museli zaměstnanci vodu nosit. Ve vodních zdrojích zásobujících Milovice

95 *Tamtéž*, f. Situační zprávy FMV, k. 34 – březen 1979, Situační zpráva č. 51.

96 *SOka Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 11.7.1969.

97 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 5.12.1969.

klesla hladina vody o dva metry, potok Mlynařice úplně vyschnul a v obci údajně nikdo nepamatoval takový stav.⁹⁸

Za pozornost stojí fakt, že na žádném ze společných jednání nebyl nedostatek vody nikdy přímo uveden do souvislosti s kritikou až nesmyslné spotřeby vody v sovětské posádce. Pokud taková tvrzení zazněla, bylo to mimo oficiální dokumenty. Například při diskusi na plenárním zasedání Místního národního výboru v Milovicích 11. února 1974 jeden účastník v reakci na informaci o stavu výstavby vodovodu a kanalizace upozornil na vysokou spotřebu vody sovětských nájemníků, kteří si v bytech na Balonce chladí potraviny, hlavně pivo, tekoucí vodou: „Sovětští občané neznají šetřit s vodou a podle statistických údajů je i více rodin na sídlišti.“ Ve všech sovětských posádkách v Československu bylo skutečně až zhruba do konce sedmdesátých let běžné, že v jednom bytě bydlelo více rodin. K tomu je možno přičíst další postřeh milovických starousedlíků, totiž že do bytů sovětských obyvatel na Balonce docházel navíc i větší počet cizích lidí se vykoupat.⁹⁹

Milovičtí se potýkali i se špatnou ochranou vodních zdrojů a jejich znečištěním. V poděbradském hotelu Hubert se sešli 27. února 1970 k jednání zmocněnci československé a sovětské vlády pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk s funkcionáři Okresního národního výboru v Nymburku. Kromě stavu životního prostředí se řešily otázky veřejného pořádku a bezpečnosti, zásobování vodou Mladé a Milovic, hygienická situace v Milovicích a přilehlých obcích, návrh na zlepšení občanské vybavenosti milovického sídliště Balonka, předávání vojenských bytů na tomto sídlišti Sovětům, požadavky a návrhy sovětské strany a také postup při vyřizování náhrady škod. Již na počátku roku 1970 představovaly stálý bod programu podobných porad stíznosti obyvatel na hluk leteckého provozu letiště Boží Dar, zejména v obcích Straky a Milovice, které ležely poblíž konců startovací dráhy. Hned potom přišlo na pořad zmíněného jednání ohrožení vodních zdrojů ropným znečištěním. Vrt pitné vody v obci Zbožíčko ohrožovalo splavování pohonných hmot uniklých při tankování letadel. Navíc se dalo čekat, že plánovaná výstavba nových 820 bytů ve vojenském táboře Mladá bude mít další negativní dopad na zásobování vodou, na zacházení s odpady a na kapacity občanské vybavenosti. Do konce roku 1970 se měly v Mladé postavit tři pětipodlažní domy a pak další, celkem dvanáct panelových domů.¹⁰⁰

Jako podklad pro zmíněné jednání sloužila zpráva vypracovaná Okresní hygienickou stanicí v Nymburku z 30. července 1969. Ta dokládala, že závady byly projednány se sovětskou stranou již 14. července toho roku. Hygienik tehdy poukázal na ohrožení vodních zdrojů nevhodnou manipulací s pohonnými hmotami a stavebními pracemi v ochranných pásmech vrtů. Celý tábor Mladá i obec Milovice tehdy ještě čerpaly vodu z vrtů v prostoru tábora. Hned zpočátku Sověti v užívaném

98 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, Roční rozbor hospodaření MNV v Milovicích za rok 1972. Projednáno v radě MNV 9. února 1973.

99 *Tamtéž*, f. MNV Milovice, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 11.2.1974.

100 *VÚA-VHA*, f. Zmocněnec vlády 1970, k. 391, inv. č. 1582, č. j. 159, Okresní národní výbor Nymburk: Jednání, porady. Nejspíš se jednalo o domy v dnešních ulicích Spojovací a Braniborská v Mladé.

areálu porušili systém odkanalizování, čištění a zachycování splašků. Ty potom odtékaly volně do potoka Mlynařice a vyhnívaly v jeho korytu níže v Benátecké Vrutici. Východně od Milovic směrem na obec Zbožíčko již tehdy vznikly na dvou místech divoké skládky. Stejně tak na jihu mezi Lysou nad Labem a Benáteckou Vruticí sovětští vojáci volně vyváželi odpadky. Hygienik upozornil na značné přemnožení potkanů i rozptýl odpadků v širokém okolí skládek. Místní lidé si jezdili na skládku pro odpadky na krmení zvířat, z čehož plynulo nebezpečí šíření nemocí. Hygienik sice vyhlásil opatření proti popsané praxi, ale změna nenastala.¹⁰¹

Ani o pět let později nedošlo ke zlepšení stavu, právě naopak. V roce 1975 měření prokázala kontaminaci podzemních vod v údolí potoka Mlynařice. Zdrojem byl park bojové techniky v Mladé. Ve vrtech hygienik zjistil přítomnost motorové nafty v množství až 46,5 miligramů na litr. Odtok fekálních vod ze septiku v Jiřicích (na sever od Milovic) se pravidelně nevyvážel, přetékal a vsakoval se do půdy. Na skládkách východně od Milovic se nic nezměnilo. Od sovětské strany okresní hygienici požadovali kázeň při manipulaci s pohonnými hmotami, oleji, odpadními vodami i pevnými odpady a také pravidelný dozor nad dodržováním nařízených opatření.¹⁰²

Náměstek ministra lesního a vodního hospodářství České socialistické republiky Josef Vančura varoval orgány ministerstva národní obrany v dopisu ze 14. ledna 1976, že hranice znečištění vycházející z vojenského prostoru Mladá se přiblížila na pět set metrů od vodárenských jímacích objektů v Káraném, který tehdy zajišťoval třicet procent spotřeby pitné vody v Praze. Na znečištění se podílela nedostatečně zabezpečená zařízení pro manipulaci a skladování ropných látek, jejichž průniky znečistily lokální vodní zdroje v obcích Čachovice, Všejan, Straky, Zbožíčko, Milovice a dalších. Nepřípustně kontaminovaly také místní vodoteč Vlkava a potok Mlynařice.¹⁰³

Podobně psal tehdejší zmocněnec vlády pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk generál Karel Rusov náčelníkovi Hlavního týlu ministerstva národní obrany generálu Jánů Luxovi 6. května 1976. Podle zmocněnce docházela na úřední místa řada dopisů a stížností na znečištění vodních zdrojů ropnými produkty Sovětské armády, na jejich nedostatečné technické zajištění, na chybnou manipulaci s ropnými látkami i na výstavbu některých objektů bez schválení. K vážnému ohrožení pitné vody již došlo nebo mohlo dojít v různých lokalitách Československa, jmenovitě v obcích Janská, Hradčany, Hvězdov, Zákupy, Bohosudov, Sliach, Stráž, Milovice a Boží Dar. Nejvážnější stav byl ale v Milovicích, odkud hrozilo zmíněné znečištění důležitého zdroje pitné vody pro hlavní město. Podle dohody z 11. února 1969 měl řešit škody tohoto typu Hlavní tyl ministerstva národní obrany. Situace mohla mít i politické důsledky. „Pokládám za nutné, vážený soudruhu generále,

101 *Tamtéž*.

102 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1974, k. 601, č. j. 004006-74-ŠP, Průzkum zamoření ropnými uhlovodíky v prostoru Milovice, Boží Dar.

103 *Tamtéž*, dopis náměstka ministra lesního a vodního hospodářství ČSR Josefa Vančury ministerstvu národní obrany ze 14.1.1976.

poznámenat, že současná situace je natolik vážná, že může vést, nebudou-li přijata účinná opatření, k vážným politickým dopadům, zejména v těch oblastech, kde zamoření zdrojů pitné vody nepříznivě ovlivňuje životní prostředí občanů,“ psal zmocněnec Rusov náčelníkovi Luxovi.¹⁰⁴

Vývoj celého problému v oblasti Milovic shrnuje „Zpráva o situaci v znečišťování ropnými produkty v prostoru Mladá a přílehlých obcích“ z roku 1977.¹⁰⁵

První ropné znečištění ve studních využívaných k zásobování vodou ve vojenském táboře i civilní části Milovic bylo zjištěno 31. března 1970. Po tehdejším zákroku znečištění údajně ustupovalo. Další havárie na stejném místě ale nastala v červnu 1972 a kontaminace trvala až do roku 1977. Jejím hlavním zdrojem bylo umístění skladů pohonných hmot v blízkosti ochranných pásem vrtů pitné vody St-1 až St-3 u Vojenského útvaru 51141 Mladá, dále špatná manipulace s ropnými produkty v autoparcích a odkalování cisteren do terénu. Splašky se vypouštěly z tábora Mladá a při deštích se tam splavovaly ropné látky povrchem do potoka Mlynařice.

V dubnu 1973 přišla další havárie v Božím Daru. Tak o sobě dal vědět druhý, ještě významnější zdroj znečištění. Sovětská armáda postavila hned počátkem sedmdesátých let v železniční stanici Čachovice nelegálně zařízení pro čerpání leteckých pohonných hmot z vlakových cisteren. Na zařízení bylo napojeno podzemní, asi pětikilometrové potrubí, vedoucí lesem až na letiště Boží Dar. Na potrubí byla asi jeden kilometr západně od Čachovic v lese směrem na Lipník napojena první velká akumuláční nádrž. Z Čachovic pak vedlo potrubí jihozápadním směrem k další akumuláční nádrži umístěné vedle silnice na Straky, severně od letiště Boží Dar. Třetí akumuláční nádrž byla umístěna na jihozápad od sídliště Boží Dar a potrubí pak vedlo na čtyři výdejní stojany na letišti. Půda kolem potrubí byla kontaminovaná stejně jako celé letiště. V důsledku provozu potrubí byly dlouhodobě zasaženy znečištěním ropnými produkty obce Jířice, Stará Lysá, Benátecká Vrutice, Vápensko, Zbožíčko, Straky, Všejanya a Čachovice. V roce 1973 se objevilo u letiště ve vrtu St-5, hlubokém dvačtyřicet metrů, sedmnáct metrů vody a na hladině jeden a půl metru ropných produktů. Zdrojem znečištění v Božím Daru se stala ropná havárie způsobená narušením dálkovodu leteckého benzínu ze stáčiště Čachovice

Ze života na sovětském sídlišti v Milovicích-Mladé (foto Jan Jindra, VHÚ)

104 *Tamtéž*, dopis vládního zmocněnce generálplukovníka Karla Rusova náčelníkovi Hlavního týlu ministerstva národní obrany generálporučíkovi Jánovi Luxovi ze 6.5.1976.

105 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1977, k. 450, č. j. 07071, Znečišťování vody ropnými produkty oblasti Jířice, Ben[átecká] Vrutice, Stará Lysá.

při hloubení příkopu pro kabely. Jednorázová havárie měla za následek únik asi padesáti metrů krychlových leteckého benzínu. Další úniky sice nebyly podchyceny, ale vzhledem ke špatné izolaci dálkovodu se dalo předpokládat, že k nim dochází stále. K tomu přispívala jako následný zdroj znečištění manipulace s pohonnými hmotami na letištní ploše. Při deštích se splachovaly ropné produkty na jih od letiště k Farskému potoku a obci Zbožíčko.¹⁰⁶

Posledním ohniskem bylo již zmíněné znečištění fekálního původu na sever od Milovic v Jiřicích, vzniklé v důsledku infiltrace z čerpací jímky a nepravidelného vyvážení nádrží odpadních vod. Potíže měla i čistírna odpadních vod v Benátecké Vrutici, kam se sváděly ze sovětské posádky Mladá odpadní vody obsahující nepřípustné látky.

V roce 1973 byl zadán a od roku 1974 probíhal v oblasti hydrogeologický průzkum národního podniku Stavební geologie Praha. Problémem byla skutečnost, že přes opakované žádosti se nemohl rozšířit na uzavřené území Sovětské armády. Patrně z důvodu utajení nebyl odborným pracovníkům hydrogeologie vstup do těchto prostorů nikdy povolen. Po zahájení průzkumu se zjistilo, že jsou ohroženy podzemní vody takzvaného sojovicko-káranského prameniště, a tím i zmíněný zdroj pro Prahu. Dokonce se hovořilo i o ohrožení poděbradských minerálních vod. Severovýchodně od letiště nebyl povolen vstup pracovníkům průzkumu sovětskou stranou, takže se přesunuli západně od Milovic. Tam se prokázal trvalý vliv znečištění potoka Mlynařice oleji, benzínem a naftou sovětského původu. Kontaminace postupovala v podzemí od Benátecké Vrutice jihozápadním směrem na Starou Lysou. V rámci průzkumu byla pro ochranu sojovicko-káranského území vytvořena hydraulická clona s předřazenými indikačními vrty. „Vlivem znečištění podzemních vod a rovněž vod povrchových ropnými produkty v přilehlých obcích VVP [vojenského výcvikového prostoru] Mladá dochází ze strany lidosprávy od roku 1976 k neustálým stížnostem a finančním sankcím vůči ČSLA,“ psal vedoucí úřadu zmocněnce náčelníkovi generálního štábu 4. dubna 1977. Krajská vojenská stavební a ubytovací správa (KVSUS) Praha musela zajistit zásobování Jiřic a Staré Lysé denním dovozem nezávadné pitné vody (v zimním období s dodávkou do domu v konvích!) a v budoucnu vyřešit trvalé zásobování Jiřic vodou výstavbou vodovodního řadu.¹⁰⁷

Místní úřady se snažily bránit a používaly všechny dostupné sankce. Ty ale směřovaly proti KVSUS Praha, která neměla žádné nástroje, jak přinutit sovětskou stranu, aby dodržovala předpisy. Podle „Dohody o způsobu a podmínkách užívání různých objektů a služeb poskytovaných československou stranou sovětským vojskům dočasně se nacházejícím na území Československé socialistické republiky“ z 11. února 1969 československé ministerstvo národní obrany pouze zajišťovalo sovětským vojskům dodávky vody a energií, a muselo tedy řešit případné problémy.¹⁰⁸

106 *Tamtéž*.

107 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1974, k. 601, č. j. 004006-74-ŠP, Zamoření ropnými uhlovodíky v prostoru Milovice, Boží Dar, Informační zpráva pro náčelníka generálního štábu, 4.4.1977.

108 Dohoda byla publikována vyhláškou ministerstva zahraničních věcí z 22.2.1969 pod číslem Sbírky zákonů 19/1969.

V roce 1981 zjistil vodohospodář Krajské vojenské stavební a ubytovací správy náhodnou kontrolou v prostoru akumulární nádrže Lipník výstavbu tohoto nehlášeného úložiště pohonných hmot, sestávajícího ze sedmdesáti nestandardních podzemních ocelových nádrží, každé o obsahu 150 metrů krychlových. Jednoplášťové ocelové nádrže, ukládané volně jen do pískového lože, nebyly izolovány nátěry a ani sváry pláštů neodpovídaly československé normě. Navíc šlo o lokalitu již dříve zasaženou znečištěním a okolní obce byly dlouhodobě nouzově zásobovány pitnou vodou. Výstavbu nádrží sovětská strana neprojednala podle československých zákonů s vodohospodářskými orgány a s orgány Československé lidové armády. Hygienikův závěr zněl, že využívání takových nádrží je třeba urychleně zastavit. To se však za dalších deset let nestalo. Potrubí s leteckými pohonnými hmotami tedy znečišťovalo životní prostředí až do odchodu sovětských vojsk.¹⁰⁹

V lednu 1989 ministerstvo národní obrany rozhodlo, že objekty stáčíště ve Všejanech a potrubí s pohonnými hmotami, nevyhovující státní normě, raději vlastním nákladem rekonstruuje. Po dvaceti letech se tak znovu potvrdilo, že havarijní situace vznikala prakticky při každém stáčení pohonných hmot na letišti. Československá strana hodlala do projektu investovat 4,2 miliony Kčs a sovětská strana přislíbila výpomoc svými vojáky. Rekonstrukce byla připravena k zařazení do státního plánu s termínem zahájení v roce 1991.¹¹⁰ K tomu nakonec už nedošlo a zasažené prostory byly po odsunu sovětských vojsk sanovány.

V roce 1986 byla z prostředků státního rozpočtu dostavěna spalovna odpadků v Lysé nad Labem, s určením pro likvidaci odpadků sovětské posádky v Milovicích. K plnému využívání bylo potřeba vybudovat ještě třídírnou odpadků s výrobnou kompostu. Sovětská strana se původně zavázala na dostavbu přispět výměnou za odpuštění poplatků za spalování odpadků. Protože však návrh na úlevu z poplatků nebyl schválen, rozhodla se sovětská strana nadále zadarmo vyvážet pevný odpad na skládky v okolí Milovic. Tím projekt spalovny ztratil smysl.¹¹¹

Trvalý zdroj potíží představovalo znečištění potoka Mlynařice, z jižní strany obtékajícího Milovice a posádku v Mladé. Sovětská armáda vybudovala v první polovině sedmdesátých let přes potok můstky pro poplachové výjezdy vojenské techniky z autoparků. Neodborně a bez schválení postavené můstky zadržovaly nečistoty a způsobovaly zanášení koryta. Požadavek Místního národního výboru v Milovicích zbořit můstky, nahradit je vhodnějšími a vyčistit koryto potoka se marně řešil od roku 1977 až do konce osmdesátých let. Až v roce 1987 byl přece jen zahájen první krok, a to pyrotechnická asanace potoka. Za šest týdnů průzkumu v létě 1987 našli pyrotechnici Veřejné bezpečnosti jen v části toku desítky kusů

109 *VÚA-SA MO*, f. Zmocněnec vlády 1988, k. 315, č. j. 08033-88, Ochrana životního prostředí v posádkách SSV [Skupiny sovětských vojsk]: Doklad z úřadu zmocněnce čs. vlády pro společné zasedání zmocněnců, 20.12.1988.

110 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1989, č. j. 9017, Ochrana životního prostředí, Sklady PHM [pohonných hmot] Lipník a stáčíště PHM Všejanya, dopis úřadu zmocněnce vlády náčelníku Hlavní stavební a ubytovací správy ministerstva národní obrany z 5.1.1989.

111 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1986, k. 309, č. j. 06009-86-A, Problémy posádky SSV [Skupiny sovětských vojsk] Milovice v okrese Nymburk a MB [Mladá Boleslav].

ostré dělostřelecké munice a min (některé zcela nové), množství cvičných protitankových min a větší počet kovových předmětů (části pásů pro obrněná vozidla, díly motorů a polní kuchyně, truhlíky od střeliva, stovky nábojnic, prázdné sudy, plechovky s vazelínou a barely s olejem). Dno potoka souvisle pokrývala vrstva deseti centimetrů oleje, vazelíny a jiných ropných látek. Podle odhadu odborníků ročně unikalo do potoka několik tun ropných produktů. Veškerá munice a další znečištění byly prokazatelně sovětského původu. Vzhledem k nedokončenému pyrotechnickému průzkumu musely být práce na čištění potoka zastaveny. Sovětská strana přislíbila provést vlastní pyrotechnický průzkum, ale ani přes urgence k tomu nedošlo.¹¹²

V roce 1991 vyčíslilo federální ministerstvo kontroly hodnotu poškození životního prostředí v oblasti Milovic na jednu miliardu 193,3 miliony Kčs. Byla to největší škoda ekologického charakteru ze všech lokalit pobytu sovětských vojsk na území Československa a činila zhruba třetinu celkové hodnoty tohoto ekologického poškození (v celkové výši tři miliardy 510,5 milionů Kč).¹¹³

Zásobování potravinami a průmyslovým zbožím

První vánoční svátky s novými sousedy v Milovicích poznamenal nedostatek zboží v obchodní síti. Zástupci ministerstva vnitřního obchodu na začátku ledna 1969 projednali po připomínkách Středočeského krajského národního výboru se zástupci „Rudé“ (sic) armády organizaci zásobování vojsk. Závěr jednání ukazuje, s jakými obtížemi se setkávali občané. Zástupci sovětské strany se zavázali, že důstojníci nebudou dostávat do konce roku výplaty v československých korunách, a slíbili dohlédnout i na to, aby důstojníci a jejich rodinní příslušníci omezili nákupy a vyčkali otevření vlastních prodejen sovětské vojenské obchodní organizace Vojentorg. V nutných případech měli nakupovat pouze jednotlivě a dodržovat zdejší maloobchodní zvyklosti, to znamená nakupovat jen pro svoji potřebu a nepožadovat dodávky na faktury.¹¹⁴ Situace se ale zjevně příliš nezlepšovala. Při jednání předsednictva Okresního výboru KSČ v Nymburku se o věci také diskutovalo. Na schůzích základních stranických organizací v okrese, například v Lysé nad Labem, se ozývala silná kritika velkých nákupů sovětských vojáků. Funkcionáři okresního výboru ale tvrdili, že se i jiné výpadky v zásobování svalují na nákupy Sovětů a že je třeba situaci lidem více vysvětlovat.¹¹⁵

112 *Tamtéž*, f. Zmocněnec vlády 1987, k. 319, č. j. 07009, Problémy sovětských posádek ve Středočeském kraji.

113 Viz PECKA, Jindřich: *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 271.

114 *SOKA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 88, k. 56, záznam z jednání Středočeského KNV 12.12.1968.

115 *Tamtéž*, záznam z jednání předsednictva OV KSČ v Nymburku 8.1.1969, diskuse o problémech se zásobováním v Milovicích.

Dvaadvacátého ledna 1969 se asi i proto konala další veřejná schůze Místního národního výboru a místní organizace Českého svazu žen v Milovicích. Událost opět zvýraznila výjimečné postavení zdejší obce. Přijela řada veřejně činných osobností, jako poslanec Federálního shromáždění Oleg Homola a poslankyně Gertruda Sekaninová-Čakrtová, tajemník branného a bezpečnostního výboru Federálního shromáždění Jaroš, vedoucí oddělení ministerstva vnitřního obchodu Blažek, zástupce československého vládního zmocněnce pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk major Rostislav Doleček, zástupci okresu Nymburk a Lidového spotřebního družstva Jednota. Setkání se původně mělo konat již v předvánočním období, kdy sověští vojáci byli poprvé vyplaceni v korunách a v obchodech některé druhy zboží téměř vykoupili na úkor místních obyvatel. Veřejné schůze se zúčastnilo na dvě stě obyvatel a diskuse byla velmi věcná, občané si prý vážili toho, že s nimi úřední orgány jednaly přímo, byť se museli spokojit jen s vysvětlením příčin bez příslibu řešení situace.¹¹⁶ Již skladba dotazů ukazuje problémy, s nimiž se občané na přelomu let 1968 a 1969 v Milovicích potýkali. Ptali se na znění smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk, na způsob úhrad ztrát vzniklých v důsledku vojenské intervence, na důvody výcviku sovětských vojsk mimo vojenský prostor nebo na budoucí hospodaření podniku Vojenské lesy a statky, jehož pracovníci nesměli do lesů v oblasti sovětského vojenského prostoru. Zajímalo je, jak stát kontroluje hospodaření sovětské posádky s vodou, elektřinou a palivy, jak se bude řešit osud rodin československých vojáků ze sídliště Balonka, co vlastně bude s vojenskými byty v Milovicích a jak se bude zajišťovat veřejná bezpečnost v obci. Sovětská armáda také měla uvést do souladu s československými normami technické vybavení svých vozidel, která prý také často jezdila bez evidenčních značek. Občané připomínali, že zaznamenali návštěvy některých okresních funkcionářů z Nymburku u sovětských vojáků, že ti se s nimi přátelili, doprovázeli je na nákupech a vybírali s nimi zboží, a byli z toho dezorientovaní. „...už ani nevíme, co jsme – často jsme označováni jako kontrarevolucionáři – jak vykládat listopadovou rezoluci – co je to levice – co pravice – kdo je kdo,“ zaznamenal kuse rozpaky občanů zápis ze schůze.¹¹⁷

Předseda Místního národního výboru v Milovicích Stanislav Trnka na schůzi jasně formuloval negativní postoj ke stavu, v němž se Milovice po 21. srpnu ocitly: „Ani armáda, ani ministerstvo vnitra nezajistilo (*sic*) dostatečnou ochranu našich občanů. Není pravdou tvrzení, že u nás v obci je klid. Zejména důstojníci Sovětské armády porušují klid, obtěžují rodiny, v obchodech se rovněž nechovají slušně, dožadují se přednostní obsluhy, chodí do skladů, ohmatávají zboží a obtěžují prodavačky. Sovětská armáda u nás porušuje zákony, dopouští se přestupků i v otázce vody, napojili se na výtlační řád, potrubí zavedli jen jeden metr do země, což odporuje našim předpisům, a jsou obavy, že voda v zimě zamrzne. Ve snaze řešit tyto problémy

116 Poslanci NS v Milovicích. In: *Nymbursko*, roč. 10, č. 2 (30.1.1969), s. 1; *SOKa Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, záznam ze schůze rady MNV v Milovicích 6.4.1969.

117 *SOKa Nymburk-Lysá nad Labem*, f. OV KSČ Nymburk, inv. č. 46, k. 17, záznam z pléna OV KSČ v Nymburku 27. a 28.1.1969, s vloženým zápisem z veřejné schůze MNV a ČSŽ v Milovicích 22.1.1969.

Před sovětským obchodním domem Družba na sídlišti Balonka v Milovicích, konec osmdesátých let (foto Jan Jindra, VHÚ)

je zveme na MNV. Oni sice ochotně přijdou, slušně jednají, ale nedostatek je v tom, že ke každému jednání pošlou vždy jiného důstojníka, který sice slíbí nápravu, ale víc se pro věc nedělá. Budeme s nimi jednat a žádat styčného důstojníka, aby byl stanoven. Domnívali jsme se, že příslušníci Sovětské armády budou jednat rovně a čestně. Dosud to potvrdit nemohu. (...) Škoda, že zde nejsou funkcionáři z okresu, zástupci okresního výboru, aby slyšeli nářky našich občanů a potíže, které zde jsou. Nesouhlasil jsem s názorem dnes předneseným na ONV, že Sovětský svaz nám pomáhá ze všech sil. Ať někdo přesvědčí, v čem nám pomáhají – k čemu – do hrobu. Sovětská armáda porušuje zákonnost a vměšuje se do záležitostí naší republiky. Ještě i nadále vychází a kolportuje se tisk 'Zprávy'.¹¹⁸

Zásobování obce se zpočátku dále zhoršovalo. Podle srovnání maloobchodního obrátu družstva Jednota za leden až duben 1968 a leden až duben 1969 klesl objem tržeb u potravin. Mohlo se to stát v důsledku vystěhování části obyvatelstva z Milovic, zejména československých vojáků a jejich rodin. U obuvi a textilu naopak obrat značně stoupl vlivem nákupů sovětských vojáků. Hrozilo uzavření milovické lékárny, rostly problémy se zásobováním uhlím. Po vážných zásobovacích potížích na počátku „normalizace“ však nastal v Milovicích nečekaný pozitivní obrat. V roce 1973 byl předán obchodní dům Jednoty na sídlišti Balonka sovětské obchodní

118 *Tamtéž.*

organizaci Vojentorg.¹¹⁹ Milovice poté získaly přitažlivost pro široké okolí. Sovětské obchody měly otevřeno až do jednadvaceti hodin, a to i v sobotu a v neděli, což bylo tehdy v Československu zcela neobvyklé. Navíc, jak zaznělo v roce 1977 v diskusi na Místním národním výboru v Milovicích, sovětské zásobování bylo pružné a uspokojilo i náročného spotřebitele.¹²⁰ Vyvolávalo to ovšem až nežádoucí zájem o návštěvy Milovic.

Kupodivu se ani poté nezlepšila obchodní politika na československé straně. Její obchodní síť v Milovicích v roce 1983 provozovalo Spotřební družstvo Jednota. Mlékárna a samoobslužná prodejna potravin měly prodejní dobu stále v rozmezí 7–12 a 14.30–18.00 hodin, v sobotu od 7.30 do 11.30 a také ve středu bylo otevřeno jen dopoledne. Shodou okolností právě ve středu (jednou týdně) se dováželo ovoce a zelenina. Pokud se auto opozdilo, byl obchod již uzavřen, a prodejna tak zůstala bez dodávky ovoce a zeleniny po celý další týden až do příštího rozvozu. Třetí provozovnou Jednoty v Milovicích byla prodejna masa a uzenin. Zboží se tam dováželo s výkyvy a v podstatě bylo možno něco koupit jen ve čtvrtek nebo v pátek, v ostatní dny byla nabídka minimální.

Zato sovětská prodejna potravin na sídlišti s názvem Družba sloužila i československým zákazníkům. Samoobsluha prodávala v roce 1983 nejen nymburské pivo, ale díky vlastní dopravě třeba i pivo dovezené z Plzně, Velkých Popovic nebo českobudějovického Budvaru. Dala se tam koupit velká balení kvalitní limonády z Dymokur i sovětské cukrovinky. Prodejní doba byla po celý týden v intervalech 8–13.30 a 16–21 hodin. V samoobslužné mlékárně se otvíralo již v šest hodin ráno a obohacením nabídky bylo i místní sovětské pečivo. Sovětské prodejny ovoce a zeleniny stejně jako masa a uzenin měly opět díky vlastní dopravě zásobování podstatně lepší než prodejny Jednoty. Maso se tu dalo koupit nejen koncem týdne (jako v českém obchodě), ale také v pondělí a v úterý, ovoce a zelenina byly častěji čerstvé a ve větším výběru. Obchodní dům Družba pro tyto výhody navštěvovalo mnoho domácích obyvatel, dojíždějících auty nejen z Nymburska, ale i z řady dalších okresů.¹²¹

Jednota měla v Milovicích také prodejny s textilem, obuví, drogerií, hračkami, drobným zbožím, průmyslovým zbožím, domácími potřebami a zlevněným zbožím. Otevřeno měly výhradně od pondělí do pátku, navíc často zavíraly kvůli dovozu a přejímkám zboží, nemoci, inventuře a dovoleným, jak to bývalo v československých obchodech obvyklé. V zásobování průmyslovým zbožím také nastávaly výkyvy, jednou například chyběla víčka na zavařovací sklenice a jindy baterie různých typů. Sovětští zákazníci měli velký zájem o československé sklo, koberce, svítidla a boty, a přestože jim sloužila také vlastní prodejna průmyslového zboží, dojížděli

119 *SOka Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, Zápis o jednání o předání obchodních jednotek v Milovicích na Balonce Jednotou Nymburk LSD [Lidové spotřební družstvo] obchodní organizaci Vojentorg 7.3.1973.

120 *Tamtéž*, inv. j. 168, Komplexní rozbor činnosti a hospodaření MNV Milovice za rok 1977, projednaný na plenárním zasedání MNV v Milovicích 8.2.1978.

121 *Tamtéž*, Zpráva o zásobení obce Milovice v období žní 1983 a připomínky k zásobování. Projednáno na plenárním zasedání MNV v Milovicích 14. července 1983.

za nákupy i do jiných měst. Sovětská obchodní organizace Vojentorg provozovala prodejny průmyslového zboží s parfumerií, domácími potřebami, textilem, oděvy, koberci, botami, osvětlovacími tělesy, sklem a porcelánem (kromě elektrospotřebičů). Naši občané nakupovali toto zboží nejen v obchodním domě Družba, ale i v sovětských prodejnách v Mladé, byť areál byl oficiálně civilistům nepřístupný.

Doprava a spojení se světem

Existence významného vojenského objektu ovlivňovala i možnosti cestování milovických občanů a dopravní dostupnost Milovic. Již v květnu 1969 se občané dozvěděli, že osobní doprava na železniční trati z Lysé nad Labem do Milovic má být zrušena, protože Sovětská armáda požaduje plynulý přísun nákladních transportů. Okresní národní výbor v Nymburku o tomto opatření rozhodl 7. května 1969. Rada Místního národního výboru v Milovicích proti ukončení osobní civilní dopravy protestovala, protože pro místní občany by to znamenalo velkou újmu.¹²² Nakonec osobní železniční doprava v Milovicích zůstala zachována, nicméně v průběhu let s různými omezeními. Ze zdejšího nádraží odjížděl každodenně sovětský rychlík Družba na trase Milovice–Moskva. Jeho provoz byl zahájen již 17. května 1969, místních občanů se však netýkal.

V dopise milovického národního výboru adresovaném předsedovi vlády Lubomíru Štrougalovi na počátku roku 1970 patřila doprava vedle zásobování vodou k hlavním důvodům stížností. Počet vlakových a autobusových linek pro zdejší občany byl značně omezen. Z jedenácti vlakových spojů podle platného jízdního řádu z Milovic do Lysé nad Labem bylo zrušeno pět. Podobně tomu bylo s autobusovým spojením, kde byla rovněž zrušena polovina spojů. Autobusy jezdily ve špičkách přeplněné a o víkendech trvaly intervaly mezi spoji i přes čtyři hodiny.¹²³

Dopravu a přístupnost Milovic ovlivňovalo i omezení příjezdu a průjezdnosti obce pro soukromá vozidla. Před obcí byly v roce 1972 umístěny značky „Zákaz vjezdu všech vozidel“ s doplňující tabulkou „Dopravní obsluze vjezd povolen“. Bylo nutno nahlašovat předem návštěvy Milovic, pokud přijížděly autem, a vozidla směřující do obce zastavovaly kontroly. O odstranění omezujících značek se začalo jednat až v prosinci 1989.¹²⁴

V roce 1989 žádali obyvatelé Milovic o posílení železničního i autobusového spojení s Lysou nad Labem. Když se totiž přiblížily sovětské svátky nebo termín výplat v posádce, byly spoje plně obsazené sovětskými občany. Místní obyvatelé

122 *Tamtéž*, zápis ze schůze rady MNV v Milovicích 17.5.1969.

123 *VÚA-SA MO*, f. Zmocněnec vlády 1970, k. 391, inv. č. 1582, č. j. 159, ONV Nymburk, jednání, porady, zpráva z počátku roku 1970 adresovaná předsedovi federální vlády Lubomíru Štrougalovi.

124 *SOkA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, zápis z jednání rady MNV v Milovicích 28.12.1989.

běžně cestující do zaměstnání se pak do autobusů a vlaků nedostali a museli čekat na další spoj třeba i hodinu.¹²⁵

Vztahy domácích obyvatel se sovětskými vojáky a jejich rodinami

Vojáci Sovětské armády zůstávali v Československu většinou po dobu přibližně tří let. Část mužstva odjížděla a nová přijížděla každé jaro a podzim. Vojáci základní služby pobývali vesměs v kasárnách, kde je čekal tvrdý výcvik a práce. Do civilního prostoru se dostávali legálně v rámci plnění služebních povinností, tedy s dohledem vojáků z povolání, nebo při ojedinělých organizovaných akcích. Kromě toho ale také tajně a bez povolení.

Není zcela jasné, zda sovětské vojáky nelegálně opouštěli vymezený prostor od počátku svého pobytu, ale prokazatelně se to stalo běžným jevem v osmdesátých letech. V roce 1982 je doložena zmínka v diskusi na schůzi Místního národního výboru v Milovicích, že příslušníci sovětské posádky se dopouštějí polního pychu na cibuli, česneku a rybízových keřích. Diskutující občan žádal upozornit sovětské orgány, že sovětské vojáky chodí na ranní rozcvičky na milovické sídliště a přitom přeskakují ploty, česou na soukromých zahradách ještě nedozrálé ovoce a lámou větve.¹²⁶ V oblasti Milovic a Lysé nad Labem se sovětské vojáky základní služby v rozporu s předpisy volně pohybovali i v noční době a páchali přitom takzvanou drobnou kriminalitu. Kradli v sadech a zahrádkách, v lesích pytláčili, lovíli zvěř do ok a v rybnících chytali ryby bez povolení.¹²⁷ Toto chování by mohlo signalizovat i potíže v zásobování sovětských jednotek a nedostatek ovoce a zeleniny, které si pak vojáky opatrovali jinak. Tyto drobné incidenty byly asi tím hlavním, jak se občanů Milovic dotýkal život sovětských vojáků základní služby v kasárnách. Spíše než o soustavné obtíže šlo o trvajících nejistotu.

Jinak tomu bylo se sovětskými vojáky z povolání. Ti bydleli s rodinami většinou v nově budovaných panelácích v Mladé a později i v Božím Daru. Na milovickém sídlišti Na Balonce užívali 434 byty z celkem 550. Vojáky z povolání setrvali v Československu rovněž po omezenou dobu zhruba tří let a to se projevovalo na zjevně nízkém pocitu sounáležitosti s místním obyvatelstvem. Sovětské rodiny se při stěhování ze svých přechodných domovů nezajímaly o pořádek a technický stav opouštěných bytů, o čistotu sklepů a podobně. Ve stížnostech místních občanů se objevoval postřeh, že se nájemníci často mění, jsou v Milovicích krátce a nikdo je ani neinformuje, jaké jsou zdejší zvyklosti a jejich nájemnické povinnosti. Mnozí z nich jsou prý přesvědčeni, že úklid je zahrnut do nájmu jako součást služeb, za které platí.¹²⁸

125 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 16.2.1989.

126 *Tamtéž*, k. 65, záznam z plenárního zasedání MNV v Milovicích 22.7.1982.

127 *VÚA-SA MO*, f. Zmocněnec vlády 1984, č. j. 4004, Plnění smlouvy o dočasném pobytu za rok 1983, Zpráva o plnění MV [ministerstva vnitra] ČSR.

128 *SOKA Nymburk-Lysá nad Labem*, f. MNV Milovice, záznam z plenárního zasedání MNV v Milovicích 5.4.1979.

Místní národní výbor v Milovicích původně předpokládal, že poté co se odstěhují českoslovenští důstojníci ze sídliště Balonka, budou tamní byty ve vlastnictví ministerstva obrany postupně předávány do užívání občanům Milovic. Rada národního výboru na své schůzi 18. července 1969 již schválila pořadník prvních jednadvaceti žadatelů o byt. Na jednání 7. listopadu 1969 ale vzala na vědomí informaci, že předávání bytů vlastním obyvatelům je pozastaveno kvůli přidělování bytů příslušníkům sovětských vojsk. Tímto způsobem se mimo jiné pozměnila skladba obyvatel Milovic.¹²⁹

V nedatované informaci pro předsedu federální vlády Lubomíra Štrougala z počátku roku 1970 s názvem „Problémy v sídlišti Milovice“ se kritizuje nesplnění slibů a popisuje aktuální stav. Zásobování je špatné, mnoho zboží vykupují sověští vojáci. Hlavní problémy ale pociťují obyvatelé s dopravou a vodou, která teče málokdy, někdy ani v noci. Návrh na zlepšení v posledním bodu byl jednoduchý: omezit mytí bojové techniky pitnou vodou (!) alespoň na ráno a večer.¹³⁰

Zápis z plenární schůze milovického národního výboru z 26. února 1971 nepřímo ukazuje, jaké druhy potíží plynuly ze soužití se sovětskými občany na sídlišti Balonka. Poslanci požadovali, aby domovní správa vytvořila dvojjazyčné domovní řády. Podobně dvojjazyčné měly být vyhlášky o zákazu parkování na chodnicích a travnatých plochách a zákazu jízdy po chodnicích, ochraně veřejné zeleně a ovocných stromů a zákazu rozdělování ohňů mezi domy.¹³¹

Podobné potíže s různými obměnami se objevovaly i v dalších letech. Například na veřejném zasedání Místního národního výboru v Milovicích 3. října 1974 zaznívaly stížnosti na nepořádek v domech i jejich okolí či na poškozování zeleně sovětskými dětmi. Někdy se podařilo přimět sovětské nájemníky, aby šli na „subotnik“, při kterém se uklidily suterény a okolí domů. V některých bytovkách byla ale spolupráce s nimi špatná. Místní obyvatelé si také dlouhodobě stěžovali na rušení příjmu televizního signálu radioprovozem Sovětské armády.¹³²

Občané si stěžovali i na příslušníky Sboru národní bezpečnosti, protože prý porušování zákazů ze strany sovětských občanů nepostihovali a jejich napomenutí většinou k ničemu nevedlo. Náprava tak připadala v úvahu jen s pomocí sovětského velení. Poslanci národního výboru přitom apelovali na vlastní občany, aby udržovali pořádek a čistotu, protože do Milovic přijíždějí návštěvníci ze Sovětského svazu a je třeba, aby si odnesli co nejlepší dojem.¹³³ Jindy zase konstatovali: „Staráme se o sídliště se zvláštním určením a je nutno neustále jednat, protože příslušníci

129 *Tamtéž*, zápis ze schůze rady MNV v Milovicích 18.7.1969 a zápis z jednání rady 7.11.1969.

130 VÚA-VHA, f. Zmocněnec vlády 1970, č. j. 159, ONV Nymburk, jednání, porady, zpráva pro předsedu federální vlády Lubomíra Štrougala „Problémy v sídlišti Milovice“ z počátku roku 1970.

131 SOKA Nymburk-Lysá nad Labem, f. MNV Milovice, zápis z plenární schůze MNV v Milovicích 26.2.1971.

132 *Tamtéž*, zápis z plenární schůze MNV v Milovicích 3.10.1974.

133 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 22.2.1973.

Železniční přejezd rozdělující staré Milovice a vojenskou oblast Mladá v době odsunu sovětských vojsk počátkem devadesátých let (foto Jan Jindra, VHÚ)

Sovětské armády se stále střídají. My zde žijeme a je nutno, abychom byli řádnými hospodáři.¹³⁴

Podle zápisů z plenárních zasedání Místního národního výboru v Milovicích si občané stěžovali opakovaně na nepořádek, ničení společného majetku, bezohlednost, garážování a opravy soukromých aut sovětských občanů u domů včetně svařování, dokonce i v noci, na provoz sovětských aut bez státních poznávacích značek, nerespektování dopravních značek nebo odstavené vraky aut v ulicích. Ze sklepů byly divoké skládky odpadků. Ve vyšších poschodích často netekla voda nebo byla ucpaná kanalizace. Na druhé straně se plýtvalo teplou i studenou vodou, protože sovětští nájemníci se mnohdy nestarali o opravy vodovodních baterií. Také běžně neplatili poplatky za psy ani za televizi. Část stížností směřovala i na okresní bytový podnik. Ten neopravoval domy na sídlišti, protože prý neměl potřebný materiál nebo mu chyběly odborné síly.¹³⁵ Bytový fond tak byl v dezolátním stavu a do oprav se neinvestovalo. Sovětští nájemníci ještě přispívali ke škodám tím, že montovali svévolně na střechy různé televizní antény a na domy různá vedení.¹³⁶

Jak je ze zápisů z jednání Místního národního výboru v Milovicích zřejmé, problém spočíval i v celém systému socialistického hospodářství. Například čištění kanalizace měla na objednávku provést Středočeská krajská správa vodovodů a kanalizací.

134 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 10.6.1982.

135 *Tamtéž*, Kontrola plnění usnesení z III. plenárního zasedání [MNV v Milovicích], 31.5.1979.

136 *Tamtéž*, zápis z jednání rady MNV v Milovicích 5.7.1979.

Podnik ale neměl v příslušné době naftu pro vozidla. Národní výbor zase nevládně potřeboval zařízení. Pro opravy střech a komínů sháněl národní výbor dlouho dodavatele, protože jeho vlastní údržbářská četa na všechno nestačila. Kotelna na sídlišti sice byla rozbitá (do opravy bylo potřeba investovat několik milionů korun), ale brikety a uhlí se podle plánu vozily dál. Brikety se na dešti rozmočily a uhlí postupně zmizelo.¹³⁷

Charakteristickým, trvalým a velmi citelným projevem sovětské vojenské přítomnosti byl mimořádně silný hluk provozu nadzvukových letadel. Stížnosti na hluk letadel se bez výsledku řešily přes úřad zmocněnce vlády ČSSR pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk. Na zasedání milovického národního výboru 5. dubna 1979 byl přečten dopis úřadu zmocněnce se závěrem, že všechny „orgány“ soustavně pečují o zmírňování hlučnosti leteckého provozu, ale s ohledem na potřebu zajistit obranyschopnost země „nelze výskyt hlučnosti od provozu odložit“.¹³⁸ Marné stížnosti občanů na tento problém se průběžně objevují v zápisech z jednání milovického národního výboru, ale přitom v jeho takzvaných zdravotnických dokumentech o něm nebyla nikdy zmínka. Že se jednalo o trvalý a v podstatě neřešený problém, ukazuje záznam diskuse rady národního výboru ještě 17. srpna 1989. Diskutující občan Kraus uvedl, že 16. srpna se hluk působený přelety letadel v malých výškách vystupňoval do již neúnosného stavu. Poslanec Hamerník poznamenal, že kvůli hluku letadel přelétávajících v malých výškách téhož dne dlouho do nočních hodin jednala na milovickém národním výboru poslankyně Krajského národního výboru v Hradci Králové Plachá a slíbila četné stížnosti „ventilovat na vyšších místech“.¹³⁹

Zvláštní podmínky života v Milovicích nejspíš nepřispívaly k rozvoji obce. V listopadu 1971 se v Československu po sedmi letech konaly volby do všech stupňů zastupitelských sborů. Do Místního národního výboru v Milovicích bylo zvoleno pětatřicet poslanců, devět z nich se ale do září 1973 odstěhovalo. Obec ztrácela obyvatele, k nejrychlejšímu poklesu došlo hned na počátku sedmdesátých let. Od roku 1968 do prosince 1975 Milovicím ubylo 1800 obyvatel.¹⁴⁰ V září 1973 zde žilo 3300 obyvatel, z toho asi 1800 sovětských.¹⁴¹ Jen za rok 1973 se odtud vystěhovala asi stovka lidí.¹⁴² Později se úbytek zdejších obyvatel zpomalil. V listopadu 1989 měly Milovice 1209 obyvatel, takže se jejich počet snížil od roku 1973 „jen“ o tři sta osob.¹⁴³

Vliv koexistence se sovětskou posádkou na vývoj obce shrnuje otevřeně i analýza z konce roku 1975: „Obec Milovice nad Labem je zasazena v polabské dolině. Občané zde žijí v těsném sousedství příslušníků sovětské armády. Denně

137 *Tamtéž*.

138 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 5.4.1979.

139 *Tamtéž*, záznam ze zasedání rady MNV v Milovicích 17.8.1989.

140 *Tamtéž*, zápis z veřejného plenárního zasedání MNV v Milovicích 4.12.1975.

141 *Tamtéž*, Zpráva o plnění volebního programu a úkolech při rozvoji práce s mládeží v Milovicích, projednaná na plenárním zasedání MNV v Milovicích 6.9.1973.

142 *Tamtéž*, Hodnocení celoobecního závazku obce Milovice do 31.11.1973, projednané na plenárním zasedání MNV v Milovicích 6.9.1973.

143 *Tamtéž*, Zpráva pro plenární zasedání MNV v Milovicích 30.11.1989.

Sovětský voják v centru starých Milovic na přelomu osmdesátých a devadesátých let (foto Jan Jindra, VHÚ)

k nám přijíždějí zájezdy občanů z celé republiky. Stav obyvatel naší obce se začátkem roku 1976 snížil asi na 1400. Na druhé straně se zvyšuje věkový průměr našich občanů. Je to podmíněno tím, že se mladí stěhují do míst s výhodnějšími možnostmi v zaměstnání. Není tu pro ně dostatek pracovních příležitostí ani vyhovující doprava, zvláště pro zaměstnání s dvousměnným provozem. Nejméně aktivní léta obce a vzrůst počtu obyvatel byl[y] zde zaznamenán[y] v letech 1949–1968 vznikem nového sídliště Balonka. S tím souvisel i mohutný rozvoj ve školské a kulturní oblasti života obce. Rok 1968 se stal hraničním rokem, kdy se vlivem dislokace čs. armády odstěhovali občané, kteří tvořili společně se starou obcí jeden celek, který vytvářel bohatý kulturní život. S tím se dá dnešní stav jen těžko srovnat.¹⁴⁴

Na konci osmdesátých let Místní národní výbor v Milovicích řešil v podstatě stále stejné problémy jako před dvaceti lety. Přetrvávaly potíže s nedostatkem vody (ve večerních hodinách netekla obvykle ve vyšších patrech na sídlišti voda vůbec), s hlukem leteckého provozu, rušením televizního signálu nebo s porušováním dopravních předpisů, parkováním soukromých vozidel sovětských vojáků u domů, jejich soukromými opravami na veřejných prostranstvích. Lidé se sice častěji a důrazněji ozývali se stížnostmi a kritikou, jediným řešením bylo ale projednat

¹⁴⁴ *Tamtéž*, k. 138, rada MNV, plán kulturně-výchovné činnosti schválený plénem MNV v Milovicích 4.12.1975.

tyto záležitosti s velením sovětské posádky, což mělo jen omezený efekt. Novinkou byla alespoň přítomnost sovětského zástupce na jednáních národního výboru.¹⁴⁵

Oficiální styky milovických obyvatel se sovětskou posádkou

Obyvatelé Milovic se setkávali s příslušníky sovětské posádky na různých veřejných akcích, plánovaných na celý rok. Jejich garantem a hlavním realizátorem byl Okresní výbor Svazu československo-sovětského přátelství v Nymburku. Jednotný plán kulturně-výchovné činnosti na rok 1971 ukazuje charakteristickou strukturu významných mezníků „normalizačního“ roku, které měly v Milovicích vesměs specifické zabarvení. Hned v únoru to bylo výročí vzniku Sovětské armády, což mělo význam i vzhledem k aktuálnímu pobytu sovětských vojáků. Následovaly oslavy komunistického převzetí moci v únoru 1948, které s ním nebyly spojeny. V březnu byl pevnou součástí kalendáře Mezinárodní den žen, jehož oslav se účastnily i zástupkyně sovětských žen. V dubnu se slavilo výročí narození Vladimira Iljiče Lenina, které se bez sovětské účasti také neobešlo. Květen byl pak plný politicky důležitých akcí se sovětským akcentem. Po prvomájovém průvodu následovala oslava výročí Pražského povstání a osvobození Československa Sovětskou armádou. Poté v roce 1971 přišlo ještě padesáté výročí založení KSČ a na ně navazující čtrnáctý sjezd KSČ. Poprvé se také vzpomínalo výročí podpisu smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československem a Sovětským svazem z 6. května 1970. Na červen připadaly jen dva domácí svátky, Mezinárodní den dětí a výročí vyhlazení Lidic a Ležáků. V srpnu bylo výročí Slovenského národního povstání – a také výročí „internacionální pomoci“ pěti armád Varšavské smlouvy, které se však již během sedmdesátých let zcela přestalo připomínat. Ve spolupráci se sovětskou školou se měl zkraje září slavit začátek školního roku. Na 28. říjen připadaly v roce 1971 dokonce tři svátky: vznik Československa, Den znárodnění a vyhlášení federace. Listopad pak byl opět sovětský. Hlavním svátkem bylo výročí Velké říjnové socialistické revoluce, toho roku spojené s filmovým festivalem a tradičně též se začátkem Měsíce československo-sovětského přátelství.¹⁴⁶ U většiny uvedených svátků a oslav byla v Milovicích zajištěna asistence sovětských vojáků.

Oslavy probíhaly podle zavedeného scénáře. Například v roce 1979 předznamenala květnové dny již oslava 109. výročí Leninova narození 21. dubna, kdy byly položeny věnce k soše oslavence v areálu sovětské posádky v Mladé, s průvodem dětí, delegací Národní fronty a občanů. Čestnou stráž u pomníku stáli pionýři z místní školy a sovětské vojáky. Pionýři také recitovali (jednu báseň česky a jednu rusky), slavnostní projev přednesl předseda Místního výboru Národní fronty v Milovicích František Davídek. Akce se zúčastnilo 350 občanů a žáků z místní základní školy.

145 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 8.6.1989.

146 *Tamtéž*, zápis z plenárního zasedání MNV v Milovicích 26.2.1971, Jednotný plán kulturně-výchovné činnosti na rok 1971.

Prvomájová manifestace se konala tradičním způsobem a za doprovodu sovětské dechové hudby dirigenta kapitána Chačatura Avestisjana. Po skončení průvodu koncertoval orchestr do třinácti hodin v restauraci U Vojtěchů. Účast na manifestaci byla asi maximální – 950 osob, z toho 350 dětí a mladých lidí, a přišlo také hodně sovětských občanů. Oslavy třicátého čtvrtého výročí osvobození zahájilo 5. května pokládání věnců u památníku „Vítání sovětského vojáka“ před starou milovickou školou, kterého se zhostili členové místní pobočky Svazu československo-sovětského přátelství a zástupci sovětské posádkové správy. Sovětské děti v rámci slavnosti před památníkem skládaly pionýrský slib a přispěly i kulturním vystoupením. Také pěvecký kroužek pionýrů z milovické základní školy zazpíval několik písní. U památníku padlých z obou světových válek položili zástupci obce věnec jménem občanů, pionýr přednesl báseň a předseda místní organizace Svazu protifašistických bojovníků měl projev. Slavnost zakončila Internacionála a večer prošel obcí lampionový průvod dětí za doprovodu sovětské dechové hudby. Sedmého května uspořádal místní Sokol sportovní den s fotbalovými zápasy a opékáním uzenin u „mírového ohně“. V den výročí osvobození 9. května položili zástupci Národní fronty věnec u hrobu pěti rudoarmějců na vojenském hřbitově v prostoru sovětské posádky.¹⁴⁷

Velmi podobně – jak skladbou akcí, tak i jejich programem – probíhaly oslavy v Milovicích třeba roku 1983. Jen „mírový oheň“ vzplanul už 30. dubna (kdy se tradičně „pálily čarodějnice“) a na jednotlivé akce přišlo v průměru o desítky lidí méně. Na osobní pozvání pracovníků politického oddělení Střední skupiny sovětských vojsk se navíc 9. května 1983 milovičtí poslanci a další občané mohli zúčastnit vojenské přehlídky a sportovních a bojových her ve sportovním areálu vojenského tábora v Mladé. Pozvání využila asi stovka lidí. „Z přivítání, přijetí a péče, jaká byla věnována civilním delegacím ze strany pořadatelů, by si mnohý náš občan poopravil své názory a mínění na vážnost a upřímnost, s jakou politické oddělení SSKSV chápe naše požadavky a potřeby a za jak důležité považuje dobré a upřímné sousedské a občanské vztahy,“ pochvalovali si potom místní funkcionáři. Rada Místního národního výboru v Milovicích proto schválila 19. května text děkovného dopisu politickému oddělení Střední skupiny sovětských vojsk za důsledné a bezchybné zajištění a uspokojení všech vznesených požadavků na důstojný a slavnostní průběh celých májových oslav.¹⁴⁸

Naznačený formát oslav a s tím spojených oficiálních styků se Sovětskou armádou byl s menšími odchylkami zachovávan po celé „normalizační“ období. Tak vypadala československo-sovětská „družba“ v Milovicích. Její projevy se napojily na zavedený cyklický systém komunistických rituálů, v němž každý rok rytmižovala jednotlivá politická výročí a oslavy. Většinou se při nich kladly věnce u památníků a konaly se kulturně-politické večery s programem školní mládeže a za účasti sovětských vojáků jako účinkujících i diváků. „Družební“ akce do značné míry zajišťoval, organizoval

147 *Tamtéž*, zpráva pro plenární zasedání MNV v Milovicích 31.5.1979.

148 *Tamtéž*, Vyhodnocení splnění politickoorganizačního zabezpečení všech májových oslav a akcí v předvečer 1. máje 1983, předneseno na plenárním zasedání MNV v Milovicích 2.6.1983.

a hradil ze svých fondů Svaz československo-sovětského přátelství. Jakmile tento systém začal fungovat v „zajetých kolejích“, Místní národní výbor v Milovicích se otázkami „družby“ zabýval už jen formálně.

I v tomto rámci najdeme ovšem příklady přirozenějších a živějších styků mezi oběma komunitami v Milovicích. Od roku 1972 byly zahrnuty i děti sovětských rodičů do slavnostního „vítání nových občánků“ a zápisu dětí do pamětní knihy obce (v tomto roce se jich zapsalo sedm z jednadvaceti). Podílely se na tom místní organizace Českého svazu žen, Svazu československo-sovětského přátelství a Sbor pro občanské záležitosti. Svaz československo-sovětského přátelství v roce 1972 zajistil rovněž hromadnou návštěvu takzvané diorámy v Mladé za účasti stovky zájemců z řad milovických občanů a zorganizoval i „Ples SČSP“ s pozváním sovětských obyvatel Milovic.¹⁴⁹ Společné oslavy Mezinárodního dne dětí 1. června 1973 se soutěžením, lampionovým průvodem a táboračkem se zúčastnilo dvě stě českých a sto sovětských dětí.¹⁵⁰ Místní národní výbor v Milovicích udržoval styky s patronátním útvarem Sovětské armády. Sověští vojáci pomáhali obci technikou, podíleli se na budování chodníků, sázení stromů i úklidu na sídlišti. Sověští obyvatelé sídliště se stejně jako místní v roce 1972 zúčastnili brigády („národní směny“) při jarním úklidu.¹⁵¹

Závěrem

Reformní proces pražského jara 1968 se dotkl středočeské obce Milovice opožděně. Přesto zde měl zjevnou podporu, která se příliš nelišila od jiných srovnatelných míst. Srpnová vojenská intervence se ale v Milovicích projevila mimořádným způsobem. Z polské Legnice do vojenského prostoru Mladá v sousedství Milovic se totiž vzápětí přesunul velitelský štáb Spojených ozbrojených sil Varšavské smlouvy a součástí následujících politických ujednání se stalo předání celého vojenského areálu Sovětské armádě. V Mladé a sousedním Božím Daru se na dalších více než dvacet let usídlilo velení Střední skupiny sovětských vojsk spolu s nejméně pětinou jeho vojenské kapacity dislokované v Československu. Československá vojenská posádka, která zde byla dlouhodobě usazená a značně propojená s životem Milovic, se musela vystěhovat.

Ze strany politického vedení okresu Nymburk se během nastupující „normalizace“ ozývala kritika vůči pomalé adaptaci obyvatel Milovic na novou situaci. Obec se musela vyrovnávat s odlivem vlastních obyvatel i přítomností rodin sovětských důstojníků, které je nahrazovaly, a s koexistencí mohutné sovětské vojenské posádky. Ta s sebou přinášela velký nápor na zásobování, zdroje pitné vody a životní prostředí. Přes nucenou adaptaci milovických obyvatel se velké množství vzniklých

149 *Tamtéž*, Hodnocení celoobecního závazku obce Milovice n. L. za r. 1972, projednáno na plénním zasedání MNV v Milovicích 30.1.1972.

150 *Tamtéž*, Komplexní rozbor činnosti a hospodaření MNV Milovice za rok 1973.

151 *Tamtéž*, Hodnocení celoobecního závazku obce Milovice n. L. za r. 1972, projednáno na plénním zasedání MNV v Milovicích 30.1.1972.

Opuštěný symbol československo-sovětské „družby“ – Památník bitvy na Dukle z roku 1971 v Milovicích-Mladé na počátku devadesátých let (foto Jan Jindra, VHÚ)

problémů nepodařilo absorbovat. Po celé následující dvacetiletí se bez valných výsledků řešily komplikace v dopravě, rušení televizního signálu prostředky radiového spojení Sovětské armády, hluk intenzivního vojenského leteckého provozu, ale i chování střídajících se sovětských obyvatel na sídlišti Balonka.

Vojenská přítomnost způsobila také nesporné zhoršení bezpečnostní situace a zvýšení kriminality v obci. Vyskytlo se několik konkrétních případů ztrát na životech a poškození majetku vlivem přímé vojenské činnosti v samotných Milovicích. K nejistotě obyvatel přispívala trvalá drobná kriminalita a pocit ohrožení v důsledku nekontrolovatelného pohybu mužstva i případných zběhů Sovětské armády v širokém okolí. Obyvatelé také trpěli zesílenou izolovaností obce. Do Milovic se obtížně dostávali návštěvníci, místní lidé museli respektovat mnohá omezení pohybu. Kumulace pocitů izolace, ohrožení a nekomfortu vedla zřejmě k vylidňování obce, odkud odcházeli i kvalifikovaní odborníci. Na druhé straně se Milovice stávaly cílem organizovaných exkurzí s politickým obsahem i neorganizovaných návštěv občanů, kteří zde usilovali o výhodné legální i nelegální nákupy.

Již během roku 1970 se v Milovicích vytvořil ustálený systém oslav politických výročí za účasti sovětských vojáků, jehož hlavním garantem byl Svaz československo-sovětského přátelství. Rychle se přestala připomínat srpnová vojenská intervence v roce 1968, přítomnost sovětských jednotek byla považována za součást „normalizační“ reality. Projevy „družby“ se staly pravidelnou součástí oficiálních událostí v obci. Kromě toho vznikaly ale i neformální vztahy domácích obyvatel

se sovětskými vojáky a jejich rodinnými příslušníky, často za účelem výměny nebo nákupu nedostatkového zboží. Tyto vztahy se ale netěšily úřední podpoře, naopak bezpečnostní aparát stíhal majetkové trestné činy s nimi spojené, a také sledoval zájem občanů o sovětské vojáky a vojenskou techniku kvůli podezření z vyzvědačství.

Sovětská vojenská přítomnost měla bezesporu negativní vliv na kvalitu života původních usedlíků. Samosprávné i státní orgány se sice snažily o nápravu, ale pouze v omezeném rámci. Československé úřady předkládaly opakovaně požadavky na odstranění negativních důsledků pobytu Sovětské armády a na změnu chování jejích příslušníků, reálné nástroje či sankce k vymáhání nápravy ale tyto instituce neměly. Představitelům Sovětské armády však československá strana nikdy neplnění slibů a ignorování závazných rozhodnutí příslušných úřadů nevytkla. Jediným možným závěrem tak je konstatování, že pro Sovětskou armádu na československém území neplatila pravidla závazná pro ostatní subjekty. Přirozenému řešení konfliktů plynoucích ze vzájemného soužití samozřejmě bránilo citlivé politické pozadí rozmístění sovětských vojsk v Československu. Problémy a excesy, které měly primárně charakter porušení zákonných předpisů nebo prohřešků proti pravidlům občanského soužití a které by bylo možné za jiných okolností z větší části vyřešit, nabývaly politické dimenze. K tomu patřilo soustavné utajování, nemožnost veřejné kritiky a jednoznačné nadřazování státních a stranických zájmů nad zájmy soukromými a obecními. K neřešení potíží vedle omezených kompetencí příslušných úřadů a neochoty sovětské strany navíc přispívala zjevná nepružnost státní správy i ekonomického aparátu a nepříznivé výsledky státního hospodaření.

Zajímavějším poznatkem je zřejmě nezájem politických a státních orgánů o opravdové, blízké a neformální vztahy sovětských vojáků a jejich rodin s československým obyvatelstvem. Takzvané družební vztahy byly chápány především jako plnění naplánovaných a předem vymezených činností při oficiálních příležitostech. Důvodem pro nezájem o vzájemné skutečně lidské kontakty byla trvalá obava z nežádoucího ovlivňování sovětských vojáků místními civilisty či z hrozící špionáže ve prospěch západních zemí. K vytváření vzájemné důvěry a neformálních vztahů nepřispívala ani omezená lhůta pobytu rodin sovětských vojáků v Československu. Jejich příslušníci si během zhruba tří let zpravidla ani nemohli utvořit osobnější, citový poměr k novému prostředí, obci a místním obyvatelům. Snad tím lze alespoň částečně vysvětlit i bezohledné chování, lhostejnost k přírodním zdrojům a životnímu prostředí stejně jako neúctu k zavedeným pravidlům soužití, která si sovětská vojska neosvojili a často je ani neznali.

Na druhou stranu se projevy i některé pozoruhodné výhody, jež s sebou nesla přítomnost sovětské posádky. Po přechodném zhoršení na přelomu let 1968 a 1969 to bylo především pestřejší a pružnější zásobování prodejní sítě, ze kterého měli prospěch i českoslovenští občané. Místní obyvatelstvo uvítalo i možnost nakupovat z kradeného majetku Sovětské armády, zejména palivo a potraviny, nebo ze sovětského zboží, které příslušníci Sovětské armády dováželi díky bezcelnímu režimu do Československa.

Za celé období 1969 až 1989 se v Milovicích jen ojediněle objevily otevřené nebo anonymní protesty proti samotné dislokaci sovětských vojsk. Vedle toho ovšem

místní národní výbor zaznamenával stálé stížnosti obyvatel na různé problémy a nepříjemnosti v každodenním životě spjaté s aktivitami sovětské posádky. Po pádu komunistického režimu se o nich konečně mohla dovědět i širší veřejnost. V únoru 1990 publikoval pražský nezávislý časopis *Informační servis* dopis pod názvem „Problémy s Rudou armádou“, který s datem 26. prosince 1989 napsal milovický občan a rodák Jaroslav Čančík. V obsáhlém textu popsal problémy soužití se sovětskými vojáky, a to zcela ve shodě se zápisy z rad i plenárních schůzí Místního národního výboru v Milovicích i s archivními dokumenty Okresního výboru KSČ v Nymburku nebo s materiály vládního zmocněnce pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk. Závěrem si přál jak za sebe, tak za místní Občanské fórum odchod sovětských vojsk v době co nejkratší.¹⁵² Toto přání se mu splnilo v červnu 1991, kdy Československo opustil poslední sovětský voják.

Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 17-06744S „Česká společnost a Sovětská armáda 1968–1991“.

152 ČANČÍK, J.: Problémy s Rudou armádou: Dopis z Milovic. In: *Informační servis*, č. 47 (12.–19.2.1990), s. 14.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Místo „České cikánské rapsodie“ v politickém a historickém myšlení Jana Tesaře

Vítězslav Sommer

TESAŘ, Jan: *Česká cikánská rapsodie*. Sv. 1: *Vzpomínky Josefa Serinka*; TESAŘ, Jan: *Místo epilogu: Rozhovor s Josefem Ondrou; Dokumenty*; sv. 2: TESAŘ, Jan: *Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka*; sv. 3: *Mapy, tabulky, diagramy: Partyzáni na Vysočině*; TESAŘ, Jan: *Serinkovské inspirace*. Praha, Triáda 2016, 502 + 635 + 208 stran, ISBN 978-80-87256-86-2.

Edice pamětí partyzána Josefa Serinka (1900–1974) připravená Janem Tesařem získala od vydání v roce 2016 značný ohlas.¹ Jedním z důvodů tak široké recepce rozsáhlého třísvazkového díla je skutečnost, že kniha promlouvá hned k několika tématům, která jsou významná nejen pro historiky, ale rezonují také v mnohem širších kulturních a politických souvislostech. Na prvním místě je zcela aktuální otázka zastoupení Romů v příběhu českých, slovenských a československých dějin.

1 Text navazuje na autorovo starší pojednání o vývoji historického myšlení Jana Tesaře v 60. letech. Viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, s. 393–403.

Tesařova práce prostřednictvím konkrétního lidského osudu zkoumá místo marginalizovaných společenských skupin v odborných i populárních výkladech minulosti. Kniha tak činí na příkladu událostí spadajících do let nacistické okupace, jejímž výkladům nadále do značné míry dominují česky nacionálně vyhocené a nezřídka až etnocentrické pohledy na historickou realitu. *Česká cikánská rapsodie* je proto významným příspěvkem nejen k dějinám Romů v Československu a českých zemích, ale obecně k otevřené a kontroverzní otázce výstavby širších výkladových schémat soudobých dějin střední a východní Evropy.

Díky způsobu, jakým Tesař přistoupil k ediční přípravě Serinkových vzpomínek, kniha promlouvá k řadě dalších důležitých témat soudobé historiografie. Práce jednak kriticky reflektuje sám způsob vzniku pamětí, které byly zapsány Tesařem na základě Serinkových vyprávění. Historik v tomto případě vytvořil „svůj“ pramen, který konfrontoval s archivními materiály a dalšími vzpomínkami. Současně se pokusil také o kritické zhodnocení možností práce s paměťníky a obecně využívání vzpomínek pro poznání minulosti. Tesař navazuje na rozsáhlé a dnes zřídka připomínané projekty, které především v šedesátých letech usilovaly o systematický sběr pamětnických výpovědí, zejména k dějinám protifašistického odboje. *Česká cikánská rapsodie* proto zasahuje do zcela aktuálních debat o paměti a metodologii orálních dějin. Současně toto téma zasazuje do přehlížené domácí tradice práce s paměťníky v historiografickém výzkumu.

Kromě textu pamětí obsahuje kniha také obsáhlý ediční komentář, který zahrnuje celý více než šestisetstránkový druhý svazek *České cikánské rapsodie*. Vzniklo tak samostatné historiografické dílo, které Serinkovy vzpomínky nejen koriguje ve světle dalších pramenů a doplňuje o nové poznatky, ale rovněž je zasazuje do širšího kontextu dějin odboje a regionu. Tesař také v komentářích a dodatcích uvádí na scénu řadu dalších historických aktérů. V tomto ohledu je kniha završením jeho dlouholetého a po roce 1968 na delší dobu přerušeno studia dějin protektorátu a protifašistického odboje. V šedesátých letech byl Tesař předním československým odborníkem na tato témata, a je nutné dodat, že jeho badatelský přístup byl – nejen v dobovém kontextu – neobyčejně invenční. V případě *České cikánské rapsodie* však zvolil odlišný přístup než ve svých starších textech. V šedesátých letech se zaměřoval především na fungování okupačního režimu, zkoumal nacistickou strategii v protektorátu a empiricky mapoval činnost partyzánů na základě obecnějšího zájmu o historický fenomén partyzánské války.² Ve svých vrcholných textech z tohoto období se zaměřil na protektorátní politickou reprezentaci, kulturní elity a obecně

2 TESARĚ, Jan: Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. „protektorátě“, 1 a 2. In: *Historie a vojenství*, roč. 13, č. 2 a 3 (1964), s. 153–191 a 333–385; TÝŽ: K problému nacistické okupační politiky v Protektorátě v r. 1939. In: *Tamtéž*, roč. 18, č. 1 (1969), s. 40–85; TÝŽ: Partyzánské destrukce na železničních tratích ve východních Čechách a na západní Moravě. In: *Tamtéž*, roč. 8, č. 2 (1959), s. 209–244; TÝŽ: Kubánská teorie soudobé partyzánské války: Úvaha nad knihou Ernesta Guevary „Partyzánská válka“. In: *Tamtéž*, roč. 11, č. 6 (1962), s. 850–881.

českou společnost v prvních letech nacistické okupace.³ Tyto statě stály na pomezí politických a kulturních dějin a dějin politického myšlení. Kriticky zkoumaly „fiktivní autonomii“ raného protektorátu a značně ambivalentní politiku protektorátních elit. Tesař vycházel z rozsáhlého empirického výzkumu a promyšlené metodologie.⁴ Prostřednictvím svébytného autorského rukopisu zasadil raný protektorát do delšího kontextu dějin české politiky a českého myšlení o národní otázce, často s ohledem na zcela aktuální události roku 1968 a počínající „normalizace“. Edice Serinkových pamětí na starší práce navazuje, ale nahlíží na podobné otázky pohledem dějin psaných „zdola“, z perspektivy vyprávění romského partyzána, který přichází z okraje společnosti, aby se významně zapsal do historie partyzánského hnutí v protektorátu. Kolem Serinka postupně přibývají aktéři s různou osobní a politickou historií a různými představami o odboji a jeho směřování. Propojení autentických, neučesaných vzpomínek s rozsáhlým komentářem a dalšími doplňujícími materiály ústí v působivý celek, který na konkrétních osudech ukazuje složitost tématu protifašistického odboje – jeho rozpory, problémy a mnohdy osudová dilemata historických aktérů.

Historiografické dílo Jana Tesaře není do sebe obráceným badáním, které by bylo oddělené od politického a obecně společenského dění doby svého vzniku. Tesařovy historické práce často promlouvaly ke zcela aktuálním otázkám, stejně jako na druhé straně jeho politické psaní z pozic opozičního aktivisty po roce 1968 vycházelo z historiograficky zaměřené analýzy. Ať již máme na mysli politické statě z let 1968 až 1980 o „vytváření struktur občanské společnosti“, nedávno vydané v souboru *Co počít ve vlkově bříše*, nebo v emigraci napsaný *Mnichovský komplex*, vždy se jednalo o texty, jejichž hlavním cílem bylo otevřít diskusi o důležitých otázkách dotýkajících se nedávných dějin nebo bezprostřední současnosti.⁵ Polemickou tvář Tesařovy tvorby zastupuje v *České cikánské rapsodii* třetí svazek práce. Převážnou část jeho obsahu tvoří historický esej, jehož cílem není faktograficky vyčerpávající analýza role partyzánství v moderních dějinách Evropy a českých zemí, nýbrž polemické promyšlení souvislostí mezi konkrétní podobou partyzánství v Čechách, na Moravě a na Slovensku v době druhé světové války a mezi delšími tradicemi českého a slovenského politického myšlení a politické kultury. Třetí svazek práce tak zapadá do kontinuity Tesařova díla, k jehož ústředním motivům patří úvahy o roli národa, státu a státnosti v moderních českých dějinách. V rozsáhlém eseji nazvaném *Serinkovské inspirace* tuto perspektivu propojuje s hledáním odpovědi na otázku, kterou promyšlí nejspíše od konce šedesátých let: Jaké jsou možnosti odporu proti moderním diktaturám?

3 Aktuální vydání těchto textů v jednom souboru viz TÝŽ: *Traktát o „záchrane národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006.

4 Tesařovy metodologické texty viz TÝŽ: O metodě historického výzkumu veřejného mínění společnosti pod nacistickým režimem. In: *Historie a vojenství*, roč. 15, č. 1 (1966), s. 83–97; TÝŽ: K otázce pracovních postupů při historickém studiu veřejného mínění v době okupace. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 6 (1966), s. 1091–1125.

5 Poslední vydání *Mnichovského komplexu* srv. TÝŽ: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000 a 2014. Texty z období Tesařova angažmá v posrpnové opozici viz TÝŽ: *Co počít ve vlkově bříše: Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980*. Praha, Triáda 2018.

V *Serinkovských inspiracích* Tesař navazuje na své dřívější úvahy o vztahu mezi nacionalismem a státem, respektive o souvislosti mezi národní otázkou a určitou ideou státnosti. V šedesátých letech se Tesař mimo jiné věnoval zkoumání politické a sociální role Protektorátu Čechy a Morava jako zvláštního státního útvaru, který nebyl pouze důsledkem německé okupace, ale také pokračováním vývoje, jenž započal zhroutilím první republiky na podzim 1938. Vystoupil tehdy s kritikou dodnes často opakované teze o politice „záchrany národa“ a „menšího zla“, jak bylo často charakterizováno úsilí hlavního proudu české politické reprezentace během prvních let protektorátu. Tesař nejenže odmítl snahu učinit z Emila Háchy či Aloise Eliáše oběti vlastních dobrých úmyslů a zbavit je tak zodpovědnosti za jejich podíl na realizování nacistických záměrů na okupovaném území, ale na obecnější rovině otevřel otázku nesamozřejmosti existence národa. Tesař se ptal, zda má vůbec cenu zachraňovat národ, smyslem jehož existence by byla – sama jeho existence.⁶ Zdůraznil význam humanistické a socializující demokracie jako zakladatelské ideje první republiky, která dala státu a jeho národům jisté historické poslání. Jakmile oficiální politická reprezentace, a s ní také část společnosti, po Mnichovu odmítla tuto pokrokovou státní ideu a začala propojovat autoritářskou politiku s mantrou „záchrany národa“, nastal podle Tesaře obrat k „regresivnímu národnímu vědomí“ a zproblematizování celého českého národního projektu, jak se vyvíjel od éry národního obrození.⁷ Tato pro mnohé dodnes kontroverzní myšlenka rezonovala s vývojem v Československu po srpnu 1968. Tesař zasadil kritiku protektorátní politiky „menšího zla“ a „záchrany národa“ do kontextu zcela aktuálních událostí spojených s okupací země vojsky Varšavské smlouvy a s pozvolným nástupem takzvané normalizace. V textech z konce šedesátých let zdůrazňoval význam těch složek odboje, které od samého počátku odmítly protektorátní uspořádání, a tím pádem nesehrály roli (byť nechtěných) opor okupační politiky.⁸ Že se nejednalo pouze o akademické úvahy, dokládá Tesařovo zapojení do opozičních aktivit po srpnu 1968. Jeho politický aktivismus bezpochyby vycházel z dlouholetého promyšlení dějin české politiky v letech nacistické okupace.

Serinkovské inspirace s odstupem několika desetiletí tedy rozvíjejí některé motivy, jež lze označit za konstanty Tesařova historického a politického myšlení. Prvním z nich je vytrvalá kritika nacionálně úzkoprsého vnímání politické reality na straně českých politických elit. Dřívější odmítnutí politiky „menšího zla“ a „záchrany národa“ zde doplňuje kritika omezeného pojetí čechoslovakismu, především mezi vrcholnými představiteli západního vedení českého odboje. Tesař si klade otázku, proč ve strategii odboje i v protektorátní politické realitě hrálo partyzánsství jako forma ozbrojeného odboje tak omezenou roli. Odmítá tezi o nevhodnosti protektorátního území pro vedení partyzánské války a poukazuje na možnosti, které skýtalo

6 K tomu srv. záznam Tesařova vystoupení na debatě o „české otázce“ v únoru 1967 (viz Česká otázka ve 20. století. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, roč. 7, č. 3 (1967), s. 463–477).

7 Srv. např. TÝŽ: 15. březen v českých dějinách. In: *Dějiny a současnost*, roč. 11, č. 4 (1969), s. 1–4.

8 Jednalo se zejména o soubor esejů „Vlastenci a bojovníci“, který vycházel v roce 1969 na stránkách *Listů*. Souborné vydání viz TÝŽ: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000, s. 137–229.

využití Slovenska a jeho antifašistických sil pro ustavení partyzánského vojska, nebo alespoň pro dočasnou ochranu československého důstojnického sboru jako možného jádra budoucího ozbrojeného odboje. V tomto kontextu podrobuje kritice také předání československého armádního arzenálu nacistům po 15. březnu 1939. Důvod k tomu, proč nebylo využito těchto nabízejících se možností pro partyzánskou formu rezistence, spatřuje v omezené strategické představivosti československých politických a vojenských elit a v jejich zcela instrumentálním chápání čechoslovakismu. Tesař se projevuje jako vytrvalý stoupenec československé státní ideje, čímž navazuje také na své texty z počátku devadesátých let, v nichž jednoznačně vystupoval proti rozdělení Československa.⁹ Vedení českého odboje podle Tesaře hodilo Slovensko přes palubu, a tak v samém počátku světového konfliktu zavrhl také myšlenku partyzánské války. Když začaly na Slovensku a později také v protektorátu vznikat partyzánské skupiny, zejména londýnská odbojová reprezentace byla mentálně i strategicky zcela nepřipravená využít jejich možnosti. V tuto chvíli přišli na scénu mnohem zkušenější Sověti, kteří postupně získali kontrolu nad českými a slovenskými partyzánskými skupinami. Podle Tesaře se na sklonku války z převážné většiny partyzánských jednotek stala významná prosovětská síla v československé politice. Tesař používá příklady partyzánských jednotek nezávislých na sovětských štábech jako doklad nevyužitých – nejen vojenskostrategických, ale obecně politických – možností, které partyzánství nabízelo.

Zde Tesař znovu promýšlí druhé ze svých klíčových témat, které úzce souvisí s kritikou české politické reprezentace. Jedná se o otázku interakce mezi politickými elitami a společností. V této činnosti podle Tesaře česká politika opakovaně selhává – v roce 1939, v průběhu války, po roce 1945, v roce 1968 i během následujících dvaceti let „normalizace“. V celku Tesařova díla na kritiku politické reprezentace po roce 1938, protektorátní i exilové, logicky navazuje kritika hroutcího se reformního křídla Komunistické strany Československa po srpnu 1968 a pozdější kritika směřování Charty 77. Ve všech případech Tesař konstatuje nedostatek politické představivosti a současně snahy či odvahy propojit činnost nejvyšších politických kruhů se silami nacházejícími se mimo bezprostřední kontrolu politických elit. Londýnský exil odmítne možnosti, které by geograficky i politicky nabízelo Slovensko, a projeví naprostou strategickou slepotu vůči myšlence partyzánské války. Reformní komunisté ve vedení KSČ po srpnu 1968 rezignují na spolupráci s politickými silami, které se pokoušejí organizovat účinný odpor proti formující se „konsolidaci“ (radikální reformisté, studenti, odboráři). Poněkud odlišný je případ Charty 77, která nedisponuje reálnou politickou mocí ani nemá „po ruce“ politické aktéry, s nimiž by se mohla spojit, avšak podle Tesaře nerozvine organizátorskou činnost, která by vedla k obnově politické veřejnosti jako širší společenské základny opozice proti posrpnové diktatuře. Po roce 1989 pak nová česká politická reprezentace opět rezignuje na Slovensko a definitivně ukončí historii československého státu, který Tesař nechápe pouze jako

9 Vybrané texty z počátku 90. let viz TÝŽ: *Sme autentická dědičia*. Bratislava, Stála konferencia slovenskej inteligencie Slovakia Plus 1995.

soubor institucí vládnoucích určitému území, ale zejména jako zhmotnění jistých pokrokových idejí, jež stály u vzniku státu v roce 1918.

V historickém eseji, který doprovází edici Serinkových vzpomínek, Tesař znovu diskutuje tezi, že možnost účinné politiky, zejména v případě zlomových historických momentů nebo v rámci rezistence vůči okupační moci či zahraniční agresi, je vždy podmíněna spoluprací strategicky bystrých a politicky velkoryse myslících elit se spontánním aktivismem širších společenských vrstev. Ačkoliv Tesař nikdy nešetřil obdivem k revolucionářům, zakonspirovaným aktivistům, partyzánům nebo neúnavným organizátorům ilegálních aktivit usilujících o subverzi různých forem autoritářské moci, současně vždy kladl důraz na roli elitních politických aktérů, kteří obvykle disponují státním aparátem, ozbrojenými složkami a velmi často také reálnou politickou autoritou. Konfrontace příběhu věčného outsidera Serinka, který v klíčových okamžicích projevils nejen odvahu a odhodlání, ale také politický důvtip, s důraznou kritikou opakovaných selhání českých politických elit a obecně české politické kultury jasně ukazuje, kde Tesař nachází jeden ze základních problémů české a československé politiky ve dvacátém století. Nepracuje se zjednodušenou dichotomií, která by idealizovanou lidovou politiku stavěla do ostrého kontrastu vůči působení zkorumpovaných či neschopných vrcholných politiků. Doplněním Serinkova příběhu o další z kritických komentářů k dějinám české politiky se Jan Tesař snaží ukázat, že přehlížení potenciálu, který nabízí politika „zdola“ a nekonvenční politická akce, respektive rezignace na pokus o organizaci takové politiky v dobách, kdy by byla nejvíce potřeba, může mít dlouhodobé a dle jeho přesvědčení jednoznačně negativní důsledky pro politický život dané společnosti.

Diskuse

Jan Tesař a výzkum partyzánského hnutí v protektorátu

Několik úvah k trilogii „Česká cikánská rapsodie“

Vladimír Černý

Nacistická okupace v letech 1939 až 1945 patří k těm obdobím moderních českých dějin, jimž zdejší historická obec dlouhodobě věnuje značnou pozornost. Především v posledních letech můžeme pozorovat zřetelný nárůst zájmu o tuto problematiku, jelikož se objevila řada projektů různého zaměření i kvality mapujících dílčí úseky a vybrané problémy protektorátní historie. Vydávají se edice dokumentů stejně jako biografie některých významných osobností. Vycházejí také publikace věnované působení jednotlivých rezistenčních organizací. Pozoruhodné a v mnoha ohledech ojedinělé místo mezi odbornou produkcí z posledních let zaujímá trilogie Jana Tesaře *Česká cikánská rapsodie*.¹ Autor zde originálním způsobem zpracoval nevšední životní příběh romského odbojáře Josefa Serinka (1900–1974), jenž byl roku 1942 uvězněn v neblaze proslulém táboře v Letech u Písku. Podařilo se mu však odtud uprchnout, i když svou rodinu musel v táboře zanechat. Poté našel útočiště v lesích a unikl pronásledování ze strany nacistických

1 TESAŘ, Jan: *Česká cikánská rapsodie*. Sv. 1: *Vzpomínky Josefa Serinka*; TESAŘ, Jan: *Místo epilogu: Rozhovor s Josefem Ondrou; Dokumenty*; sv. 2: TESAŘ, Jan: *Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka*; sv. 3: *Mapy, tabulky, diagramy: Partyzáni na Vysočině*; TESAŘ, Jan: *Serinkovské inspirace*. Praha, Triáda 2016, 502 + 635 + 208 stran, ISBN 978-80-87256-86-2.

i protektorátních bezpečnostních složek, aby se posléze zapojil do rezistenčních aktivit místního obyvatelstva v oblasti Českomoravské vrchoviny. Serinek zde vytvořil partyzánskou skupinu, rekrutovanou převážně ze sovětských vojáků, kteří uprchli ze zajateckých táborů. Tato skupina je z literatury známá pod názvem Čapajev. Právě příslušníci Serinkova oddílu pak 26. října 1944 provedli pomstu na skupině protektorátních četníků ze stanice v Příbyslavi, kteří tři týdny předtím zastřelili v nedaleké obci Hřiště vojenského velitele odbojové organizace Rada tří divizního generála Vojtěcha Lužu a jeho pobočníka poručíka Josefa Koreše. Válku Serinek ukončil jako spolupracovník partyzánského oddílu Dr. Miroslav Tyrš, v jehož řadách se zúčastnil bojů s německými jednotkami. Nacistickou okupaci přežil, ovšem později se dozvěděl, že celá jeho rodina zahynula v Letech a v Osvětimi. Přesto však nezahořknul, podruhé se oženil a ve Svitavách provozoval hospodu, nazvanou příznačně U Černého partyzána.

Chceme-li pokud možno objektivně hodnotit Tesařovu obsáhlou trilogii, je třeba nejprve stručně zrekapitulovat dosavadní stav výzkumu partyzánského odboje v českých zemích za druhé světové války. Již od prvních let po skončení okupace vycházelo množství publikací vesměs nekriticky glorifikujících tento odboj jakožto součást komunistických rezistenčních aktivit. Z tohoto důvodu se také začal používat termín „partyzánské hnutí“, lépe vyhovující požadavkům tehdejší režimní propagandy. Tento trend potom pokračoval a dosáhl vrcholu v letech padesátých. Teprve na jejich sklonku začal být fenomén partyzánského odboje v českých zemích zpracováván poněkud serióznějším způsobem. V tomto období vznikly první obsáhlé studie, jejichž autoři se na základě tehdy dostupných archivních materiálů pokusili pořídit soupis veškerých partyzánských destrukcí na železničních tratích v protektorátu. Jedním z těchto autorů byl právě Jan Tesař.² Roku 1961 pak vychází první kolektivní dílo československých historiků pod vedením Antonína Benčíka, jež se pokusilo komplexně zachytit partyzánský odboj v českých zemích a na Slovensku. V seznamu autorů ani v tomto případě

Josef Serinek (1900–1974) krátce po druhé světové válce (foto archiv rodiny Josefa Serinka)

2 Viz TÝŽ: Partyzánské destrukce na železnicích ve východních Čechách a na západní Moravě. In: *Historie a vojenství*, roč. 8, č. 2 (1959), s. 209–255; KURAL, Václav: Partyzánské destrukční akce proti železniční dopravě na střední a východní Moravě a v západní polovině Čech. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 629–675.

nechybělo Tesařovo jméno.³ Jak je řečeno v úvodu, autoři přistoupili ke zpracování problematiky především proto, že „byli postaveni před skutečnost, že ... nemáme žádné souhrnné zpracování dějin našeho partyzánského hnutí, které by mohlo odpovědět na požadavky propagandy“.⁴ Pokud to měl být hlavní úkol celého díla, nemohlo se ovšem jednat o práci objektivní. Kniha je opravdu poplatná tehdejšímu přístupům marxistické historiografie a také z metodologického hlediska je možné jí ledacos vytknout. Přesto se stala základem a osnovou, jež byla v následujících letech přebírána mnoha dalšími autory a měněna jenom v detailech. Obsahuje též množství faktografických omylů a chyby se mimoto objevují i u jmen některých příslušníků partyzánských skupin. Všudy přítomná je také kritika „buržoazního odboje“, jenž je stavěn do protikladu k pozitivně hodnocenému odboji komunistickému.

V období určitého uvolnění politických poměrů během šedesátých let sehrál důležitou úlohu Československý výbor pro dějiny protifašistického odboje, který seskupil mnoho historiků a usiloval o zpracování trilogie, jež se měla stát prvním syntetickým pohledem na celé období nacistické okupace. Vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968 a následné období takzvané normalizace však veškeré tyto plány znemožnily. Z prací publikovaných v šedesátých letech si zaslouží pozornost například rozsáhlá studie Jiřího Radimského pokoušející se postihnout partyzánské akce na Moravě v chronologické posloupnosti.⁵ V tomto případě bylo poprvé ve velké míře využito i pramenů pocházejících z činnosti nacistických protipartyzánských bezpečnostních složek, avšak práce není bezchybná a vzhledem ke zvolené metodě jsou jednotlivé akce popsány pouze heslovitě. Přesto se jedná o přínosné dílo, které dodnes neztratilo svou hodnotu. Lze je také využít při konečném bilancování partyzánských aktivit na území Moravy.

Během sedmdesátých let byla publikována řada dalších prací zaměřených na partyzánský odboj, ty jsou však vesměs poznamenány komunistickou ideologií, obsahují četné nesrovnalosti a zkreslené informace.⁶ Daný trend pokračoval také v následujícím desetiletí, kdy například vyšla monografie Afrikana A. Stěhina o partyzánském

3 BENČÍK, Antonín a kol.: *Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války*. Praha, Naše vojsko 1961.

4 *Tamtéž*, s. 7.

5 RADIMSKÝ, Jiří: Chronologie partyzánských a jiných bojových akcí na Moravě 1943–1945. In: *Sborník archivních prací*, roč. 15, č. 1 (1965), s. 3–172.

6 Viz např. GLOSER, Jaroslav: *Partyzánské hnutí na Svitavsku*. Svitavy, Okresní výbor Svazu družstevníků rolníků 1975; RIEDLOVÁ, Marie – NÁDVORNÍK, Miroslav: *Místopis odboje a osvobození Severomoravského kraje*. Olomouc, Státní vědecká knihovna 1975; PECHA, Adolf – GLOSER, Jaroslav – ADÁMEK, Oldřich: *Činnost partyzánské skupiny Jermak – Kružilin na Moravskotřebovsku*. Svitavy, Okresní výbor Svazu protifašistických bojovníků 1975; PŘIKRYL, Josef: *1. čs. partyzánská brigáda Jana Žižky (srpen–listopad 1944)*. Ostrava, Profil 1976; MAREK, Josef: *Partyzánské hnutí na Prostějovsku*. Prostějov, Dům politické výchovy OV KSČ 1976; JOŽÁK, Jiří: *Památná místa protifašistického boje Severomoravského kraje*. Praha, Naše vojsko 1978; ŽAMPACH, Vojtěch: *Partyzánské portréty*. Brno, Blok 1980.

oddíle Jermak.⁷ Tato práce byla v originále publikována roku 1978 v Kyjevě a patří vůbec k tomu nejhorsšímu, co lze v početném seznamu literatury o partyzánském odboji nalézt. Autor totiž zcela ignoroval historická fakta a předložil čtenáři takové pojetí činnosti skupiny Jermak, které by odpovídalo chápání úlohy komunistické strany a Sovětského svazu v „boji za svobodu“. Český překlad byl navíc oproti originálu výrazně upraven, tak aby splňoval představy tehdejší vládnoucí československé garnitury. Byly z něj vynechány rozsáhlé pasáže, obsahující mimo jiné pozitivní hodnocení Josefa Serinka, který pochopitelně nevyhovoval oficiálnímu obrazu komunistického partyzána. Mnoho přímých účastníků odboje označilo text knihy za nejhrušší falzifikaci dějin.⁸ O čtyři roky později se pokusili popsat historii partyzánského hnutí v Československu Jan Gebhart s Jánem Šimovčekom. Téma hodlali zpracovat na základě nových poznatků historiků, především z regionální problematiky. Zůstali však u původní konstrukce partyzánského hnutí, známé z předchozích let, a s ní samozřejmě převzali i zastaralou koncepci a terminologii. I když byla tato syntéza v mnoha detailech přesnější než citované kolektivní dílo o partyzánech z roku 1961, také zde jsou četné údaje zkreslené či mylné.⁹

Druhá polovina osmdesátých let však přinesla i práce, jež lze označit za víceméně objektivní a dodnes přínosné. Mezi ně patří především monografie Oldřicha Sládka o činnosti nacistické Tajné státní policie (*Geheime Staatspolizei – gestapo*) v českých zemích.¹⁰ Autor pracoval jak s materiály pocházejícími z činnosti nacistických okupačních úřadů a bezpečnostních složek, tak i s poválečnými vyšetřovacími spisy příslušníků gestapa z mimořádných lidových soudů v Praze, Plzni, Klatovech, Hradci Králové, Brně, Olomouci, Uherském Hradišti a Ostravě. Mimoto využil odbornou literaturu publikovanou ve Spolkové republice Německo a v Rakousku. Pozitivně lze hodnotit také některé monografie Zdeňka Jelínka věnované činnosti jednotlivých partyzánských skupin.¹¹ K literatuře o partyzánském odboji vydané do roku 1989 však lze obecně říci, že až na některé výše uvedené výjimky se jedná o zdroje značně nevěrohodné, zaměřené spíše na politické a propagandistické cíle než na snahu podat objektivní popis a analýzu historických událostí.

7 STĚNIN, Afrikan Alexejevič: *Jermak na Moravě*. Praha, Naše vojsko 1983.

8 Jak se lakonicky vyjádřil jeden z odbojářů, o nichž se v knize píše, František Klouda z Moravské Třebové v nedatovaném dopise Františku Čípkovi: „Autor udělal skoro ze všech domácích odbojářů komunisty.“ Viz *Moravské zemské muzeum* (Brno), Historické oddělení, fond (f.) Sbírkový inventurní číslo (inv. č.) S 16243–16254, korespondence Františka Čípka s Františkem Kloudou. Klouda v těchto dopisech vyvrací Stěninovy omyly jeden po druhém.

9 GEBHART, Jan – ŠIMOVČEK, Ján: *Partyzáni v Československu 1941–1945*. Praha – Bratislava, Naše vojsko – Pravda 1984.

10 SLÁDEK, Oldřich: *Zločinná role gestapa: Nacistická bezpečnostní policie v českých zemích 1938–1945*. Praha, Naše vojsko 1986.

11 Viz zejména KAMENÍK, Václav – JELÍNEK, Zdeněk: *Noční výsadek: Historie partyzánské oddílu Dr. Miroslav Tyrš*. České Budějovice, Jihočeské nakladatelství 1986; JELÍNEK, Zdeněk: *Partyzánský oddíl zvláštního určení Zarevo*. Kolín, Okresní výbor Československého svazu protifašistických bojovníků – Regionální muzeum v Kolíně 1988; TÝŽ: *Leškovice: Z historie partyzánské brigády Mistra Jana Husa*. Havlíčkův Brod, Okresní vlastivědné muzeum – Státní okresní archiv Havlíčkův Brod 1994.

Po roce 1989 se otevřela cesta k všestrannému zkoumání a posouzení období let 1938 až 1945 z mnoha různých pohledů. Postupně vyšla řada kvalitních publikací zabývajících se touto problematikou, ať už to byly pokusy o celkovou syntézu, či monografie věnované určitým dílčím problémům.¹² Ovšem samotné partyzánské skupiny a jejich úloha v domácím odboji, stejně jako snahy nacistického bezpečnostního aparátu tuto formu rezistence potlačit, dosud stály poněkud stranou zájmu. Zvláště pokusy o zhodnocení událostí v Protektorátu Čechy a Morava v posledním roce druhé světové války zatím nebyly příliš početné. Literatura k historii protektorátu se po roce 1989 věnovala především událostem 17. listopadu 1939, odbojovým organizacím vyvíjejícím činnost v první fázi okupace, a zejména období heydrichiády a tehdejších nacistickým represáliím.¹³ Partyzánský odboj byl popisován spíše okrajově, většinou jako součást rozsáhlejších prací. Zmínit je v této souvislosti třeba další monografii Oldřicha Sládka, tentokrát přímo věnovanou nacistickému protipartyzánskému aparátu.¹⁴ Přinesla řadu poznatků a opírala se o poměrně rozsáhlý soubor pramenů, zejména o dochované materiály z agendy protipartyzánských oddílů a o poválečné spisy vzešlé z vyšetřování československých bezpečnostních orgánů. Sládkova kniha sice také místy obsahuje drobnější nesrovnalosti či nepřesnosti, je však velmi cenná a co do významu nezastupitelná. Představuje totiž dosud jediný pokus o souhrnný rozbor protipartyzánské činnosti nacistů na území protektorátu.

Absence závažnějších pokusů o objektivní posouzení partyzánské odboje mohla být jednou z příčin až přílišné pozornosti, kterou si zejména v devadesátých letech získaly některé publikace autorů postrádajících odborné vzdělání v oblasti historických věd. Jestliže byl partyzánský odboj až do roku 1989 nekriticky glorifikován, nyní se objevil zcela opačný trend, kdy autoři bez řádné znalosti problematiky a využití dostupných relevantních pramenů posuzovali tento odboj veskrze negativně. Vyzdvihovali přitom zejména jeho temné stránky v podobě alkoholismu partyzánských velitelů či vražd a krádeží, jichž se příslušníci některých oddílů v letech 1944 a 1945 dopustili. Tyto publikace se přitom v mnoha případech opíraly o pouhé dohady a události, které jsou v nich předmětem líčení, nelze na základě studia archivních pramenů nijak doložit. Občas se můžeme setkat i s vyloženou fabulací autorů, kteří ve snaze vytěžit za každou cenu senzaci

12 Viz zejména BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 2000; GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 15a, 15b: *1938–1945*. Praha – Litomyšl, Paseka 2006 a 2007.

13 Za všechny zde uvedme alespoň obsáhlou edici dokumentů věnovanou atentátu na Heydricha a období nacistického teroru za tzv. druhého stanného práva: ŠUSTEK, Vojtěch (ed.): *Atentát na Reinharda Heydricha a druhé stanné právo na území tzv. protektorátu Čechy a Morava*, sv. 1 a 2. Praha, Archiv hlavního města Prahy – Scriptorium 2012 a 2014.

14 SLÁDEK, Oldřich: *Ve znamení smrtihlava: Nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945*. Praha, Naše vojsko 1991.

ignorovali základní historická fakta nebo si obsah dobových dokumentů upravovali takovým způsobem, aby odpovídal jejich předem vytyčené linii.¹⁵

S nástupem jednadvacátého století výzkum českých dějin v letech 1939 až 1945 pokračoval a objevily se různé monografie či obsáhlejší studie věnované jednotlivým partyzánským skupinám.¹⁶ Problematiku partyzánského odboje a nacistického bezpečnostního aparátu si také v rámci svých kvalifikačních prací z oboru historie vybrali někteří vysokoškolští studenti, zejména z Masarykovy univerzity v Brně či Univerzity Palackého v Olomouci. Lze si jen přát, aby tento trend do budoucna pokračoval.

Jak do souboru rozsáhlé knižní produkce o domácím protinacistickém odboji zapadá trilogie Jana Tesaře? Především je třeba konstatovat, že se jedná o první obsáhlou práci věnovanou některému z odbojářů romského původu. Samotná perzekuce romského obyvatelstva v protektorátu (zejména v souvislosti s existencí táborů v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu) již byla historiky zpracována důkladně. Zde je třeba zmínit především práce bohužel již zesnulého profesora Masarykovy univerzity Ctibora Nečase, který se dané problematice dlouhodobě věnoval a jehož práce na tomto poli získala mezinárodní věhlas.¹⁷ Biografie osobností romského původu spjatých s druhou světovou válkou však dodnes postrádáme a pouze Muzeum romské kultury v Brně vydalo publikaci obsahující životní osudy české Romky Karolíny Kozákové, rozené Růžičkové, a moravské Romky Eleny Machálkové, rozené Holomkové.¹⁸ Oběma ženám se podařilo přežít romský holokaust díky štěstí a také obětavosti příbuzných. Tesařova trilogie je však unikátní zejména z toho důvodu, že poprvé představuje aktivního účastníka protinacistického odboje z řad Romů, a v tom také spočívá její hlavní přínos.

Práce je tematicky rozčleněna do tří částí, které na sebe plynule navazují. První svazek o rozsahu 502 strany obsahuje samotné vzpomínky Josefa Serinka, tak jak je Tesař osobně zaznamenal během osmnácti sezení již v letech 1963 a 1964. Těmto vzpomínkám pak postupně dal písemnou podobu a doplnil je vzpomínkami kováře Josefa Ondry, jehož získal pro rezistenční činnost právě Serinek. Tato část prvního dílu je vlastně nejstarší, protože Ondrovy vzpomínky zaznamenal

15 Z prací tohoto druhu viz zejména POSPÍŠIL, Jaroslav: *Hyeny*. Vizovice, Lípa 1996; NEBOJSA, Bořivoj: *Jak to bylo s partyzány*. Tišnov, Sursum 1998; STRÖBINGER, Rudolf: *Rudá zrada: Archivy odhalují pravdu o partyzánském hnutí*. Olomouc, Votobia 1998.

16 Viz např. ČERNÝ, Vladimír: Partyzánský oddíl Olga: Krvavá cesta jedné odbojové skupiny. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 31–81; LYSÁK, Jiří: *Z dějin Partyzánské družiny Josefa Hybeše*. Třebíč, Akcent 2011; HROŠOVÁ, Marie: *Na každém kroku boj: Historie 1. československé partyzánské brigády Jana Žižky (srpen 1944 – květen 1945)*. Vsetín, Český svaz bojovníků za svobodu – Historická skupina 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky 2012; DITRYCH, Břetislav: *Proč Javoříčko? Svědectví neznámých dokumentů z archivu Státní bezpečnosti*. Štítý, Veduta 2015.

17 Jedná se zejména o tyto publikace: NEČAS, Ctibor (ed.): *Nemůžeme zapomenout / Naši bisteras: Nucená táborová koncentrace ve vyprávění romských pamětníků*. Olomouc, Univerzita Palackého 1994; TÝŽ: *Andr' oda taboris: Tragédie cikánských táborů v Letech a v Hodoníně*. Brno, Masarykova univerzita 1995; TÝŽ: *Holocaust českých Romů*. Praha, Prostor 1999.

18 HORVÁTHOVÁ, Jana (ed.): *Memoáry romských žen*. Brno, Muzeum romské kultury 2004.

Tesař v obci Krásné na magnetofon již v únoru 1959. První díl je mimoto vybaven podrobnými biografickými medailonky osob zmíněných v textu. Serinkův životní příběh byl skutečně strhující a díky Tesařovi zde plasticky vyvstávají před očima všechny jeho důležité momenty. Svérázný styl vypravování přitom dodává textu autenticitu a umožňuje čtenáři hlouběji se ponořit do myšlenkového světa tohoto odbojáře.

Na první svazek pak koncepčně navazuje druhý díl, obsahující Tesařovy kritické komentáře a podrobný rozbor Serinkových vzpomínek. Tento svazek představuje se svými 635 stranami nejobsáhlejší část celé trilogie, a je třeba říci, že Tesařovy postřehy jsou v mnoha ohledech originální a mění zažitě představy o protinacistickém odboji. Tak jako každé vzpomínky nějaké historické osobnosti, i ty Serinkovy totiž obsahují řadu nesrovnalostí či omylů. Některé z nich padají na vrub skutečnosti, že své vypravování poskytl s odstupem dvaceti let od popisovaných událostí a lidská paměť je samozřejmě ošidná. Vypravěč tak občas zaměnil některé osoby, s nimiž přišel během své odbojové činnosti do styku, často chyboval v dataci jednotlivých událostí a podobně. V jiných případech pak prostě jenom neznal souvislosti, což se týkalo třeba přesného období působení nacistických protipartyzánských jednotek v konkrétních lokalitách na pomezí Čech a Moravy. Toto vše se Tesař na stránkách druhého dílu snažil uvést na pravou míru, a je skutečně pozoruhodné, jakými detaily se přitom zabývá. Jako příklad lze uvést úvahy o tom, odkud znal Serinek jméno osady Netín, která sloužila jako základna desantu Calcium, vyslaného do protektorátu z Velké Británie počátkem dubna 1944. Během zásahu gestapa 23. června 1944 byl v Netíně zastřelen velitel tohoto desantu podporučík JUDr. Jaroslav Odstrčil, avšak Serinek sám v tomto místě zřejmě nikdy nepůsobil (sv. 2, s. 151 n.). Mnoho prostoru Tesař také věnoval pokusům o přesné datování událostí a rekonstrukci pohybů významných odbojářů v terénu s přesným umístěním jejich působení. Vynikající je rovněž analýza a detaily k činnosti oddílů Čapajev a Jermak.

Na druhé straně však některé pasáže druhého dílu působí na čtenáře znalého problematiky poněkud rozpačitě. Tesař se jednak místy nedovedl zbavit terminologie marxistické historiografie, tak jak byla užívána ve výše citované práci *Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války* z roku 1961. Zmínit lze například termíny „západní skupina Calcium“ (s. 235) nebo „Rudolf Procházka, emisar z Moskvy“ (s. 240). Po obsahové stránce pak ve druhém dílu najdeme určitá sporná místa. Poněkud nejasná je Tesařovi například struktura a činnost takzvané volavčí sítě, kterou z konfidentů vytvořila řídicí úřadovna brněnského gestapa. Nacistický bezpečnostní aparát považoval vytvoření sítě spolupracovníků z řad domácího obyvatelstva protektorátu za záležitost prvořadé důležitosti, protože bez konfidentů by prakticky nebylo možné shromažďovat informace o situaci uvnitř českých odbojových organizací. Většina významných konfidentů se rekrutovala z řad zatčených odbojářů, kteří byli ke spolupráci přinuceni pod nátlakem. Samotná volavčí síť vznikla u brněnské řídicí úřadovny na přelomu let 1941 a 1942 a její jádro tvořili zadrženi příslušníci odbojové organizace

Obrana národa Viktor Ryšánek, Stanislav Jizera a Karel Paprskář.¹⁹ Po zatčení byli během svého vyšetřování vystaveni nátlaku ze strany příslušníků gestapa a nakonec souhlasili se spoluprací. Všichni tři následně vyvíjeli velmi intenzivní konfidentskou činnost a v režii zpravodajského referátu brněnského gestapa vytvořili pro domácí odboj velmi nebezpečnou síť. Nacistům usnadňovala situaci také skutečnost, že řídicí úřadovna zaměstnávala několik brněnských Němců, kteří dokonale ovládali češtinu beze stop cizího přízvuku (mezi ně patřili především Wolfgang Dyck, Franz Prudky a Richard Schetke). Proto také mohli hrát úlohu provokatérů nasazených mezi členy odbojových organizací a zároveň kontrolovat činnost konfidentů české národnosti.²⁰ Příslušníkům volavčí sítě se v početných případech podařilo vetřít do odbojových organizací a navázat spolupráci s mnoha odbojáři, kteří samozřejmě nic netušili o pravém stavu věcí. Nevědomky a v dobré víře, že pracují pro odboj, tak o něm přinášeli poznatky gestapu. To byl také případ otce a syna Večeřových, které Tesař označuje termínem „konfidentská dvojice“ (sv. 2, s. 236 n.). Ve skutečnosti se však jednalo pouze o členy volavčí sítě.

Upřesnit je také třeba údaje o činnosti známého spolupracovníka gestapa Františka Šmída, který je v druhém svazku Tesařovy trilogie uveden jako „hlavní moravský konfident“ (s. 157). Je nepochybné, že Šmíd – původně odbojář ze skupiny Národní hnutí pracující mládeže, zatčený v listopadu 1939 – patřil k předním konfidentům brněnské řídicí úřadovny gestapa. Avšak jakkoliv destruktivní byla jeho činnost pro domácí odboj, týkala se pouze období dvou let, konkrétně od ledna 1943 do února 1945. Do té doby byl Šmíd vězněn, nejprve ve vyšetřovací vazbě a po odsouzení ke dvanácti letům za svůj podíl na odbojových akcích skončil v káznici Waldheim. Panovaly zde velmi kruté podmínky, které nebyl schopen snášet. Proto v listopadu 1942 napsal dopis kriminálnímu radovi Ottovi Koslowskému z brněnské řídicí úřadovny gestapa a nabídl mu konfidentské služby. Gestapo žádosti posléze vyhovělo a Šmíd začal působit jako konfident pod krycím označením B-105.²¹ Zapojil se do celé řady operací a jeho aktivity si vyžádaly množství obětí z řad moravských odbojářů i jejich rodinných příslušníků. Nakonec však byla Šmídova činnost odhalena a 7. února 1945 jej ve Velkém Meziříčí zastřelili příslušníci odbojové skupiny Michala Malíka. Označení za hlavního moravského konfidenta je tedy sporné. Pokud bychom chtěli nalézt osobu, jejíž činnost měla pro brněnské gestapo z dlouhodobého hlediska největší význam, byl by to pravděpodobně Viktor Ryšánek. Jeho pět let trvající spolupráce s nacistickým bezpečnostním aparátem měla za následek řadu zcela či částečně rozbitých odbojových organizací a s tím spojené velké množství zatčených osob.

19 Viz *Moravský zemský archiv*, Brno (dále MZA), f. C 141 (Mimořádný lidový soud v Brně), inv. č. 1375, karton (k.) 150, spisová značka (spis. zn.) Lsp 306/46, Karel Paprskář a Viktor Ryšánek; inv. č. 1537, k. 157, spis. zn. Lsp 480/46, Stanislav Jizera.

20 Podrobně k tomu viz ČERNÝ, Vladimír: *Brněnské Gestapo (1939–1945) a poválečné soudní procesy s jeho příslušníky*. Brno, Archiv města Brna – Moravské zemské muzeum 2018, s. 110–116.

21 MZA, f. C 141, inv. č. 3240, k. 281, spis. zn. Lsp 417/47, zápis výslechu bývalého kriminálního rady gestapa Otto Koslowského z 1.4.1947.

Stovky z nich skončily posléze na popravištích věznic či koncentračních táborů nacistického Německa. Chladnokrevnost tohoto konfidenta spojená s naprostým cynismem přitom udivovala i zkušené vyšetřovatele gestapa.

Většina odbojářů zatčených v různých oblastech protektorátní Moravy končila ve vazební věznici gestapa v brněnských Kounicových studentských kolejích. V letech 1940 až 1945 jimi prošlo přes třicet tisíc vězňů a vykonáno zde bylo téměř sedm set poprav.²² Tesař označuje zdejší místo prováděných exekucí za popraviště „Sondergerichtu“, což však také neodpovídá skutečnosti (sv. 2, s. 214). Termínem *Sondergericht* (zvláštní soud) byly označovány tribunály zřizované v Německu po převzetí moci nacisty roku 1933. Jednalo se o speciální soudy, jejichž úkolem bylo trestat nepřátelské projevy vůči režimu, například verbální útoky na Adolfa Hitlera, nacistickou stranu (NSDAP) a podobně. V Brně byl zvláštní soud zřízen v únoru 1940 a fungoval jakožto součást Německého zemského soudu, takže co do složení tribunálu zde mezi těmito dvěma institucemi existovala „personální unie“.²³ Okruh působnosti zvláštního soudu byl v průběhu války značně rozšířen, takže odsuzoval za politické, hospodářské i kriminální přečiny. Hlavním cílem bylo postihovat nepřátele režimu ve zrychleném řízení. Jednalo se tedy o mimořádný soud, proti jehož rozsudku neexistovala možnost odvolání.²⁴ V úvahu připadala pouze obnova řízení, k čemuž ale prakticky vůbec nedocházelo. K trestnímu stíhání před zvláštním soudem předávalo „provinilce“ především gestapo a také německá Kriminální policie (*Kriminalpolizei* – KriPo). Podle dochované statistiky vynesl brněnský *Sondergericht* celkem 477 rozsudků smrti, z nichž 393 byly skutečně vykonány. S výjimkou dvou exekucí provedených oběšením v Brně ve věznici bývalého Krajského soudu trestního na Cejlu čp. 71 probíhaly popravy stětím hlavy, a to ve věznicích na Pankráci v Praze, ve Vídni a ve Vratislavi.²⁵

V Kounicových kolejích tedy nebyla na základě rozsudku zvláštního soudu popravena ani jediná osoba. Většinu zde popravených totiž ve skutečnosti odsoudil stanný soud (*Standgericht*).²⁶ Exekuce zde přitom proběhly ve třech vlnách. Nejprve to bylo od září do listopadu 1941 během civilního výjimečného stavu vyhlášeného na území protektorátu zastupujícím říšským protektorem Reinhardem Heydrichem. Stanné soudy tehdy v českých zemích zasedaly poprvé. Jednalo se o mimořádné tribunály se zkráceným řízením, proti jejichž rozsudku neexistovala možnost

22 Podrobně viz VAŠEK, František – ČERNÝ, Vladimír – BŘEČKA, Jan: *Místa zkropená krví: Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945*. Brno, Archiv města Brna – Moravské zemské muzeum 2015.

23 Viz VAŠEK, František: Vznik Německého zemského soudu v Brně. In: *Časopis pro právní vědu a praxi*, roč. 5, č. 1 (1997), s. 106–128.

24 Dochované materiály pocházející z činnosti brněnského zvláštního soudu jsou uloženy v Moravském zemském archivu v Brně, fond C 43 (Německý zemský soud Brno).

25 Podrobně viz VAŠEK, František: Německý zvláštní soud (*Sondergericht*) v Brně: Součást nacistického teroru na Moravě. In: *Časopis pro právní vědu a praxi*, roč. 5, č. 3 a 4 (1997), s. 420–432 a 672–687.

26 Soubor rozsudků brněnského stanného soudu z let 1941–1942 je uložen v Moravském zemském archivu v Brně, f. B 340 (Gestapo Brno).

opravných prostředků. Hlavním cílem přitom bylo zastrašit české obyvatelstvo protektorátu a odradit je od podpory rezistenčních organizací. Soudy působily při řídicích úřadovných gestapa v Praze a v Brně a jejich členy přitom až na výjimky nebyli lidé s právnickým vzděláním, nýbrž právě příslušníci nacistického bezpečnostního aparátu. Samotné procesy představovaly jen parodii na skutečné soudní řízení a probíhaly mimo kontrolu německých justičních orgánů. Rozsudky smrti byly vykonávány obvykle ještě téhož dne, kdy byly vyneseny. V Kounicových kolejích skončili na popravišti během podzimu 1941 celkem 142 muži.²⁷ Druhá fáze činnosti stanných soudů pak spadá do období po atentátu na Heydricha, kdy za necelých pět týdnů v době od 28. května do 3. července 1942 bylo v Brně popraveno 326 mužů a 69 žen.²⁸ Po delší přestávce pak nacisté provedli v areálu Kounicových kolejí třetí a poslední vlnu exekucí v období od ledna do dubna 1945. Tehdy se jednalo především o zajaté příslušníky partyzánských skupin a jejich spolupracovníky z řad domácího obyvatelstva, z nichž někteří osobně znali Serinka. Popravování byli na základě takzvaného zvláštního zacházení (*Sonderbehandlung*). Jednalo se o fyzickou likvidaci bez jakéhokoliv soudního rozsudku, pouze na základě rozhodnutí Bezpečnostní policie (*Sicherheitspolizei* – SiPo). Seznamy osob určených k likvidaci byly zasílány z Brna do Prahy státnímu ministrovi a vyššímu vedoucímu SS a policie v protektorátu Karlu Hermannu Frankovi, po jehož schválení byly ihned vykonány. Celkový počet popravených během této poslední vlny exekucí v Kounicových kolejích není přesně znám, ale jednalo se zhruba o sto dvacet osob.²⁹

O samotném nacistickém bezpečnostním aparátu je v trilogii řeč pochopitelně často, ale přesto zde kupodivu nenalezneme nějakou podrobnější pasáž věnovanou jeho vývoji a struktuře. Nepochybně by pro čtenáře byla přínosná, protože orientace v jednotlivých složkách tohoto aparátu je poněkud obtížná a sám Tesař se v této souvislosti dopustil několika chyb či zavádějících tvrzení. Mám na mysli zejména zařazení německé Ochranné policie (*Schutzpolizei* – SchuPo) jakožto jedné ze složek Bezpečnostní policie, kterou Tesař nazývá termínem „státní politická policie“ (sv. 2, s. 392). Ve skutečnosti bylo členění nacistických bezpečnostních sil následující: Oficiálně od roku 1936 existovala jednak Bezpečnostní policie, tvořená dvěma složkami – Tajnou státní policií (gestapem) a již zmíněnou německou Kriminální policií.³⁰ Autonomní pozici pak měla Bezpečnostní služba (*Sicherheitsdienst* – SD), což byla zpravodajská služba říšského vůdce SS. Tyto složky řídil Reinhard Heydrich, který disponoval funkcí velitele Bezpečnostní policie a Bezpečnostní služby. Od září 1939 pak stál v čele Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), vytvořeného jako zastřešující instituce pro kontrolu veškerých policejních sil nacistického Německa. Po Heydrichově

27 Viz VAŠEK, F. – ČERNÝ, V. – BŘEČKA, J.: *Místa ztropená krví*, s. 358–374.

28 *Tamtéž*, s. 377–443.

29 Viz ČERNÝ, V.: *Brněnské Gestapo (1939–1945) a poválečné soudní procesy s jeho příslušníky*, s. 219–233 (viz pozn. 20).

30 Srv. GRAF, Christoph: The Genesis of the Gestapo. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 22, č. 3 (1987), s. 419–435.

smrti řídil RSHA Ernst Kaltenbrunner. Vedle Bezpečnostní policie dále existovala Pořádková policie (*Ordnungspolizei*), sestávající ze dvou hlavních uniformovaných složek – četnictva (*Gendarmerie*), jež působilo v obcích do dvou tisíc obyvatel, a výše zmíněné Ochranné policie.³¹ Ta přišla během březnové okupace roku 1939 do českých zemí hned v závěsu za vojenskými jednotkami wehrmachtu a obyvatelstvo její příslušníky na základě německého názvu posměšně nazývalo „šupáci“. Ochranná policie tedy nebyla složkou policie bezpečnostní, nýbrž pořádkové. Kromě ní a německého četnictva organizačně spadalo pod Pořádkovou policii několik dalších, méně významných složek: Požární ochranná policie (*Feuerschutzpolizei*), Policie vzdušné ochrany (*Luftschutzpolizei*), Vodní ochranná policie (*Wasserschutzpolizei*), Technické nouzové sbory (*Technische Nothilfe*), Dopravní policie (*Verkehrspolizei*) a Železniční ochranná policie (*Bahnschutzpolizei*). Velitelem Pořádkové policie byl Kurt Daluge, který také v letech 1942 a 1943 disponoval funkcí zastupujícího říšského protektora.

Při zpracování trilogie Jan Tesař opomenul některé důležité zdroje. Jedná se například o materiály týkající se speciálních protipartyzánských oddílů, takzvaných komand ke zvláštnímu použití (*Zur besonderen Verwendung-Kommandos* – ZbV-Kdos). Tesař uvádí, že archivní materiály z jejich proveniencí se mu do rukou nedostaly (sv. 2, s. 453). Nicméně některá dobová hlášení o zásazích prováděných těmito oddíly lze nalézt v Moravském zemském archivu³² a bylo by možné využít i materiály z Archivu bezpečnostních složek.³³ Obecně lze konstatovat, že při popisu aktivit nacistického bezpečnostního aparátu se Tesař až příliš spoléhá na výše citované práce Oldřicha Sládka, a to na úkor vlastního výzkumu.

Závěrečný svazek trilogie o rozsahu 208 stran pak v autorovi tohoto příspěvku vzbuzuje největší rozpaky. Naskytá se otázka, zda bylo nutné doplňovat práci věnovanou životu jednoho odbojáře z období druhé světové války hodnocením vývoje partyzánského boje v globálním měřítku od začátku 19. století. Pokud by mělo být takové hodnocení provedeno objektivně, vyžadovalo by totiž značně rozsáhlé studium problematiky s oporou v archivním výzkumu a využití četných titulů zahraniční odborné literatury. Jak ale dokládá poznámkový aparát třetího dílu, Tesař zde čerpal pouze z nemnoha (většinou zastaralých) zdrojů, a jeho úvahy proto působí poněkud kontroverzně. Výzkum fenoménu nazývaného v anglosaských zemích *Guerrilla Warfare* totiž doznal v posledních zhruba dvaceti letech značného rozmachu a vyšla o něm celá řada pozoruhodných publikací, které však ve třetím dílu trilogie vesměs nejsou citovány.

31 Srv. NEUFELDT, Hans Joachim – HUCK, Jürgen – TESSIN, Georg: *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*, sv. 1–2. Koblenz, Bundesarchiv 1957.

32 MZA, f. B 252 (Zemský president Brno, správa z příkazu říše).

33 V prvním a druhém dílu trilogie je opakovaně zmiňován oddíl ZbV-Kdo 28, který pod velením kriminálního komisaře gestapa Herberta Kuky zasahoval mimo jiné také proti členům oddílu Jermak. Materiály z poválečného vyšetřování československých bezpečnostních složek, které se týkalo činnosti tohoto oddílu, jsou dostupné například v ABS, f. 52 (Výpovědi zaměstnanců gestapa a SD) a f. 325 (Stíhání nacistických válečných zločinců).

Autor se vzhledem k tomuto nedostatku dopustil řady zavádějících tvrzení. Jako příklad mohou sloužit pasáže věnované válce ve Španělsku v letech 1808 až 1814. Kritiku zaslouží například výrok, že „Anglie ... španělský lidový odboj povzbuzovala a zásobovala“ (sv. 3, s. 69). Ve skutečnosti se však Spojené království zdaleka neomezilo pouze na to. Po prvotních střetech mezi Brity a Francouzi na území Portugalského království se na podzim 1808 ve Španělsku vylodilo třináct tisíc britských vojáků pod velením generála Johna Moora. Tyto jednotky Francouzi porazili v lednu 1809 u přístavu La Coruña. Nedlouho potom se však na Pyrenejském poloostrově vylodila další britská armáda generála Arthura Wellesleye, pozdějšího 1. vévody z Wellingtonu, jež následně ve Španělsku a Portugalsku bojovala nepřetržitě pět let až do konečné francouzské porážky roku 1814. Bez jejího přispění by se španělský odboj udržel jen stěží, ale v Tesařově práci nenalezneme o těchto událostech žádnou zmínku.

V britské historiografii je přitom „poloostrovní válka“ (*Peninsular War*) neopomenutelným fenoménem a existuje k ní značné množství literatury, například dnes již klasická sedmisvazková práce Charlese Omana, vydaná poprvé v letech 1902 až 1930.³⁴ Z novějších prací lze pak jmenovat monografie Jaca Wellera, Michaela Glovera, Charlese Esdaila, Nicka Lipscombeho a další.³⁵ Španělskému odporu proti napoleonským jednotkám se pak konkrétně věnoval například Ronald Fraser.³⁶ V češtině máme na dané téma k dispozici alespoň dvousvazkovou popularizační práci Jiřího Kovaříka, kterou by určitě bylo možné také ocitovat.³⁷ Tesař však žádnou z výše uvedených publikací nevyužil a španělskou guerillu hodnotí především podle statě Friedricha Engelse z knihy *Klasikové marxismu-leninismu o partyzánském boji*, což jistě není právě nejšťastnější volba.³⁸ Z období napoleonských válek dále Tesař neuvádí tyrolský odboj pod vedením Andrease Hofera, který rovněž vykazoval partyzánský charakter.³⁹ Celkovému hodnocení projevů lidového odporu vůči

34 OMAN, Charles: *A History of the Peninsular War*, sv. 1–7. Oxford, Clarendon Press 1902–1930.

35 WELLER, Jac: *Wellington in the Peninsula*. London, Nicholas Vane 1962; GLOVER, Michael: *The Peninsular War 1807–1814: A Concise Military History*. Hamden, Archon Books 1974; ESDAILE, Charles: *The Peninsular War: A New History*. New York, Palgrave Macmillan 2003; LIPSCOMBE, Nick: *The Peninsular War Atlas*. Oxford, Osprey Publishing 2010.

36 FRASER, Ronald: *Napoleon's Cursed War: Spanish Popular Resistance in the Peninsular War, 1808–1814*. Brooklyn, Verso Books 2008.

37 KOVAŘÍK, Jiří: *Poloostrovní válka ve Španělsku a Portugalsku*, sv. 1: *Napoleonova invaze 1807–1810*. Třebíč, Akcent 2010; TÝŽ: *Poloostrovní válka ve Španělsku a Portugalsku*, sv. 2: *Napoleonova prohra 1810–1814*. Třebíč, Akcent 2010.

38 ENGELS, Bedřich: *Partyzánské akce ve Španělsku proti vpádu Napoleona I. (1808–1812)*. In: *Klasikové marxismu-leninismu o partyzánském boji: Sborník materiálů*. Praha, Naše vojsko 1951, s. 35–40.

39 Viz např. PIZZINI, Meinrad: *Andreas Hofer: Seine Zeit – sein Leben – sein Mythos*. Innsbruck, Verlaganstalt Tyrolia 2008.

expanzi napoleonské Francie v Evropě se pak věnuje například sborník editovaný již zmíněným Charlesem Esdailem.⁴⁰

Absence studia moderní odborné literatury se negativně odráží i v dalších částech třetího dílu. Kritický pohled vyžaduje například Tesařovo hodnocení vietnamské války. Také o tomto konfliktu samozřejmě existuje značné množství titulů, z nichž lze uvést zejména čtyřsvazkovou *Encyklopedii vietnamské války*, sestavenou kolektivem autorů pod vedením Spencera C. Tuckera.⁴¹ V České republice vyšla v překladu třeba popularizační monografie Chrise McNaba a Andyho Wiesta, která je v knihovnách běžně k dispozici.⁴² K samotné problematice partyzánské války je tu potom například encyklopedie od Iana F. Becketta nebo obsáhlá monografie Maxe Boota mapující vývoj guerillového boje od starověku až do současnosti.⁴³ Celkově lze konstatovat, že odkazy na odborné práce psané v angličtině na stránkách třetího svazku trilogie prakticky nenalezneme, a tento nedostatek je na kvalitě textu jasně patrný.

Problém se zdroji se však netýká pouze konfliktů probíhajících v devatenáctém či druhé polovině dvacátého století, ale také pasáží věnovaných partyzánům za druhé světové války. Marně bychom v poznámkovém aparátu třetího dílu hledali například knihu Kennetha Mackseye *Zapalte Evropu!*, zabývající se právě partyzánským odbojem v průběhu druhého světového konfliktu.⁴⁴ Rovněž tak partyzánská válka na území okupované Jugoslávie se za posledních třicet let dočkala moderních zpracování a bylo by vhodné využít v této souvislosti alespoň publikace britského nakladatelství Osprey, které se věnuje popularizaci vojenských konfliktů od starověku po dnešní dobu. Jmenovat lze například monografii Velimira Vukšiče *Titovi partyzáni 1941–45* z roku 2003.⁴⁵ Čerpat v dnešní době údaje o jugoslávských komunistech na základě knihy vydané v Bělehradě roku 1963 je totiž bezpochyby poněkud ošidné (sv. 3, s. 91). Přes Titovu roztržku se Stalinem koncem čtyřicátých let minulého století měl režim v Jugoslávii nadále totalitní charakter s nadvládou komunistické strany, takže oficiální režimní historii jugoslávských komunistů by měl každý profesionální historik brát se značnou rezervou.

Sporná jsou i některá tvrzení obsažená v textu třetího dílu. Nelze například souhlasit s tím, že by předání arzenálu československé armády do rukou Němců v březnu 1939 bylo událostí, jež (jak píše Tesař) „je totiž jakožto traumatizující tabu zamlčována... Tabu zakrývá trauma, a nad ním se klene soustava lží jako barokní kupole nad zatajovanou kryptou.“ (s. 110 n.) Ve skutečnosti byly informace o odzbrojení československé armády publikovány již vícekrát a lze je také nalézt

40 ESDAILE, Charles (ed.): *Popular Resistance in the French Wars: Patriots, Partisans and Land Pirates*. New York, Palgrave Macmillan 2005.

41 TUCKER, Spencer C. ad.: *The Encyclopedia of the Vietnam War: A Political, Social and Military History*. Santa Barbara – Denver – Oxford, ABC CLIO 2011 (2., rozšířené vydání).

42 McNAB, Chris – WIEST, Andy: *Historie vietnamské války*. Praha, Brána 2010.

43 BECKETT, Ian F. W.: *Encyclopedia of Guerrilla Warfare*. Santa Barbara – Denver – Oxford, ABC CLIO 1999; BOOT, Max: *Invisible Armies: An Epic History of Guerrilla Warfare from Ancient Times to the Present*. New York – London, Liveright Publishing 2013.

44 MACKSEY, Kenneth: *Zapalte Evropu! Partyzáni v Evropě za 2. světové války*. Brno, Jota 2000.

45 VUKSIC, Velimir: *Tito's Partisans 1941–45*. Oxford, Osprey Publishing 2003.

na internetových stránkách Vojenského historického ústavu v Praze.⁴⁶ Kniha kromě toho obsahuje i faktografické chyby. Uveďme v této souvislosti například větu: „Polsko zaniklo v roce 1776.“ (sv. 3, s. 75) Došlo k tomu ale až po třetím dělení Polska roku 1795.

Jak tedy celkově hodnotit trilogii Jana Tesaře? Přes kritické výhrady, zejména k obsahu třetího svazku, jsem toho názoru, že se jedná o práci záslužnou a v mnoha ohledech přínosnou. Zpracování životního příběhu Josefa Serinka touto formou je sice netypické, avšak určitě pro čtenáře atraktivní. Vzhledem k celkovému rozsahu trilogie (1345 stran) jde o Tesařovo životní dílo, které se bezpochyby výrazně zapíše do historiografie protinacistického odboje. Jistě také přispěje k poznání skutečnosti, že odboj proti nacistům nebyl černobílý. Vyskytovali se v něm lidé, které sice nelze označit za čítankově kladné hrdiny, kteří ale přesto neváhali postavit se brutální okupační moci na odpor a riskovat přitom své vlastní životy. A proto bychom na ně neměli zapomínat.

46 Přebírání čs. výzbroje německými silami, březen 1939. In: Vojenský historický ústav Praha [online]. [Cit. 2018-09-23]. Dostupné z: <http://www.vhu.cz/exhibit/xxx-nemci-rekviruji/>.

Diskuse

Hozená rukavice

Josef Serinek a Jan Tesař jako výzva pro současný výzkum dějin Romů ve dvacátém století

Helena Sadílková

Tesařův trojsvazek *Česká cikánská rapsodie*, věnovaný zejména válečnému osudu romského partyzána Josefa Serinka, je hned z několika důvodů naprosto ojedinělým počinem.¹ Jednotlivé aspekty této ojedinělosti – nahlíženo v tomto textu především z perspektivy dosavadního poznání historie Romů na území Československa v první polovině dvacátého století – lze shrnout následovně: Tesařovo dílo představuje výpověď člověka, který pocházel z *romské rodiny žijící v Čechách, respektive západních Sudetech*, a zachycuje jeho život mezi lety 1914 a 1945, který byl výjimečný tím, že se mu podařilo *uprchnout z takzvaného cikánského tábora v Letech u Písku*, kde byl s celou svou rodinou internován, po měsících putování a skrývání se *připojit k odboji* na Vysočině a stát se jedním z jeho významných organizátorů a osobností. Serinkovo svědectví, pořázené v letech 1963 a 1964, je dále naprosto unikátní svou *obsáhlostí* (Tesař se Serinkem vedl a zaznamenal celkem osmnáct rozhovorů během sedmnácti měsíců) i *detailností péče*, kterou jeho ověření, kontextualizaci a výkladu

1 TESAŘ, Jan: *Česká cikánská rapsodie*. Sv. 1: *Vzpomínky Josefa Serinka*; TESAŘ, Jan: *Místo epilogu: Rozhovor s Josefem Ondrou; Dokumenty*; sv. 2: TESAŘ, Jan: *Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka*; sv. 3: *Mapy, tabulky, diagramy: Partyzáni na Vysočině*; TESAŘ, Jan: *Serinkovské inspirace*. Praha, Triáda 2016, 502 + 635 + 208 stran, ISBN 978-80-87256-86-2.

Jan Tesař věnoval. V následujícím textu bych ráda tyto jednotlivé aspekty rozebrala podrobněji a pozornost soustředila i na některé další otázky, jež čtení tohoto díla nabízí. Dosavadní poznání dějin Romů v českých zemích mezi lety 1914 a 1945 má navzdory dlouholeté badatelské činnosti dosud poměrně dost „bílých míst“. Tesař je díky *České cikánské rapsodii* nejen částečně zaplňuje, ale navíc svým přístupem vybízí k rozšíření dosavadního bádání jak po stránce tematické a faktografické, tak i metodologické a interpretační – a tím vlastně i dost jasně odhaluje Achillovy paty existujícího poznání a přístupů. Samotné Serinkovo svědectví nabízí celou řadu zajímavých detailů, inspirujících k dalším otázkám.

Jedním z „bílých míst“, které Serinkův příběh sám o sobě – i tak jak s ním Tesař pracuje – téměř monumentálně zaplňuje (a zároveň vybízí k dalšímu rozšíření), je téma účasti Romů na bojích za osvobození Československa, případně v širší perspektivě téma účasti Romů v armádě (a boji za Československo) v obou světových válkách. Podíl Romů na „národních osvobozovacích bojích“ první i druhé světové války, vyplývající i z jejich zapojení v evropských armádách – v českém případě to byla například jejich účast v legiích, na kterou i sám Serinek v úvodní části svého vyprávění naráží – je tématem v podstatě neprobádaným, a to v celosvětovém měřítku. Pro české země, respektive Moravu, se jej dosud spíše letmo dotkl Ctibor Nečas.² V jeho textech nalezneme jak zmínky o několika legionářích pocházejících z romských rodin, tak – kromě Josefa Serinka – i informace o dalším romském partyzánovi Antonínu Murkovi, pocházejícím ze Zlínska.³

Antonín Murka byl podobně jako Serinek internován, a to v Hodoníně u Kunštátu, druhém „cikánském táboře“ na území protektorátu, odkud spolu s dalšími třemi vězni v květnu 1943 uprchl (nebyli nijak blízce příbuzní, pocházeli ovšem ze stejného regionu a znali se). Všichni byli ale postupně dopadeni – zatímco Bohuslav Dydy a Blažej Dydy byli vráceni zpět do hodonínského tábora, Ludvík Murka byl popraven na Pankráci. Ze všech čtyř těchto uprchlíků si největší pozornost vysloužil Blažej Dydy, protože se stal jedním ze čtyř československých občanů, kteří byli po válce

Josef Serinek (1900–1974) v šedesátých letech (foto archiv rodiny Josefa Serinka)

2 NEČAS, Ctibor: *Špalíček romských miniatur*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008. V současné době se tématu intenzivně věnuje Lada Viková – viz její zatím jen popularizační text Romové v československých legiích v Itálii a jejich smutné osudy. In: *Romano vodi*, roč. 16, č. 9 (září 2018), s. 18–20. Dostupné online z: <http://www.romea.cz/cz/romano-vodi/romove-v-ceskoslovenskych-legiich-v-italii-a-jejich-smutne-osudy>.

3 NEČAS, Ctibor: *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno, Matice moravská 2005.

souzení za svůj podíl na chodu protektorátních „cikánských táborů“.⁴ Blažej Dydy byl jako jediný z nich odsouzen velmi přísně⁵ – k trestu smrti, který mu byl „vzhledem k okolnostem jeho činů“ zmírněn na doživotí, a to za brutální jednání s vězni v roli člena vězeňské samosprávy tábora v Hodoníně a později i v takzvaném cikánském rodinném táboře v Osvětimi-Březince (Auschwitz-Birkenau).⁶

Svědectví Antonína Murky o jeho útěku a okolnostech připojení k partyzánskému oddílu na Valašsku zaznamenal Ctibor Nečas v roce 1987,⁷ přesto jeho osud nebyl dosud zdokumentován detailněji. Jak Murka sdělil Nečasovi, po svém útěku z hodonínského tábora se skrýval v okolí obce Březůvky na Zlínsku, později díky setkání se slovenským uprchlíkem hledajícím možnosti zapojení do českého odboje vstoupil do partyzánské brigády Jana Žižky z Trocnova a zúčastnil se osvobození Vizovic. Je možné, že se dříve nebo později dozvěděl i o „Černém partyzánovi“ Serinkovi, nebo se s ním (v poválečné době) dokonce setkal? A vstupovali do odbojových skupin v českých zemích i další Romové, kterým se podařilo uniknout pronásledování? Věděli o sobě navzájem? Jaký byl osud jejich předválečných rodin? A jak se odvíjel jejich poválečný život, i v porovnání s tím, co víme díky Tesařovi o Serinkovi?

Ctibor Nečas předpokládal, že z původních českých a moravských Romů a Sintů, tvořících předválečné romské obyvatelstvo českých zemí, se jich před válečnou genocidou několik set zachránilo buď útekem na Slovensko, nebo skrýváním na území protektorátu.⁸ Díky útěku na Slovensko například přežil „první romský vysokoškolák z českých zemí“ Tomáš Holomek. Po druhé světové válce dostudoval práva, stal se

4 Viz PAPE, Markus – DVOŘÁK, Joachim (ed.): *A nikdo vám nebude věřit: Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku*. Praha, G plus G 1997; SCHUSTER, Michal: Proces s Blažejem Dydy na základě materiálů Mimořádného lidového soudu v Brně roku 1947. In: *Romano džaniben*, roč. 20, č. 1 (2013), s. 73–101. Dostupné online z: <https://www.dzaniben.cz/article.html?x=l&a=f6518e28e408316b8b8f93eb385d523a&m=002b666e42d85f921a8ee0ee4a290105&t=376>. Nejnověji se všemi čtyřmi těmito soudy dosud nejpodrobněji zabýval Jiří Smlsal v diplomové práci *Holocaust českých a moravských Romů: Společenské předpoklady a aktérská perspektiva*, obhájené v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2018.

5 Před retribučním soudem stanul vedle Blažeje Dydyho i velitel tábora v Letech u Písku Josef Janovský, který však odešel s osvobozujícím rozsudkem, a tzv. očištné komise pro veřejné zaměstnance posuzovaly jednání dozorců Jaroslava Hejduka (byl osvobozen) a Josefa Luňáčka (potrestán důtkou).

6 Blažej Dydy byl v hodonínském táboře v srpnu 1942 internován se svou těhotnou ženou a v té době jednoletým synem. Ten zemřel v listopadu 1942, zatímco Dydyho manželka a jeho druhý syn, narozený právě v hodonínském táboře, byli spolu s Blažejem Dydy transportováni do Osvětimi-Březinky. Zde byli oba tyto členové Dydyho nejužší rodiny zavražděni během „likvidace“ místního tzv. cikánského rodinného tábora v srpnu 1944, zatímco Dydy byl jako práce schopný přesunut a postupně transportován do několika dalších nacistických táborů.

7 Výpověď Antonína Murky Nečas publikoval o sedm let později: NEČAS, Ctibor (ed.): *Nemůžeme zapomenout / Našti bisteras: Nucená táborová koncentrace ve vyprávěních romských pamětníků*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 1994.

8 TÝŽ: *Holocaust českých Romů*. Praha, Prostor 1999. O zásadních obtížích skrývání v prostředí neustálého pronásledování, i ze strany samotných obyvatel protektorátu, vydává právě Serinkovo vyprávění výmluvné svědectví.

vojenským prokurátorem a členem Komunistické strany Československa (stejně jako řada dalších významných poválečných romských osobností – i v tomto bodě by bylo zajímavé sledovat jednu ze stěžejních linií Tesařova komentáře k Serinkovu vyprávění, jíž je identifikace vypravěče s komunismem). Určitá část romských přeživších se rozhodla své romství i po válce raději veřejně neprezentovat, pokud to bylo možné, a chránit tak především svoje děti před případnou další podobnou tragédií – někdy mimo jiné i tím, že na ně přestali mluvit romsky, nebo že s nimi alespoň nemluvili o válečné tragédii svých někdejších rodin. Tomáš Holomek naopak od počátku padesátých let spolu se skupinou dalších přeživších z různých romských komunit na Moravě veřejně usiloval o participaci Romů na vytváření politiky pounorového československého státu vůči „cikánskému obyvatelstvu“ a o založení celorepublikové romské organizace (ta vznikla a fungovala pro tehdejší českou část republiky pod názvem Svaz Cikánů-Romů mezi lety 1969 a 1973).⁹ O slovenské epizodě života Tomáše Holomka nevíme zhola nic (jeho nejbližší rodina přežila v protektorátu díky ochraně neromských příbuzných a jejich sousedů) a neexistuje ani jeho detailně zpracovaný poválečný životopis.¹⁰ Fakt, že podrobná biografie takového člověka stejně jako celé řady dalších, kteří se v poválečné době stali významnými osobnostmi romské společnosti v Československu, dodnes nebyla napsána, svědčí o dalších zásadních mezerách v současném poznání dějin zdejších Romů a o tom, že naše historiografie v tomto ohledu mnohdy neposkytuje tolik pevných bodů, zajištěných důkladnou a detailní heuristikou, jak by se dalo čekat. Právě na pozadí takto neúplného obrazu o to jasněji vystupuje ojedinělost Tesařovy práce věnované Josefu Serinkovi a jeho svědectví.

Tuto situaci lépe dokreslí krátká odbočka na slovenské území, kam se za partyzánským hnutím ve svém výkladu vydává i Tesař, ovšem bez jakékoli zmínky o Romech. Do partyzánského boje na Slovensku se ovšem zapojil patrně poměrně velký počet Romů, ať již aktivně, jako bojovníci jednotlivých oddílů, či jako podporovatelé partyzánů, nabízející v době extrémní nouze minimálně informace a úkryt, někdy i jídlo. Osady vystěhované na základě slovenských válečných proticikánských výnosů do vzdálených míst obecních katastrů k tomu poskytovaly svým způsobem ideální možnosti. Svědectví těchto romských pamětníků války ze Slovenska zachycovala Milena Hübschmannová a část z nich také publikovala v roce 2005 v souboru, který je obdobně monumentální i unikátní jako Tesařovo dílo.¹¹ Právě

9 Viz SADÍLKOVÁ, Helena – SLAČKA, Dušan – ZÁVODSKÁ, Milada: *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno, Muzeum romské kultury 2018.

10 Dosud nejpodrobnější biografické údaje obsahuje článek Ctibora Nečase „Uplatnění prvních romských studentů z Moravy“. In: *Romano džaniben*, roč. 12, č. 1 (2005), s. 45–49. Předválečnou historii rodiny Holomkových zdokumentovala Jana Horváthová (viz například HORVÁTHOVÁ-HOLOMKOVÁ, Jana: Možnosti integrace na příkladu moravských Romů. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 1 (1994), s. 8–19).

11 HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.): *Po Židoch Cigáni: Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*, sv. 1. Praha, Triáda 2005. Zapojení Romů do partyzánského hnutí je věnována poslední kapitola prvního dílu, zprostředkovávající celkem patnáct svědectví přímých účastníků či jejich

tyto rozhovory (publikované v porovnání se Serinkovým vyprávěním ovšem bez stejně detailního ověřování faktů zmíněných v jednotlivých svědectvích a zevrubného komentáře) jsou téměř jediným rozsáhlejším publikovaným materiálem, který představuje alespoň částečné biografie několika romských partyzánů na Slovensku.

Pro současný stav poznání dějin Romů v Československu je typické, že obecně je zapojení romského obyvatelstva do (podpory) místního partyzánského hnutí na Slovensku bráno za fakt, přestože konkrétní detaily tohoto působení jsou spíše rozmlžené. Právě tato jejich účast a podpora partyzánů (byť i domnělá) byla také příčinou poprav jedinců či skupin i vyvažování celých romských komunit v době potlačování Slovenského národního povstání, kteréžto události představovaly výjimečně temnou kapitolu válečného osudu Romů na Slovensku.¹² Zdokumentovány jsou (s různou mírou detailu) právě jednotlivé případy poprav a hromadných vražd,¹³ zachycení osudu romských partyzánů či způsobu jejich konkrétní pomoci a zapojení do odboje se však dosud nikdo nevěnoval.

V rozsáhlejší formě nezpracována tak zůstává i biografie Antona Facuny, který byl jednou z významných romských postav ve slovenském odboji. Dle současných zjištění byl jako voják slovenské armády nejprve nasazen na frontě v Rusku a potom v Itálii, kde dezertoval. Později byl Američany vycvičen jako výsadkář a v roce 1944 vysazen na slovenské území. Hübschmannová zaznamenala již jen rozhovor s jeho sestrou, další rozšiřující, byť velmi stručné biografické informace byly publikovány teprve nedávno.¹⁴ Hübschmannová si též všimla, že jako bývalému americkému výsadkáři mu věnovali pozornost kurátoři Muzea Slovenského národního povstání v Banské Bystrici, kteří v dřívější verzi tamní expozice ve zkratce prezentovali jeho osud, ovšem bez jakékoli poznámky o jeho etnickém původu. Facuna byl po válce – podobně jako v českých zemích Tomáš Holomek a jeho synovec Miroslav Holomek – ústřední postavou romského politického hnutí na Slovensku, usilujícího o reprezentaci a participaci Romů na politice státu vůči romským komunitám. Již v roce 1958 předložil slovenským úřadům požadavek na založení celorepublikové organizace Romů. Jejím založení se dočkal v roce 1968 a krátce byl i jejím předsedou. Byl tedy opět nepřehlédnutelnou osobností, nikoli „obyčejným člověkem“

příbuzných. První díl plánovaného dvousvazku čítá 900 stran a svědectví jsou zde otištěna v originálním jazyce nahrávky, nejčastěji v romštině (popřípadě ve slovenštině či češtině), a v českém překladu z romštiny. Druhý díl dosud nebyl publikován. Právě tato kniha, o jejíž přípravě se Tesař v nakladatelství Triáda náhodou dozvěděl, jej přiměla, aby před vydavatelem Robertem Krumphanzlem zmínil svůj dávný rozhovor se Serinkem, což pak podnítilo jejich další společnou desetiletou práci na vydání *České cikánské rapsodie*.

12 Viz NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno, Masarykova univerzita 1994.

13 *Tamtéž*. Dále viz MANN, Arne B.: Význam spomienkového rozprávania pre výskum dejín rómskeho holocaustu. In: *Romano džaniben*, roč. 20, č. 2 (2013), s. 37–51 (k masakru v Čierném Balogu); HÜBSCHMANNOVÁ, Milena (ed.): Tři výpovědi o tragické události ve Slatině (Vánoce 1944). In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 32–41.

14 DONERT, Celia: *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, Cambridge University Press 2017, s. 136; SADÍLKOVÁ, H. – SLAČKA, D. – ZÁVODSKÁ, M.: *Aby bylo i s námi počítáno*, s. 136.

žijícím jen svůj civilní život, který by k sobě nepoutal žádnou významnější veřejnou pozornost.

V dané souvislosti je nutné alespoň zmínit zapojení romských vojáků ze Slovenska do armády generála Ludvíka Svobody¹⁵ (dle poválečných policejních informací ve Svobodově armádě bojovalo až patnáct set Romů)¹⁶ jako další příklad nejen přímé účasti Romů na osvobozování Československa, ale bohužel opět i nedostatečně zkoumané a zdokumentované historie.

Dalším naprosto nedocenitelným přínosem Serinkova vyprávění – postupujeme-li chronologicky nazpět v čase – je jeho svědectví o pobytu a poměrech v takzvaném cikánském táboře v Letech u Písku („koncentráku“, jak jej ve svém vyprávění sám konzistentně označuje) v prvních několika týdnech jeho existence. Serinek nejprve líčí odvod do tábora, nucené rozprodání části majetku své rodiny a policejní registraci. Ve vzpomínkách na život v táboře a tamní podmínky se zračí především obrovská frustrace z bezmocnosti tváří v tvář uvěznění, tvrdému režimu a brutálnímu zacházení se všemi vězňenými včetně žen a dětí (jak to citlivě komentuje i Tesař). Cenné je, jak Serinek odhaluje detaily z táborové každodennosti a poněkud mírnější podmínky na pracovištích mimo tábor, umožňující i komunikaci s těmi členy rodiny, kteří ještě zůstali na svobodě (v Serinkově případě to paradoxně byla část rodiny, která neodešla ze Sudet a do koncentračních táborů byla transportována „až“ v roce 1943). Serinek tak ještě i v prvních měsících po svém útěku mohl udržovat kontakt například se svou sestrou žijící v Mostě a jejím prostřednictvím i s rodinou, kterou zanechal v Letech, zejména s dcerou zařazenou do pracovního útvaru ve Zboníně.

Serinek mluví o pěti tisících vězňených Romech a dvou stech dozorcích. Otevírá tím jednu ze zásadních a dosud neuzavřených otázek fungování tábora v Letech. Počet zdejších vězňů totiž zůstává nejasný. Jakkoli Serinkův údaj interpretuje Tesař jako velmi nadhodnocený, je evidentní, že vězňů takzvaného cikánského tábora v Letech bylo více než přibližně třináct set osob, jejichž seznam na základě táborové dokumentace (ve stavu, v jakém se dochovala v třeboňském archivu) sestavil Ctibor Nečas.¹⁷

Serinkovo vyprávění o podmínkách v letsčím táboře, byť bylo zaznamenáno až po dvaceti letech, patří mezi nejstarší svědectví, která o tomto táboru máme k dispozici. Ještě starším svědectvím bývalých vězňů protektorátních „cikánských táborů“ jsou výpovědi Romů, kteří svědčili na policii a před soudem v procesu s velitelem tábora v Letech Josefem Janovským, a zejména s Blažejem Dydem, v letech 1945 až 1948. V těchto případech jde tedy ale o svědectví, která vznikla

15 Srv. HÜBSCHMANNOVÁ, M. (ed.): *Po Židoch Cigáni*, s. 197–406.

16 Viz JUROVÁ, Anna: *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch 1945–75*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV 2008, s. 7.

17 NEČAS, Ctibor (ed.): *Pamětní seznam, sv. 1: Jména a údaje o nebožácích, kteří byli násilně koncentrováni v tzv. cikánském táboře I (Lety, 1942–1943)*. [Nymburk], Vega-L 2012; TÝŽ: *Andr' oda taboris: Vězňové protektorátních cikánských táborů 1942–1943*. Brno, Městský výbor Českého svazu protifašistických bojovníků v Brně 1987.

z popudu a v prostředí institucí (a lidí) stojících v době války na straně pronásledovatelů vypovídajících svědků. K nejstarším dosud objeveným svědectvím, jež podávali přeživší naopak z vlastní vůle a autorsky zvolenou formou, pak patří (ovšem dosud nepublikovaný) rozsáhlý rukopis „Housle a kůň“, sepsaný na začátku padesátých let Rudolfem Danielem. Autor pocházel z jihomoravských Oslavan a kromě vlastního života v rukopise dokumentoval i život celé tamní, v té době již neexistující romské komunity.¹⁸ Rudolf Daniel ale nebyl vězněn ani v jednom z protektorátních „cikánských táborů“. Stejně jako téměř všichni Romové z Oslavan byl transportován přímo do Osvětimi-Březinky.¹⁹ Prvním publikovaným autorským svědectvím je potom stručný příspěvek Leona Růžičky do novin Svazu protifašistických bojovníků z roku 1957, rozpracovaný o rok později jako příspěvek do literární soutěže svazu a publikovaný v roce 1959.²⁰ (Znal Tesař tento Růžičkův text v době, kdy k Serinkovým chodil?) Leon Růžička žil před válkou na Mostecku, po zaboru Sudet se přestěhoval za příbuznými ke Kladnu a právě odtud pak byl spolu s dalšími členy svojí rodiny transportován, ale opět přímo do Osvětimi-Březinky – ani Růžička tedy tábor v Letech ve svém textu nezachycuje. Tesařův rozhovor s Josefem Serinkem pak představuje dosud nejstarší známé zaznamenané (a publikované) výzkumné interview s romským přeživším holokaustu z českých zemí, byť s ním Tesař primárně nemluvil jako s obětí holokaustu Romů, ale jako s (romským) účastníkem českého odboje. Všichni další badatelé sledující osudy Romů v protektorátu se tématu začali věnovat až o pár let později (a z pozdějších dob tak pocházejí i rozhovory, které zachytili, přičemž výbory z nich se podařilo publikovat až po roce 1989).

Vzhledem k tomu, co bylo řečeno o autentických autorských svědectvích romských přeživších a o jejich vůli svědectví o válečném osudu svých vyvražděných rodin a zaniklých komunit zachytit a případně i zveřejnit, považuji za velmi významnou poznámku Jana Tesaře o tom, že i sám Josef Serinek si vedl obsáhlejší písemný záznam o svém životě, zahrnující meziválečné a snad i část válečného období (v době vydání *České cikánské rapsodie* nebyl tento rukopis ovšem dohledán). Do jisté míry totiž potvrzuje tušení, že Romů snažících se o rozsáhlejší písemné podání svých pamětí – podobně jak o to usiloval Rudolf Daniel – mohlo být víc. Vedle Serinka to byl již připomenutý Leon Růžička (v novinovém článku z roku 1957 se zmínil o záměru napsat o svém životě knihu, členové jeho rodiny nedávno potvrdili, že rukopis této „knihy“ existoval, je ovšem zřejmě ztracen) a existují též písemné paměti jedné z bývalých vězeňkyň letského tábora, které má ovšem zatím k dispozici jen její rodina. Není vyloučeno, že mohly vznikat i další podobné rukopisy.

18 Srv. ZÁVODSKÁ, Milada: Rukopis Rudolfa Daniela „Housle a kůň“: Příspěvek k problematice autorství. Dílčí výsledky výzkumu a několik poznámek k historické metodologii, též z hlediska romistiky. In: *Romano džaniben*, roč. 18, č. 2 (2011), s. 100–104.

19 Viz NEČAS, C.: *Romové na Moravě a ve Slezsku* (viz pozn. 3).

20 Viz SADÍLKOVÁ, Helena – ZÁVODSKÁ, Milada – RŮŽIČKA, Leon: Včera a dnes: Vzpomínka cikána na nacistické lágry. Komentovaný memoár z r. 1958. In: *Romano džaniben*, roč. 20, č. 1 (2013), s. 141–155.

Serinkovo svědectví Tesař zaznamenal na prahu doby, kdy se osudu Romů v protektorátu začali podrobně věnovat první čeští historikové²¹ – patrně už počátkem šedesátých let Milena Hübschmannová (která začala cíleně zaznamenávat svědectví o válečném osudu Romů ze Slovenska), na konci šedesátých let pak zejména Ctibor Nečas (zaměřil se na osud Romů v protektorátu a později i na Slovensku) a vedle něj Vlasta Kladivová (dokumentovala život romských vězňů v takzvaném cikánském rodinném táboře v Osvětimi-Březince). Nečas a Kladivová první výsledky svojí práce publikují na počátku sedmdesátých let. Zejména Nečas zpočátku pracuje především s archivními dokumenty, ovšem nejpozději od přelomu šedesátých a sedmdesátých let je též v kontaktu s pamětníky (přínejmenším v prostředí brněnského Ústředního výboru Svazu Cikánů-Romů). Teprve na počátku devadesátých let pak vychází výbor ze svědectví romských přeživších z území protektorátu, která tito dva badatelé a jejich spolupracovníci v kooperaci s přeživšími během sedmdesátých a osmdesátých let shromáždili.²² Ze dvou třetin jde ovšem o svědectví Romů pocházejících z Moravy a jen pět z téměř třicítiky pamětníků, kteří jsou v tomto výboru zastoupeni svou vzpomínkou, pak bylo internováno právě v Letech u Písku. Publikované výpovědi – s výjimkou výpovědi Bertý Berouskové, která se alespoň na chvíli zastavuje při popisu podmínek v letsčím táboře – však Lety zmiňují jen jako mezizastávku před transportem do Osvětimi-Březinky, a dozvíme se tak z nich nanejvýš, s kým a kdy byl který z těchto pamětníků v Letech internován.²³ Jednou z dalších příčin jistě nadsazenosti Serinkovy vzpomínky na Lety, kterou Tesař upřímně konstatuje a citlivě podrobněji rozebírá, může být i fakt, že Serinek nezažil poměry v Osvětimi-Březince a koncentračnickou hrůzu pro něj tak navždy v jeho paměti představovala právě vzpomínka na tábor v Letech u Písku.

Mezi nejstarší svědectví publikovaná ve zmíněném sborníku patří výpovědi, které zaznamenala Vlasta Kladivová v polovině sedmdesátých let a poté Ctibor Nečas v polovině osmdesátých let. Dostal se těmto badatelům do rukou pozdější výběrový přepis Serinkova vyprávění? Zřejmě ne. A obráceně – bylo by zajímavé vědět, co všechno věděl Jan Tesař v době, kdy za Serinkem začal docházet, o osudu Romů v protektorátu a existenci protektorátních „cikánských táborů“. Do roku 1963 totiž o této části dějin Romů a české společnosti ve vztahu k nim podle dosavadních zjištění referovala jen Zdeňka Jamnická-Šmergllová v ideologicky velmi zatížené

21 K historii výzkumu holokaustu Romů v českých zemích viz LHOTKA, Petr – ZÁVODSKÁ, Milada: Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holokaustu Romů. In: *Tamtéž*, s. 7–19.

22 NEČAS, C. (ed.): *Nemůžeme zapomenout* (viz pozn. 7).

23 Rozsáhlejší kolekci svědectví romských pamětníků právě jen o táboře v Letech pak v polovině 90. let publikoval americký publicista Paul Polansky (POLANSKY, Paul: *Tíživé mlčení: Svědectví těch, kteří přežili Lety*. Praha, G plus G 1998). Jakkoli jsou tato svědectví (i vzhledem k výše řečenému) velmi vzácná, jako prameny je bohužel dost znehodnotil neprofesionální přístup při jejich získávání, související mimo jiné s jazykovou bariérou, neznalostí tématu i základních postupů orálněhistorického výzkumu (podrobněji viz HORVÁTHOVÁ, Jana: Fenomén Polansky. In: *Romano džaniben*, roč. 22, č. 1 (2015), s. 87–104).

publikaci z roku 1955.²⁴ Všechny pozdější zmínky v literatuře, pokud je známo, pocházejí až z druhé poloviny šedesátých let.²⁵ Jak na Tesaře Serinkovo svědectví o letském táboře zapůsobilo? Jak novým sdělením pro něj bylo a do jakých rámců si je zasazoval? Uvažoval o něm například jako o tématu, které vyzývá k podrobnějšímu zpracování – podobně jako Nečas podnítl k výzkumu holokaustu Romů na konci šedesátých let archivní nález dokumentů z takzvaného cikánského tábora v Hodoníně, odkazující i k Letům? V tomto ohledu je škoda, že se Tesař nerozhodl zveřejnit něco víc o své vlastní zkušenosti s touto částí Serinkova svědectví.

Posledním bodem Serinkova vyprávění, u nějž bych se ráda zastavila, je jeho výpověď o meziválečném Československu, ale i o době předcházející. Přitom je třeba předeslat, že tato část jeho svědectví je cenná mimo jiné kvůli tomu, že v něm Serinek popisuje život svojí rodiny, jež žila v západních Sudetech (a po záboru Sudet pak ve středních Čechách). Dosud bylo totiž publikováno jen velmi málo výpovědí Romů žijících tehdy na území Čech a badatelé jejich životu v prvních třiceti letech dvacátého století věnovali vcelku minimální pozornost. Zatímco díky celoživotnímu úsilí Ctibora Nečase, který se v mikrostudii zaměřil na jednotlivé romské komunity na Moravě a ve Slezsku či na různé specifické aspekty života tamních Sintů a Romů, máme dosti detailní přehled o jejich tehdejší životě, stavu a změnách postavení ve společnosti i o vztahu mezi nimi a úřady, od místních po zemské,²⁶ o životě Romů a Sintů na území Čech předtím, než byli internováni v Letech u Písku a/nebo odvezeni do Osvětimi-Březinky, toho víme velmi málo. Z řady dosti zajímavých podnětů k zamyšlení a dalšímu bádání, které přináší *Česká cikánská rapsodie*, zde vybírám alespoň dva.

V prvé řadě je to Serinkovo svědectví o důsledcích prvorepublikového zákona č. 177/1927 Sb., „o potulných cikánech“, který Romům umožňoval cestovat po republice pouze pod podmínkou vlastnictví „pasů“. Tesař ve svém komentáři k této pasáži interpretuje tento zákon jako pokus o řešení existujícího sociálního problému a „přiměřený tlak ve prospěch sociální integrace“ (sv. 2, s. 27 n.). Je pravda, že uvedený zákon nezakazoval tradiční kočování – „pouze“ takzvané potulné cikány dostával pod velmi intenzivní kontrolu nejen správních úřadů, ale i policie. Sloužilo k tomu zejména vydávání takzvaných cikánských legitimací, jejichž držení bylo povinné pro všechny „potulné cikány“ nad čtrnáct let. Legitimace obsahovaly kromě základních osobních informací i přesný popis dané osoby včetně speciálních poznávacích znamení, ale i otisků všech prstů na ruku a fotografie, a příslušné úřady samozřejmě tyto údaje dále evidovaly. Pokud byl Serinek (a s ním i jeho žena a jejich starší děti) skutečně držitelem této legitimace, jak uvádí, je zajímavé, že tento způsob detailní úřední kontroly, a zejména policejní evidence nijak

24 JAMNICKÁ-ŠMERGLOVÁ, Zdeňka: *Dějiny našich cikánů*. Praha, Orbis 1955.

25 LHOTKA, P. – ZÁVODSKÁ, M.: Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holokaustu Romů.

26 Dlouhodobé výsledky této své práce publikoval Ctibor Nečas v roce 2005 v knize *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)* (viz pozn. 3).

nekomentuje. Neuvědomoval si ji, nedohlížel její důsledky, nebo jen nechtěl odbíhat od linie vyprávěného příběhu? Jeho mlčení v této věci je ovšem možné považovat i za projev přinejmenším neutrálního postoje k tomuto zákonu.

Díky „cikánským legitimacím“ totiž postupně došlo k poměrně jasnému vydělení lidí považovaných za „cikány“. Nešlo přitom jen o „potulné cikány“, neboť – jak uvádí ve svém komentáři i Tesař – legitimace se postupně vydávaly i usedlým „cikánským“ rodinám; v úřední korespondenci na přelomu let 1939 a 1940, kdy bylo v protektorátu nařízeno povinné usazení všech dosud kočujících „cikánů“, byla dokonce publikována instrukce upřesňující, že usazení těchto osob není důvodem pro vracení starých legitimací nebo nevydávání nových. Právě a jen „(potulní) cikáni“ byli povinni tyto speciální osobní doklady nosit a úřady včetně (kriminální) policie je tak evidovaly jako specifickou skupinu obyvatel. Zákon pak těmto lidem nařizoval, jakým způsobem se mohou pohybovat, a uplatňováním nejrůznějších specifických sankcí (jako byl například zákaz tábořit v „tlupách přesahujících rámec rodiny“, úplný zákaz držení zbraní, zákaz vstupu do určitých obcí a podobně) je nejen zbavoval některých občanských práv, ale též poměrně výrazně kriminalizoval. Jakým způsobem se takto fungující úřední evidence začala překládat do praxe v pozdějších letech při identifikaci jednotlivých československých občanů jako „cikánů“ nebo společnosti nebezpečných „asociálů“ – se všemi tragickými důsledky, které z takové identifikace vyplývaly – je celkem nasnadě.

Zákon navíc umožňoval obcím zbavit se kočovníků úplně – vydáním zákazu vstupu „potulným cikánům“ na svoje území. Například na Moravě a ve Slezsku, jak zdokumentoval Nečas, tento zákaz platil na území více než dvou set obcí, včetně všech tří regionálních center (Ostrava, Olomouc, Brno).²⁷ Na jejich katastru se tak mohli zdržovat jen ti „(potulní) cikáni“, kteří zde měli domovskou příslušnost nebo sem byli přikázáni, a všichni ostatní, včetně jejich vlastních příbuzných, při pobytu v těchto obcích překračovali zákon. Kolika obcí v českých zemích se tento zákaz týkal, bohužel opět nevíme. V tomto kontextu je pak poněkud problematické prvorepublikovou singulární úpravu cílenou na „cikány“ i její praxi označovat za pokus o integraci této části populace, pokud tedy integraci chápeme jako spontánní zapojování specifických skupin obyvatel do struktur celé společnosti. Je ovšem pravda, že ze stejného zákona na druhou stranu implicitně vyplývalo, že ostatní obce byly povinné kočovníky přijmout – na omezený počet dní. Je také faktem, že někteří Romové tehdy vynakládali úsilí na získání domovské příslušnosti v konkrétní obci, což zpravidla naráželo na urputný odpor obcí proti přijetí „cikánů“ do domovského svazku, a že ve prospěch žádajících Romů zasahovaly nadřízené správní úřady, byť někdy to byl až ten nejvyšší. Takové jednání je rozhodně bližší představě o integraci. Serinkovo vyprávění o tom, jak vymohl právo kočovních lidí tábořit v jedné obci ve středních Čechách, je inspirativní v tom, že otevírá otázku, kolik dalších obcí bez náležitého podkladu vstup a táboření „potulných cikánů“ na svém území znemožňovalo, a zejména kolik dalších lidí vstupovalo s obcemi či

27 *Tamtéž*, s. 201–210.

jednotlivci do sporu, když se domáhali práva v obci tábořit. Takový způsob využívání zákona ve prospěch kočovných Romů totiž není z dosavadní literatury vůbec znám.

Naprosto unikátní v Serinkově vyprávění je také moment, kdy velmi stručně rekapituluje své předválečné snahy „kočovně lidi organizovat“ a svůj plán uspořádat v Teplicích v roce 1933 mezinárodní „setkání kočovných národů“. Nutně zde spolu s Tesařem ovšem musím přiznat, že lepší kontextualizace tohoto svědectví je obtížná vzhledem k tomu, kolik toho (ne)víme o politické organizaci a emancipaci Romů v Československu (ale i v Evropě) v meziválečném období. Obdobné organizace, jakou zřejmě Serinek plánoval přinejmenším v českých zemích (?) zakládat, již v některých zemích střední a východní Evropy tou dobou existovaly – v Rumunsku to bylo již na konci 19. století a znovu ve třicátých letech, v Bulharsku lze první snahy o jistou politickou organizaci Romů dohledat k počátku dvacátého století, romské organizace působily v druhé polovině dvacátých let v Sovětském svazu a ve třicátých letech také v Polsku.²⁸ Dosud jediným textem, který zmiňuje romskou snahu o sebeorganizaci na území Československa, je studie Anny Jurové a Evy Zupkové o Romech v meziválečných Košicích a několika spolcích, které si zde založili: byla to profesní Únia československých cigánských hudobníkov, odbočka Košice (založena 1926), Lavutarisz – kultúrny a sociálny spolok Cigánov na Slovensku (založen 1936), Športový klub slovenských Cigánov – Roma Košice (založen 1930).²⁹ Do jaké míry tyto slovenské (a zahraniční) aktivity Josefa Serinka inspirovaly, jak se o nich případně dozvěděl (například během pobytu v Košicích?), zda a v jakém vztahu případně byl s jejich organizátory, to jsou jen úplně základní otázky, na něž se musíme ptát. A existovaly i v českých zemích nějaké další snahy o romskou sebeorganizaci? Jistou nadějí okomentovat podrobněji Serinkovou zmínku snad v dohledné době představuje současný mezinárodní projekt vedený Elenou Marušiakovou a Veselinem Popovem, který se věnuje právě politické emancipaci Romů v Evropě mezi válkami a zahrnuje i území Československa.³⁰

Na závěr snad to nejdůležitější: v interpretační rovině je naprosto klíčové Tesařovo několikrát opakované odsouzení genocidy českých a moravských Romů a Sintů jako v první řadě nezměrného lidského utrpení a dále – a to především – jako

28 K meziválečnému vývoji a politické emancipaci Romů viz např. MARUSHIAKOVA, Elena – POPOV, Veselin: *The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies*. In: BURSZTA, Wojciech – KAMUSELLA, Tomasz – WOJCIECHOWSKI, Sebastian (ed.): *Nationalismus Across the Globe*. Poznan, School of Humanities and Journalism 2005, s. 433–455; O'KEEFFE, Brigid: *New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union*. Toronto – Buffalo – London, University of Toronto Press 2012; BARANY, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge, Cambridge University Press 2002.

29 JUROVÁ, Anna – ZUPKOVÁ, Eva: *Rómovia v Košiciach v 1. ČSR v kontexte doby i regionu (1918–1938)*. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, č. 16. Brno, Muzeum romské kultury, o.p.s. 2007, s. 105–111.

30 Bližší informace k tomuto výzkumu viz RomaInterbellum: Roma Civic Emancipation Between The Two World Wars. In: University St Andrews [online]. [Cit. 2018-09-30.] Dostupné z: <https://arts.st-andrews.ac.uk/romainterbellum/>.

nenahraditelné kulturně-společenské ztráty pro „československý národ“. Tesař také opakovaně explicitně hovoří o jasném podílu české společnosti na vyvraždění svých romských spoluobčanů. Z autorů, kteří se věnují tématu holokaustu Romů v protektorátu, se před Tesařem takto explicitně k „české spolupvině“ na válečné genocidě Romů vyjádřil především německý novinář Markus Pape a americký publicista a genealog Paul Polansky. Pape s Polanským však na rozdíl od Tesaře zůstali víceméně u tohoto konstatování, vyslovovaného v rámci proromského aktivismu, jakkoli to bylo významné v době, kdy se (v polovině devadesátých let) také díky nim začalo hlasitě bojovat o důstojnou podobu památníku holokaustu Romů v místech bývalých takzvaných cikánských táborů v Letech u Písku (namísto velkovýkrmny prasat) a v Hodoníně u Kunštátu (namísto rekreačního objektu) jako symbolu české spoluúčasti na válečné genocidě protektorátních Romů a Sintů a jejího vytěsnění z kolektivní paměti. V tomto kontextu je pak nutné připomenout roli Muzea romské kultury v péči o památník na Žalově, na místě hromadného hrobu vězňů hodonínského „cikánského tábora“, a jeho předchůdců v řadách Svazu Cikánů-Romů, který v roce 1973 uspořádal na Žalově vůbec první veřejný pietní akt k uctění památky romských obětí. Zúčastnil se ho i Ctibor Nečas, který se mimo jiné později zasadil o vyhlášení místa památníku v Letech u Písku za kulturní památku nebo o instalaci pamětní desky na místě brněnských jatek, jež se staly v roce 1943 shromaždištěm Romů z Moravy před jejich transportem do Osvětimi-Březinky.³¹

Tesař ovšem jde ve sledování linie české spolupviny na genocidě Romů mnohem dál, když se též zabývá tím, jak zásadní vliv má nepřiznání a zamlčování tohoto faktu na vědomí, sebevědomí a současném stavu „československého národa“ a jak zásadní ztrátou pro samotné vymezení termínu „československý národ“ i pro jeho kulturní obsah tato tragédie byla (zejména spolu s holokaustem Židů). Válečné vyvraždění takřka celé původní romské populace tak Tesař vztahuje nejen k Romům samotným – jako neodčinnou křivdu a zločin, který na nich spáchali i jejich čeští spoluobčané – ale zároveň, a to je velmi významné, především k samotné české společnosti. Z holokaustu Romů tak činí historickou událost, která se právě české společnosti zásadně dotýká, jakkoli (a právě proto), že si tento fakt dodnes není většinou schopná přiznat – byť události posledních dvou let ukazují v této záležitosti dost zásadní posuny. Ve vztahu k Romům jako obětem válečné genocidy má pak jeho text o partyzánovi Serinkovi ještě další rozměr, významný právě v kontextu psaní o holokaustu Romů a narativu obětí, který v něm dominuje. Vedle jasného vyjádření k české účasti na pronásledování a genocidě totiž zároveň předkládá obraz Serinka sice (a jak jinak než) jako štvance a uprchlíka, který se ovšem nevzdává a bojuje, a navíc přenesením své životní zkušenosti se skrýváním v lesích významně přispívá k rozvoji nové koncepce a taktiky místního odboje.

Jak důležitý je takový způsob interpretace a prezentace, vystane snad ještě jasněji na pozadí informací o poválečném životě Josefa Serinka a jeho potomků, v knize samotné Tesařem jen naznačených a znovu se vyjevujících v debatě nad Tesařovou

31 Viz LHOTKA, P. – ZÁVODSKÁ, M.: Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holokaustu Romů.

knihou s jeho vnukem Zdeňkem. Sám Zdeněk Serinek totiž nebyl v první řadě vychováván ve vědomí, že jeho dědeček byl partyzán (o důvodech takového postoje k minulosti Josefa Serinka obsáhle referuje právě Tesař, aniž by ovšem explicitně mluvil o tom, nakolik se rodina Josefa Serinka k jeho partyzánské minulosti hlásila a jaký postoj k ní jeho příbuzní včetně jeho poválečných dětí zaujímal). Ovšem Zdeněk Serinek dále nevyrostal ani ve vědomí toho, že jeho děda byl Rom, a že tedy i on by se mohl identifikovat (nebo mohl být identifikován) jako (částečný) Rom či – „C/cikán“: Zdeněk Serinek mluvil i o tom, jak ho zaskočilo, když mu v hádce kdosi v dětském věku začal nadávat „do cikánů“ – a když se doma poté dozvěděl, že po dědovi skutečně k Romům patří.³²

Znovu a v novém světle se tak s velkou aktuálností vrací téma Serinkovy sebeidentifikace s Romy a jejího vývoje, které ve svých komentářích reflektuje i Tesař. V tomto kontextu je nutné ještě upozornit na naprosto unikátní možnost sledovat v Serinkově textu – pokud můžeme věřit pečlivosti jeho záznamu – střídání výrazů „Cikán“ a „Rom“, případně dalších termínů, které k označování Romů Serinek v rozhovoru s Tesařem v roce 1963 používal („naši lidé“ a podobně). Vystává zde dosti palčivá, stále aktuální otázka: kdo, kdy, jak a za jakých okolností byl ochotný se během války, stejně jako před ní a po ní, dobrovolně identifikovat jako „C/cikán“ či jako Rom? A jak k tomuto stavu české společnosti, v jejímž kontextu se takové rozhodování dodnes každodenně odehrává, přispívá i způsob, jakým jsou psány dějiny Romů, a jaké místo vůbec historiografie Romů v „českých“ dějinách vymezuje?

32 Vystoupení Zdeňka Serinka v debatě ke knize Jana Tesaře bylo součástí doprovodného programu konference „Identita evropských Romů ve 20. století ve světle dokumentace obětí holocaustu“, kterou uspořádal Institut Tereziánské iniciativy v Praze ve dnech 11.–13. května 2017.

Diskuse

Normalizace ve své epoše

V odpověď na polemiku Miloše Havelky

Pavel Kolář

Je toho požehnaně, co nám Miloš Havelka ve své recenzi naší knížky o normalizaci nakládá na hřbet:¹ zahrnuje kritiku nejen koncepční a faktografickou, nýbrž i svého druhu světonázorovou, jakkoliv tyto aspekty nelze vždy od sebe oddělit. A není věru lehké, pouštíš-li se do polemiky s jedním ze svých učitelů. Nechci tu odpovídat na všechny námitky: soustředím se na ty, které lze považovat buď za nové, nebo zvláště závažné. Nechci také podrobně reagovat na rozdíly v celkové koncepci, neboť k tomu již bylo sneseno mnohé, a recenze tu při vší erudici zásadně nové hledisko nepřináší. Pozoruhodná je razance, s jakou nám Miloš Havelka vmetává do tváře výhradu politické předpojatosti a naši práci vlastně vydává za svého druhu ideologický kontraband. Některé výtky rázu interpretačního i empirického jsou podnětné a je třeba se jimi zabývat.

1 Viz HAVELKA, Miloš: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 229–243. Recenze se vztahovala na knihu statí Pavla Koláře a Michala Pullmanna *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016).

Dialog s hlavním proudem bádání

Recenzent nám nejprve vytýká přehlížení dosavadní literatury a prosazování vlastního hlediska. K tomu chci připomenout, že oba úvodní eseje se důkladně, byť zajisté ne zcela vyčerpávajícím způsobem, se zavedenými výklady vyrovnávají² – mimo jiné s pracemi Kaplanovými a Otáhalovými, které v devadesátých letech hrály paradigmatickou úlohu. K sociologickému pojetí Iva Možného se hlásíme, zejména v úvahách o příčinách pádu socialismu. A jako červená nit se našimi eseji táhne kritická konverzace s disidentskou tradicí, mimo jiné s Havlovou *Mocí bezmocných*; zohlednit se ale snažíme i časem zasutá hlediska, například důraz Petra Uhla na sociální práva. Kriticky se pochopitelně vyrovnáváme s konceptem totalitarismu, třebaš jej, pravda, z popularizačních důvodů zjednodušujeme. Pravda je ovšem také, že původní důmyslný koncept Hanny Arendtové se v naší porevoluční historiografii zploštil v jalovou šablonu, a nám šlo především o kritiku dějepisnou, nikoliv teoretickou. Že naše statě mají značnou měrou ráz programatický a působí místy „nedoargumentované“,³ je pravda, a v předmluvě je na to výslovně poukázáno. Jde nám hlavně o podněty k dalšímu bádání, o *Denkanstösse*. V žádném případě nebyla naším cílem „syntéza“ dějin normalizace, jak ji požaduje Miloš Havelka.

Přesto nemohu přijmout názor, že naše knížka *Co byla normalizace?* je založena na rozboru úzkého, dokonce snad libovolně vytčeného výseku skutečnosti, respektive na „poněkud selektivně vybrané literatuře“.⁴ Konceptně vycházíme z hlavních proudů mezinárodního bádání o sociálních a kulturních dějinách socialistických diktatur: z německých *Alltagsgeschichte*, francouzské *l'histoire socio-culturelle*, z prací anglosaských „revizionistů“, jakož i ze sociální a kulturní antropologie. Jakkoliv se jedná o přístupy různorodé, udávají tyto koncepce, ať chceme, nebo ne, tón dnešní diskuse o společnosti v socialismu a je třeba se s nimi vyrovnat. Jinými slovy, z někdejší kritické opozice je dnes establishment, a establishment jistě nemůže být „vybrán poněkud selektivně“. Všem těmto přístupům je společné úsilí z různých úhlů pohledu ohledávat klíčovou otázku po vztahu mezi sociálním jednáním a ideologií, mezi institucionálními strukturami a „myšlenkovým světem“, mezi politikou a každodenností, mezi mimořádným a běžným. Právě toto napětí tvoří i osu našeho výkladu a ona mnohá pole sociální reality, jež jsme podle Miloše Havelky zanedbali („realizace skupinových potřeb a individuálních zájmů, profesní kariéry, samospráva, vzdělání, volný čas a podobně“),⁵ představují jevy, které se z tohoto stanoviska dají výtečně prošetřit, a v desítkách studií se tak už stalo. Jistě, případové studie a pramenný materiál by se daly rozšiřovat. Současný stav bádání,

2 KOLÁŘ, Pavel: Historizace a dějiny, které bolí. In: *Tamtéž*, s. 15–26; PULLMANN, Michal: Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: *Tamtéž*, s. 27–35.

3 HAVELKA, M.: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace, s. 230.

4 *Tamtéž*, s. 231.

5 *Tamtéž*. Stranou nechávám recenzentovy normativní, k historické analýze podle mne ne zcela vhodné výrazy, jako „deformace sociálního života“ nebo „občanská rezignace“ (*tamtéž*, s. 232 a 234).

tuzemského i cizího, však již umožňuje výkladové zobecnění, a nemyslím si, že by další rozhojnění materiálu přineslo podstatnou korekci našich závěrů.

V tomto smyslu nelze než souhlasit s recenzentovou kritikou, že „potřebná historizace by se proto měla spíše obrátit ke konkrétním jevům, k vývojovým možnostem daného politického a ekonomického systému, k podobě institucí a jejich fungování, ke komparaci s civilizačními trendy jinde, k analýze prosazování specifických mentalit (třeba autoritářských, funkcionářských, antisemitských, kariéristických na jedné straně, a maloměšťáckých, rezignovaných, ‘švejkovských’ či utopických na straně druhé)“.⁶ Čtenáři musí být nad slunce jasné, že přesně o tento typ rozboru nám šlo – zde opravdu nevidím mezi našimi stanovisky rozporu.

K diskusi o pojmosloví „dějin každodennosti“ dodávám, že výrazu *vyjednávání*, jež Miloš Havelka právem kritizuje, v našich studiích záměrně neužíváme (koneckonců i v německé historiografii se převedení anglického *negotiation* v německé *Aushandeln* často kritizuje jako nepřesné a zavádějící). K pojmu „společenské smlouvy“ se stavíme výslovně kriticky.⁷

Responsibilizace společnosti

Nutno však zároveň zdůraznit, že z celkově koncepčního hlediska se naše pohledy diametrálně rozcházejí. Mluví-li Miloš Havelka o „identifikaci komunistické strany a státu“ nebo „naprostém podrobení společnosti systému politického panství“,⁸ pak zastává právě ono stanovisko, které současnému stavu bádání o společnostech ve státním socialismu prostě již neodpovídá, stanovisko, jež bylo nesčetnými empirickými studii vyvráceno a jež i my se snažíme nahradit přístupem jiným.

Představu „naprostého podrobení společnosti“ považujeme, opírajíce se o výše zmíněné práce i vlastní pramenný výzkum, nejen za pojetí koncepčně chybné a fakticky nesprávné. Jak píšeme v předmluvě a na jiných místech knihy, představa „naprostého podrobení“ je – a zde se dostávám k námitce ideologické předpojatosti – nesprávná, ba zhoubná i z hlediska etického, tedy s ohledem na to, jak se postkomunistické společnosti prakticky vypořádávají s komunistickou minulostí. Zde odmítáme pohodlné stanovisko, kdy se odpovědnost za dějiny přesouvá od společnosti na mytický „režim“ (v Havelkově podání „systém politického panství“), jenž, vytržen z našich dějin, jako by k nám spadl s Marsu nebo přivánul z ruských stepí.

Nemyslím si tudíž, že naše práce je jedním z „dále neodůvodněných hledisek na poli konkurenčních výkladů doby a událostí“.⁹ Domnívám se naopak, že je hodnotově zakotvená velmi pevně: cílem našeho záběru na celou společnost, na mnohdy rozporuplné každodenní jednání lidí je potírat zažitou představu o nevinné

6 Tamtéž, s. 233.

7 KOLÁŘ, Pavel: Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu. In: KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: *Co byla normalizace?*, s. 120.

8 HAVELKA, M.: Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace, s. 231.

9 Tamtéž, s. 233.

společnosti, tedy kultivovat přístup, jež německý historik Thomas Lindenberger nazývá „responsibilizací společnosti“. Toto stanovisko zdůrazňuje, že „režim“ vytvořili jen ti druzí, „ti nahoře“; že k chodu diktatury přispívali v zásadě všichni, ať chtěli, nebo nechtěli, ať bývali mohli jednat jinak, nebo nemohli (jak ostatně u nás podotýkal Václav Havel; jeho hlas ale zapadl v řinčení postkomunistického heroismu a v šustění převlékaných kabátů).

Toto pojetí je vším jiným než omluvou, zlehčováním diktatury, nebo dokonce skrytou sympatií. Jeho cílem je naopak pohlédnout nepříjemné pravdě do očí, *vis-à-vis* postojům širokých vrstev společnosti. Jde o přístup, jenž sice neodsuzuje, ale do kritického světla staví výklady (a výmluvy) typu „nedalo se nic dělat“, „chtěli jsme zabránit nejhoršímu“, „o tom jsme nic nevěděli“ a podobně; přístup, jenž není náplastí na bebíčko traumatizované, ublížené společnosti, ale rozkolísává zatuchle pohodlné obrazy minulosti, jimiž normalizační generace dodatečně vysvětlovaly své jednání; přístup, jenž historizuje podobné exkulpace, které často nejsou ničím jiným než variací na starou nacionalistickou báchorku o nevinném českém národě coby oběti vnějších sil – o národě, který „chtěl bojovat“, ale elity jej zradily a zákeřně mu vrazily dýku do zad. Prožili jsme si to nedávno znovu při výročí Mnichova a druhé republiky: to ne český národ zřídil tu odpornou antisemitskou žumpu, nýbrž „lůza“, „spodina“; a koneckonců za všechno vlastně mohli Němci. Na to, že nemalá část společnosti proti autoritářským tendencím ani za druhé republiky, ani za normalizace nehnula prstem a hleděla si naopak rychle zařídit co nejpohodlnější bydlo, se zapomíná. Jinými slovy, chtěli jsme podrobit řádnému protřepání také písničku o české holubičí povaze, jejíž přezpěvování nás může přijít šeredně draho.

V tomto ohledu má snad Miloš Havelka pravdu, když píše, že „přístup autorů se tak sám lehce stává ideologickým a angažovaným“.¹⁰ Obsahuje-li naše práce určité vztahy k hodnotám, pak právě ve smyslu responsabilizace společnosti. Tento etický fundament, tuto subjektivní ražbu našeho přístupu ale otevřeně probíráme. Proto chci odmítnout recenzentovo tvrzení, že „východiska kritiky zůstávají v knize dost nejasná“.¹¹ Přiznám se, že při redakci knihy jsem naopak měl pocit, že tato východiska jsou omílána někdy až do omrzení. Že je kniha vedena úmyslem polemickým, jsme neskrývali, a právě odtud ona důkladná probírka normativních východisek a pojmů coby jediný způsob, jak se vyhnout prvoplánové ideologizaci.

Námítka ideologické zaujatosti, či dokonce sympatií s diktaturou je ovšem závažná a nemůže být ponechána bez odpovědi. Recenzent vidí za našimi rozbory „levicovost, sympatie k socialismu, iluze o ‘perestrojce’, a dokonce i jistou obranu ‘normalizačního režimu’“, které údajně z našeho výkladu prosakují.¹² Sympatii ani při sebepodrobnější četbě v textu nenalézám. Jistě, náš jazyk se odvrací od zavedeného úzu, který normalizaci hned v předmluvě otrocky označuje za odsouzeněhodnou, páchnoucí „totalitu“ (asi tak jako se za normalizace muselo v předmluvě

10 Tamtéž.

11 Tamtéž, s. 232.

12 Tamtéž.

způsobně zacitovat z Lenina, aby se pak mohlo přejít k pozitivistické rutině). A je možné, že samo toto odhození vulgárně antikomunistického jazyka někoho irituje.

Nebezpečí ideologie ve vědecké rozpravě chápu dvojným způsobem. Zprvée, jestliže autor své poznatky vydává za nezpochybnitelnou pravdu, a zadruhé, jestliže autor přímo sleduje určitou mocenskou agendu. Není pojmu ideologie, jakkoliv postmoderně přeštrikovaného, jenž by byl prost jakéhokoliv vztahu k určité mocenské konstelaci, k mocenským zájmům. Ptám se nuže, jakou mocenskou konstelaci naše údajně „prosakování levicových sympatií“ pomáhá legitimizovat. Tato námitka tu je odjakživa, a popravdě řečeno jsem se nikdy nemohl dosíci jejího smyslu. Stavíme snad ideologické předmostí severokorejské invazi, Putinovi nebo Husákovým pohrobkům v naší vlasti? Mají snad naše výklady nátěr nostalgický? Vykládáme snad sedmdesátá léta jako zlatý věk českých dějin, o jehož návrat je třeba usilovat? Nemyslím si: naše texty nemilosrdně tepou naše *soudobé dějiny jako celek*, všechny jejich oddíly, padni komu padni.

Brát Štrougala vážně

Pokud v naší práci agenda existuje, pak je kritická, snad podryvná nebo i rozvrtná, ne však konfirmační, třebas je jasné, že každá kritika se musí zakládat na nějakém pozitivním hodnotovém fundamentu. Vyvolat chceme hlavně reflexi: aby se česká společnost sama vyrovnávala se svou minulostí, se svými prohřešky, a nepřesouvala vinu na „pokryteckého Husáka“ a „demagogického Štrougala“.

To je podstata historizace, o kterou usilujeme: totiž že všechny postavy, jevy, problémy, postoje atd. jsou součástí dějin, že z nich nikdo není vylučován ani v nich *ex post* kádrován – ani ten „demagogický Štrougal“.¹³ Tento pohled zavrhuje zvlgarizovanou teorii totalitarismu, která staví společnost do role pasivní oběti či amorfní masy; koriguje ale i její sociálněhistorickou revizi ze sedmdesátých a osmdesátých let, pro kterou byl ideologický jazyk pouhou zástěrkou zvěcnělých „zájmů“. Jazyk, ať už promlouvá kdokoliv, není tu ani lží, ani zástěrkou, nýbrž složkou sociální skutečnosti, součástí sociálního jednání. Dobovou mluvu bereme vážně – s mnohvrstevností jejích významů a rozmanitostí jejích kontextů. I Husákovým pokryteckým lžím mohl třeba někdo věřit nebo je nějak brát vážně, prostě jim připisovat nějaký smysl. Nespokojujeme se s hospodským tlacháním typu „těm kecům stejně nikdo nevěřil“.

Historizace představby znamená, že nelíčíme její dějiny prizmatem krachu, ale že se snažíme dobové „iluze“ jejích aktérů hodnotit v jejich kontextu, že ji nechápeme ahistoricky jako pokus, který byl od počátku „odsouzen k nezdaru“. (Mimoходом,

13 Připomínám tu, snad trochu paradoxně, předmluvu Hanny Arendtové k *Původu totalitarismu*: „Už si nemůžeme dovolit vzít to, co bylo dobré v minulosti, a jednoduše to nazvat svým dědictvím, a to zlé odložit a jednoduše si myslet, že je to mrtvé břímě, které čas sám od sebe pohřbí v zapomnění.“ (ARENDOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKYOUMENH 1996, s. 11.)

na význam iluzí v dějinách by mohla ještě přijít řeč – nebyly, jak poznamenal Ivan Sviták, i snahy jakýchsi bláznivých disidentů o dodržování lidských práv v sedmdesátých letech také zcela absurdní iluzí?)¹⁴

S důslednou historizací souvisí tedy včlenění všech dobových aktérů a jejich promluv do historikova zorného pole, včetně „jasné ideologie“, které údajně nikdo nevěřil. Nejde tu o víru a nevíru, ale o celkový sémantický rámec a myšlenkový obzor doby. I proto v našich textech citujeme Husáka a Štrougala (jakkoliv to může být pro mnohé pamětníky útrpné), i proto považujeme za podstatné se ptát, proč Husák mluvil v sedmdesátých letech právě o demokracii, kultivovanosti, klidu a trpělivosti – třeba i proto, že tato sémantika obsahovala odklon od stalinské radikálnosti, která ve straně, to jen tak mimochodem, zdaleka ještě nebyla pohřbena, zejména na lokální úrovni. Husákovo jednání jistě lze označit za pokrytecké – nepochybně byl také ohromným cynikem, technologem moci. Vyhýbáme se však suverénně nabubřelému pojetí, jež přesně ví, jak to Husák myslel, a jak to naopak viděli takzvaně normální lidé; tomuto hermeneutickému determinismu, který povýšenecky vylučuje rozmanitost významů a postojů. Víme-li předem, jak to Husák myslel, a zejména to, jak lidé vnímali, jak to Husák myslel, pak přeci nemusíme provádět žádný výzkum, pak máme rychle po šichtě! Cituje-li Michal Pullmann Husáka, jistě nepředpokládá, že generální tajemník byl přesvědčeným demokratem. Bere ale jeho mluvu vážně, protože byla dominantním všudypřítomným jazykem, vůči němuž lidé museli zaujmout určité stanovisko. O problematické dichotomii víra–nevíra v moderních společnostech (socialistických i kapitalistických) se v knize vyjadřujeme opakovaně a není třeba ji tu znovu rozebírat.

Komunistická ideologie nebyla podle našeho názoru za normalizace naprosto vyprázdněná,¹⁵ ale spíš změnila svou funkci. Nesouhlasíme s výkladem, že zcela zmizela víra v cokoliv;¹⁶ spíš došlo k přeměně hodnotové orientace společnosti, která zkrátka začala věřit v něco jiného. Domníváme se, že i „vyprázdnění“ má nějaký historický smysl, že prázdná prázdnota neexistuje, že v nějaký smysl lidé věří i ve zdánlivě zcela beznadějných podmínkách – a že je historikovou povinností tento smysl rekonstruovat. Kdoví: možná i nadále věřilo značné množství komunistů v nějakou formu socialismu, byť asi podstatně jinou, než o jaké snil Marx v *Kritice Gothajského programu*. Možná ne všichni ale byli číří oportunisté a cynici. Jistě, „klid na práci“ byl pro jedny jen demagogickým sloganem, eufemismem „občanské rezignace“; pro jiné ale mohla tato ideologická formule souznívat s určitým životním plánem. Nezapýváme se otázkou, zda byl režim v normalizaci zbaven svého „původního historického smyslu“,¹⁷ neboť ze sociálněhistorického pohledu jde o nemístnou esencionalizaci. Odmítáme ale stanovisko, že normalizace byla systémem ryze cynickým, prostým jakéhokoliv ideového rozvrhu (o stupni jeho „promyšlenosti“, soustavnosti a podobně lze jistě diskutovat); že byla pouhým „hledáním prostředků

14 SVITÁK, Ivan: *Epochální iluze*. Bratislava, Nadácia Vladimíra Clementisa 1992, s. 2.

15 HAVELKA, M.: *Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace*, s. 234.

16 Tamtéž.

17 Tamtéž.

pro obnovení a udržování vydobytých pozic¹⁸ – protože takové pojetí předpokládá ahistorický, tautologický pojem moci jako „moci pro moc“, „pouhou moc“, která je oproštěna od svých sociálních a kulturních souvislostí, od zájmů, představ či „motivů podřízenosti“. Normalizaci skutečně nepovažujeme jen za „kompenzační systém moci“, neboť v kterém moderním systému vlády nedochází ke „kompenzaci“ moci?

I Brežněvova funkcionářská „oddanost věci socialismu“, již Miloš Havelka zmiňuje,¹⁹ tak mohla mít pro někoho hodnototvorný význam, stejně jako legitimizující tradice „dělnického původu“ nebo i ta vysmívaná gerontokracie (jež přeci není exotickou kuriozitou „reálného socialismu“, ale může nás kdykoliv potkat znovu – neovládá snad i dnes veřejný prostor kohorta zapšklých dědků, kterým se hroutí svět a kteří nejsou ani náznakem schopni smířit se s dějinnou změnou?).

O násilí, legitimitě a Weberovi

Ke klíčovému problému násilí: naším východiskem byl silně historizovaný koncept násilí, který zdůrazňuje proměnlivost definic jeho legitimitě a *spor o legitimitě násilí* chápe jako kolbiště politického boje, a tím i jako ústřední prvek legitimitě určitého uspořádání. Z tohoto hlediska nebyly socialistické diktatury statickým balvanem, ale měnily svou povahu, a to i během pozdní fáze, zejména v osmdesátých letech. Zda bylo určujícím momentem delegitimizace diktatury, jak uvádí Miloš Havelka, nedodržování určitých právních závazků, které se normalizační vedení samo zavázalo dodržovat (Závěrečný akt helsinské konference o lidských právech atd.), je přitom otevřenou otázkou (že komunistické diktatury od počátku porušovaly formální práva, bylo přeci veřejným tajemstvím; rozhodující ale bylo, že proti tomu nikdo neprotestoval, že tento rozpor společnost tiše akceptovala, že se nikdy nestal „skandálem“). Zde se vnouká komparativní otázka, jak to, že se liberálnědemokratické státy, které také velmi často porušují principy, k nimž se zavázaly, přesto trvale těší dostačujícímu stupni legitimitě ve společnosti k tomu, aby mohly nadále existovat.

Byly to ale opravdu právě principy lidských práv, jejichž nedodržování nakonec režimy „položilo“? Bylo tomu opravdu tak, že miliony lidí řekly v listopadu 1989 „dost“ kvůli jakýmsi patnáct let starým dohodám, o nichž většinou nikdy ani neslyšely? Není historičtější přístupem zmapovat široké spektrum postojů, které v určité světodějně konstelaci vykryštalizovaly v masový protest, jež vládnoucí garnitura už nemohla nebo nechtěla eliminovat? A to včetně motivů materiálních a konzumních, jimž je v historických reflexích připisován stále větší význam (i vzhledem k trvající relativně nízké životní úrovni postkomunistických společností, jež vede k pocitům zneuznání a radikalizaci).

V našich studiích nabízíme výklad, že to byl především příslib klidu na práci – jakkoliv pro mnohé „cynický“ či „pokrytecký“ – jehož rozdrolení během osmdesátých

18 Tamtéž.

19 Tamtéž.

let urychlilo delegitimizaci normalizačního pořádku. Stabilizační mechanismy diktatury jsme tedy hledali v předpolitickém (ale nikoliv nepolitickém) světě každodennosti. Nešlo nám o to „měřit“ víru v komunistickou ideologii, nýbrž zachytit pestrý vějíř legitimačních a konsolidačních procesů, které se odehrávaly v každodenním světě a které slogan klidu na práci zastřešoval.

Základem tu byl, pravda, výrazně historizující výklad Weberova pojmu legitimacy panství. Svůdné se nám zdálo jeho chápání legitimacy coby *víry* v legitimitu (*Legitimitätsglauben*): tedy jako obecné uznání platnosti určitého politického uspořádání jak širokými vrstvami společnosti, tak ale i samotnými politickými aktéry (chceme-li: jak ovládanými, tak vládnoucími). To nás přivedlo ke vztahu mezi *nárokem* na legitimitu a *vírou* v legitimitu a k úloze tohoto vztahu ve stabilizaci politických systémů. Odtud zájem o poněkud kontroverzní pojem konsenzu – zdůrazňuji, že se tím nemyslí ztotožnění obyvatelstva s výslovným ideologickým nárokem komunistické vlády. Zaměřili jsme se na širokou škálu postojů, které Max Weber nazýval „motivy podřízenosti“, které jsme ale neomezovali na úzkou politicko-institucionální sféru, nýbrž hledali je v mnohotvárných oblastech světa každodennosti, v bydlení, práci, rodině, přátelských a intimních vztazích. Spíše než o přímou *politickou podporu* tak jde o nepřímou *předpolitickou akceptaci*, která zahrnuje přesně ty sociální vztahy a vazby, jež Miloš Havelka uvádí ve svém výčtu.²⁰

Tento přístup nepochybně Weberovy úvahy překračuje, především v tom, že silněji zdůrazňuje relacionální, interaktivní povahu panství. Weber odpozoval mechanismy panství hlavně v byrokracii vilémovského Pruska a přitom se zaměřil na *rozkaz* a jeho *uposlechnutí*; zůstal tedy v rámci institucionálně vymezeného (a na základě donucovacích prostředků vymahatelného) vztahu. Historik by ale měl toto tázání rozvinout a ptát se po tom, na jakých základech tento hierarchický vztah rozkazu a poslušnosti vlastně spočívá. Právě tato „nadhodnota“ je oblastí, na kterou se soustředily moderní dějiny každodennosti, z nichž v knize o normalizaci vycházíme.

Právě proto nemohu souhlasit s recenzentovým soudem, že „zcela mimo pozornost autorů tak zůstal fakt, že pro Webera bylo každé použití násilí podmíněno systémem pozitivně formulovaných, hodnotově vyargumentovaných a moderním státem přijatých, tj. ‘platných’ zákonů a norem (institucí), podmiňujících jeho vlastní jednání a rozhodování“.²¹ Nikoliv, nezůstal. Problémem však je, že v moderním státě dvacátého století, a v diktatuře zvláště, tato oblast „platných norem“ daleko překračuje oblast pozitivně kodifikovaných zákonů či jasně vymezených úkonů rozkazu a poslušnosti, a že se masivně přesouvá do předpolitického světa. A právě tuto tajemnou oblast, jež předchází samotnému příkazu a jeho následování, je třeba zkoumat. Jinými slovy, legitimita se přesouvá stále více ze zóny explicitně legální a politické do zóny *lebensweltlich*.

Tvrdí-li Miloš Havelka, že „proto ne každý projev státní moci by byl pro Webera legální, a potažmo také ‘legitimní’“,²² pak nelze než přitakat, neboť nic takové-

20 Tamtéž, s. 238.

21 Tamtéž, s. 239 n.

22 Tamtéž, s. 240.

ho nepostulujeme. Byly to přeci určité „projevy státní moci“, které v kombinaci s proměnou globálního kontextu koncem osmdesátých let náhle společnost začala považovat za nelegitimní a které v roce 1989 vedly k celkové delegitimizaci režimu. Zde nejde o jednotlivé *projevy* státní moci, ale o legitimitu určitého *řádu*: normalizační režim se po určitou dobu legitimitě těšil (nikdo po dlouhou dobu nezpochybňoval jeho monopol na vykonávání legitimního násilí), tuto legitimitu ale pod vlivem změněných okolností (předpolitické akceptace) ztratil. Jedna forma panství (komunistická diktatura) přešla ve formu jinou (postkomunistickou demokracii). Otázkou pro historiky je, proč jistý „projev násilí“ (například perzekuce disidentů) v určité době (v sedmdesátých letech) nebyl považován za nelegitimní, ale v osmdesátých letech začal společnosti vadit a přispěl k rozpadu legitimacy systému. A je možné vést historické spory o tom, jak a proč k tomuto posunu ve společenském vnímání došlo.

Dodám ještě, že dotýčný citát z Weberova díla *Hospodářství a společnost*, jehož užití Miloš Havelka kritizuje jako pro daný argument nepřesné,²³ má poukázat právě na Weberovo vztazení státnosti k monopolu na legitimní násilí (což přeci není samozřejmost, už vůbec ne z dnešního hlediska!), nikoliv na otázku, zda každé násilí je legitimní, což v textu ani netvrdíme. Formulace, že legitimní je „každý systém, ve kterém výkon fyzického násilí státem není zpochybňován“,²⁴ podle mého soudu v zásadním rozporu s Weberovým stanoviskem není. Vyjít tu lze z Weberova názoru, že legitimní je takový řád, který je uznán za platný (*als gültig anerkannt*). Žádné jiné měřítko Weber neuznává. Pozornost jsme ale chtěli obrátit na otázku, proč vlastně právě monopol na legitimní výkon násilí je pro Webera alfou a omegou státu a jak s tímto postulátem naložit v historickém výkladu.

Má ale vůbec tato weberovská filologie nějaký význam? Podnětná může být v tom, že ukazuje, nakolik je Weberova důsledná nenormativnost pro výzkum nových forem panství ve dvacátém a jedenadvacátém století tvrdým oříškem. Weberovo východisko, že *každé panství* je z definice legitimní, že legitimita není jen jakýmsi dodatečným, sekundárním elementem panství, nýbrž jeho zakládajícím znakem, se z hlediska zkušenosti minulého století musí jevit problematickým, ba znepokojivým (je příznačné, že Weber pojmu „nelegitimní“ vůbec neužívá, respektive zmiňuje jej pouze ve formálně právních souvislostech, například když mluví o nelegitimním pohlavním styku, tj. ve svazku s konkubínami či otrokyněmi, a podobně).²⁵ Na druhé straně však právě relativně dlouhé trvání komunistických diktatur přímo vybízí k tomu, aby byly traktovány jako *panství*, jež vykazuje vysoký stupeň rutinizace a v němž se holá moc *dlouhodobě* přetavuje v akceptovanou podřízenost. A není Weberův pesimistický pohled, v němž byla otázka demokracie či nedemokracie podružná (Weber demokracii považoval buď za formu byrokratického panství, vedeného vírou v legální procedury, nebo za metodu *Führerauslese*), tváří v tvář

23 Tamtéž.

24 KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: TÍŽ: *Co byla normalizace?*, s. 61.

25 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1980 (5. vydání), s. 375.

soudobému vývoji, kdy jsme konfrontováni s nárůstem hybridních forem vlády, znovu aktuální?

Ke sporu o pražské jaro

Na srdci mi leží ještě odpověď na recenzentovu kritiku mého eseje o evropském rozměru intelektuálních dějin pražského jara.²⁶ Že se jedná o náčrtek bez ambice vyčerpávajícího rozboru, je nabíledni. Stať vznikala vpředvečer čtyřicátého výročí pražského jara koncem roku 2007, v době, kdy *historické* bádání k tématu bylo v plenkách (nebyla tehdy publikována ani Kopečková práce o raném revizionismu).²⁷ Myšlenka „průsečíku“ evropských duchovních dějin, teze o významu intelektuálního transferu protínajícího železnou oponu, mi připadala plodná a myslím, že následující bádání o dějinách společenských věd to potvrzuje. O českém autostereotypu ohledně role kultury a intelektuálů v pražském jaru snad nemůže být sporu – vzniká již během „obrodného procesu“ samotného a je poté coby mýtus živen i exilovou publicistikou a dějepisectvím.²⁸

Tezí o navazování pražského jara na tradici vzkvétající středoevropské vědy z přelomu století jsem pochopitelně neměl na mysli opětovné uchopení konkrétních témat či oprašování konkrétních autorů, byť tyto procesy by si v jednotlivých disciplínách jistě zasloužily podrobného výzkumu. Samozřejmě netvrdím, že reformněkomunističtí intelektuálové se výslovně opírali o Ernsta Macha nebo Carla Stumpfa, o nichž mnozí z nich asi ani nikdy neslyšeli. Stejně tak mi nejde o „středoevropské motivy“, které – snad s výjimkou Kosíkovou – vskutku nebyly na konci šedesátých let výrazné. Poukázat jsem chtěl na vědomí znovunabyté otevřenosti a evropské provázanosti československé vědy, násilně přervané stalinismem; na sebechápání československých intelektuálů v těchto souvislostech; na zesílenou recepci

26 KOLÁŘ, Pavel: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb budoucnost mezi Richtou a Grausem. In: KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?*, s. 146–155.

27 KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě*. Praha, Argo 2009.

28 Jako příklady v eseji uvádím Fritze Beera a Vladimíra Kusína, doplnit by bylo možno práce Skillingovy a konečně i exilovou publicistiku Kunderovu. V Kunderově *Tragédii střední Evropy* se mj. dočítáme: „Identita národů a civilizací se obráží a soustřeďuje v tom, co vytvořil duch a čemu se říká 'kultura'. Hrozí-li této identitě, že zanikne, stává se kulturní život v odpovídající míře intenzivnějším, nabývá na významu, až se nakonec kultura sama stane živou hodnotou, kolem níž se lidé semknou. To je příčina, proč ve všech středoevropských revoltách hrály kulturní paměť a současné tvůrčí úsilí tak velkou a rozhodující roli – mnohem větší a mnohem více rozhodující než v kterékoli jiné masové evropské revoltě.“ (KUNDERA, Milan: *Únos Západu*. In: HAVELKA, Miloš – CABADA, Ladislav (ed.): *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň, Západočeská univerzita, Fakulta humanitních věd, Katedra sociologie a politologie 2000, s. 102–115, zde s. 103. Název Kunderova eseje, který vyšel původně francouzsky, v různých publikacích varuje.)

evropského myšlení, jakož i na vědomí, že je možné být znovu u toho, ovlivňovat chod duchovních dějin Evropy.

Mé sondy do některých intelektuálních periodik odkryly pozoruhodný zájem o soudobé myšlení francouzské, zejména raný poststrukturalismus, jakož také o západní gramsciovskou renesanci, a pochopitelně vyvrcholení zájmu o takzvaný západní marxismus. Tyto příklady lze na základě novějšího bádání rozmnožovat. Michael Voříšek ukázal fundovaně i na základě statistik, do jaké míry obnovená sociologie recipovala západní směry.²⁹ Více toho víme o recepci školy Annales,³⁰ o západních vlivech na naše dějepisectví dělnictva (studie Rudolfa Kučery o britském historikovi Edwardu P. Thompsonovi),³¹ o výzkumu formování novodobého národa (Kopečkovy studie o „socialistickém patriotismu“ a pracích Hrochových a Kořalkových z šedesátých let)³² či o kontaktech se západoněmeckou historiografií, jež se datují právě od šedesátých let (k tomu viz postupimský projekt „Grenzgänger und Brückenbauer“ Jürgena Danyela a Jana Behrendse).³³

Neméně významné ovšem bylo, že intelektuální transfer probíhal i směrem ven, a to hlavně prostřednictvím vlivných, paradigmatických monografií. I v tomto smyslu šlo o obnovení střeoevropského dědictví, a možná snad i jeho překonání (zmínit by bylo možno dílo Maxe Dvořáka *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte* z dvacátých let).³⁴ Němčina přestala být *lingua franca* (autorská dvojjazyčnost mizí na přelomu století, kdy se oboživelníci jako Masaryk nebo Dvořák rozhodují pro ten, či onen jazyk). Překlady se staly normou, s nimi ale vznikly i nové rozměry intelektuálního transferu. Kromě Richtovy *Civilizace na rozcestí*, o níž bude ještě řeč, patří k těmto paradigmatickým monografiím Kosíkova *Dialektika konkrétního* z roku 1963 (jako první vychází italský překlad,³⁵ roku 1966 následuje překlad

29 VOŘÍŠEK, Michael: *The reform generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Praha, Kalich 2012. Viz také TÝŽ: Česká sociologie sedmdesátých a osmdesátých let. In: NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Dějiny české sociologie*. Praha, Academia 2014, s. 365.

30 Srv. příspěvky v publikaci: MINK, Georges – HORSKÁ, Pavla – NODL, Martin – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích*. (Cahiers du CEFRES, č. 29.) Prague, Centre Français de Recherche en Sciences Sociales 2003.

31 KUČERA, Rudolf: Facing Marxist Orthodoxy: Western Marxism, The Making, and the Communist Historiographies of Czechoslovakia and Poland, 1948–1990. In: *International Review of Social History*, roč. 61, č. 1 (2016), s. 35–50.

32 KOPEČEK, Michal: Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970. In: KOLÁŘ, Pavel – ŘEZNÍK, Miloš (ed.): *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*. Köln/R., shverlag 2012, s. 121–136.

33 DANYEL, Jürgen – BEHRENDSE, Jan Claas (ed.): *Grenzgänger und Brückenbauer: Zeitgeschichte durch den Eisernen Vorhang*. Göttingen, Wallstein 2018.

34 DVORAK, Max: *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte: Studien zur abendländischen Kunstentwicklung*. München, R. Piper & Co. 1924. Česky vyšel výbor Dvořákových textů pod názvem *Umění jako projev ducha* (Praha, Jan Laichter 1936).

35 Vyšel v roce 1965 v Bompianiho nakladatelství v Miláně. Vůbec o československo-italském intelektuálním transferu v 60. letech by se dalo napsat mnohem více. Srv. např. FUSI, Gabriella – TAVA, Francesco (ed.): *Karel Kosík: Un filosofo in tempi di farsa e di tragedia*. Saggi

německý,³⁶ španělský, srbochorvatský a slovinský v roce 1967, portugalský a japonský 1969, francouzský 1970, anglický 1976 atd.), Hrochovi *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung* (vycházejí německy v Praze v roce 1968³⁷ a dodnes jsou patrně vůbec nejcitovanější českou historickou monografií), Mackova *Italská renaissance*³⁸ (vychází italsky v roce 1972) nebo Grausovy studie *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger* (1965).³⁹ Zde nešlo o pouhou mezinárodní dekoraci, ale o zásadní příspěvky, které ovlivnily směřování jednotlivých oborů v globálním měřítku.

Hned několik kritických poznámek Miloše Havelky se týká Richtovy *Civilizace na rozcestí*.⁴⁰ Domnívám se, že 230 stránek napsaných mamutím kolektivem šedesáti autorů je poměrně útlý výsledek, uvážíme-li, že se ocitáme v době *Základů marxismu-leninismu* (740 stran),⁴¹ v době, kdy takzvaný *Krátký kurs* dějin VKS(b) čítal 360 stran.⁴² Tvzení, že projekt vznikl na zadání Ústředního výboru KSČ, vyvozuji z předmluvy publikace, kde se praví: „Z iniciativy Ideologické komise ÚV KSČ a Presidia ČSAV přistoupil v loňském roce náš badatelský výzkum k systematickému mezioborovému sledování těchto problémů. Úkol byl svěřen skupině pracovníků různých vědních oborů, ustavené při Filosofickém ústavu ČSAV a vedené s. R. Richtou...“⁴³ Objednávkovou povahu práce potvrzuje v zevrubné pramenné studii Jiří Hoppe a přejímá ji ve své letošní monografii o pražském jaru i Martin Schulze Wessel.⁴⁴ Výrazně v jejím duchu argumentuje i Vítězslav Sommer ve své studii

di pensiero critico 1964–2000. Milano, Mimesis 2013. Za odkaz děkuji padovskému bohemistovi Alessandru Catalanovi.

- 36 Jürgen Habermas napsal Karlu Kosíkovi 17. března 1967: „V posledních dnech jsem četl Vaši knihu a chtěl bych Vám alespoň ve vší krátkosti napsat, že jsem nadšen. Kniha je vydána v tak znamenitém překladu, že by byla mohla být napsána rovnou v němčině. Své argumenty rozvíjíte na úrovni, která je skutečně oprostěna od konfuzí, jež jinak známe také z francouzských diskusí o Marxovi.“ (Cit. podle diplomové práce Marka Adama Karel Kosík v kontextu marxistického myšlení, obhájené na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích v roce 2010, příloha č. 6, překlad PK.)
- 37 HROCH, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, sv. 24.) Praha, Univerzita Karlova 1968.
- 38 MACEK, Josef: *Italská renaissance*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965.
- 39 GRAUS, František: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger: Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965.
- 40 RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1966, 1967 a 1969.
- 41 *Základy marxismu-leninismu: Učební pomůcka*. 1. české vydání: Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960.
- 42 *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků): Stručný výklad*. 1. české vydání: Praha, Svoboda 1949.
- 43 RICHTA, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí* (1966), předmluva Františka Šorma, s. 5.
- 44 HOPPE, Jiří: Radovan Richta a mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce: Proč a jak vznikla Civilizace na rozcestí. In: HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2015 s. 44–47; SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro: Průlom*

a Jakub Rákosník v příslušné kapitole v *Dějínách české sociologie*.⁴⁵ Výklad odchylný jsem, alespoň v pramenech a literatuře mně dostupných, nenalezl. Bazíruje-li Miloš Havelka na výkladu, jenž se tak zásadně liší od těch předchozích, nechť jej doloží odpovídajícími prameny. Nejde tu totiž jen o faktografickou podružnost, nýbrž o zásadní otázku vztahu mezi politikou a vědou v reformním socialismu. Pojem „zadání“ je možná příliš jednostranný a tento komplexní vztah skutečně může zkreslovat. Na diskusi o *eklektičnosti* Richtova díla zde není místa (považuji ji za výsledek typicky poststalinského tápání mezi minulostí a budoucností); Jakub Rákosník poznamenává, že byla předmětem kritiky (například Pavla Machonina a Bohumila Jungmanna) již v šedesátých letech.⁴⁶

Konečně je dobře možné, že význam Františka Grause v době kolem pražského jara opravdu zveličuji, jsa patrně veden obdivem k jeho prozíravému duchu. Podotýkám ovšem, že mi nešlo o studii vlivovou, a otázku, zda se Grausovy práce četly v disentu (jenž sám byl tehdy diskurzem okrajovým), nepovažuji za podstatnou. Rozhodující pro Grausův význam coby pomyslného Richtova protihráče je, že reprezentoval evropské paradigma, které se v šedesátých letech začalo formovat a které v následujících desetiletích postupně dosáhlo hegemonie. Jde o rozsáhlou tektonickou změnu, kterou německý historik Dan Diner nazývá *paradigmatickým obratem od společnosti k paměti*, v němž se rozpadl ucelený příběh pokroku a na jeho místo nastupuje polyfonie vyprávěných minulostí. Na počátku tohoto obratu je holokaust, respektive nemožnost scelit jeho událost ve smysluplný příběh (tedy problematika, kterou Graus právě ve svých statích z roku 1968 otevírá). Z dlouhodobého hlediska se prosadila tato dějinná skepse, zatímco po Richtově vědeckotechnické revoluci a jejím emancipačním náboji dnes s odpuštěním neštěkne ani pes. Zároveň právě dlouhodobá perspektiva načrtává dějinnou tendenci, v níž Richtovi připadá úloha relevantní slepé uličky, nezbytné pro lepší porozumění tomu, jak se věci *skutečně seběhly*.

* * *

Jak tedy dál v diskusi o normalizaci? Tatam je doba, kdy zatuchlé výklady byly fojtíkovsky střezeny před důkladným vyvětráním; kdy každý, kdo chtěl jen trochu vyluftovat, byl šmahem označen za revizionistu či agenta totality.

do nového světa. Praha, Argo 2018. Autor zde píše: „Uprostřed hospodářské krize dala strana Československé akademii věd za úkol, aby tým vedený Radovanem Richtou uskutečnil společensko-teoretickou analýzu.“ (s. 61)

45 SOMMER, Vítězslav: Scientists of the World, Unite! Radovan Richta's Theory of Scientific and Technological Revolution. In: ARONOVA, Elena – TURCHETTI, Simone (ed.): *Science Studies during the Cold War and Beyond*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2016, s. 177–204; RÁKOSNÍK, Jakub: Radovan Richta a výzkum vědeckotechnické revoluce. In: NEŠPOR, Z. R. a kol.: *Dějiny české sociologie*, s. 406–417.

46 Tamtéž, s. 414 n.

Dnes už žijeme v podmínkách mírové koexistence, kdy si přívrženci různých pojetí tu a tam ušetří nějakou tu řafku, ale cech již není rozpolcen vedví.

Sám se nicméně obávám, že převařováním ošuntělého konceptu totalitarismu, jakkoliv intelektualisticky nově vyšmukovaného, již nové poznatky nezískáme. Omezen na pouhý ideologický *záměr* nemůže vysvětlit, proč se jedny režimy hroutí a jiné trvají, proč a jak vznikají nové. Nemohu si pomoci, ale zdá se mi, že chcíplé kobyle totalitarismu nevdechne život ani tisíc a jeden Adorno. Nechme již tento pojem spočinout, neboť problémy, které nás dnes trápí, s jeho pomocí nevyřešíme. I historiografie komunismu nyní dospěla k bodu, kdy musí změnit své stanovisko i svůj pojmový aparát, aby z výše myšlenky pohlédla na proud událostí. A my můžeme zapět s velkým básníkem:

*Já spěchám dál, to věčné světlo pítí,
za mnou je noc a před sebou mám den;
nade mnou nebesa, tam v hloubkách vlny běží.*

Recenze

„Sametová revoluce“ v kaleidoskopu osudů „obyčejných lidí“

Lucie Rajlová

VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Velvet revolutions: An oral history of Czech society*. New York – Oxford, Oxford University Press 2016, 251 strana, ISBN 978-0-19-934272-3.

Orální historie je výzkumnou metodou, která má v českém historickém prostředí již mnoho let pevně ukotvené místo. Čím dál více projektů, publikací či studentských prací, které se zaměřují na soudobé dějiny, považuje orální historii za plnohodnotnou metodu. Miroslavu Vaňkovi a Pavlu Mückemu jako jejím zdejšími zakladateli a předními propagátory nelze upřít mnohaletou zarputilou snahu, kterou věnovali tomu, aby se aktuální stav stal skutečností. Oba historici současně mají nespornou zásluhu i na tom, že česká *oral history*, reprezentovaná především Centrem orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (v jehož čele Vaněk stál, než se stal ředitelem ústavu), patří ve svém oboru ke světově uznávaným a respektovaným.

Autorská dvojice Vaněk – Mücke zaznamenala v roce 2016 obrovský úspěch, v oblasti českých historických věd zcela výjimečný, když nakladatelství Oxford University Press vydalo jejich publikaci *Sametové revoluce: Orální historie české společnosti*. Jedná se o průkopnické dílo, které na základě orální historie systematicky zprostředkovává a interpretuje vnímání, smýšlení, názory a postoje „obyčejných

lidí“ ve více než dvacetiletém období od pražského jara do pádu komunistického režimu a demokratické transformace, a navíc svým zaměřením na zahraniční publikum umožňuje jejich pochopení přes mentální bariéru bývalé železné opony. Kniha vznikla z podnětu editorky nakladatelství Oxfordské univerzity Nancy Toffové, která autory oslovila na konferenci Asociace orální historie v Denveru roku 2011. Práce na publikaci trvala čtyři roky. Autoři si dobře uvědomovali, komu je kniha určena, a přizpůsobili tomu své podání, když některé události, vztahy či reálie vysvětlují podrobněji a v širším kontextu českých dějin, než by bylo nutné pro zdejší čtenáře.

Publikace je založena na analýze a interpretaci více než tří stovek metodicky vedených rozhovorů, které vznikaly převážně v letech 2006 až 2013 a jejichž cílem bylo zaznamenat příběhy a zkušenosti „obyčejných lidí“ ve vymezeném období a strukturovaně ve vztahu k několika ústředním tématům. Každá skupina narátorů a narátorků byla vybrána na základě několika stanovených výzkumných kritérií. Společným určujícím faktorem tu byl prožitek invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 a „sametové revoluce“ v listopadu 1989. Dalším měřítkem výběru bylo, aby pamětníci patřili v posledních dvaceti letech komunistického režimu a v období transformace ke skupině aktivně pracujících. Rok jejich narození proto až na malé odchylky spadá do rozmezí let 1935 a 1955. Důležité bylo zajistit zastoupení různorodých profesních a sociálních skupin (dělníci, zemědělci, intelektuálové, pedagogové, zaměstnanci v sektoru služeb, příslušníci ozbrojených sil, mistři v továrnách, zaměstnanci managementu a marketingu). Jejich pohled na otázky sledované ve výzkumu pak byl v určitých ohledech značně odlišný, tak jak se rozdílně odvíjely jejich životní příběhy a vstupovaly do nich různé faktory.

Autoři pracovali nejen s orálními prameny, ale porovnávali realizovaná interview s dobovými sociologickými výzkumy veřejného mínění. Cílem studie bylo pro zahraniční čtenáře, kteří nejsou dobře obeznámeni s československými a českými soudobými dějinami, zprostředkovat v reprezentativním segmentu historické reálie, způsob života, hodnoty a názory zdejší společnosti v období takzvaného reálného socialismu a její výrazné změny pod vlivem politické a ekonomické transformace po roce 1989. Zájem autorů se primárně obracel k tématům, která se běžně vyskytovala v lidských životech (rodina, vzdělání, hodnota práce, volný čas, svoboda, cestování, veřejná sféra a vztah k ní, vnímání cizinců a cizích zemí). Nejednalo se o snadný úkol, neboť každé z uvedených témat by svým rozsahem vydalo na několik odborných publikací, a to i bez vzpomínek pamětníků. Orientaci v textu knihy a porovnání vyprávěných příběhů usnadňuje rozhodnutí autorů doplnit úryvky z rozhovorů vždy na závěr o narátorovo jméno a příjmení, ročník narození a povolání. Čtenář tak může sledovat, jak se v pohledu na shodné tematické celky liší různé kategorie osob.

Knihu otevírá autorský úvod, její jádro pak tvoří sedm kapitol, které mají jednotnou strukturu. Na prvních stránkách vždy autoři načrtávají teoreticko-historický rámec, v němž jsou usazeny následující úryvky z rozhovorů, tematicky členěné do kratších podkapitol, a nakonec k nim připojují vlastní zobecňující shrnutí. První kapitola „Chci být svobodný/á! Občanská a politická práva“ se snaží ukázat, jak pamětníci pohlíželi na fenomén občanství, jaký mu přikládali význam a jak se

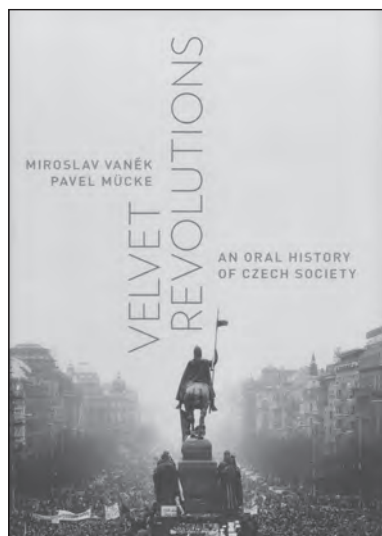
jej (ne)snázili naplnit vlastní aktivitou před rokem 1989 i po něm. Jestliže nebyli právě v tomto směru nejvýřečnější, odpovídá to do značné míry zažitě představě o pasivitě společnosti za normalizace ve vztahu k veřejné, především politické sféře. Podstatně ochotněji nárátoři mluvili o nesvobodě a omezeních před „sametovou revolucí“ než o vlastním aktivismu a hledání svobody.

Následující kapitola „Proměna rodiny za socialismu“ přechází od veřejné sféry k soukromé a soustředí se na rodinu, rodinné vztahy, hodnoty a zvyklosti. K tehdejší nepsaným pravidlům v mnoha českých rodinách patřila zásada, že co se říká doma, o tom není možné mluvit ve škole a na veřejnosti. Velká část nárátorů vzpomíná, jak slýchávali od svých rodičů a prarodičů poučku „Hlavně to nikde neříkej!“. Po roce 1989 sice zmizel stísnující rozpor mezi relativní otevřeností projevu v soukromí a jeho svázaností na veřejnosti, rodiny se ale zase vesměs těžce vyrovnávaly s fungováním kapitalistické ekonomiky a sociálními změnami.

Třetí část „Přátelé a ti druzí“ předkládá pohledy české společnosti na rozdíly mezi Západem a Východem v pozdní fázi studené války. Je zřejmé, že nárátoři měli v sedmdesátých a osmdesátých letech povědomí o tom, že obraz západního světa v podání oficiální propagandy se liší od skutečnosti. Názory na život v zahraničí a obyvatelé cizích zemí sice získávali spíše zprostředkovaně než z vlastních cest a setkání, v rozhovorech ale líčí mnohdy pestré osobní zážitky symbolického či reálného překračování hranic.

Následující oddíl „Vzdělání – brána k úspěchu“ se věnuje otázce, co učí česká škola o době socialismu, ale také hodnotě vzdělání před rokem 1989, vzpomínám na vyučující a na změny ve školství před pádem „starého režimu“ a poté. Mnozí pamětníci vnímali edukaci za socialismu jako prostředek diskriminace a kontroly ze strany státu vůči studentům a rodinám. Jejich vzpomínky na porevoluční školu a pocity z ní se už spíše rozcházejí, většina se ale shodne na tom, že je podstatné mít vzdělanou společnost. V určitém rozporu s ostatními jsou náhledy pedagogických pracovníků, kteří dávají najevo zklamání, že po roce 1989 se často prosazoval konzumní způsob života na úkor nemateriálních hodnot.

Tematickým zaměřením páté kapitoly „Od povinného zaměstnání k nezaměstnanosti“ je profesionální uplatnění zpovídaných, efektivita (či spíše neefektivita) socialistického hospodářství, problémy na kapitalistickém pracovním trhu a stále se rozšiřující rozdíly mezi chudobou a bohatstvím. Nárátoři často vzpomínali na pověstné fronty na nedostatkové zboží v předlistopadovém období, netajili se ale ani svými obavami z neznámého žití v kapitalismu a ze ztráty zaměstnání. Jedním z důsledků kapitalistické transformace byla i mnohem vyšší časová investice lidí

do vlastního zaměstnání, což mělo někdy negativní vliv na jejich soukromé životy. V kapitole zaujmou také vzpomínky bývalých vojáků na službu v Československé lidové armádě, se kterými se v historické literatuře setkáváme zřídka.

Obsah předposlední části vystihuje název „Význam volného času: práce, rodina a volno“. Volný čas byl za socialismu soustředěn do víkendů, které dotazovaní pamětníci ponejvíce trávili způsoby tak typickými, jako bylo chalupaření, zahrádkaření nebo výlety po Československu. Letní dovolené a prázdniny u Černého moře nebo Jadranu nebyly výjimkou, ale cestování do zahraničí je v jejich vyprávění spojeno hlavně s otevřením hranic po roce 1989 a evidentně i po třiceti letech se u nich stále těší velké oblibě. Zejména v této kapitole se projevuje odlišný pohled žen a mužů na dané téma a s tím spjatý rozdíl, někdy i nesoulad, v jejich každodennosti. Jak je patrné z jednotlivých svědectví, ženy v rámci zajištění chodu rodiny a domácnosti vnímaly náplň volného času často jako práci po práci, „druhou šichtu“.

Poslední kapitola je pojmenována „My a oni“, a právě k tomuto pomyslnému dělení do dvou kategorií se zde pamětníci vyjadřují. V principu se jedná o vnímání komunistických a postkomunistických politických a ekonomických elit, různých způsobů obohacování, konexí a korupce, jak v době „reálného socialismu“, tak „reálného kapitalismu“.

Po hlavních kapitolách následují dvě přílohy. V první je představen světoznámý dokumentární fotograf a pedagog Jindřich Štreit, jehož černobílé fotografie „obyčejných lidí“ autoři velmi vhodně použili jako obrazový doprovod. Druhá příloha přináší na dvanácti stranách základní životopisné údaje o všech narátorech včetně jména a příjmení (v některých případech je nahrazují monogramy), roku a místa narození, dosaženého vzdělání, zaměstnání, rodinného stavu, počtu dětí a případně dalších informací ze soukromého života, k jejichž zveřejnění narátoři svolili. V knize nechybí ani jmenný a věcný rejstřík a seznam užitých pramenů.

Zastavila bych se ještě u poznámkového aparátu, který publikaci uzavírá. Autoři sice v jednotlivých kapitolách stručně vysvětlují širší kontext událostí, pro lepší orientaci zahraničních čtenářů a porozumění citovaným vzpomínkám však mohli v poznámkách ještě doplnit některá podrobnější fakta nebo dokumenty. Zevrubnější osvětlení by si zde například zasloužilo zakládající „Prohlášení Charty 77“, o němž jsou dříve v knize zmínky (s. 31 a 33).

Český čtenář postřehne určité významové či emocionální posuny, které jsou způsobeny překladem z českého do anglického jazyka. Například hasič X. J., narozený roku 1962, hned na začátku knihy vzpomíná, jak lidé na demonstraci křičeli „Havel for President“ (s. 1). V překladu se ztrácí ona pomyslná síla pokřiku „Havel na Hrad!“, kterou mají v paměti pouze ti, kteří situaci sami zažili.

Výsledkem úsilí obou autorů knihy je pestrý pohled a velmi různorodé líčení soudobých českých dějin po roce 1968, založené na analýzách a interpretacích rozhovorů. Ty vesměs dokládají, že všechno za „normalizace“ nebylo pouze šedivé a že takzvaní běžní lidé prožívali své životy v rámci možností daných politickým režimem naplno. Pro čtenáře, který se více orientuje v tématu, jsou přínosné vzácně zachycené detaily pamětnického vyprávění, jež barvitě dokreslují obraz minulé doby. Kniha *Sametové revoluce* nemůže suplovat učebnice a základní historické výklady

období československého, respektive českého „reálného socialismu“ a demokratické revoluce, a na něco takového ani neaspirovala. Nabízí však pohled na tehdejší dění i zdánlivou nehybnost zdola, promlouvá o ní mnohohlasem autentických svědků a současně aktérů, a hlavně předává své sdělení způsobem srozumitelným a poutavým pro cizí zájemce. Úspěch tohoto počínu českých historiků potvrzuje i fakt, že se již intenzivně připravuje jejich další anglická publikace, kterou nakladatelství Oxford University Press vydá v roce 2019 u příležitosti třicátého výročí „sametové revoluce“.

Recenze

Obraz proměny politika ve státníka

Robert Kvaček

BROKLOVÁ, Eva: *Antonín Švehla: Tvůrce politického systému*. (Edice Paměť, sv. 91.) Praha, Academia 2017, 527 stran, ISBN 978-80-200-2711-5.

Škoda že nevznikly Hovory Karla Čapka s Antonínem Švehlou. Čapek sám toho litoval. Naslouchal Švehlovi hlavně na náhorní planině u karlovarského letiště, kam politik brával toho, s nímž chtěl pohovořit. Před Čapkem myslel nahlas, uvažoval o podobě doby, která trpěla krizemi, o české dějinné cestě, o demokracii a jejím politickém systému. Čapek netušil, že jde o Švehlovy promluvy z posledních, jinak by se byl „ještě usilovněji snažil vtisknout je ve svou paměť“.¹ I tak z nich zachoval a v prosinci 1933 v *Lidových novinách* zveřejnil aspoň úloмки, několik zásadních úvah a myšlenek.²

Dlouho se zdálo, že Švehla porazí těžké, vleklé onemocnění. Přímo z něho po letech „samotářského hloubání a písmáckého studia“³ sálala touha zase působit, vést, řídit. Nemoc měla ve Švehlovi urputného, statečného soupeře, ale přece jen ho zdolala. Jeho odchod z vládní politiky a pak vůbec ze života byl pro teprve několikaleté

1 ČAPEK, Karel: Drobty ze Švehlových hovorů. In: *Hovory s Antonínem Švehlou (a o něm): S předmlouvou Václava Klause a dosud nepublikovaným textem Karla Čapka*. Praha, Votobia [2011], s. 11.

2 Knižně poprvé viz ČAPEK, Karel: *Drobty ze Švehlových hovorů*. Praha, A. Drégl 1935. Znovu byly tyto „drobty“ otištěny v publikaci *Hovory s Antonínem Švehlou (a o něm)*.

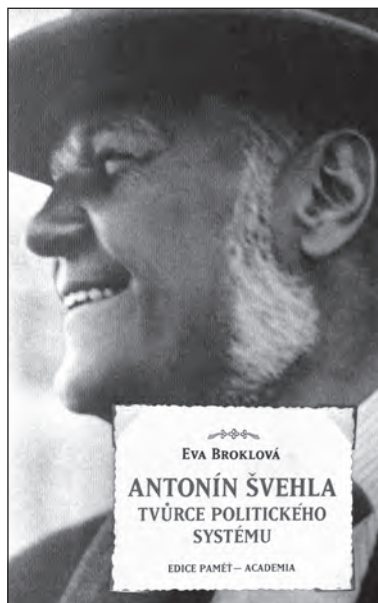
3 ČAPEK, K.: *Drobty ze Švehlových hovorů*, s. 10.

Československo ztrátou, za niž se vzápětí našla náhrada – není totiž dáno politikům vyzávat automaticky ve státníky; tento posun, skok, tato dějinná milost je výsadou i pak výzvou a ojedinělou možností jen pro málokteré. Švehla k nim patřil – poznali to už jeho českoslovenští současníci, ať se hlásili k jeho agrární straně, ať byli s ní v koalici, nebo vůči ní v opozici. Švehla si ostatně dobrou opozici přímo žádal, protože „to je stejně důležitá záruka demokracie jako dobrá většina“.⁴

Osobnosti se historikům obtížněji portrétnují, jejich biografie musí zachycovat mnohé osobní jedinečnosti, tvůrčí, dělné, dobově vlivné i dobu přerůstající. Důkazem této nesnadnosti jsou rovněž historická zobrazování Švehly. Platí to i o jeho biografii nejnovější, ač nepochybně překonává předcházející literaturu, ostatně nijak početnou. Eva Broklová se na ni důkladně připravila, zná všestranně historické „podloží“, tedy dějiny československého státu, které Švehla výrazně spoluvytvářel. Přisoudila mu – právem – mimořádný podíl na formování politického systému, což promítala i do důrazů ve výkladu, tedy do výběru historické látky. Ta byla nutně velmi rozsáhlá, patřily do ní i četné materiály, které se pak neobjevily přímo v textu, ale vytvářely jeho podklad, opory, udávaly směr interpretace, sloužily k posouzení a hodnocení. Švehla nezanechal osobní archiv a ztížil tím historikům koncipování jeho biografie. Doklady jeho aktivit, postojů, rozhodnutí i další politické stopy se však nalézají v různých dobových pramenech, nebo se – častěji – dají rekonstruovat. Vyžaduje to ovšem, jak už připomenuto, širokou znalost látky, dějů, souvislostí, aktérů – zvláště když Eva Broklová psala především politickou biografii. Švehlu politika pohlcovala, žil jí, od počátku dvacátého století, kdy se ujal vedení agrární strany, byla mu hlavní životní náplní. Budování československého státu tuto prvořadou volbu ještě povýšilo, rozmnožilo, osobitě utvrdilo. Odtud tak obsáhlý rámec, do něhož je politik Švehla zasazován a v něm posuzován. Dal se však někde shrnout do obecnějších tezí, ústřední postava by tak získala ještě více prostoru v textu.

Švehla byl především praktický politik, zároveň po svém koncepční, přemýšlivý; vytvořil si své zásady a usiloval o jejich realizovatelné uplatnění. V agrárním hnutí viděl i národní myšlenku, spojoval ji se vztahem k půdě a jím konzervativně měřil i užitečnost a postavení jednotlivých sociálních vrstev. Půdu cenil nadevše a zápas o ni považoval dokonce za hybatele dějin.

Eva Broklová naznačuje, že pro antirakouský převrat znamenal Švehla více, než se v literatuře soudí – sám o něm nechtěl příliš mluvit. Za světové války usiloval

4 Tamtéž, s. 13.

především o udržení agrární strany. Umnou politikou rozumějící venkovu ji pak v Československu za několik let přivedl do čela stran a sám sebe do vedení vlád. Na stranickém systému záleželo prvořadě, Československo mělo být a bylo „státem stran“. Ty hlavní se ostatně hnaly k moci hned po vzniku nového státu. Systém stran byl doplněn volebními zákony, založenými na zásadě poměrné volby a zavazujících (či svazujících) kandidátek. Bylo ale zapotřebí zachovat možnost dohody stran, žádná nemohla vyrůst v jedinou a jedinečnou vládní sílu.

Formulování a náplni republikánské ústavy a systému se Švehla věnoval intenzivně – také asi odtud jeho značný zájem o historii. Už Čapek postřehl, že „vrcholným výrazem Švehlovy osobnosti“ byla státnost – „hmatatelná a ovladatelná skutečnost“, systém dějin, přírody i lidských vztahů (citováno s. 380). Demokracii chápal Švehla poněkud odlišně od pojetí Masarykova a Benešova, tedy vyhraněněji a úžeji národně. Opíral ji také o vlastní stranu, byl tedy spíše „praktikem demokracie“. Zaznamenat jeho teoretické myšlení je obtížné, o obecných, koncepčních tématech se vyjadřoval sporadicky. Přesvědčoval v jednáních a rozhovorech, a hlavně konkrétními rozhodnutími a činy.

Eva Broklová přesvědčivě potvrzuje, že Švehla měl vynikající organizační talent. Uplatnil ho při budování strany a dalších agrárních organizací a v politickém životě československém, do jehož náplně se promítaly i důsledky dalekosáhlé pozemkové reformy, největšího sociálního díla republiky. Švehla se osvědčoval i jako prostředník mezi politickou pravicí a stranickou levicí a při tvorbě vládních koalic (která nebyla tak jednoduchá, jak se občas dnes soudí). Působil přitom i Švehlův bližší vztah s Masarykem, který zpodobnila Eva Broklová zcela realisticky; měl pochopitelně i stíny. Zato téměř iracionální se jeví Švehlova postupně narůstající nenávisť k Benešovi, která ale nebyla v politických kruzích zvláštností, naopak na pravici téměř obecnějším jevem. Důvody se dají z výkladu Evy Broklové odvozovat, stály by ale za souhrnné pojmenování, i když některé ataky byly u Beneše zástupné. Usilovaly vyřadit z politiky prezidentský Hrad. Do Švehlova pojetí politického systému Hrad příliš nezapadal, snad jen po dobu Masarykova prezidentsství, které bylo vlivné a reprezentativní uvnitř státu i navenek. Pak se mělo změnit v „monstranci“, na což Švehlovi nástupci při prezidentské volbě v roce 1935 také mysleli.

Zaujmout stanovisko musela Eva Broklová ke „vzkazu“, který – údajně od Švehly – byl zaslán jubilejnímu sjezdu agrární strany v květnu 1929. Bylo ideologicky útočné, politicky bojovné, adorovalo venkov jako základ společnosti, užitý tón se od obvyklých Švehlových projevů lišil. Vznikly polemiky o jeho autorství, které se přenesly i do literatury. Tvrdilo se, že byl sepsán podle Švehlových poznámek, že ho zásadně poznamenala Švehlova nemoc, že byl upraven pro potřeby sjezdu, že měl vůbec jiného autora či autory. Eva Broklová ho – i v duchu dobových převažujících názorů – spojuje s profesorem Otakarem Srdínkem, který „projev“ na sjezdu přečetl, a pokládá ho za „neobratnou intriku ze strany agrárníků směřující k posílení jejich předvolební pozice“ (s. 400). Švehla už nemohl prokázat, že „vzkaz“ by vyjadřoval jeho smýšlení; v opačném případě by zůstal projevem bez vážnějšího vlivu.

Eva Broklová si ve švehlovské biografii přidělila jako hlavní téma tvorbu, prosazování, naplňování politického systému. Vyžadovalo to uplatnit teoretické přístupy

na konkrétní látku, která samozřejmě rozsahem převažovala. Jedná se tu většinou o politické dějiny Československa a klíčovou roli agrární strany ve Švehlově prvním československém desetiletí. Tak bude asi kniha Evy Broklové čtena především, přitom vyzývá k přemýšlení spojenému s tematickou orientací a náplní – třeba o stranické různosti, o místě Hradu v politickém systému (to je poněkud v úvahách autorky opominuto), o práci vlád a jejich řízení, o vytváření koalic a vlivu jejich parlamentní převahy, a to nejen na opozici. Švehla přijímal tyto a další problémy opravdu jako pragmatik, převod jejich řešení do obecnějších úvah je především na historikovi.

Eva Broklová tento úkol přijala. Neznamená to, že její výklad zůstává bez otazníků. Není úplně z jednoho kusu, vznikal asi po částech. Dobový tisk se tu mohl stát důkladnějším pramenem, nikoliv v citátech, ale jako upozornění, inspirační návod. Místy se výklad rozběhl do faktografické přesycenosti, která přestává respektovat hlavní linii. Je dobře znát snaha Evy Broklové hodně povědět – ostatně je podložena znalostmi. Biografie dovoluje a přímo si žádá bohatou stylistiku, nemá ráda šed, ale barvy, jsou jí blízké psychologizující přístupy, vmýšlení do charakterů, činností, postojů, cítění postav. Eva Broklová se takového přístupu ještě neodvážila, jako by měla ostych před určitými osobnostmi, dokonce přímo před postavou ústřední.

Švehla byl ale „z masa a kostí“, sice nikoliv typický sedlák, ale pozoruhodný lidsky, plně si vědomý služebné a „správcovské“ úlohy politiky. V houfu československých politiků výrazně přečníval. Proto stojí za biografií vsutku všestrannou. Eva Broklová si toho byla vědoma a s tímto záměrem a v tomto duchu odevzdala historiografii Švehlův portrét.

Recenze

Jak se Hitler stal nacistou

Milan Hauner

WEBER, Thomas: *Becoming Hitler: The Making of a Nazi*. New York, Basic Books 2017, 423 strany, 2 mapy, 32 fotografie, ISBN 9780465032686;

PLÖCKINGER, Othmar: *Unter Soldaten und Agitatoren: Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920*. Paderborn, Ferdinand Schöningh 2013, 377 stran, 26 ilustrací, ISBN 978-3-506-77570-2.

Jak se Adolf Hitler stal nacistou, tj. plnokrevným stoupencem a ideologem nacionalistické a rasové doktríny, která prohlásila Židy a bolševiky za nepřátele německého národa, zůstávalo po mnohá desetiletí nezodpovězenou otázkou, velkou bílou skvrnou v životopise tohoto unikátního tyrana dvacátého století. V knize *Mein Kampf*, která je samozřejmě autostylizovaným životopisem, napsaným už z perspektivy Hitlerových aspirací na roli vůdce německého národa, je Hitlerovo politické uvědomování vylíčeno celkem bezproblémově a přímočaře. Hitler tvrdí, že už během svých učňovských let ve Vídni (1908–1913) rozpoznal úhlavního nepřítele německého národa, tj. marxismus a Židy, což mu stačilo k tomu, aby si vytvořil „světónázor, postavený na žulové základně, na kterém jsem už nemusel nic měnit a přidat jen málo“.¹ Po řadu let většina historiků nekriticky přejímala tuto osobní Hitlerovu

1 Citováno z následujícího německého vydání: HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. München, Franz Eher Verlag 1939, s. 20 n. Viz HAUNER, Milan: Hitlerův Mein Kampf 2016. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 4 (2016), s. 691.

zповěď publikovanou v *Mein Kampf*, protože jiné údaje o Hitlerově pobytu ve Vídni prakticky neexistovaly. Obraz mladistvého Hitlera coby svehpého antisemity a antimarxisty však vyvrátila, dá se říci s definitivní platností, až Brigitte Hamannová.² Nezbyvalo nežli zaměřit se na následující dramatickou fázi Hitlerova života, válku samotnou.

Jak se tedy stal Hitler nacistou podle provokativního titulu Weberovy knihy? Už obálka anglického vydání, pokrytá chvalozpěvy amerických a kanadských historiků, věští dopředu buď neobvyklý čtenářský zážitek, anebo prozrazuje zručného mediálního manipulantu. Harold James, historik Princetonské univerzity, velebí Weberovu hlavní badatelskou zásluhu, že dokázal odpovědět na zásadní otázky: kdy, jak a proč. Zároveň prý ukázal, kde máme hledat intelektuální, emocionální a sociální kořeny židovské genocidy a holocaustu. Je tomu tak?

Při pokusu odpovědět na otázku „jak“ vytýčujeme zároveň časoprostorové dimenze „kdy“ a „kde“. Třebaže tím není zodpovězena ještě daleko náročnější otázka „proč“, která náleží spíše do sféry psychologického výzkumu, učiníme tím v rámci nepřehledné historiografie soustředěné na jméno Adolfa Hitlera podstatný krok vpřed. Čtenáři mohou namítnout, že je to nadbytečná otázka pro válečného zločince první kategorie, s jehož jménem je spojena fyzická likvidace milionů Židů, Poláků, sovětských válečných zajatců a desítky tisíc příslušníků dalších národů a sociálních skupin. Proč bychom se měli zabývat otázkou „jak“? Stručně bych odpověděl, že jde o to zjistit zpětnou časoprostorovou rekonstrukci, kdy se u anonymního Hitlera objevila jedna ze tří zásadních charakteristik, které z něho učinily historického Hitlera: zaprvé to byl rasismus na bázi antisemitismu, smíšený s konstrukcí židobolševického nepřítele, zadruhé osobní charisma posilující roli vůdce a zatřetí koncepce „životního prostoru“ (*Lebensraum*) v podobě teritoriálního přívěsku k Německu na Východě, jež měla zajistit v případě

2 HAMANN, Brigitte: *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*. München, Piper 1996 (české vydání: *Hitlerova Vídeň: Diktátorova učednická léta*. Praha, Prostor 1999 a 2011); TÁŽ: *Hitlers Edeljude: Das Leben des Armeniarztes Eduard Bloch*. München, Piper 2008 (české vydání: *Hitlerův ušlechtilý Žid: Život Eduarda Blocha, lékaře chudých*. Praha, Prostor 2012).

námořní blokády soběstačnost v potravinách a strategických surovinách pro dvě stě padesát milionů čistokrevných Němců v budoucí německé světovládné velkořísí na konci dvacátého století. První charakteristiku bych pokládal pro Hitlerův přerod v nacistu za nejdůležitější. Z hlediska časoprostorových veličin ji musel Hitler přijmout za svou těsně po pádu mnichovské sovětské republiky začátkem května 1919. A to je právě časový úsek, na který se obě recenzované práce soustřeďují.

Proberme si ve zkratce, co se s Adolfem Hitlerem odehrálo od listopadu 1918. Konec války zastihl slepého svobodníka Adolfa Hitlera v lazaretu v Pasewalku, kde byl léčen agresivní metodou hypnoterapie. Pokud dokážeme uvěřit *Mein Kampf*, sepsanému v roce 1924, právě tam Hitler učinil rozhodnutí stát se politikem. Mohlo to být jen Hitlerovo zbožné přání, pro které nemáme jiných důkazů. Podle evidence nashromážděné v obou recenzovaných knihách Hitlerova životní strategie po propuštění z lazaretu byla hnána animalistickým pudem přežití. Jako bezprizorný rakouský dobrovolník v bavorské armádě neměl kam jinam se uchýlit nežli do kasáren v Mnichově, kde před čtyřmi a půl lety původně narukoval a kde měl zajištěnou stravu, střechu nad hlavou, postel a žold až do demobilizace, která mu neúprosň hrozila. Hitlerova taktika spočívala tudíž v neustálém vyhledávání vojenských i nevojenských zaměstnání, jako byla například strážní služba v zajateckém táboře a na nádraží, aby se vyhnul demobilizaci. Nechal se zvolit jako zástupce praporu do vojenské rady (sovětu), která spravovala kasárna 2. pěšího pluku po listopadové revoluci. Mnichovská posádka prodělala socialistickou revoluci od listopadu 1918 ve třech stadiích radikalizace. Dostupná svědectví pamětníků a zbylá vojenská dokumentace v Bavorském hlavním státním archivu (*Bayerisches Hauptstaatsarchiv*) v Mnichově, kterou nejpěčlivěji, včetně denního tisku a pamfletů, zpracoval Othmar Plöckinger, nedokáží ještě odhalit tehdejší Hitlerovu politickou orientaci. Jestliže však byl několikrát po sobě Hitler zvolen jako radní na úrovni praporu, musel budít dojem vojáka, který alespoň pasivně podpořil sociální demokraty. Dokonce v posledních posádkových volbách 14. dubna 1919, už po komunistickém převratu, byl Hitler znovuzvolen. Je třeba připomenout, že jakmile se Hitler stal říšským kancléřem, kompromitující dokumenty byly soustředěny ve zvláštním archivu nacistické strany (NSDAP) a na konci války zničeny.³

Na Weberovu knihu *Becoming Hitler*⁴ je třeba pohlížet jako na pokračování jeho předchozí práce o Hitlerovi coby vojákovi v první světové válce, nahlíženém skrze jeho kmenovou jednotku, záložní pěší pluk č. 16 bavorské armády (ve zkratce „R.I.R.16“, řečený „Listův“, podle jména jeho prvního velitele).⁵ Během práce na této knize si Weber postupně ověřoval, že dosavadní legendy o Hitlerovi jako

3 Viz JOACHIMSTHALER, Anton: *Korrektur einer Biographie: Adolf Hitler 1908–1920*. München, Herbig 1989.

4 Starší vydání: Oxford, Oxford University Press 2016. Německé vydání: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde: Vom unpolitischen Soldaten zum Autor von „Mein Kampf“*. Berlin, Ullstein – Propyläen 2016.

5 WEBER, Thomas: *Hitler's First War: Adolf Hitler – The Man of the List Regiment and the First World War*. Oxford, Oxford University Press 2010; německé vydání: *Hitlers erster Krieg: Der Gefreite Hitler im Weltkrieg – Mythos und Wahrheit*. Berlin, Ullstein – Propyläen 2011.

oblíbeném a statečném vojákovi se vůbec nezakládají na pravdě. Hitler, stejně jako většina vojáků Listova pluku, kteří přežili válku na západní frontě ve Flandrech, nebyl radikalizovaný a nevrátil se z fronty jako antisemita, aby nadával na Židy jako parazity a válečné zbohatlíky (jak to například najdeme v *Mein Kampf*). V Listově pluku byl relativně vysoký počet židovských vojáků, kterým důstojníci umožnili dodržovat jejich náboženské předpisy. Ti, kteří byli věřícími katolíky, jimi zůstali. Weber například zjistil, že pouhé dvě procenta bývalých veteránů vstoupila po válce do nacistické strany. Chybějí důkazy o tom, že by mezi Hitlerem a židovskými vojáky jeho regimentu existovalo nějaké napětí. Spíše naopak. Bylo to zásluhou poručíka Huga Gutmanna, jeho přímého nadřízeného, který po roce 1933 musel jako Žid emigrovat z Německa, že Hitler obdržel nejvyšší vyznamenání za chrabrost, Železný kříž 1. třídy.

Avšak veteráni Listova regimentu neviděli v Hitlerovi válečného hrdinu, který strávil většinu války v první linii, nýbrž „zašíváka“, „štábní krysu“ (*Etappenschwein*), který vegetoval ve velitelské četě plukovního štábu několik kilometrů za frontou. Poněvadž mýtus o statečném vojákovi Adolfu Hitlerovi se stal podstatnou součástí nacistické propagandy ještě před *Mein Kampfem*, Weber ukazuje na řadě příkladů, jak se nacisté po nástupu k moci mstili na veteránech R.I.R.16, kteří tvrdili opak, zejména těch židovských.

Hitler zůstal po celou válku a ještě po válce až do propuštění koncem března 1920 svobodníkem (*Gefreiter*). Jeho nadřízení nedokázali za celou dobu války nalézt na Hitlerovi vůdcovské kvality, aby ho povýšili. Weber uzavírá předmluvu vylíčením zkušeností, které nabyl při psaní své první knihy. Podle něho Hitler jako voják na západní frontě nebyl pomstychtivý radikál s pevnými politickými názory, ale spíše člověk, který by se dal ještě ovlivňovat jinými (s. xix). Už tehdy si Weber musel uvědomit, že dosud převládající hypotéza, podle níž se Hitler stal nacistou nejpozději během války, je neudržitelná. Jeho světonázorový přerod tudíž musel nastat až po válce, když nosil ještě uniformu, v době snad dokonce kratší než jeden rok.

Přiblížili jsme se ke klčovému momentu Hitlerovy kariéry, k poslední fázi radikalizace revolučního procesu v Mnichově. Po vraždě bavorského socialistického ministerského předsedy Kurta Eisnera 21. února 1919 politická eskalace pokračovala, až dne 7. dubna vyústila v proklamaci Bavorské republiky rad a o týden později v její ovládnutí radikální frakcí, která měla přímé spojení s ruskými bolševiky a Leninovu podporu. Jak se zachoval Hitler se svým oportunistickým přístupem k revolučnímu vývoji ve městě a v armádě? Pro Ernsta Schmidta, Hitlerova nejbližšího přítele z velitelské čety Listova regimentu, který spolu s ním dosluhoval ještě v Mnichově, se stala půda příliš horkou. Zatímco 12. dubna se Schmidt rozhodl armádu opustit, svobodník Hitler v ní zůstal. Dle melodramatického Weberova komentáře to bylo aktivní rozhodnutí budoucího pravicového diktátora Německa sloužit režimu, který přísahal věrnost Moskvě (s. 45). Weber věnuje celou kapitolu spekulacím nad Hitlerovým postavením u jeho tehdejší vojenské jednotky (2. pěšího pluku), která sice nepodléhala mnichovské Rudé armádě a zachovávala neutralitu, ale na druhé straně si podržela socialistický systém velení; Hitler sám se nechal ještě 14. dubna opětovně zvolit do plukovního sovětu. Byl tehdy Hitler jenom bezzásadovým

oportunistou, manipulovatelným kolečkem v socialistickém soukolí, anebo měl skryté socialistické sympatie, alespoň k většinové socialistické straně (SPD), která byla právě oficiálně u moci? Jeho budoucí spolupracovníci (Dietrich Eckart, Hermann Göring, Rudolf Hess, Heinrich Himmler, Ernst Röhm) už dávno přešli na stranu extrémní pravice, jako byla Společnost Thule (*Thule-Gesellschaft*) a militantní dobrovolnické sbory (*Freikorps*). Proč to neudělal Hitler?

Vyberme si jednu klíčovou epizodu, dodnes zahalenou tajemstvím. Po porážce a likvidaci mnichovské Rudé armády proběhly čistky ve všech mnichovských posádkách, z nichž většina vyhlásila během rudé diktatury neutralitu. Odhaduje se, že při likvidaci mnichovské Rudé armády bylo popraveno, většinou bez soudu, až šest stovek obětí, převážně civilistů. Adolf Hitler jako člen plukovního sovětu měl být podle všech pravidel zatčen a souzen. Zda mu hrozila smrt zastřelením, se dosud historikům nepodařilo zjistit. Nicméně Hitlerův zážitek musel být traumatický; musel si uvědomit, že už politicky nemůže kličkovat a předstírat neutralitu. Podle vyprávění jeho přítele Ernsta Schmidta byl Hitler sice zatčen, ale vzápětí propuštěn „na přímělu důstojníka, který ho znal ještě z fronty“. Více se od Webera (s. 70–75) nedozvíme. Byl to snad dřívější velitel pluku Friedrich Staubwasser, o kterém se vědělo, že sympatizoval s většinovými socialisty? Ani Plöckingerovi, který dokázal vysлідit kdejaký dokument v armádním archivu, se nepodařilo zjistit, kdo stál za Hitlerovým propuštěním z vězení a za jeho jmenováním (už 9. května) jako předsedícího v tříčlenné vyšetřovací komisi (s. 86–89), která měla za úkol prověřit, kdo u pluku sympatizoval s Rudou armádou. Během několika dní se z Hitlera-viníka stal Hitler-udavač. Je nicméně zajímavé konstatovat, že Hitlerova snaha přitížit bývalým kamarádům u pluku, kteří byli předvoláni před komisi, vyzněla naprázdno a že vojáci žalovaní Hitlerem byli nakonec rehabilitováni (s. 93 a 344). Jak obstojí Hitlerovo tvrzení v *Mein Kampf*, kde popisuje zřejmě vymyšlený incident, jak ho přišli 27. dubna 1919 do kasáren zajmout tři rudoarmějci a jak je sám s puškou v ruce zahnal?⁶ Nenašel se dosud autor, který by tuto scénu, jež se stala součástí Hitlerova mýtu, prohlásil za autentickou.⁷

Tím končí první úsek Weberovy knihy, který nese biblický název Genesis. Následuje dalších pět kapitol pod hlavičkou Nového zákona, až konečně vstoupíme do třetího a závěrečného oddílu s názvem Mesiáš, který nás zavede až do roku 1926, kdy vyšel druhý díl *Mein Kampf*. Jestliže anglické vydání prozrazuje Weberovu křesťanskou inspiraci, německé vydání demonstrovuje autorův ateismus. Jeho tři části odkazují k zoologii: Zběhlý pes, Součástí smečky a Vůdcem smečky. Jestliže rozdělení kapitol a jejich přejmenování (v německé verzi) působí chaoticky, je třeba pochválit Weberův živý až kolokviální jazyk (zejména v anglické verzi), který si osvojil během delšího působení v angloamerickém prostředí. Vyniká to příkladně ve srovnání s těžkopádným a vyčerpávajícím stylem Plöckingerovým, v jehož knize

6 HITLER, A.: *Mein Kampf* (1939), s. 226.

7 Viz WEBER, T.: *Becoming Hitler*, s. 53; srv. též Blutiger Karneval. In: *Der Spiegel*, roč. 42, č. 45 (1988), s. 110–116.

sáhodlouhé poznámky pod čarou, tištěné miniaturním a těžko čitelným písmem, zabírají někdy více než polovinu stránky.

Kritika přijala Weberovu knihu rozmanitě. Široká škála jejích soudů se pohybovala od nekritického obdivu až po tvrdou kritiku. Ta nejostřejší pocházela právě od Plöckingera, autora knihy s podobným, ale chronologicky úžeji vymezeným tématem (1918–1920), který se cítil možná uražen tím, že jeho vlastní knihu, vydanou už o tři roky dříve, Weber nedocenil. Jeho recenzi otiskly dva prominentní německé deníky.⁸ Plöckingerovi nejvíce vadí, že Weber líčí Hitlera jako zakukleného levičáka, ze kterého se vybarví nakonec přeběhlík. Ještě sarkastičtěji se snaží Plöckinger demolovat Webera jako historika. Vyčítá mu, že je mizerně informován o úředních pramenech svého tématu, že nezná noviny a politické pamflety z oné doby, že pro období revoluce a Bavorské republiky rad cituje jen z pamětí konzervativních a pravicových autorů atd. Nechápe, proč Weber přidal další kapitoly s časovým záběrem až do roku 1926, když v nich nedokázal říci nic nového oproti autorům standardních monografií.

Plöckingerova nekompromisní kritika Webera jako někoho, kdo jde jen za levnými mediálními triky a neprostudoval důkladně prameny a sekundární literaturu, zejména dobový tisk, je přeci jen místy přetažená. Weberovi například patří bezesporu zásluha za kapitolu o Victoru von Koerberovi, zručném redaktorovi, který se z nadšeného Hitlerova přívržence stal po roce 1933 jeho energickým protivníkem. Koerber sestavil během roku 1923 velice úspěšný pamflet, který obsahoval sedm vybraných Hitlerových řečí a desetistránkovou předmluvu. Pod názvem *Adolf Hitler: Život a projevy* vyšel koncem října – několik dnů před nezdařeným listopadovým pučem – dosáhl nákladu sedmdesát tisíc výtisků, byl hned rozebrán – a vzápětí zakázán.⁹ Weber se snaží přesvědčit čtenáře i sám sebe, že autorem předmluvy byl samotný Hitler a že se jedná o první pokus budoucího německého mesiáše sepsat autobiografické dílko, něco jako miniaturní *Mein Kampf*.¹⁰ Podle Plöckingera je to nesmysl (naráží na to i názvem své recenze ve *FAZ*).

Dokázali oba autoři uspokojivě zodpovědět komplexní otázku, jak se Hitler nejdříve stal úplným nacistou, tedy antibolševickým antisemitou, jak se postupně identifikoval s představou výlučného vůdce strany a jak k tomu nakonec přibral zahraničněpolitický rozměr expanze na Východ s postulátem *Lebensraum*?¹¹ Othmar Plöckinger, známý svými studiemi k *Mein Kampf*,¹² předkládá ve své knize obdivuhodně sebraný materiál, který však ještě nezahrnuje problematiku vůdcovství a životního prostoru. Zato fenomén antibolševického antisemitismu, včetně úlohy *Protokolů sionských mudrců*, je u něho rozpracován téměř bezesbýtku.

8 THOMAS, Gina – PLÖCKINGER, Othmar: Schon vor Mein Kampf schrieb Hitler seine frühe Biographie selbst? In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (8.10.2016). Druhá recenze vyšla v deníku *Süddeutsche Zeitung* 28.8.2016.

9 KOERBER, Adolf-Victor von (ed.): *Adolf Hitler: Sein Leben. Seine Reden*. München, Boepple 1923.

10 WEBER, T.: *Becoming Hitler*, kapitola „Hitlerova první kniha“, s. 273–291.

11 Viz kritéria vytyčená v mém eseji „Hitlerův Mein Kampf 2016“, s. 690 nn.

12 Viz zejména PLÖCKINGER, Othmar: *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers Mein Kampf 1922–1945*. München, R. Oldenbourg 2006.

Rozdílný přístup obou autorů k otázce antisemitismu si můžeme ověřit rozbořením reakce na klíčový dokument, jímž je Hitlerův dopis adresovaný 16. září 1919 Adolfu Gemlichovi, vojákovi z ulmské posádky, který spolu s Hitlerem navštěvoval koncem léta 1919 na mnichovské univerzitě speciální kurzy politického školení pro vojenské agitátory pod vedením kapitána Karla Mayra. Tento školitel musel důvěřovat Hitlerovi natolik, že ho pověřil zodpovězením Gemlichova dotazu, původně adresovaného přímo Mayrovi, jak je tomu s židovskou otázkou v Německu, kde v současné době byla u moci sociálnědemokratická vláda. Hitler v dopise formuloval názor, že teprve až se dostane k moci vláda stejného smýšlení jako on, budou všichni Židé bez výjimek jakožto příslušníci neněmecké rasy odsunuti či odstraněni na základě nových rasových zákonů.¹³

Zatímco Plöckinger předkládá čtenáři veškeré možné souvislosti dopisu Gemlichovi s tehdejšími projevy antisemitismu v německém tisku a soukromé korespondenci, který ještě nedosáhl genocidní úrovně (s. 328–342), situuje Weber do léta 1919 Hitlerovu základní konverzi v radikálního antisemitu, který by nejraději všechny Židy nechal postřít, ale protože mu to okolnosti zatím nedovolují, doporučuje jako druhé řešení jejich hromadný odsun (s. 118–123). Na podporu svého argumentu, že už v tomto období Hitler uvažoval o genocidě Židů, sahá Weber po obskurní sérii článků z října 1923 o masových pogromech Arménů za první světové války (s. 274–279), které prý Hitlera inspirovaly k napodobení.

Osobně dávám přednost návratu k roku 1919 a k dopisu Gemlichovi, který spolehlivě dokumentuje zrod Hitlerova radikálního antisemitismu a ve kterém Hitler žádné pogromy nedoporučuje. Nacistické Německo odsune, respektive odstraní své židovské obyvatelstvo nikoli živelně, nýbrž „zákonodárnou“ cestou na základě takzvaných norimberských zákonů ze září 1935, které je zbaví všech občanských práv a umožní zabavit jejich majetek. Likvidační genocidu umožní až válka.

13 Německé sloveso *entfernen* může znamenat obojí: *odsunout* nebo *odstranit*. Viz Hitler chtěl vyhladit Židy již v roce 1919. In: *MF Dnes* (8.6.2011); Hitler's First Anti-Semitic Writing Finds a Buyer. In: *The New York Times* (7.6.2011), s. A6.

Recenze

Deset dramatických příběhů akce „Kámen“

Prokop Tomek

JANDEČKOVÁ, Václava: *Falešné hranice: Akce „Kámen“*. Oběti a strůjci nejutajovanějších zločinů StB 1948–1951. Praha, Argo 2018, 558 stran, ISBN 978-80-257-2408-8.

V poslední ze svých knih se Václava Janděčková vrací k tématu své prvotiny.¹ Zpracovala nové poznatky k tématu provokací na falešných hranicích inscenovaných Státní bezpečností poblíž skutečné státní hranice s americkou okupační zónou v Bavorsku, respektive se Spolkovou republikou Německo v počátečním období existence komunistického režimu.

Podstata této provokační metody, nazývané běžně „akce Kámen“, spočívala ve vytvoření fiktivních úřadoven americké vojenské kontrarozvědky (*Counterintelligence corps* – CIC) za zdánlivou státní hranicí Československa. Tam za pomoci sítě provokátorů přiváděla po únoru 1948 Státní bezpečnost zájemce o tajné opuštění republiky. V domnělém bezpečí na údajně bavorské půdě, v budově vybavené příslušnými rekvizitami, pak uprchlíci ochotně poskytli vyslychajícímu „americkému důstojníkovi“ informace o své činnosti proti komunistickému režimu včetně případných kontaktů doma. Tím ale inscenace neskončila. Po výslechu byli uprchlíci pod nějakou záminkou „vrácení“ na československé území, případně tam zdánlivě zabloudili,

¹ JANDEČKOVÁ, Václava: *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce „Falešné hranice“ u Všerub na Domažlicku*. Domažlice, Nakladatelství Českého lesa 2013.

poté co byli vysláni určitým směrem, nebo byli domněle uneseni příslušníky Sboru národní bezpečnosti. V drtivé většině případů ani po svém uvěznění, a dokonce až do své smrti provokaci neprohlédli a věřili, že skutečně krátce pobývali na západní straně hranice a ocitli se zpět jen kvůli vlastní smůle nebo nepochopitelnému jednání amerických vojenských orgánů.

Právě neuvěřitelná úspěšnost této troufalé provokace nicméně zůstává nadále tajemstvím. Jak dokázali příslušníci československého bezpečnostního aparátu bez odborné pomoci vytvořit tak věrohodnou iluzi? Asi proto je provokační forma akce „Kámen“ tak fascinující. V pozdějších desetiletích se Státní bezpečnosti obvykle již nedařilo vytvářet tak přesvědčivé fikce. Jedno vysvětlení může spočívat v jejím zakladatelském kádru na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Skládal se zčásti z originálních osobností, které se nebály dělat odvážná rozhodnutí, z lidí, kteří byli jazykově vybaveni, kteří prožili mimořádné situace v zahraničním nebo domácím odboji, v koncentračních táborech či pocházeli z relativně kultivovaného prostředí. Po čistkách ve Státní bezpečnosti na počátku padesátých let se personální základna Státní bezpečnosti změnila a její hlavní hodnotou se stala čitelnost a poslušnost.

Rozsáhlá kniha Václavy Jandečkové je sestavena z deseti samostatných kapitol, propojených obvykle společným tématem, zčásti i některými společnými postavami a místy. Jejím základním přínosem pro poznání metod vznikajícího bezpečnostního aparátu komunistického státu je širší a důkladnější zmapování akce „Kámen“. Autorka posunula dosavadní úroveň poznání tím, že detailněji rekonstruovala několik méně známých případů, ale zejména objevila a popsala kauzy zcela neznámé. Zásadní je poznatek, že se Státní bezpečnosti dařilo znovu a znovu úspěšně využívat tuto metodu dokonce až do roku 1951, kdy její uplatňování současná historiografie už nepředpokládala, zejména vzhledem k probíhající výstavbě hraničních zátarasů. Z tohoto zjištění také nepřímou vyplývá, nakolik účinná byla tehdejší cenzura a kontrola pohraničního území i československé společnosti, když se povedlo tuto troufalou provokační metodu celkově utajit, zejména před lidmi, kteří se chystali tajně odejít na Západ.

Autorka zvolila podobný způsob vyprávění jako v minulých publikacích, který je jí zřejmě přirozený. Prolínají se v něm výsledky studia archivních pramenů úřední povahy a jejich vydatné citace s poznatky získanými díky kontaktům a rozhovorům s aktéry nebo jejich rodinami (z relevantních pramenů patrně nevyužila jen osobní spisy vězňů v Národním archivu). Vyhledávání pamětníků a spolupráce s nimi jí také umožnily získat řadu nepublikovaných svědectví a unikátních fotografií. Hodně se spoléhala i na terénní výzkum, kdy ze škály dílčích poznatků věrohodně rekonstruuje průběh událostí na místech, kde k nim došlo. Znalost konkrétních reálií a krajiny jí mnohdy pomohla k ověření reálnosti historických situací a k jejich přesné lokalizaci. Právě tento komplexní přístup je její silnou stránkou, kterou kompenzuje určitý nedostatek odborné historické přípravy. Díky zaměření nejen na úřední prameny, ale i na soukromé zdroje, a díky pátrání na místech událostí vytváří vyvážený, věrohodný a poutavý celek. Přes náročnost dané problematiky, k níž přispívají specifické postupy i jazyk komunistických zpravodajských služeb,

jak je reprodukuje svazky Státní bezpečnosti, autorka dokázala své příběhy vyprávět logicky, srozumitelně a čtivě.

Václava Jandečková zjevně navazuje na svou předcházející práci. To je patrné v úvodní kapitole „Jak a kde to začalo“, která ale přináší i základní uvedení do tématu pro případného nepoučeného čtenáře. Autorka nejprve líčí počátky svého výzkumu, který se významně posunul jen před pouhými pěti lety, poté co se jí podařilo získat písemné svědectví Stanislava Lišky, sloužícího v roce 1948 na stanici SNB ve Všerubech v Českém lese, od jeho rodiny žijící v Kanadě. Spolu s tím popsala předcházející vývoj zkoumání tématu, zhodnotila dosavadní literaturu a vzpomněla i průkopnické práce již zesnulého historika Jana Frolíka. Hlavním záměrem autorky bylo zveřejnit nově objevené příběhy obětí akce „Kámen“, a to již kvůli jejich žijícím příbuzným, a zaplnit „bílá místa“ u již známých případů. Sestavila unikátní tabulku s dosud zjištěnými případy, kterých registruje patnáct, a se jmény celkem čtyřiceti obětí. Určila přitom sedm lokalit, kde byla postavena falešná hranice: Aš, Háj/Stará Voda u Lázní Kynžvart (zde je známo nejvíce obětí, celkem devatenáct), Kamenec/Tři Sekery u Mariánských Lázní, rybník Kajetán u obce Tři Sekery, Pavlova Huť/Jalový Dvůr u Tachova, Svatý Kříž/Cheb, Myslív/Všeruby u Domažlic.

Razení kapitol, které vesměs odpovídají jednotlivým příběhům, je chronologické. Jako první autorka líčí případ hromadné akce „Kámen“ se čtrnácti zadržnými včetně dvou dětí v Háji u Lázní Kynžvart dne 5. května 1948. Ojedinelá je okolnost, že informaci o tomto případu zveřejnil v roce 1968 v časopise *Reportér* novinář (a jedna z obětí) Vladimír Minařík. Autorka tak mohla konfrontovat údaje z článku napsaného „pouhých“ dvacet let po události s vyšetřovacím spisem Státní bezpečnosti (našla i syny Vladimíra Minaříka, kteří na místě byli jako malí chlapci) a doplnit příběh nejen o vytipovanou lokalitu, kde byla inscenována falešná hranice, ale i o další osudy aktérů. Druhá kapitola je věnována stejné lokalitě, kde došlo k dalším zatčením 12. a 21. května 1948. Jejich oběťmi se stali i bývalí účastníci zahraničního odboje na Západě. Třetí kapitola přibližuje provokaci proti poslanci lidové strany Karlu Procházkovi. Ta se odehrála v první lokalitě, kterou již v minulosti autorka odhalila, v Myslívi u Všerub 12. listopadu 1948. Více prostoru v kapitole však autorka věnuje zapomenuté postavě podivné doby čtyřicátých let, univerzální agentce Mileně Markové alias „Vandě Roubalové“. Čtvrtá kapitola se týká vraždy Lubomíra Krátkého, syna předsedy Okresního národního výboru v Pardubicích, v lednu 1949. Akci „Kámen“ tentokrát Státní bezpečnost využila ve snaze najít pachatele a zatkla při ní 9. února 1949 v Kamenci u Tří Seker po-válečného policejního komisaře v Pardubicích, vyučeného zedníka Josefa Mísaře.

V páté kapitole Jandečková představuje lokalitu Kajetán u Tří Seker, kde se stal obětí provokace účastník protifašistického i protikomunistického odboje Vincenc Koutník. V této souvislosti přibližuje i moravskou odbojovou protikomunistickou síť a její infiltraci Státní bezpečností, což je další aspekt, který dodává práci na zajímavosti. V tomto případě akce „Kámen“ posloužila jako způsob, jak převzít ilegální činnost proti poúnorovému režimu v určité oblasti pod kontrolu Státní bezpečnosti, zatímco většinou šlo při těchto provokacích jen o zadržení a informační vytěžení nesourodé skupiny uprchlíků.

Šestá kapitola ukazuje další z typických situací doby, když líčí útěk Jiřího Firkta z trestaneckého tábora v Jáchymově a poté jeho zadržení na falešné hranici v Aši 27. ledna 1950. Kapitola následující je tragickým příběhem matky a dcery Marie a Vlasty Štěrbových, zadržených ve Svatém Kříži u Chebu 22. června 1950. Tento případ byl již známý, psal o něm v minulosti Jan Frolík, autorka ale i zde podstatně rozšířila poznatky a dovedla do konce i osudy obou akterek. Marie Štěrbová se nedožila ani soudu, zemřela ve vazbě 17. prosince 1951 ve věku dvaadvácti let. Její dcera Vlasta zemřela v roce 1984 ve věku třiapadesáti let. Osmá kapitola patří případu podnikatelů manželů Šikolových, zadržených i se synem ve Svatém Kříži u Chebu 7. prosince 1950. Devátá kapitola zpracovává příběh viceředitele Škodových závodů v Plzni Emanuela Valenty, zadrženého v Pavlově Huti a Jalovém Dvoře na Tachovsku 1. března 1951. Zde se jedná opět o zcela neznámý případ, za nímž autorka odhalila tragický osud schopného vynálezce a podnikatele. A znovu na stejném místě 9. září 1951 se odehrála zatím poslední doložená akce „Kámen“, jejíž obětí se stali členové ilegální skupiny v čele s Ukrajincem Vasilem Kostěm. V tomto případě, do nějž byli zapojeni vysoce postavení funkcionáři Státní bezpečnosti Kamil Pixa nebo Antonín Prchal, se autorka dotýká i tématu takzvaných ukrajinských nacionalistů.

Určitým nedostatkem je, že autorka v knize občas vyslovuje nepodložené hypotézy. Například v úvodní kapitole přebírá tvrzení, že metoda akce „Kámen“ měla své počátky již v předválečném Sovětském svazu. To ji vede k závěru, že s její adaptací na domácí poměry mohli pomáhat bývalí komunističtí partyzáni a političtí komisaři školení v SSSR. Obě tvrzení ale nemají oporu ve shromážděných faktech. Úskalí přístupu k pramenům, který spočívá na pomezí historiografie a literatury faktu, ilustruje i chybná interpretace archivního dokumentu v „Epilogu“. Jde o záznam z vysílání československé redakce rozhlasové stanice Svobodná Evropa dne 21. září 1951, pořízený režimním monitoringem. Autorka jistě dobře analyzovala obsah dokumentu ve vztahu k akci „Kámen“, uvedená relace „My to víme“ byla ale součástí programu „Vzkazy domovu“. Otištěné snímky tohoto monitoringu ukazují, že poslední část, navíc zřetelně oddělená od předcházející části (vzkazů uprchlíků přibuzným doma), nesouvisí s vlastním líčením akce „Kámen“ od neznámého svědka, takže nelze z tohoto závěru dovyprávět nějaký příběh. Je také třeba s krajní opatrností přistupovat k tvrzením publikovaným ve známé knize Josefa Frolíka *Špion vypovídá*, kde se mimo jiné uvádí, že akce „Kámen“ probíhaly i ve vojenských prostorech v československém vnitrozemí. Frolíkova kniha byla sestavena

z pravdivých informací, polopравd i vyslovených výmyslů a pro toto tvrzení není žádná opora.

Součástí recenzované knihy jsou vysvětlivky zkratk a seznamy pramenů a literatury, kde významnou část výčtu představují soukromé rodinné archivy, rozhovory s pamětníky a pozůstalými, získané nepublikované memoáry a vzpomínky. Jmenný rejstřík je velmi cenný, protože registruje mnoho jinak anonymních osob, které se staly součástí dramatu doby. Kniha je technicky velmi dobře připravena a bohatě vybavena obrazovým materiálem, pocházejícím nejen z archivů Státní bezpečnosti, ale i z rodinných pozůstalostí a z terénních výzkumů autorky.

Václava Jandečková v knize *Falešná hranice* nově připomíná další tragické případy a oběti z temné doby po roce 1948, která byla přes vnější nadšení plná skrytého násilí a nejistoty. Ukazuje přitom, jak složité a různorodé byly reakce společnosti na převzetí moci ve státě komunisty a jak dramatické a dalekosáhlé mohly být jejich následky. Rekonstruuje životní příběhy často schopných lidí, kteří chtěli jinde začít nový život bez překážek, pokořování či zabavování majetku, ale místo toho posloužili v cynické a protizákonné hře Státní bezpečnosti, kterou většinou nikdy neprohlédli. Mnozí z nich se z prožité zkušenosti šokujícího zatčení na prahu svobody a následného věznění již nikdy nevzpamatovali a nesli si ji životem jako nevladatelné trauma. Autorka se opakovaně ptá po spravedlnosti, na kterou je však už příliš pozdě, když aktéři v naprosté většině nežijí, případně jsou v pokročilém stáří. Kniha uvádí čtenáře do polosvěta protikomunistického odboje, agentů Státní bezpečnosti, převádění přes hranice a všudypřítomné nejistoty o skutečných motivech zúčastněných. Konkrétně přitom připomíná, že dějiny nejsou odlišným prostorem pro teoretické konstrukce, ale výsledkem prolínání a střetávání mnoha osudů a záměrů. Že v těchto dějinách existuje dobro a zlo. A také že existovali skuteční příslušníci a spolupracovníci bezpečnostního aparátu, kteří se zabývali kladením pastí na své spoluobčany.

Falešná hranice je nepochybně zatím nejlepší kniha Václavy Jandečkové.

Recenze

Druhá kniha o vraždě v Ratajském lese

Markéta Devátá

TICHÝ, Martin: *Smrt bez spravedlnosti: Mrtví Ratajského lesa*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 439 stran, ISBN 978-80-87912-90-4.

O Anně Kvašové, neznámé vesnické komunistce, byla napsána další kniha. Jestliže na rozdíl od spisovatele a publicisty Aleše Palána¹ si historik nemůže dovolit literární fabulace, vzbuzuje její rozsah na první pohled obavy: co bude jejím obsahem, když příběh uceleně popsal před deseti lety historik a novinář Petr Zídek na dvou stranách *Lidových novin*?²

Hned v úvodu je třeba říci, že počáteční obavy z přesycení textu neúměrně dlouhými citacemi pramenů se rozplývají po přečtení několika prvních kapitol – kniha Martina Tichého se i díky vytříbené stylistice čte překvapivě lehce. Na druhé autorově samostatné monografii³ je patrná důkladná znalost problematiky i předchozí soustavná publikační práce, o niž se mohl opřít. Pečlivý archivní výzkum i doplňující podklady pořízené v rozhovorech s dosud žijícími pamětníky umožnily historikovi z Ústavu pro studium totalitních režimů napsat kvalitní a komplexní dílo. Zejména

1 PALÁN, Aleš: *Ratajský les*. Příbram, Pistorius & Olšanská 2016.

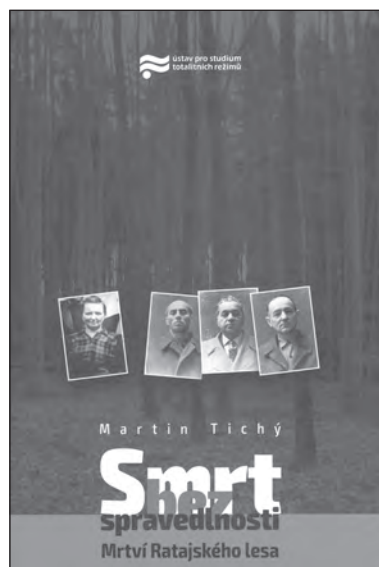
2 ZÍDEK, Petr: Stín protikomunistického odboje. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (7.–8.6.2008), s. 19 n. Text vyšel znovu v Zídkově knize *Češi v srdci temnoty: Sedmadvacet historických reportáží o prvním čtvrtstoletí komunistů*. Praha, Knižní klub 2013, s. 73–83.

3 TICHÝ, Martin: *Říkali mu Dědek: Příběh protikomunistické skupiny Bayer a spol.* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2011.

je třeba ocenit pečlivě promyšlenou výstavbu textu. Autor záměrně odkládá vstup do samotného příběhu vraždy vesnické komunistické funkcionářky, k níž došlo v lednu 1952 a která byla režimem okamžitě spojována s třídním terorem, dokud čtenáři nepředestře rejstřík dobových reálií důležitých pro pochopení jednotlivých aspektů, jež se k příběhu váží. Důraz kladený na jeho kontextuální uchopení a způsob, jakým to Martin Tichý činí, představují jeden z výrazných kladů této studie.

Pro někoho možná až mnohomluvný popis širšího kontextu se ovšem soustředí, na základě podrobného studia regionálních pramenů, na konkrétní doklady působení ideologicky podmíněné ekonomické a sociální politiky komunistického režimu, kterou se vesničtí funkcionáři jako Anna Kvašová snažili v jednotlivých obcích uskutečňovat. Například informaci, že si lidé vraždu předsedkyně místní organizace KSČ, členky rady místního národního výboru a zásobovací referentky v obci Smrk spojovali s její kriticky vnímanou praxí distribuce potravinových lístků („a nebylo to pro ty lístky?“, s. 75), předchází výklad o vázaném hospodářství, dokumentovaný i na konkrétních regionálních příkladech takové ideologicky motivované manipulace. Takto, krok za krokem, autor skládá jednotlivé díly obrazu malé obce na Kutnohorsku, jejíž obyvatelé nežili událostmi „vysoké“ politiky, ale byli existenčně závislí na tom, jak se převodovými mechanismy uplatňovala v rozhodnutích konkrétních místních funkcionářů.

V této souvislosti si zaslouží vyzdvihnout zejména kapitola o povinnosti předsedů místních národních výborů vypracovat seznamy „kulaků“ (s. 108–120), jejichž perzekucí chtělo komunistické vedení překonat váznoucí združstevňování (Anna Kvašová byla po své smrti líčena jako mučednice kolektivizace vesnice). Na základě podrobného regionálního rozboru kulackých seznamů Martin Tichý podává vhled do strategií lokálních funkcionářů: od výjimečných případů odvážného rozhodnutí seznam nevytvořit až po aktivní nalézání „vesnických boháčů“ mezi středními i malými rolníky, které šlo za hranice příslušné „metodiky“. V následné analýze pak rozporuje konkrétní příklady „nekulaků“, jejichž uvedení na seznamech mělo za následek nucené vystěhování takzvaných rodinných celků. S psychologickým předporozuměním označuje direktivu za životní zkoušku těchto funkcionářů, v níž se museli rozhodnout mezi loajalitou k režimu, či k obci, o jejichž osudech rozhodovali na dlouhá desetiletí (dodejme, že Kvašová podle všeho patřila k těm, kteří svou loajalitu věnovali režimu). S obdobným psychologickým citem si také například všimá jediného autentického odsouzení její vraždy během jedné ze čtyřiceti schůzí a aktivů, které za tímto účelem zorganizoval Okresní výbor KSČ v Kutné Hoře již v následující den po objevení místa činu (!). Autor zjevnou disproporcii

mezi mlčením vesnic a vyjádřením dělnického kolektivu továrny v Sázavě vysvětluje tím, že městskému obyvatelstvu z nedostatku povědomí o tom, co v dobové realitě kolektivizace vesnice znamenala, unikala podstata problému (s. 78).

Jednoznačně deklarovaný motiv „terorismu nepřátel socialismu ve spojení se zrádnou emigrací“, jenž údajně stál v pozadí roky neobjasněné vraždy komunistické funkcionářky, byl ovšem spíše zdůvodněním teroru vůči místním lidem. Martin Tichý popisuje (v některých případech i opakovaná) zatčení, vyšetřování (za použití nezákonného násilí) a odsouzení osob, které s vraždou neměly nic společného. Ve vypjaté atmosféře přitom k zatčení stačilo i jen banálně poukázat na ty, kteří prý neměli s Annou Kvašovou dobré sousedské vztahy. Vyšetřování se pak nakonec ještě rádi priznali k různým méně závažným prohřeškům, jako bylo poslušání zahraničního rozhlasu, šíření „protistátních“ vtipů, „šmelinářství“ a podobně, když se jim tak podařilo odvrátit obvinění z vraždy, a tím i hrozbu absolutního trestu. Takto je ovšem bylo možné obvinít například z podílu na rozkladu nedávno založeného družstva, uvrhnout do vězení a propadnutý majetek do družstva vložit.

Autor systematicky dekonstruuje schematismus vyšetřování *à la thèse* a stejně pečlivě postupuje i při odkrývání příběhu, jenž vedl k objasnění ratajské vraždy na základě výpovědi učiněné v roce 1957, po níž se vyšetřování teprve obrátilo správným směrem (a „odhalilo“ většinu předchozích obvinění jako nedůvodných). Ve snaze nalézt pokud možno objektivní spravedlnost pro všechny věnuje Tichý pozornost všem vyšetřovacím i justičním postupům od zjištění vraždy až do zatím posledního podnětu k revizi případu, iniciovaného Úřadem dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu v roce 2009, který ministerstvo spravedlnosti jako nedůvodný odložilo následujícího roku.

I v líčení samotného příběhu Ratajského lesa si Martin Tichý drží úspěšně odstup od nástrah ideologizovaného hodnocení motivů jeho aktérů. V osobě Anny Kvašové vykresluje obraz ženy loajální k režimu, který se rozhodla podporovat a kterému dala přednost před sounáležitostí se svými sousedy, neboť z jejich pospolitosti se zřejmě přijetím a výkonem funkcí vydělila; kvůli vznětlivé povaze a sklonu k (hyper) – kritičnosti ale nebyla příliš oblíbená ani v okresních orgánech. Poukazuje na to, že stranické dokumenty zpochybňují i hlavní symboliku její oběti, spojovanou s obrazem ženy-funkcionářky bojující za socializaci vesnice (neboť „ani ona [jako funkcionářka strany] neprosazuje v obci utváření JZD“ – s. 243). Ačkoli autor na základě archivního výzkumu přetváří její kanonický obraz v portrét běžného člověka s jeho zápory, vidí i její kladné stránky; obdobně postupuje i u pachatelů vraždy, odsouzených v roce 1958 a líčených obvyklými propagandistickými prostředky (veřejný soud v divadle, výstavka „doličných předmětů“, filmový týdeník, rezoluce pracovních kolektivů) jako „teroristé“, „kulaci“ a „šmelináři“.

I zvoleným názvem knihy odkazuje Martin Tichý na svou interpretaci dostupných dokumentů, jež je pro příběh klíčová, totiž že vražda Anny Kvašové byla podle všeho neplánovaným a tragickým vyústěním původního záměru agilní funkcionářku zastrašit a potupit (svázáním a ostříháním vlasů). Objasnění, jímž se někteří odsouzení dokázali hájit od začátku do konce, však muselo ustoupit účelové konstrukci o úkladném spolčení za účelem fyzické likvidace propagátorky kolektivizace vesnice,

kerou se stvrzovala základní výkladová politická linie o třídním boji na vesnici. Tato linie mimo jiné umožnila vynést trest smrti i pro souseda Anny Kvašové, který osudnou noc v Ratajském lese nebyl. Ostatní aktéři totiž Kvašovou neznali – většina pocházela z okruhu pražských živnostníků, kteří se po únoru 1948 zapojili do obvyklých protirežimních aktivit (tisk a distribuce letáků, finanční sbírky pro perzekvované, organizování přechodů ohrožených osob za hranice). Spoluúčast na násilném vystoupení proti vesnické funkcionářce, jehož cílem měla být její rezignace na veřejné působení, představovala osudné překročení této pomyslné hranice.

I když autor zjevně neopominul žádný možný pramen, stejně se nelze ubránit dojmu, že v popisovaném příběhu zůstávají otazníky. Proč se tři muži rozhodli vykonat odvetu za příkoří, které Kvašová svými aktivitami působila ve svém okolí, když ji osobně neznali a neměli ani silné vazby k těm, které její počínání ohrožovalo? A opravdu k „vybočení“ z původního plánu došlo až na místě, kde se zamýšlené skupinové zastrašení „zvrtilo“ v individuální exces psychicky nevyrovnaného jedince? Pochybnosti o konsekvenci události jsou možná ovlivněny i tím, že se autor při jejich osvětlení příliš soustřeďuje na konání vyšetřovatelů a částečně opomíjí vyšetřované. Například blíže nezvažuje možnost, že obvinění se hájili tak, jak jim to minimální manévrovací prostor dovolil, ani detailněji nepromyšlí v zásadě lapidární možné vysvětlení, že „plánu“ zkrátka jednotliví aktéři rozuměli po svém a podle toho pak (rozdílně) konali i později vypovídali.

Přetrvávající otázky nutně přivádějí k úvahám, jak popisované události zapadají do kontextu dalších případů takzvaně politických vražd z padesátých let. Autor v knize částečně koriguje pohled Petra Zídka, jenž kauzu z Ratajského lesa v porovnání s jinými dobovými případy ozbrojeného protirežimního odporu považuje za „extrémní“, osudově poznamenanou „marginální a vyšinitou osobností“ vykonavatele vraždy. Martin Tichý oproti tomu klade důraz na motivace ostatních účastníků, kteří byli do plánu zastrašení Anny Kvašové zasvěceni, ve smyslu kontinuity s jejich předchozími protirežimními rezistenčními projevy (s. 267 n.). Ačkoli se k problému z různých perspektiv přibližuje, když například poukazuje na účelovost, s níž byla ratajská vražda ve veřejných projevech zmiňována v přímé návaznosti na vraždy v Babicích a později konotována s činností skupiny bratří Mašínů (jako nejexemplárnějšími a nejvíce zavrženíhodnými případy „třídního teroru“ z padesátých let), vlastní pohled na to, jaké místo podle něj zaujímá mezi dalšími dobovými ozbrojenými akty namířenými proti komunistickým funkcionářům, čtenáři *de facto* nenabízí.

Soustředěnou pozornost autor věnuje i tématu propagandistického využití ratajských událostí v dobové publicistice i v pozdějších zpracováních z období „normalizace“, kterému mimo jiné dominovalo líčení „soudu“ vykonaného pachateli v Ratajském lese nad nešťastnou ženou. Ideologickou instrumentalizaci sleduje v širokém spektru od prvních novinových zpráv a vystoupení řečníků na pohřbu Anny Kvašové přes linii vedoucí k procesu s Pavlem Tigridem, Janem Benešem a Karlem Zámečnickem v roce 1967 až do současnosti, kdy po vydání Palánova románu a následných diskusích si pomník Kvašové z doby pozdní „normalizace“ přisvojil Klub českého

pohraničí.⁴ Zde by snad mohla zaznít dílčí výtka týkající se „vyvinění“ básníka Karla Šiktance z podílu na tendenčním zpracování příběhu, v němž spolu se spisovatelem Jiřím Šotolou vykreslil i obraz závěrečného „soudu“ nad Kvašovou („odsuzuje se jako bolševička“).⁵ Martin Tichý, patrně pod dojmem osobního setkání s dosud žijícím básníkem, článek neuvádí v příslušných pasážích studie, ale „ukrývá“ v příloze. Je to škoda, neboť jak reportážní série „Co stojí život“ Šiktance a Šotoly v časopise *Kultura* z roku 1960, zpracovávající i jiné případy násilí na komunistických funkcionářích,⁶ tak i okolnosti jejího vzniku, objasňované Šiktancem v rozhovoru z roku 2017 (s. 415 n.), jsou v tomto kontextu mimořádně zajímavé. Vracejí nás zpět k výše uvedenému: tedy že pokus o interpretaci ratajského případu s bližším přihlédnutím k fenoménu takzvaně politických vražd z padesátých let na vesnici *en bloc* by pravděpodobně mohl přinést ještě hlubší porozumění tomuto tragickému příběhu a korunoval by celé dílo.

4 V tomto ohledu se podobnost s Babicemi ukazuje (srv. DEVÁTÁ, Markéta: Teror, selhání, odboj: Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3–4 (2015), s. 414–426).

5 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Co stojí život: Vražda v Ratajské oboře. In: *Kultura*, roč. 4, č. 10 a 11 (1960), s. 10 a 10.

6 TÍŽ: Co stojí život: Ulice Vladimíra Mandíka. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 16 a 17 (1960), s. 10 a 10; TÍŽ: Co stojí život: Javorník není Amerika. In: *Tamtéž*, č. 28 a 29, s. 10 a 10. Reportáže rekonstruují vraždy Vladimíra Mandíka v Koubalově Lhotě na Příbramsku v únoru 1951 a Jana Benady v Javorníku u Veselí nad Moravou v březnu 1949. Závěrečné zamyšlení Jiřího Šotoly (Odkud jsme přišli. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 17 (1961), s. 10), jež na reportážní sérii volně navazuje, pak tematizuje usmrcení Václava Burdy v Kamberku na Podblanicku v červnu 1951.

Recenze

Komunistická církevní politika na periferii a v centru

Michal Sklenář

KAFKA, Jan: *V hodině velké zkoušky: Církevní politika státu v severovýchodních Čechách v letech 1948–1960*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2017, 399 stran, ISBN 978-80-7465-260-8.

Nakladatelství Pavel Mervart vydalo tiskem disertační práci archiváře a církevního historika Jana Kafky, profesně působícího ve Státním oblastním archivu Zámbrsk – Státním okresním archivu Trutnov.¹ Zkušený autor v ní přináší detailní pohled do lokálního měřítka na konci čtyřicátých a v padesátých letech minulého století, který propojuje s centrální perspektivou státní církevní politiky, ale také s dějinami královéhradecké diecéze. Publikace v pevné vazbě, čítající téměř čtyři sta stran, je vybavena černobílými fotografiemi a jmenným rejstříkem.

Obtížně uchopitelné označení „severovýchodní Čechy“ vymezuje Jan Kafka ze správního hlediska a sleduje severovýchodní část historického Hradeckého kraje.

1 Autor svou disertaci s názvem *Církevní politika KSČ a státu v severovýchodních Čechách v letech 1948–1960* obhájil v roce 2016 v Ústavu dějin křesťanského umění Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V disertaci navazoval na řadu svých dílčích příspěvků k dané problematice.

S ohledem na náboženské a církevní dějiny rozděluje region, zahrnující devět okresů, na tři oblasti – bývalé Sudety, v nichž se římskokatolická církev po vysídlení německého obyvatelstva prosazovala jen s obtížemi, okresy s výrazným podílem členů Církve československé (husitské) a konečně tradičně katolická území. Cíl publikace definuje autor následujícími slovy: „V práci se zaměříme na metody a formy, jakými byla církevní politika státu realizována v podmínkách regionu na periferii státu, stejně jako na instituce a jednotlivé aktéry, kteří byli na uskutečňování této politiky zainteresováni. Budeme sledovat, jak na státní politiku reagovaly jednotlivé církve. Na základě těchto zjištění pak posoudíme, které faktory nejčastěji ovlivňovaly výsledky a efektivitu církevní politiky.“ (s. 14)

Z výkladu o vztahu státu a římskokatolické církve po únoru 1948 je třeba vyzdvihnout analýzu fungování instituce církevních tajemníků. Vyplývá z ní zjištění (alespoň pro daný region) o velmi silné pozici krajského církevního tajemníka a poměrně slabé pozici církevních tajemníků okresních; ti byli někdy iniciativní, často však ve vztahu ke svěřené agendě otažití, a autor je dokonce označuje za „slabé místo celého systému“ (s. 364). U některých funkcionářů okresních národních výborů připojuje Jan Kafka jejich sociální profil a dokládá, jak vysoké nároky na jejich práci vedly k velké fluktuaci. Autor se nevyhýbá roli Státní bezpečnosti a problému aktivní spolupráce kněží – k roku 1959 evidovala StB v Hradeckém kraji 1461 spolupracovníka, z toho bylo pětadvacet nižších duchovních a tři úředníci konzistoře včetně pozdějšího kapitulního vikáře Karla Jonáše (s. 56). V pasážích věnovaných zneužívání církve pro legitimizaci komunistického panství sleduje tlak na to, aby duchovní správci vstupovali do veřejného prostoru s politickou agendou, kupříkladu měli nechat vyzvánět v den pohřbu Klementa Gottwalda nebo vyjadřovat svou podporu jednotným zemědělským družstvům. Pokud se požadavky státní správy a komunistické strany propojily s apelem královéhradeckého biskupa Mořice Píchy ve formě pastýřského listu nebo jiných zásahů, měly vyšší účinek nebo se setkávaly jen s minimálním odporem.

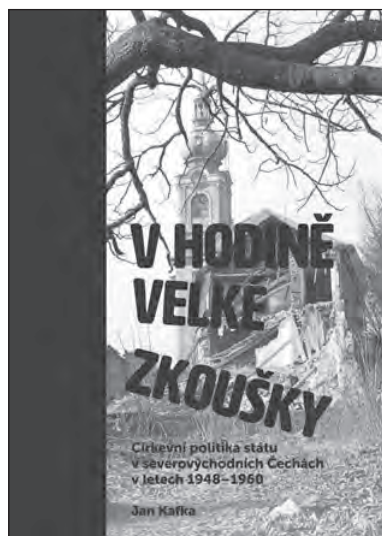
Značný přínos mají kapitoly věnované dějinám královéhradecké diecéze v letech 1948 až 1960. Autor především velmi otevřeně až ostře hodnotí roli Mořice Píchy, který jako jediný český biskup zůstal v padesátých letech ve skutečném výkonu úřadu. Na základě archivního výzkumu vyvrací opakovaně uváděné tvrzení o biskupově dlouhodobé internaci a vůbec se k jeho vykreslování jako oběti staví odmítavě. „Navzdory všem pozdějším legendám s komunistickým režimem skutečně spolupracoval, i když zřejmě ne s nadšením a z přesvědčení,“ resumuje své stanovisko (s. 147 n.). Jan Kafka představuje i vývoj postojů kapitulního vikáře Václava Javůrka, který byl u kněžstva velmi oblíbený, nebo osobu výrazně prorežimního, ve funkci zcela neschopného generálního vikáře Ladislava Hronka. Dále se zaměřuje na představitele katedrál ní kapituly a konzistoře, přičemž rozkrývá složitou síť vztahů mezi biskupem, duchovními, vládním zmocněncem a krajským církevním tajemníkem.

Kapitoly věnované diecéznímu duchovenstvu lze chápat jako sumář hlavních vlivů a intervencí státní církevní politiky do výkonu farní pastorače v českých zemích

po roce 1949.² Píše se tu o překládání kněží s cílem omezit jejich vliv, o postupném úbytku kněží (v důsledku vysídlení Němců nastal již po válce) a nárůstu administrování *excurrento*, o hrozbách odnětí státního souhlasu s výkonem kněžského povolání, nebo dokonce internace, o fungování Mírového hnutí katolického duchovenstva. Jan Kafka zde opět nezůstává na úrovni povšechného popisu, uvedené jevy vždy ilustruje konkrétními příklady, a to nejen z vymezeného regionu, ale z celé královéhradecké diecéze. Kupříkladu ukazuje, že reorganizace vikariátů v roce 1951 byla uskutečněna se souhlasem biskupa, hranice vikariátů nově odpovídaly okresům a změna se stala „vhodnou příležitostí, jak se zbavit nepohodlných vikářů“ (s. 204). Při další změně v roce 1960 „rozlehlé vikariáty velmi ztížily dohled vikářů nad farnostmi a vizitace se staly ještě více formálními než dosud“ (s. 208).

Stranou zájmu autora nezůstávají ani mužské a ženské řehole působící na území diecéze a jejich domy – například klášter na Hoře Matky Boží u Králík sloužil jako centralizační místo řeholníků vůbec nejdéle, až do roku 1960. Ženské řehole sice nebyly v padesátých letech likvidovány jako mužské řády, došlo ale k jejich společenskému zatlačení a zeslábnutí. Po obrovském početním vzestupu v první polovině dvacátého století nastal úbytek řeholnic již s vysídlením německých obyvatel a prohloubil se pozdějším zákazem přijímání novickek. Většina řeholnic byla po nástupu komunistického režimu tolerována a s omezeními mohla nadále působit v některých sociálních a zdravotnických zařízeních. Další byly internovány a využívány pro práci v továrnách a zemědělství, která měla být jejich přípravou na život po odchodu do civilu. Některé sestry byly uvězněny a jejich příběhy vstupují i do Kafkovy knihy. Autor ukazuje sociální prostředí, ve kterém řeholnice na různých místech severovýchodních Čech žily a působily, jejich postavení i rozdíly v postojích vůči oficiálním autoritám: „Zatímco řeholnice ze zdravotnických a sociálních institucí se podobně jako duchovní prorežimních aktivit většinou účastnily, internované sestry mnohdy odmítaly třeba i četbu Rudého práva nebo poslech rozhlasu.“ (s. 274) Řeholnice v centralizačních kláštřích a internátech podle něj představovaly „jedinou významnou církevní skupinu“, která dokázala v té době zorganizovat účinný odpor (s. 277).

Bádání Jana Kafky zahrnuje i nekatolická církevní společenství, jejichž situaci zná taktéž velmi dobře. Katolický svět a světy nekatolické se mnohdy sledují odděleně,

2 Pro slovenské prostředí přináší základní přehled publikace Pavla Jakubčina *Pastieri v osídlech moci: Komunistický režim a katolíci kňazi na Slovensku v rokoch 1948–1968*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2012.

zde je má čtenář možnost nahlédnout v jedné publikaci a v analogicky pojatém výkladu, byť mají části věnované protestantům menší rozsah. Autor píše o počáteční iluzi nekatolíků, že represivní církevní politika zasáhne pouze „konkurenci“, tedy katolíky, a že nesmiřitelné postoje „římanů“ ke komunismu vyplývají spíše z politických než ideových pozic. Zlom pak spatřuje v nástupu široké ateizace společnosti po roce 1952, kdy se protestanté začali potýkat s obdobnými potížemi jako katolíci, včetně klesajícího počtu věřících a ztížené možnosti vyučovat náboženství či organizovat nedělní školy; alespoň duchovních však měli dostatek.

Samostatně autor pojednává o dvou nekatolických církevních společenstvích, Církvi československé a Českobratrské církvi evangelické. Jestliže byli čeští evangelíci méně nadšeni změnou režimu a zažili méně radikální proměny, než tomu bylo u „čechoslováků“, vysvětluje to Jan Kafka jednak jejich určitou uzavřeností a vnitřní soudržností komunit, jednak přítomností výrazného laického prvku, který neumožňoval ovládnutí celé struktury prostřednictvím několika klíčových pozic. Drobnější postřehy pak autor připojuje k několika dalším denominacím a pravoslavným křesťanům.

Jan Kafka ukazuje, že při realizaci státní církevní politiky na regionální a místní úrovni v severovýchodních Čechách se uplatňovaly – mnohdy nekoordinovaně – různé personální faktory: krajský církevní tajemník, okresní tajemníci a duchovní správci farností, královéhradecký biskup Mořic Pícha a jeho prorežimní postoje, početnost a postavení kléru a dalších duchovních. V závěru knihy pak srovnává jednotlivá církevní společenství v dané oblasti co do politické konformity, respektive distance vůči vládnoucímu režimu. Za nejvstřícnější považuje Církev československou, u evangelíků hovoří o určité míře zdrženlivosti, u římskokatolické církve pak vidí rozpor mezi konformním jednáním biskupa a různorodými, leckdy rezervovanými či odmítavými reakcemi dalších duchovních. Paletu postojů, dokladaných v textu konkrétními příklady, pak shrnuje kriticky: „Církevní struktury, od diecézních orgánů po farnosti, se tváří v tvář nepřátelské politice státu chovaly chaoticky, přemrštěnou odvahu střídala zbabělost, vychytralost se snoubila s naivitou. Nejenže nedokázaly adekvátně reagovat na proticírkevní politiku KSČ, ale ještě zásahy státu usnadňovaly. Místo aby církve včas rozpoznaly nebezpečí a čelily mu společně, vyčerpávaly se dál v nesmyslných konfesních půtkách. O překonání rozporů se nesnažila ani katolická, ani nekatolická strana.“ (s. 369)

Autorova historická a archivářská erudice a praxe umožnily velmi přínosně propojit značné množství prostudovaných tištěných pramenů i materiálů z centrálních archivů, ze Státního oblastního archivu Zámorsk a z archivů okresních s bohatou sekundární literaturou. Objevné informace jsou obsaženy zvláště v kapitolách o dějinách královéhradecké diecéze ve sledovaném období. Jan Kafka v nich mimo jiné doplňuje chybějící nebo nedostatečně zpracované části v syntéze Jany Croý,³ vůči jejímuž pozitivnímu hodnocení biskupa Mořice Píchy se vymezuje. Detailní

3 CROÝ, Jana: *Královéhradečtí biskupové a jejich rezidence*. Hradec Králové, Biskupství královéhradecké – Garamon 2014, s. 255–277, zejména s. 269–277. Tato výpravná publikace vznikla u příležitosti 350. výročí založení biskupství v Hradci Králové.

pohled na posuny v chování biskupa, kapitulního vikáře a zmocněnce, na dění v biskupství, konzistoři a v katedrální kapitule patří k tomu nejzajímavějšímu, co kniha přináší. Střední, diecézní úroveň české moderní církevní historie totiž stále náleží k badatelsky málo zpracovaným tématům a její poznání se mnohdy omezuje pouze na biografie biskupů. Autor pokročil nad rámec (rovněž potřebného) propojení centrální roviny církevní politiky s děním v jednotlivých farnostech a odvážně zpracoval také dějiny diecéze jako složitého církevně-správního organismu. Pasáže detailně rozkrývající institucionální stránky problematiky neztrácejí čtivost díky důrazu autora na sociální praxi a její rozličné podoby.

Se zásadním přínosem monografie *V hodině velké zkoušky* se pojí také hlavní výtka, kterou k ní lze vztáhnout. Jan Kafka sice bez váhání předkládá závažná hodnocení, místy ale až příliš jednostranně vychází z písemností Státního úřadu pro věci církevní, kulturního odboru ministerstva školství a kultury a Archivu bezpečnostních složek. Čtenářům tak v souladu s podtitulem knihy nabízí především „církevní politiku státu“. V tomto ohledu by bylo do budoucna potřebné a zajímavé výzkum doplnit o studium materiálů z Archivu Biskupství královéhradeckého a Státního oblastního archivu Zámorsk – Státního okresního archivu Hradec Králové. Takové rozšíření pramenné základny by mělo zejména dva pozitivní efekty. Jednak by umožnilo od detailního popisu přikročit k důkladnější analýze, výhledově též v komparaci s ostatními českými a moravskými diecézemi, a také nepodléhat tolik vyznění a jazyku pramenů státní a bezpečnostní provenience. Kromě toho bychom mohli alespoň některé procesy a přijaté kompromisy podrobněji zkoumat z hlediska úřadu konzistoře a církevních představitelů hradecké diecéze, zejména Mořice Píchy a Václava Javůrka, a nemuseli bychom tak vždy přijímat výkladovou linii státní, tedy linii prosazování církevní (či spíše proticírkevní) politiky. Sledované jednání aktérů by tím získalo ještě větší plasticitu a některé soudy bychom možná museli revidovat.

Autor se nevyhýbá etickým otázkám plynoucím z dobového postavení kněží a k obvykle uváděným kategoriím kolaborantů, obětí (zde „rebelů“) a širokému „střednímu proudu“ doplňuje ještě kategorii „artistů“. Jejich postoje situuje do prostoru mezi středním proudem, hledajícím meze možného, a jednoznačnými kolaboranty: „Tito kněží totiž jako by neustále balancovali na tenké hranici mezi nezbytnými ústupky v zájmu církve a otevřenou kolaborací s režimem.“ (s. 217) Toto balancování ovšem podle mého soudu bylo typické právě pro velmi široký střední proud, takže nabízená nová kategorie nevyznívá příliš přesvědčivě. Úvaze Jana Kafky lze ovšem rozumět jako podnětu k diferencovanějšímu přístupu k diecéznímu kléru, v jehož rámci je třeba jinou optikou posuzovat vyšší kleriky (vikáře, kanovníky, úředníky kurie) a nižší duchovenstvo ve farnostech. Vždyť sám autor potvrzuje, že církevní politika v jednotlivých okresech nabývala značně rozmanitých podob, a zmíněné „artisty“ opatrně propojuje s vyšším klérem a konzistoří. S tím také souvisí správné chápání úrovně církevní politiky (jak ji popisuje i Jan Kafka): střední, diecézní úroveň je reprezentována krajským církevním tajemníkem, vládním zmocněncem, biskupem či kapitulním vikářem a jeho úřadem. Na místní úrovni ale nebyl primárním a přímým soupeřem kněze okresní církevní tajemník, nýbrž představitelé místní samosprávy.

Ke zvážení lze připojit ještě několik podnětů. Určité otazníky vzbuzuje titul publikace, v němž je užit název proslulého pastýřského listu arcibiskupa Josefa Berana a tím pomocí podtitulu vztažen k lokálnímu kontextu. Ve sledovaném regionu však i podle textu knihy docházelo v souvislosti s distribucí a četbou listu k analogickým situacím jako v ostatních diecézích. Autor volbu hlavního názvu nevysvětluje a nijak s ním průběžně nepracuje. V částech věnovaných struktuře duchovenstva Jan Kafka připomíná zásadní vlivy na její výkyvy v první polovině dvacátého století, nezmiňuje přitom ovšem konsolidaci a nárůst počtu seminaristů od druhé poloviny třicátých let. U příslušníků světského kněžstva by též zasluhovala větší pozornost jejich formace, jakož i úloha a postavení diecézního semináře; Rudolf Rykýř, sekretář biskupa Mořice Píchy, který měl vliv na jeho počáteční pevný postoj vůči komunistům, i jeden z často uváděných „rebelů“ Jan Honců absolvovali studium v Římě a formaci v tamní koleji Nepomucenum a již od dob studií patřili k diecézní elitě. Vzhledem k záběru publikace čtenář vedle jmenného rejstříku postrádá podobný seznam místní. Místy působí rušivě jazyková stránka – autor sice nikde nedefinuje modelového čtenáře své knihy, zejména v obecněji pojatých úvodech se ale snaží o jednoduchá sdělení, přičemž místy přechází do popularizačního tónu (mimo jiné opakovaně užívá vazbu „na okrese“), a u příslušníků diecézního kléru užívá nesprávnou zkratku P.

Snaha Jana Kafky „zaplnit jedno bílé místo na jinak velmi pestré mapě církevních dějin severovýchodních Čech“ (s. 369) je vítaná a přínosná. Autor úspěšně spojil centrální církevní politiku státu s diecézní i lokální úrovní a ukázal mnohost reakcí na její uplatňování v rámci římskokatolické církve, jejích jednotlivých stavů a komunit, ale i v prostředí nekatolických společenství. Čtivě a s řadou dokladů vztahuje tlak státních orgánů k sociální praxi v kurii a konzistoři v biskupství v Hradci Králové, ve vybraných farnostech i u některých jednotlivců. Přes uvedené výtky a výzvy k diskusi představuje Kafkova monografie hodnotný vklad do bádání o českých církevních dějinách ve dvacátém století, jenž poskytuje dalším autorům nejen uspořádané informace, ale i metodické podněty pro zkoumání lokálního kontextu ve vztahu ke střední i centrální úrovni.

Recenze

V nucené vojenské službě třetí říše

Zdenko Maršálek

STROH, Frédéric – QUADFLIEG, Peter M. (ed.): *L'incorporation de force dans les territoires annexés par le IIIe Reich 1939–1945 / Die Zwangsrekrutierung in den vom Dritten Reich annektierten Gebieten*. Strasbourg, Presses universitaires de Strasbourg 2016, 228 stran, ISBN 978-2-86820-536-0.

Při komparaci národních příběhů o době druhé světové války, jak vznikly a utvářely se v rámci kolektivní paměti národů jednotlivých evropských zemí, které se ocitly pod německou okupací, lze nalézt mnohé shodné nebo velmi podobné prvky. Motivy „všennárodního boje“ za osvobození a obnovení nezávislosti najdeme v takřka identické podobě ve Francii, Belgii, Nizozemsku, Norsku, Polsku i u nás. Proces vzniku, formování a rozvíjení obrazu odboje v kolektivní paměti měl podobné rysy v různých zemích na obou stranách tehdejší železné opony, bez ohledu na geografické, vojenskohistorické a politické okolnosti. Tak jak propaganda již za války zdůrazňovala a zveličovala úspěchy vlastní strany a skutečnou hodnotu odbojového hnutí v okupované vlasti i v rámci exilových formací, rozvíjela i motiv zapojení drtivé většiny příslušníků daného národa do odboje všude tam, kde se k tomu naskytla příležitost. Propagandistické metody plynule přešly i do mírových let a měly podstatný vliv na utváření kolektivní paměti ve všech dotyčných zemích. Součástí obrazu, jakýmsi druhým pólem připomínání, nadhodnocování a mytizace

vlastních odbojových aktivit, se stala i kolektivní amnézie (řečeno definicí Maurice Halbwachse), která zamlčovala, popřípadě alespoň marginalizovala jevy, jež byly s utvořeným obrazem v rozporu nebo se do něj nějakým způsobem „nehodily“.

Mezi taková témata bezesporu patří i služba občanů okupovaných zemí v německém vojsku. Po ohromných teritoriálních ziscích, dobytých během vítězných tažení v prvních letech války, Německo v řadě případů přistoupilo k významným hraničním korekturám, kdy přímo do říšských hranic inkorporovalo různá menší či větší území. Dělo se tak pod heslem revize diktátu Versailleské smlouvy, stejně jako „nápravy křivd“ dřívějších. Kromě navrácení území, která byla součástí německého císařství před rokem 1914, se jednalo i o další teritoria, kde žilo obyvatelstvo německého původu nebo obyvatelstvo, které se podle nacistických ideologů hodilo k „opětovnému“ poněmčení. Kombinací historických a národnostních práv nacisté zdůvodňovali anexi území, která ve svém celku měla značnou rozlohu. Samostatným problémem se ovšem stala otázka státní příslušnosti dotčených obyvatel. Podstatné rozdíly v přístupu nacistických orgánů v této otázce vyplývaly jak z historických, národnostních a rasových aspektů, tak i z rozdílů geografických, přičemž nejčastěji šlo o kombinaci více faktorů. Jedním ze společných rysů se ale stala snaha využít takto oktrojovaně získané přírůstky obyvatel také k vojenským účelům. Právní úpravy, na jejichž základě vybraní obyvatelé přičleněných území začali podléhat branné povinnosti, se různily, podstata ale zůstávala stejná. Po těžkých ztrátách německé branné moci byli muži ze zmíněných území povoláváni k vojenské službě, přičemž případné odmítnutí nebo snaha vyvléknout se z této povinnosti, například deklarací jiné národnosti, měly zpravidla velmi vážné následky, od ruinujících ekonomických postihů přes uvěznění a internaci v koncentračním táboře až po tresty nejvyšší. Počty takto odvedených vojáků byly v celkovém součtu dosti vysoké. Recenzovaná publikace *Nucené odvody na územích anektovaných třetí říši* uvádí, že do německého vojska nastoupilo 127 500 Alsanů, 39 000 Slovinců, přes 9000 Lucemburčanů a 8000 Belgičanů. Skutečně masový ráz měly odvody na polských územích, kde se jednalo o půl až tři čtvrtě milionu mužů (s. 17).

Vztah samotných obyvatel těchto území k hitlerovskému Německu obecně, a k vojenské službě ve wehrmachtu zvláště, byl jistě různý. Velká část populace přičlenění k Německé říši vítala, mnozí naopak jen s krajní nechutí podléhali zvůli okupantů. Desetitisíce mužů nastupovaly do vojska i k formacím SS zcela dobrovolně a nadšeně, další se naopak uchýlovali k dezercím a aktivnímu odboji. Nejpočetnější masa ovšem oscilovala mezi těmito dvěma krajními póly: řada mužů odevzdaně plnila povinnost určenou „vrchností“, jiní nastupovali s nechutí a s více či méně skrývanou nevolí. Mnozí povolanci si vysloužili sérii vyznamenání za statečnost a obětavost, jiní naopak přebíhali do zajetí k armádám protifašistické koalice, a tisíce jich dokonce oblékly stejnokroj některé ze spojeneckých armád, ať již dobrovolně přeběhli, nebo se nechali naverbovat ve spojeneckých zajateckých táborech. Především pro exilová československá a polská vojska se dokonce tito přeběhlíci a bývalí zajatci na konci války stali nejdůležitějším zdrojem nových přírůstků.

S výše zmíněným mýtem hrdinného celonárodního odporu se neslučovala představa, že jistá část obyvatel navlékla nepřátelskou uniformu a sloužila ve vojsku

okupanta a ujařmitelů vlastního národa. Pokud se jednalo o příslušníky německé menšiny, pak samozřejmě jejich případný vstup do německého vojska jen podpořil tezi o nesmiřitelném nepřátelství a „páté koloně“, kterou údajně jinonárodní menšiny ve vlastním národním státě představovaly. Ovšem služba ve wehrmachtu se týkala i velkého počtu mužů, kteří byli považováni za součást toho či onoho „vlastního“ národa, a zde již z hlediska odbojového mýtu nastával problém, jak se k ožehavé otázce postavit.

Zúžit tuto problematiku na prosté odsouzení boje se zbraní v ruce na straně okupanta by však bylo přílišným zjednodušením. Jisté množství ochotných kolaborantů sice vstoupilo do německých služeb dobrovolně, na mnoha obsazených územích ale docházelo i k nuceným mobilizacím místního obyvatelstva. Počty takto mobilizovaných mužů z krajů, které Německo jednostrannými akty připojilo, „vrátilo“ či jinak zahrnulo do hranic říše, byly značné, ať již šlo o Lucembursko, Alsasko a Lotrinsko, belgické Eupen a Malmédy, Horní Kraňsko či Slezsko, Pomoří nebo Velkopolsko. Muži (a často i chlápci) se dostávali pod existenční tlak, neboť vyhýbání se odvodní povinnosti hrozilo již uvedenými tvrdými následky. Přesto ale skutečnost, že tisíce, desítky či dokonce stovky tisíc občanů nastoupily službu v nepřátelské armádě, neodpovídala mýtu sugerujícímu nesmiřitelný odpor celého národa bez ohledu na vlastní oběti. Osudy těchto povolanců se proto po válce nedostaly do ústředních národních příběhů, naopak byly v jejich rámci potlačovány, a to jak cíleně státními autoritami, tak i živelně uvnitř společnosti, a dokonce i působením autocenzury samotných nositelů této paměti. Teprve postupně, zprvu ovšem v regionech, se téma znovu dostávalo z rodinných kruhů více „na světlo“; a trvalo dlouho, než proniklo do povědomí širší veřejnosti v celostátních měřítkách a než se mu dostalo pozornosti i ze strany centrálních vlád, jako například v roce 2012, kdy se na východě Francie za účasti vládní delegace konaly oficiální připomínky sedmdesátého výročí zavedení branné povinnosti pro obyvatelstvo Alsaska a Lotrinska.

Téma bylo dlouho na okraji zájmu také u odborné historické obce. Postupně se situace zlepšovala, nicméně pozornost historiků většinou nepřekračovala rámce vlastních národních dějin. Ovšem právě mezinárodní přesah má pro danou problematiku zásadní význam. Metody komparativní historie, nebo i jen prosté srovnání poměrů v jednotlivých zemích, dlouho zůstávaly v této souvislosti nepovšimnuty.

Recenzovaná publikace je jedním z nejnovějších výsledků, který využívá právě možnosti mezinárodní komparace, či dokonce optiky transnacionální. Editovaná kolektivní práce, na níž se podíleli odborníci z několika zemí, má svoji dlouhou a zajímavou historii. V říjnu již zmíněného výročního roku 2012 proběhla dvě významná

setkání historiků zabývajících se tímto tématem, a sice seminář v Meziuniverzitním domě věd ve Štrasburku a konference v Muzeu soudobých dějin v Lublani. Zatímco štrasburský seminář prohloubil v té době již poměrně rozvinutou spolupráci mezi německými a francouzskými (respektive francouzskými, belgickými a lucemburskými) odborníky, lublaňská konference přinesla metodologicky zcela nové pohledy, když se jí v širším počtu zúčastnili badatelé ze zemí ležících na opačné straně od tehdejšího Německa – České republiky, Polska a Slovinska. V případě lublaňské konference se bohužel nepodařilo dovést chystaný publikační projekt do zdárného konce, nicméně propojením účastníků obou akcí a zapojením dalších odborníků se podařilo sestavit tým, který nakonec připravil recenzovanou publikaci.

Práce zahrnuje hutnou úvodní stať a dále je rozčleněna na dvě hlavy po šesti příspěvcích. Je pojata jako dvojjazyčná – sedm příspěvků je otištěno v němčině, šest (včetně úvodu) francouzsky. Tým celkem jedenácti autorů má opravdu mezinárodní složení: tři autoři pocházejí z Německa a Polska, dva z Francie a Slovinska, jeden z Belgie. Čtyři autoři (Damijan Guštin, Ryszard Kaczmarek, Monika Kokalj-Kočevarová a Frédéric Stroh) přitom patřili k účastníkům zmíněné konference v Lublani. Jistě nepřekvapí, že k tématu publikace často měly teritoriálně blízko i instituce, v nichž dotyční odborníci působí (či působili): všichni tři autoři z Polska například pracují v Katovicích, byť v různých institucích (archiv, univerzita, odbočka Institutu národní paměti), Eva Maria Klosová byla doktorandkou na univerzitě v Lucemburku, Frédéric Stroh zase na univerzitě ve Štrasburku.

Zdá se, že právě Frédéric Stroh byl nejdůležitější *spiritus agens* při vzniku knihy. Kromě zmíněného obsáhlého úvodu je autorem samostatné studie a spoluautorem studie další, což dohromady činí asi čtvrtinu textu celého svazku, nehledě na jeho roli (spolu)editora a překladatele (přeložil mimo jiné jednu studii z angličtiny do francouzštiny). Vklad každého dalšího autora je však také navýsost přínosný, neměřitelný počtem popsaných stran. Týmu se především povedlo nabídnout srovnání situace na různých, leckdy značně odlehlých teritoriích, a posunout tak chápání problematiky na skutečně mezinárodní, respektive nadnárodní úroveň.

Již v názvu samotného úvodu (Historie společná, avšak rozmanitá) Frédéric Stroh jasně charakterizuje podstatu řešeného problému: nucená služba v německém vojsku byla společná pro řadu území, její okolnosti a projevy však ani zdaleka nebyly identické. Název evokuje i další fakt, totiž že výzkum tématu dosud probíhal převážně roztržštěně, pouze v rámci a ve vztahu k jednotlivým národním dějinám.

První hlava (Prosazení branné povinnosti na územích anektovaných Německem) je věnována především faktografii. Kapitoly jsou zde poskládány do jakýchsi dvojic, kdy první stať mapuje okolnosti zavedení branné povinnosti na konkrétních územích (západní pohraničí Německé říše, bývalá polská území a části dnešního Slovinska), zatímco druhá vždy popisuje projevy odporu v nejširším smyslu: nespokojenost, pasivní či aktivní odpor proti povinným odvodům, rezistenční aktivity samotných povolanců během služby v německém vojsku a vztah odboje k celé problematice nucených odvodů. Zajímavým momentem je viditelný pokus o jisté zobecnění, kdy anektované oblasti na západě Německa jsou popsány jako celek (Eupen-Malmédy, Lucembursko, Alsasko a Lotrinsko). To umožňuje porovnávat situaci na těchto

třech územních celcích, navzájem od sebe vzdálených a s mnoha zcela odlišnými determinantami.

Druhá hlava nese název „Paměť na nucené odvody v Evropě po roce 1945“ a teritoriální záběr jednotlivých kapitol je zde již podrobnější. Postupně autoři rozebírají, jak se situace vyvíjela ve východní Francii, v Lucembursku, na belgických územích, v Polsku a Slovinsku. Závěrečná kapitola pak líčí, jak se po válce měnilo vnímání nucené vojenské služby pro třetí říši v samotném Německu, což poskytuje navýsost inspirativní náhled.

Kniha je doplněna šesti užitečnými schematickými mapkami a krátkými medailonky jednotlivých autorů. Přínosný je i jmenný rejstřík, uživatel však výrazně postrádá další aparát, zvláště pak seznam pramenů a literatury, který by u podobných titulů měl být pravidlem a jehož absence výrazně ztěžuje práci s textem.

Publikace vyšla na štrasburské univerzitě jako 18. svazek edice „Les Mondes Germaniques“, vycházející s nepravidelnou intenzitou již od roku 1994. Nepochybně představuje významný počín ve výzkumu dosud jen velmi málo frekventovaného tématu, a to jak díky zapojení širokého autorského kolektivu, tak především svým komparativním přístupem. Problematika, jež byla dosud vnímaná převážně pouze prizmatem jednotlivých národních dějin, nabízí díky širšímu srovnání i širší perspektivy. Lze hledat společné, konstantní prvky, ale naopak i aspekty, které byly na jednotlivých územích odlišné či zcela jedinečné. Jako vynikající začátek se pak jeví zvláště srovnávání vývoje paměti na nucenou vojenskou službu pro hitlerovské Německo v jednotlivých zemích a v jejich společnostech. Škoda jen, že publikace nezachytila také problematiku nucené vojenské služby na československém území, jako se to povedlo na zmíněné konferenci v Lublani. Nezbyvá než z české strany aktivitu obnovit a zapojit se do zajímavě nastartovaného výzkumu.

Recenze

Unikátní český výzkum severoafrické migrace

Karel Černý

HYÁNKOVÁ, Tereza: *Z Alžírsko do budoucnosti: Kabylská migrace do České republiky*. Pardubice, Univerzita Pardubice 2015, 257 stran, ISBN 978-80-7395-950-0.

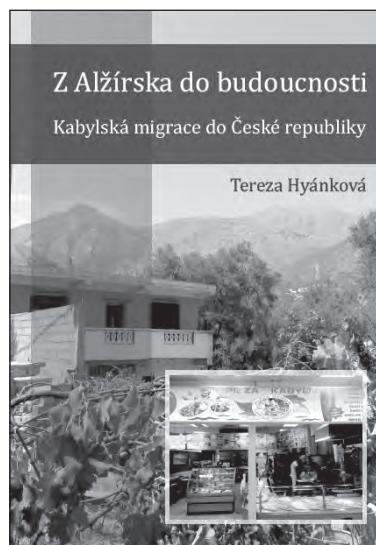
Česká antropoložka Tereza Hyánková, působící na Univerzitě Pardubice, v knize *Z Alžírsko do budoucnosti* nabízí porozumění fenoménu migrace z Kabýlie. Jde o informačně bohatou a hutnou, leč mimořádně čtivou knihu, založenou na terénním výzkumu v Alžírsku, Francii a Česku, nadstandardní jazykové kompetenci (kabylišťina, arabština, francouzština) a výborném přehledu akademické literatury. Jakkoliv se jedná o případovou studii specifické etnické skupiny, jde o relevantní příspěvek do současné obecnější debaty o migraci z Blízkého východu. Kniha vyšla česky, navíc v nakladatelství regionální univerzity bez silné distribuce, neměla by ale pro své kvality „zapadnout“. Také proto jí věnuji poněkud obsírnější recenzi. Dílo totiž i přes dílčí nedostatky vybočuje z akademické produkce o blízkovýchodní migraci. Kromě toho jde o první českou publikaci věnovanou Berberům, kteří podobně jako Kurdové i přes emancipační hnutí nedisponují vlastním státem.

Otázky, jež si Hyánková kladla v souvislosti s Kabylou žijícími v Alžírsku, zněly: jak různé skupiny populace vnímají emigraci; kdo si přeje emigrovat, jaké k tomu má důvody a jaké cíle chce v emigraci sledovat; jak si Kabylové představují život v emigraci a co tyto představy formuje; jak touha emigrovat ovlivňuje každodenní

život v Alžírsku; jaké strategie se uplatňují pro realizaci migrace; jak jsou emigranti vnímáni těmi, kdo zůstávají; jak fenomén emigrace ovlivňuje život (vztahy, konzum, ekonomiku) v Kabýlii. Druhá sada otázek, cílených na kabylské migranty v České republice, zněla: jaké jsou důvody pro migraci do Česka; jaké měli migranti představy o Česku a jak se proměňovaly; jaké mají migranti aspirace; jak chápou své místo v Česku v souvislosti s kabylskou etnickou identitou; jaké mají vztahy s Čechy, s ostatními Kabyly v Čechách a s krajany žijícími v rámci transnacionálních sítí na Západě (s. 13). Na obecnější úrovni si autorka kladla za cíl rozklíčovat, jaký je vztah mezi vnímáním a prožíváním kabylské identity a migrací. Základní teze knihy pak říká, že způsob konstrukce kabylské etnické identity ovlivňuje důvody, způsob a průběh migrace a poté i život v emigraci (s. 15). Teoretický rámec pak Hyánkové obstarávají koncepty transnacionalismu, kultury emigrace a habitu migranta.

První a velmi hutná kapitola „Kolonialismus, kabylský mýtus a proces utváření kabylské identity“ (s. 18–35) poskytuje historický kontext pro pochopení migrace z Alžírska. Kombinaci kolonialismu a kapitalismu vydává za univerzální příčinu migrace z třetího světa do Evropy. Specifikem Alžírska je doba kolonialismu (1830–1962) a rozsah násilí, rozrušení tradičních struktur a vyvlastnění půdy domorodců ve prospěch francouzských kolónů. Alžířané tak dle Hyánkové ztratili ekonomickou nezávislost, stal se z nich proletariát nucený pracovat za mzdu na farmách kolónů, půdu si od nich najímat (takzvaní *khames* odevzdávali čtyři pětiny úrody) nebo migrovat do měst či Francie. Čelili tak nestabilitě vnuceného kapitalismu. Zranitelnost plynula z výkyvů tržních cen obilí: část Alžířanů pracovala za mzdu u kolónů a obávala se růstu cen, část živořila na pronajaté půdě a bála se jejich poklesu. Všichni se ale kvůli výkyvům cen zadlužovali (lichváři půjčovali na pětasedmdesátiprocentní úrok, banky na padesátiprocentní), aby měli na jídlo. Vyrokoňování a zbídačování Alžířanů pak akcelerovalo během války za nezávislost (1954–1962), kdy Francouzi deportovali tři miliony venkovanů do táborů a vesnice ničili, aby neposkytovaly zázemí povstalcům. Obecný koloniální vzorec nicméně vypadal takto: v nejúrodnějších regionech, které zažily nejintenzivnější kolonizaci a zaborování půdy, zavládla nejvyšší bída a proletarizace. Naopak horská Kabýlie na severovýchodě země byla hustě zalidněná, ale neúrodná. Kolonizace, proletarizace a rozpad tradičních struktur proto postupovaly pomaleji.

Kolonialismus dle Hyánkové do Kabýlie přinesl dosud vlivný *kabylský mýtus*. Jím formovaná kabylská etnická identita přitom ovlivňuje podobu migrace. Mýtus pracuje s umělým kontrastem nadřazené berberofonní a podřadné arabofonní

populace. Alžířany měl podle logiky „rozděl a panuj“ odcizit a Francouzům údajně bližší Berbery „zcivilizovat“, rozuměj kulturně asimilovat. Francouzský stereotyp se proměnil v berberský autostereotyp, jakkoliv se Berbeři v osvobozené válce postavili proti Francouzům spolu s ostatními. Berbery tento mýtus líčí jako usedlé, pracovitě a zodpovědné, s citem pro soukromé vlastnictví. Naopak Arabové jsou prý líní nomádi bez zodpovědnosti k majetku. Berbeři jsou v druhém sledu vydáváni za demokraty, sekularisty a rovnostáře. Jakkoliv znají kmenovou solidaritu, základní jednotkou organizace a sebeidentifikace je jim opevněná a samosprávná vesnice. Několik vesnic pak tvoří kmen, několik kmenů svaz; tyto identity se však aktivizují zřídkakdy (za války). Vesnická samospráva (*djemâa*) je shromážděním všech dospělých mužů, kde může každý říci názor a hlasovat o řešení sporů, organizaci slavností, pomoci potřebným nebo aplikaci práva kombinujícího islámskou šariú a zvykové právo *lqanum*. Naopak Arabové prý tíhnou k despocii či anarchii, neumějí si vládnout.

Třetím kontrastem v tomto schématu má být náboženská vlašnost berberů a fanatismus Arabů. Berbeři preferují zvykové právo před šariú, navíc byli údajně Římany christianizováni, a proto prý tíhnou k „návratu“ ke křesťanství. Kabylové se skutečně vymezují proti takzvanému araboislámu, nepodporují trendy spjaté s islámskou obrodou, jako je zahalování žen, a důsledně nepraktikují víru, přičemž Fronta islámské spásy v Kabýlii ve svobodných volbách v roce 1991 dopadla ze všech alžírských regionů nejhůře. Avšak Kabylové mívali silný vztah k *marabutům*. Šlo o uctívanou nekabylskou endogamní skupinu, z níž se rekrutovali vzdělaní a moudří „svatí“, zběhlí v islámu, léčitelsví (*baraka*) a mediaci sporů. Čtvrtý kontrast vydává Arabky za utlačované, Kabylky za emancipované: nenosí šátek, proti Francouzům bojovaly po boku mužů, nestrpí mnohoženství. Hyánková ale připomíná, že většinu času tráví v domácnosti, po sňatku žijí v nejnižším postavení v domě rodičů muže, nemohou na *djemâa* a na rozdíl od Arabek dle zvykového práva nedědí a musí k segregovaným kašnám.

Pátý kontrast se týká původu: berberofonní Alžířané mají být autentickým původním obyvatelstvem, ti arabofonní cizí a nepůvodní „náplavou“. Podle Hyánkové ale nájezdníků z Arábie přišlo málo, řádově tisíce. Navíc jazykové a kulturní ovlivňování působilo obousměrně, včetně smíšených sňatků. Místní snáze přijímali náboženství dobyvatelů, arabštinu obtížněji. Berbeři jsou tedy ti vůči arabštině rezistentní. Potomky těch, kdo arabštinu přijali, mýtus označuje jako Araby, jakkoliv je původ obou skupin stejný. Nicméně v představách Francouzů jsou Berbeři oproti Arabům světlejší, ovlivnění společnou středomořskou kulturou a díky Vandalům snad i germánskými geny, ježto mezi nimi žijí modroocí a zrzaví jedinci.

Také druhá kapitola „Migrace do Francie: Rasismus, segregace, touha po inkluzi“ (s. 36–67) hodně čerpá z prací Neila MacMastera, především z jeho knihy o alžírských migrantech ve Francii,¹ a také zde občas není jasné, kdy Hyánková hovoří obecně o alžírských Berberech, či dokonce Alžířanech, a kdy o Kabylech. Poskytuje

1 MacMASTER, Neil: *Colonial Migrants and Rasism: Algerians in France, 1900–62*. London – New York, Palgrave MacMillan 1997.

však brilantní přehled historie alžírské migrace. Migrace Kabyľů v předkoloniální éře byla vzhledem k neúrodné půdě a hustotě obyvatelstva vždy nutností: kabyľští muži mimo zemědělskou sezonu odcházeli za prací a směnou do měst, prosadili se jako žoldnéři (pro tureckého *deje*, později Francouze). Mezníkem se stalo francouzské potlačení kabyľského povstání v roce 1871. Trestná daň a vyvlastnění lepší půdy zbořilo křehkou rovnováhu, Kabylové se nadále tradičním zemědělstvím neuživil. Emigrovali do Tuniska a od Francouzů se nechávali zaměstnávat v přístavech, dolech, na farmách, vinicích a stavbě silnic. Šlo zároveň o „rok nula“ emigrace do Francie. Právě z Kabýlie se emigruje nejvíce, zbytek Alžírsko se přidal později. První migranti pocházeli z vesnic, kde Francouzi provozovali školy. Znali proto francouzštinu a měli o Francii povědomí. Druhým faktorem byla soudržnost kabyľských vesnic a rodin v kombinaci s tím, že Kabýlie nezchudla tak jako zbytek Alžírsko. V nejvíce kolonizovaných regionech se totiž komunity a velkorodiny rozpadaly, přicházely o půdu a chudly razantněji. Hyánkova ukazuje, jakkoliv to takto neformuluje, že na migraci do Francie neměly dostatečný kulturní, sociální a ekonomický kapitál. Naopak v Kabýlii si velkorodiny pomohly, vybraly úspory na migraci svého „vyslance“ a ten byl poté motivován, aby komunitu nezklamal, pracoval a uskomnil se, aby minimalizoval náklady a maximalizoval výnosy, jež posílal domů. Lojalitu vůči komunitě posilovalo, že šlo o zralé ženaté muže středního věku, kteří se i přes vznikající vzorec řetězové migrace bratrů, bratranců a krajanů po několika letech vraceli v rámci mechanismu cirkulační migrace (bratranec se zprávami z domova přijede a v práci nahradí příbuzného, který se zprávami a úsporami odjede). Migrace byla chápána jako oběť s cílem udržet chod komunit doma, založených na zemědělství.

Ke kvantitativnímu skoku došlo po roce 1905, kdy Francie, hladová po manuální pracovní síle (doky, rafinerie, zemědělství) a unavená stávkami italských, španělských a polských hostujících dělníků, zrušila administrativní překážky pro Alžírany (platba kauce na repatriaci). K roku 1914 jich tak ve Francii pracovalo na třináct tisíc, vesměs Kabyľů, a také proti nim vznikla první opozice. Stávkokazectví vyvolalo nevraživost dělníků a vážné byly i námitky kolónů, kteří se báli růstu mezd alžírských dělníků kvůli odlivu pracovní síly, vykupování vyvlastněné půdy finančně zajištěnými migranty i politické emancipace a revolty z ní plynoucí (zatažení idejí socialismu, odborů či sebeurčení). Tento spor mezi Francouzi pokračoval až do vyhlášení nezávislosti Alžírsko (s. 43).

Masová emigrace do Francie začala spolu s první světovou válkou a vlastně dosud neskončila. Za války se totiž prohloubil nedostatek dělníků ve Francii, ta navíc Alžírany vedle průmyslu (78 tisíc) povolala do zbraně (175 tisíc mužů, což byl vedle Senegalců největší kontingent). Mezi válkami pak byli Alžíráné již najímáni po desetitisících ročně, a to v týmech z jedné vesnice, na práci v chemičkách, ocelárnách, automobilkách a na stavbách, a to na nejhorších pozicích, o něž Francouzi nestáli. Po druhé světové válce trend pokračoval, roku 1947 přišlo do Francie 66 tisíc Alžíránů, roku 1955 již 194 tisíc. Kolóni byli stále proti této migraci a snažili se získat veřejnost. Ve Francii pomohli ke zrodu negativního stereotypu, silou srovnatelného s antisemitismem, jenž neměl nic společného s pozitivní optikou kabyľského mýtu:

Alžírčané byli údajně agresivní, primitivní a sexuálně nadrženi kriminálníci, které je nutno chránit před svobody, na niž nejsou připraveni. Tak byli segregováni v armádě i továrnách, mělo se zamezit jejich kontaktu s francouzskými ženami, komunisty a alkoholem. Přesto se v alžírských kavárnách a ubytovnách etablovalo hnutí za nezávislost, jemuž šlapala na paty tajná policie, vytvořená za účelem dozoru a disciplinace Alžírčanů. O integraci či asimilaci nemohla být řeč také proto, že dominovala cirkulační migrace a během ní se Alžírčané sami segregovali a budovali si paralelní etnické struktury. Aby Kabylové ušetřili, bydleli v ubytovnách vedle továren, kde se o postel dělili dva na směny pracující krajané. Scházeli se v alžírských kavárnách, přičemž do Francie přenesli instituci samospráv *djemâa*, jež například spravovaly fondy suplující pojištění. Kabylské komunity tak poskytovaly pomoc a solidaritu, ale též vykonávaly silnou sociální kontrolu, což platilo i o rodících se antikoloniálních organizacích.

Další růst migrace souvisí s osvobozenou válkou z let 1954 až 1962 a poté s alžírskou nezávislostí. Již v závěru meziválečného období přestali kolóni bránit emigraci, obávali se revolty *mas* a migraci chápali jako pojistný ventil upouštějící hromadící se napětí. Začala tak akcelerovat i emigrace nekabylských Alžírčanů. Ti na rozdíl od Kabylů neměli půdu a emigraci nechápali jako způsob udržení tradičních komunit doma, ale jako cestu k nové existenci. Válka vedla k násilnému vysídlení poloviny venkova a zbídačování. Po porážce navíc odcházející kolóni, sympatizující s teroristickou Organizací tajné armády (*Organisation armée secrète* – OAS), ničili infrastrukturu a mladá alžírská republika, postrádající jakoukoliv elitu schopnou administrovat stát a hospodářství, závisela na remitencích emigrantů. Její kondice se zlepšila až po znárodnění ropného sektoru, vlastněného Francouzi, v roce 1971 a po industrializaci, jež vedla k takové poptávce po dělnících, že Alžírsko o dva roky později zastavilo emigraci. K téměř kroku se navíc pod tlakem recese vyvolané ropnou krizí a nálad namířených proti přistěhovalcům odhodlala i Francie (1974). Alžírčany ve Francii vraždili xenofobové, nechvalně proslulým se stal již policejní masakr alžírských demonstrantů v Paříži roku 1961 pod taktovkou důstojníka Maurice Papon, který kdysi sloužil v Alžírsku.

Autosegregaci a nedůvěru posílila právě válka za nezávislost, jež se přelila do Francie, když Fronta národního osvobození (*Front de libération nationale* – FLN) pronikla do emigrantských komunit a zaútočila na francouzskou policii i konkurenční Alžírské národní hnutí (*Mouvement national algérien* – MNA). Nenávisť proti imigrantům poté rozdmýchávala Národní fronta (*Front national*), nikoliv náhodou založená roku 1972 důstojníkem Jean-Marie Le Penem, sloužícím v Alžírsku. Současnou nedůvěru vůči alžírským emigrantům a jejich potomkům spíše než vzpomínky na válku generují nepokoje na předměstích: první se odehrály v Lyonu roku 1981, pravidlem se staly v devadesátých letech a roku 2005 propukly dosud největší bouře. Tereza Hyánková je interpretuje jako důsledek ghettoizace. Nejde o revoltu proti Francii, ale proti sociálnímu vyloučení, ponížení a pozici občanů druhé kategorie, a tedy o „vzpouru za asimilaci“. Jakkoliv jsou zvláště Kabylové nábožensky vlažní, hledaný pocit respektu, přijetí a důstojnosti mohou alternativně získat v řadách salafistických hnutí. Sice se nemusí chápat jako „muslimové“, takovouto náboženskou

stigmatizaci a nálepkování od majority ale mohou akceptovat a poté náboženskou identitu redefinovat jako něco pozitivního, ztotožnit se s ní a hrdě se tak k islámu přihlásit. Pointa kapitoly nicméně spočívá v závěru, že nezamýšleným důsledkem snah alžírské i francouzské strany zastavit migraci byl růst migrace: překážky, které se jí stavěly do cesty, přetaly dosavadní cirkulace, předpokládající snadné překračování hranic oběma směry. Migranti si tak museli vybrat, kde zůstanou. Vybrali si Francii a díky slučování rodin za nimi přišly manželky a děti.

Autorka líčí alžírskou, potažmo kabylskou migraci mimořádně plasticky a jasně pojmenovává hlavní milníky. Avšak použitá periodizace, pracující se čtyřmi fázemi a organizující celou kapitolu, působí formalisticky (migrace předkoloniální, po pacifikaci Kabýlie, od první světové války až po válku za nezávislost, během války a po vyhlášení nezávislosti). Samotný výklad totiž ukazuje, že zlomy, které proměňovaly migraci kvantitativně i kvalitativně, nebyly totožné s předěly mezi uvedenými fázemi, ale vznikaly v jejich průběhu.

Třetí kapitola „Od stigmatizované oběti k prestižnímu dobrodružství“ (s. 68–82) je dvojčetem té předchozí a konceptuálně vychází z klasického textu Abdelmaleka Sayada o třech generacích či typech alžírské emigrace.² Hyánková opět opisuje historický oblouk migrace do Francie, tentokrát však stopuje proměňující se vzorce migrace, a zejména kabylský postoj k ní. Migrace téže etnické skupiny totiž není homogenní, v jejím rámci se prosazují odlišné perspektivy a mechanismy.

V kapitole „Kultura emigrace a habitus emigrace“ (s. 83–97) autorka diskutuje způsob reprezentace ciziny a rozhodování o migraci, opět s citlivostí ke generačním a genderovým rozdílům, která je jí vlastní. Zatímco habitus kabylských dívek se točí kolem sňatku a zachování cti (*hurma*), habitus chlapců kolem seberealizace skrze emigraci. Ta je přitom atraktivní díky zavedeným způsobům reprezentace Evropy. Jestliže starší chápou Francii rozporuplně jako zemi hojnosti a bezpečí, ale také alkoholu, zhroutených rodin a sexuální uvolněnosti, mladí si hýčkají sen o opulentním životě, individuální svobodě (absence sociální kontroly rodiny a komunity, volba partnera), životních šancích (práce, studium) a sňatku s Evropankou (světlá pleť je ideálem krásy, takový sňatek je znakem prestiže a vzestupu, přináší intelektuální potenciál připravit děti na život, znamená cestu k občanství). Emigranti si myslí, jak dobře Evropu znají. Díky kabylskému autostereotypu se na rozdíl od „Arabů“ chápou jako Evropanům bližší a adaptivnější. O to silnější pak bývá kulturní šok plynoucí ze samoty či rasismu. Důvěrný a pozitivní obraz Evropy přitom v Kabýlii konstruují a udržují stávající migranti při svých návštěvách, a podle Hyánkové tak ospravedlňují vlastní emigraci v očích svých i druhých. Jestliže však starší chápou Evropu a Francii jako synonyma a emigraci si spojují s odchodem do Francie, pro mladé Kabýly dnes Francie, plná alžírských imigrantů, reprezentuje to, před čím chtějí utéci: sociální kontrolu krajanských komunit, stigmatizaci občanů druhé kategorie, kontakt s arabofonními Alžířany. Přesycenost Francie krajany za kritickou mez autorčini respondenti komentují slovy „Francie je Alžírsko“ (s. 97). Trendem

2 SAYAD, Abdelmalek: Les trois „âge“ de l'émigration algérienne. In: *Acte de la recherche en sciences sociales*, sv. 15 (červen 1977), s. 59–79.

je proto migrace mimo Francii (do Anglie, Kanady i Česka), jen tak lze podle nich dosáhnout životní změny, kterou od migrace očekávají.

Avšak limity řetězové migrace Hyánková identifikuje i při rozhodování o migraci. Pro rodiče je dnes emigrace syna investicí nesoucí ekonomický i symbolický kapitál, zároveň se však obávají opuštění ve stáří. Dvojnásob obtížná je situace matek (jsou fixované na syny, od nichž se odvíjí prestiž i pomoc) a manželek (dvojnásob si musejí hlídat čest, a proto omezují cesty z domu více, než je obvyklé). Vůbec nejbolestnější je proto emigrace otců a synů zároveň. Synové emigrantů tak paradoxně migrují méně, protože nechtějí „opustit matku, jako to udělal otec“ (s. 94). Kromě toho je zrazují i otcové; nechtějí, aby syn a rodina prohlédli příběh „úspěchu“, a tím zpochybnili jeho autoritu.

Kapitoly „Příběhy I“ (s. 98–126) a „Příběhy II“ (s. 197–237) tvoří výběr z přepisů rozhovorů s kabylskými respondenty a v kontextu knihy mimořádně čtivě ilustrují autorčiny teze. Zároveň však implikují nedotaženost výzkumu a nevytěženost bohatých dat, která se zde prezentují jen v hrubé a interpretačně neopracované podobě. Deskripce převažuje nad interpretací a vysvětlením, to je ponecháno na čtenáři. Jestliže se Hyánková – jak bývá v migračních studiích téměř normou – vymezuje proti klasické koncepci *push* a *pull* faktorů, kapitola „Unaveni touto zemí“ (s. 127–163) je organizována právě podle logiky tří tlaků odsouvajících Kabyly do emigrace ještě silněji než arabofonní Alžířany. První tlak vyvěrá z politiky (vyklučující berberofonní a nábožensky vlašné Kabyly z procesu budování státu, založeného na arabizaci a islamizaci), druhý ze socioekonomických podmínek (ekonomicky periferní postavení Kabylie), třetí z kabylské kultury (podněcující vysokou sociální kontrolu, kterou již nová generace nechce akceptovat).

Vyvrcholením knihy je kapitola „Žít svůj život: cesta za pokojem, klidem a mírem“ (s. 164–196), jež se týká kabylské migrace do Česka a v největší míře čerpá z výzkumu autorky. Ta stopuje její počátky do devadesátých let, kdy Alžířané utíkali před válkou a zrodil se trend jejich migrace mimo Francii. Odmítání francouzských vizí nesou Alžířané nejhůře, protože Francie jim není úplnou cizinou a mají pocit historického nároku na vstup do země. Ve Francii se také hůře pracuje načerno a jsou tam vystaveni většímu protialžírskému rasismu, s kořeny v kolonialismu a stupňovanému v reakci na rostoucí počty Alžířanů. Francouzky jsou tak méně ochotné ke vztahům a smíšeným manželstvím. Roste ale i nevráživost ve Francii usazených Alžířanů, kdy dokonce i příbuzní označují příchozí jako „necivilizované“, přičemž klesá solidarita krajských sítí. Kabylstí migranti se navíc chtějí vyhnout Arabům i kabylským komunitám, což je ve Francii, plné přistěhovalců, stále obtížnější.

Pro Kabyly tak v kontrastu s Francií podle Hyánkové může překvapivě vyniknout atraktivita donedávna neznámé země, jako je Česko (k roku 2013 zde žili celkem 683 Alžířané). V devadesátých letech nebylo obtížné získat česká turistická víza, pracovat po jejich vypršení načas načerno (turismus, pohostinství, řemesla), díky oboustranné přitažlivosti a absenci stigmatizace (Kabylové jsou nálepkováni jako „Italové“ či „jižané“) se seznámit s Čechy a naučit se jejich prostřednictvím jazyk, legalizovat svůj status, oženit se, usadit a založit živnost. Kabylové přicházejí, aby začali nový život, neposílají tak domů peníze a své příjmy reinvestují a utrácejí

v Česku. Islám nepraktikují ani v Kabýlii, z touhy po západním životním stylu nemají problém s alkoholem či vepřovým masem, pochvalují si absenci dozoru kabylských komunit a lehkost, s jakou se zde lze vyhnout arabofonním Alžíránům.

Kabylové se u nás nesegregují, jakkoliv jim před migrací, během ní a bezprostředně po příchodu poskytují podporu především transnacionální sítě krajanů (informace, bydlení, práce, kontakt s úřady). Sami poté v rámci těchto sítí pomáhají dalším. Mechanismus řetězové migrace tak podle autorky pokračuje, paradoxně ale nejsilněji v zemích, kde Kabylové téměř nejsou. Druhou případnou formou sdružování je transnacionální politický aktivismus spjatý s bojem za práva Kabylů v Maghrebu, jakkoliv jde o téma kontroverzní a polarizující i Kabyly samotné. Zatímco hnutí za nezávislost Alžírsko v polovině dvacátého století se formovalo v Evropě, dnes se odtud formuje hnutí za nezávislost Kabýlie. Hyánková z vlastní zkušenosti popisuje konference Hnutí za autonomii Kabýlie konané ve Francii, Německu, Švédsku i Česku. Kultura se zde prolíná s politikou, když se konají během oslav berberského Nového roku. Prezентuje se kuchyně, hudba, ženské kroje, šperky, poezie, keramika a předislámská minulost. Rámování kabylským mýtem (předislámská minulost a autentičtí Maghrebané, sekularismus, demokracie a odmítání fundamentalismu) přitom může vzbudit sympatie Západu. Jako hosté jsou zváni prestižní intelektuálové (například alžírský spisovatel Boualem Sansal), hvězdy kabylského rocku (Ali Amran), a dokonce i kurdští aktivisté, zdůrazňující společný osud národa bez státnosti. Posun důrazu od autonomie k nezávislosti ukazuje výzva z proslovu z roku 2012, podle níž nadešel čas vybudovat samostatný kabylský stát. Roku 2010 byla v exilu zformována Provizorní kabylská vláda (Anavad) a Kabylská informační agentura, přijata státní vlajka a hymna.

Tereza Hyánková ve své knize ukázala, jak povrchní je dělení migrace na ekonomickou a politickou. V centru jejího zájmu je kultura, avšak oproštěná od esencialismu, implikujícího nemožnost její změny. Dokonce i v rámci jedné etnické skupiny totiž pozoruje rozdílné migrační vzorce, motivace i významy migraci připisované. U mladých Kabylů hraje roli způsob, jakým rekonstruují svou etnickou identitu. Sami sebe chápou v souladu s osvojeným kabylským mýtem jako západní, sekulární, moderní, civilizované, rovnostářské a svobodomyšlné, a to v protikladu s alžírskou majoritou. Alžírsko tak není jejich domovem. Vytouženou pozitivní změnu lze realizovat pouze na Západě, se kterým se identifikují. Individuální strategií etnické seberealizace je tedy migrace. Nad rámec autorčina výkladu pak můžeme konstatovat, že alternativní kolektivní strategií by bylo dosažení autonomie, či dokonce nezávislosti Kabýlie. I přes jistou nevyváženost kapitol, kdy převažují ty založené na literatuře a zaměřené na minulost, přičemž ty založené na autorčiných datech a orientované na současnost navíc mohou působit interpretačně nedotaženě, jde o zdařilé a celospolečensky relevantní dílo. Podobný pohled po Hyánkové publikoval v roce 2017 Ali Mekki.³ Česká antropoložka tak může klidně soupeřit se světovou špičkou berberských studií, které se po jejich rušení v Alžírsku přesunuly do Francie.

3 MEKKI, Ali: *De la vallée de la Soummam à la vallée de la Durance: Un siècle d'émigration et d'immigration kabyles 1915–2015*. Aix-en-Provence, Presses universitaires de Provence 2017.

Dokumenty

Jugoslávie a československý disent v prvním desetiletí normalizace

Tematická edice dokumentů z bělehradských archivů

Jan Pelikán – Ondřej Vojtěchovský

Ve všech vrstvách československé populace byly ve čtyřicetiletém období existence režimu státního socialismu přítomny jisté, často nikoliv nepatrné iluze o Jugoslávii. Jejich vznik měl hluboké kořeny – mimo jiné již souvisel s ideami slovanské vzájemnosti. Další impulzy čerpaly tyto pozitivní stereotypy z meziválečného malodohodového spolenectví stejně jako ze vzpomínek tisíců zámožnějších i pouze solidně situovaných Čechů, kteří od dvacátých let stále častěji trávili dovolenou na pohostinném a jazykově blízkém východním pobřeží Jaderského moře. Respekt k Jugoslávčům jako ke svobodomyšlnému a statečnému národu logicky vzrostl v souvislosti s událostmi druhé světové války. Dalším podnětem pro posílení respektu a přátelských citů se pak stal statečný vzdor Titova vedení vůči sovětskému tlaku a následně i jistá politická a ekonomická liberalizace leninsko-stalinského režimu v Jugoslávii. Českoslovenští turisté, kteří obvykle nemohli či nedokázali dohlédnout ke stinným stránkám jugoslávské reality socialistické éry, především oceňovali pro ně nevídaný dostatek spotřebního zboží. Vyzdvihovali také větší svobodu slova, možnost cestování do zahraničí a reálnou nezávislost Jugoslávie. Zmíněná tendence pak akcelerovala v souvislosti s vývojem v Československu v poslední třetině šedesátých let. Inspirací i vzorem se tehdy stával samosprávný

socialismus a přinejmenším stejně těž evokovaný odpor Bělehradu proti sovětskému nátlaku a neutrální postavení Jugoslávie, založené na jeho dědictví. Titovo vedení přitom – ve snaze přikrašlovat svůj obraz v zahraničí i v očích domácí veřejnosti – tyto stereotypní představy, které měly místo i v dalších státech východního bloku, obratně přižívalo.

Bělehrad vnímal změny v Československu po lednu 1968 přinejmenším ambivalentně. Vítal jistou podobnost pražských reforem s jugoslávskou cestou nastoupenou po roce 1948. Pozitivně registroval i perspektivu možného dalšího štěpení východního bloku a oslabení dominantní pozice Moskvy v jeho rámci. Na druhé straně nechyběly obavy, že v případě úspěchu československých reforem Jugoslávie přijde o svoji výlučnou, z mnoha stránek pro ni výhodnou pozici. Titovo vedení však především stále více znepokojoval charakter reforem zamýšlených i prováděných v Praze, razance a dosah zdejších politických změn, a obzvláště rozvoj spontánně vzniklých občanských aktivit, jež působily mimo stranickou kontrolu. Bez ohledu na to, že československá veřejnost jednoznačně vnímala srpnovou Titovu návštěvu v Praze, která se odehrála necelé dva týdny před sovětskou okupací, jako výraz sympatií ctěného vojevůdce a státníka k pražskému jaru, hlavní akcent tehdejších Titových doporučení Alexandru Dubčekovi a jeho spolupracovníkům směřoval k zastavení spontánního společenského pohybu a přijetí adekvátních represivních opatření proti jeho nositelům.

Jugoslávské vedení, které bylo událostmi následujícími po 21. srpnu 1968 přirozeně velmi znepokojeno, sovětskou okupaci razantně odsoudilo. Zároveň však pečlivě dbalo o to, aby jeho nesouhlas nevybočoval z verbální roviny a výrazně nenarušil ekonomickou i politickou spolupráci s Moskvou. Bělehrad se především striktně snažil vyvarovat kroků, které by Kreml mohl klasifikovat jako vměšování do jeho mocenské sféry, tedy i do dění v Československu. V rámci tohoto přístupu například Titova skupina bezprostředně po 21. srpnu váhavě a brzy poté krajně neochotně reagovala na iniciativu skupiny československých ministrů směřující k ustavení exilové vlády v Bělehradu.¹

Bez ohledu na reálné postoje a konkrétní kroky vedení Svazu komunistů Jugoslávie v reakci na události v Československu v letech 1968–1969 se zmíněné pozitivní stereotypy o Titově režimu v české a slovenské společnosti koncem šedesátých let ještě prohloubily. Přispěla k tomu i propagandistická kampaň, kterou Moskva proti Jugoslávii zahájila na jaře 1969, především s cílem preventivně zastrašit komunistická vedení satelitních zemí. V týdnech agonie reformního procesu se nemálo československých funkcionářů obracelo k jugoslávským partnerům s až bezelstnou otevřeností a důvěrou. Místopředseda federální vlády Václav Valeš, její ministr národohospodářského plánování František Vlasák, náměstek ministra zahraničních věcí Ladislav Šimovič, velvyslanec v Jugoslávii Otto Klička a mnozí další českoslovenští politici a veřejní činitelé k nim nepřistupovali jako k představitelům cizího,

1 K tomu srv. PELIKÁN, Jan: *Jugoslávie a pražské jaro*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Togga 2008.

byť spřáteleného státu, ale spíše jako ke spolubojovníkům, se kterými bok po boku čelí dalšímu ataku radikálního stalinismu.

Výše načrtnutý obraz Jugoslávie jako nezávislé, sociálně spravedlivé země s liberálním vnitřním režimem, státu, který se sympatiemi a nadějemi hledí na všechny antistalinistické projevy v sovětské zájmové sféře, přetrvával i v sedmdesátých letech. Odrážejí to i tři dokumenty z naší edice, které zachycují neúspěšné pokusy odstraněných funkcionářů pražského jara o navázání či obnovu kontaktů s jugoslávským vedením.

První svědectví o takové iniciativě zachycuje text telegramu rady velvyslanectví Socialistické federativní republiky Jugoslávie v Československé socialistické republice Franka Wintera. Winter byl zkušený diplomat, který v Praze působil již před rokem 1968. Opakovaně, v době velvyslancovy nepřítomnosti, dočasně ambasádu řídil, a to včetně dnů bezprostředně následujících po srpnové okupaci. Winter si dokázal vytvořit širokou síť neformálních kontaktů s československými funkcionáři, kteří mu – stejně jako velvyslanci Trpemu Jakovlevskému – až do podzimních měsíců roku 1969 poskytovali mnoho důvěrných informací o dění ve zdejších mocenských špičkách. Na tuto praxi chtěl po čase viditelně navázat Jaroslav Šabata, jeden z předních, nejagilnějších představitelů takzvaného obrodného procesu a posléze československé protinormalizační opozice. Z hutné informace, kterou musel Winter vtěsnat do rozsahem limitované šifrované depeše, vyplývá takřka bezmezná důvěra začínajícího disidenta k diplomatovi režimu, o kterém předpokládá, že vůči dočasně poraženým představitelům pražského jara chová respekt a do jejich aktivit vkládá příslušné naděje. Šabata se v rozhovoru s Winterem nikterak nezdráhal uvádět podrobnosti o náladách a činnosti opozice, včetně konkretizace názorů některých aktivistů. Dvouvětá reakce vedoucího východoevropského odboru jugoslávského ministerstva zahraničí, obsahující jasnou výtku diplomatovi působícímu v Praze, jednoznačně vypovídá o přístupu bělehradských úřadů k eventuálnímu navazování kontaktů jugoslávských diplomatů s československým disentem. Jak o tom ostatně přímo či nepřímo vypovídají další dokumenty naší edice, Šabatou iniciovaná procházka s Wintrem s velkou pravděpodobností zůstala na skoro dvacet let posledním kontaktem tohoto typu. Při rozsáhlém výzkumu písemností, jež vzešly z činnosti jugoslávského ministerstva zahraničních věcí, prezidentské kanceláře i stranického vedení, jsme za celé období sedmdesátých a osmdesátých let nenašli již žádný další dokument, který by třeba jen naznačoval, že by Bělehrad inicioval či vítal kontakt svých oficiálních míst s aktivisty československé domácí opozice.

Nemálo levicově smýšlejících protagonistů československého disentu nedokázalo přesněji rozpoznat změny v reálném přístupu Jugoslávie k Sovětskému svazu, který nastal na přelomu šedesátých a sedmdesátých let; vcelku pochopitelně nechápali ani cíle, které tím Titův režim sledoval. Po téměř čtvrtstoletí od vypuknutí Stalinem iniciované roztržky Bělehrad již definitivně opustil – vždy zárodečnou a v praxi především nikdy intenzivněji neprosazovanou – ideu dovést země východního bloku (či pouze některou z nich) na podobnou cestu, po které se Jugoslávie vydala na konci čtyřicátých let. Josip Broz Tito již koncem šedesátých let vynaložil velké úsilí, aby kremelské vůdce přesvědčil, že plně respektuje realitu vnitřního vývoje

socialistických zemí, a hlavně mocenské vazby vytvořené v sovětské zájmové sféře. Za to především očekával, že recipročně Moskva (a její satelity) neučiní nic, co by narušovalo, či jen zpochybňovalo samosprávný socialismus v Jugoslávii, její vnitřní stabilitu a pozici nezúčastněné země. Další zásadní jugoslávskou podmínkou byla neutralizace a přísná pasivita nepočteného protititovského stalinistického exilu, který působil od roku 1948 v socialistických zemích. Této takzvané informbyrovské emigrace jako mocenské alternativy, která by mohla být Moskvou dosazena do Jugoslávie v případě vnitřní krize Titova režimu, se Bělehrad nepřestával až panicky obávat takřka do posledních dnů federativního státu.²

Josip Broz Tito dospěl během druhé poloviny šedesátých let k názoru, že relativně stabilní, vstřícný, oboustranně prospěšný, nikoliv však spojenecký charakter vztahů se Sovětským svazem je pro Jugoslávii rozhodně výhodnější alternativou než rychlé, převratné změny v charakteru vzájemných kontaktů, ke kterým docházelo za Chruščovovy éry. Bilaterální vazby tehdy v rychlých amplitudách oscillovaly mezi těsným přátelstvím a oboustranným démonizováním. Harmonická spolupráce se sovětským blokem měla pro Jugoslávii jak hospodářský, tak vnitropolitický význam a výrazně také ovlivňovala její mezinárodní postavení. Sovětský svaz a jeho spojenci nakupovali v Jugoslávii strojírenské a spotřební zboží, které by bylo obtížně dostupné na jiných trzích. Úhradou Bělehrad dostával strategické suroviny a zbraně; zanedbatelné nebyly ani příjmy od turistů z východoevropských zemí. V bipolárně rozděleném světě Moskva představovala klíčového garanta nezávislosti a územní celistvosti Jugoslávie. Josip Broz Tito však také stále silněji vnímal Moskvu jako nejdůležitější záštitu zachování režimu, který vybudoval a po třicet let vedl. Titova koncepce se setkala v Kremlu s plným porozuměním. Na rozdíl od svých předchůdců Leonid Iljič Brežněv – zcela v souladu se svou pasivní, obranářskou, udržovací politikou – rezignoval na pokusy usměrňovat vnitřní dění v Jugoslávii či její mezinárodní aktivity a snažil se vycházet Titovi všestranně vstříc.³ Díky těmto okolnostem se sovětsko-jugoslávské vztahy v sedmdesátých letech takřka harmonizovaly.

V zásadě jediným problémem zůstávalo zpravodajství některých jugoslávských médií o dění ve státech východního bloku, čas od času také vydání knihy či uvedení filmu některého tvůrce, jehož díla patřila v jiných socialistických zemích k zakázaným. Zpřístupnění několika knih či filmů disidentů jugoslávskému publiku bělehradská exekutiva pravidelně, a nemálo farizejsky, interpretovala jako důsledek svobody projevu, do které nemůže mocensky zasahovat. Ve skutečnosti však v případech,

2 K tomu viz VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej: Aktivizace jugoslávských informbyrovců v Československu v důsledku krize roku 1968. In: *Slovenské historické studie*, sv. 32. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2007, s. 149–165; TÝŽ: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, s. 615; TÝŽ: *Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*, s. 666–802. Jde o disertační práci, obhájenou na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze roku 2009, a odkazujeme zde na nevydanou část práce, jež postihuje činnost informbyrovské emigrace v ČSSR v 70. a 80. letech 20. století.

3 Viz TÝŽ: Jugoslávie a první fáze tzv. normalizace v Československu. In: *Dvacáté století / The Twentieth Century*, roč. 2, č. 1 (2010), s. 13–38.

kdy to považovala za nutné, vydání překladů problematických knih či uvedení nepohodlných filmů brskně zastavovala. Zmíněnou praxi využívala k posilování obrazu Titovy Jugoslávie, cíleně pěstovaného mezi domácí i zahraniční veřejností, jako liberální a z hlediska občanských práv zcela svobodné země. Zpřístupnění omezeného počtu děl disidentů pocházejících ze států východního bloku jugoslávskému publiku však neznamenalo, že by jim bělehradské vedení bylo ochotno poskytnout jakoukoliv politickou, mravní či snad i reálnou podporu a pomoc. V tomto ohledu byla Jugoslávie neobyčejně ostražitá. Obávala se totiž, že analogicky by mohla Moskva přistupovat k „informbyrovcům“, ale i Západ ve vztahu k jugoslávským občanům, kteří se odvážili kritizovat Titův režim z pravicových pozic.

V souladu s tímto přístupem Jugoslávie reagovala na prohlášení Charty 77 a na aktivity jejích signatářů. Sondáž Zdeňka Mlynáře ohledně možnosti získat útočiště v *socialistické* Jugoslávii nejvyšší místa viditelně zaskočila. Opatrnost a krajní zdrženlivost, s níž vůči československé opozici přistupovala, odrážel fakt, že velvyslanec v Praze Milan Venišnik odmítl Mlynáře přijmout a vyslal místo sebe pouze diplomata pověřeného vyřizováním citlivých konzulárních záležitostí.⁴ S Mlynářovou žádostí pak jugoslávská mocenská elita zacházela v kontextu výše nastíněného přístupu k východnímu bloku, tedy jako s politicky neobyčejně citlivou a potenciálně výbušnou záležitostí.⁵ O kauze byl sice informován jugoslávský ministr zahraničí Miloš Minić,⁶ ale rozhodnutí o ní bylo předáno přímo Titovi.

Dlouholetý náměstek ministra zahraničí Lazar Mojsov, který již v den Mlynářovy návštěvy připravoval hluboko do nočních hodin její politickou analýzu, nevyklučoval možnost, že Charta 77 může být výsledkem provokace západních zemí, či dokonce samotného Husákova režimu. Text Mojsovova podkladového materiálu dosti názorně ukazuje na premisy jugoslávského přístupu k vnitřním poměrům v zemích východního bloku. Titova parafa na jednom z dokumentů dosvědčuje, že odmítavý postoj k Mlynářově žádosti schválil.

Také následující dokument, osobní dopis Alexandra Dubčeka předsedovi Svazu komunistů Jugoslávie a jugoslávskému prezidentovi Josipu Brozi Titovi, odráží pokus dalšího, prominentnějšího, a především známějšího představitele „obrodného procesu“ o oživení dřívějších vazeb, jeho snahu prostřednictvím Jugoslávie nepřímou sondovat možnosti vlastní politické rehabilitace, získání mezinárodní záštity

4 S Mlynářem se setkal rada velvyslanectví SFRJ Marko Čakarmiš. Vzhledem k tomu, že se tento diplomat stýkal s aktivisty „informbyrovské“ emigrace v Československu, je dosti pravděpodobné, že v Praze působil jako rezident jugoslávské tajné služby. Nepřístupnost archivů bývalé jugoslávské státní bezpečnosti v Bělehradu však nedává možnost tuto domněnku ověřit.

5 Edice obsahuje i krátkou zprávu, která v jistém smyslu oprávněnost opatrného přístupu opodstatňovala. Jeden ze sovětských diplomatů vyslovil radovi velvyslanectví SFRJ v Praze Dušanu Rodičovi nelibost nad tím, že se Jugoslávie chystá poskytnout útočiště některým signatářům Charty 77. Pražská ambasáda z toho dovozovala, že Mlynářovu iniciativu od počátku monitorovala sovětská tajná služba.

6 Minić byl zároveň informován o předání fotografií kompromitujících Ludvíka Vaculíka pražskému zpravodaji tiskové agentury Tanjug Milemu Djukičovi (dotyčný telegram je součástí této edice).

a případného návratu do veřejného života. V dlouhém, ale obsahově plytkém dopise se Dubček pod průhlednou záminkou snažil naznačit, že usnesení nedávné konference komunistických stran Evropy v Berlíně poskytuje politice československého vedení v roce 1968 významnou satisfakci. Dokument psaný stylem funkcionářských projevů odráží nejen limitované stylistické kvality pisatele, ale i Dubčekovu neschopnost jasně a obratně vyjádřit své stanovisko či vizi. Zaslání dopisu prostřednictvím vedení Italské komunistické strany a ještě více absence jakékoliv odezvy bělehradských oficiálních míst ukazují, že se jugoslávské úřady i po polovině sedmdesátých let striktně vyhýbaly jakýmkoliv kontaktům s československým disentem.

Pro přiblížení kontextu jsme edici doplnili o další dokumenty. Prvním je informace o doručení kompromitujících materiálů na spisovatele Ludvíka Vaculíka pražskému zpravodaji jugoslávské tiskové agentury Tanjug Milemu Djukičovi, následuje zpráva o zájmu sovětských diplomatů o žádosti signatářů Charty 77 získat azyl v Jugoslávii. Dále jsme do edice zařadili obsáhlou interní informaci Mileho Djukiče z poloviny ledna 1977. Jedná se o poměrně korektní a znalou analýzu vnitropolitické situace v Československu po vystoupení Charty 77. Z jejího textu však dosti jasně vyplývá, že ani tento zpravodaj neměl s československým disentem jiné než krajně sporadické kontakty. Konečně posledním dokumentem je záznam o neplánovaném přijetí ředitele jugoslávského stranického nakladatelství Borba Svety Tadiče tajemníkem Ústředního výboru KSČ Vasilem Biřákem. Dokument odráží myšlenkový svět tehdy druhého nejvýše postaveného funkcionáře v rámci československého stranického vedení. Dostí názorně – v poměrně nediplomatické, syrové podobě – také zachycuje obvyklé způsoby argumentace, které představitelé východoevropských zemí používali při protestech proti – podle jejich názoru nepatřičnému – způsobu, jímž jugoslávská média informovala o opozičních aktivitách v sovětské zájmové sféře.

Všechny dokumenty se nacházejí v bělehradských ústředních archivech. První je schraňován v Archivu ministerstva zahraničních věcí Srbska, ostatní pak ve sbírce písemností vzešlých z činnosti jugoslávské Kanceláře prezidenta republiky. Tento fond, stejně jako většinu další klíčové dokumentace exekutivních orgánů a politických institucí Socialistické federativní republiky Jugoslávie, spravuje Archiv Jugoslávie. Srbochorvatsky psané dokumenty přeložili do češtiny editoři.

Edice byla zpracována s podporou Grantové agentury ČR v rámci řešení projektu č. 17-26471S „Československo a Jugoslávie v 70. a 80. letech 20. století: Politická, sociální a kulturní interakce a vzájemná reflexe v období pozdního socialismu“.

1

1970, 19. červen, Praha – Telegram rady velvyslanectví Socialistické federativní republiky Jugoslávie v Praze Franka Wintera⁷ Státnímu sekretariátu zahraničních věcí v Bělehradě o rozhovoru s Jaroslavem Šabatou

Praha, číslo 214, 19. VI. 1970

SSZV⁸

Z rozhovoru s J. Šabatou⁹ (bývalý tajemník pro ideologii a politický systém Krajského výboru KSČ v Brně):

Opozice proti současnému režimu a nové vedoucí stranické garnituře je na všech úrovních silná, ale ještě stále nedostatečně organizačně provázaná a politicky jednotná. Především to vyplývá z přetrvávajícího hledání adekvátní formy organizovaného politického odporu, přičemž se vylučují ilegální aktivity a některé formy „trockismu“. Jsou si vědomi, že nové vedení získalo časový prostor pro konsolidaci; heslo o „klidu a pořádku“ přispívá v kontrastu s bouřlivými dny po lednu a srpnu 1968 a v kontextu přítomnosti sovětských jednotek a mezinárodního uznání stávající situace k pasivitě a rezignaci širokých vrstev a k jejich smíření s tím, že nastává období, které musí „přežít“. Opozice proto hledá takový přístup k aktivitám a postojům nového vedení, který by nespočíval na zásadě „čím hůře, tím lépe“. V takovém případě by se dostala do pozice, kdy by jen pasivně vyčkávala na chyby protivníka a sterilně by se z nich radovala, aniž by nabízela vlastní alternativní přístup.

On sám [Jaroslav Šabata] je názoru, který sdílí i významná část jeho přátel, že již nastal čas zahájit organizovanou činnost. Především je nezbytné začít se sociologickými a politickými analýzami a vyhodnocováním vnitřní situace v ČSSR a jejího mezinárodního postavení, přičemž výsledky těchto rozborů by byly promyšleným organizovaným způsobem dány k seznámení a k diskusi širšímu okruhu osob. To by jim mělo pomoci najít nejlepší a nejefektivnější směry politického boje, přispět k vypracování koncepce opozičních aktivit a vlastní politické platformy. Uvažují o zveřejňování svých názorů na nejaktuálnější otázky, které vystanou v souvislosti s přípravou stranického sjezdu a v jeho průběhu. Tato stanoviska by současně zveřejňovali v zahraničí prostřednictvím svých přátel v emigraci. Šik¹⁰ se domníval, že

7 Franko Winter (1926–1981), jugoslávský diplomat a veřejný činitel. Po návratu z diplomatické služby v Praze byl až do své smrti ředitelem záhřebského rozhlasu a televize.

8 SSZV – Státní sekretariát zahraničních věcí (*Državni sekretarijat inostranih poslova* – DSIP), v roce 1970 oficiální název jugoslávského federálního ministerstva zahraničních věcí.

9 Jaroslav Šabata (1927–2012), politik, v letech 1968–1969 vedoucí tajemník Krajského výboru KSČ v Brně, představitel „obrodného procesu“. Na vysočanském sjezdu v srpnu 1968 byl zvolen do ÚV KSČ, v roce 1969 zbaven funkcí a 1970 vyloučen ze strany. Patřil k předním osobnostem československého disentu, v letech 1971–1976 byl vězněn a znovu jako mluvčí Charty 77 v letech 1978–1980. V letech 1990–1992 ministr bez portfeje v české vládě.

10 Ota Šik (1919–2004), ekonom a politik, člen ÚV KSČ, hlavní tvůrce koncepce československé ekonomické reformy v 60. letech a jeden z vůdčích představitelů „obrodného procesu“. V roce 1968 místopředseda vlády, po srpnové okupaci patřil k činitelům, kteří se pokoušeli

vhodný okamžik pro tyto aktivity již nastal, ale oni s ním nesouhlasili. Objevil se také názor o potřebě vytvoření strany v zahraničí.¹¹ I tento krok považují za nevhodný.

Perspektivně, byť se pro to ještě stále hledá nejhodnější taktika, považují za nevyhnutelné „neztratit napojení“ na ty kádry, které dnes sice spolupracují s Husákovou skupinou, ale vnitřně nepodporují kurz podřizování SSSR v mezinárodní oblasti a nesouhlasí s návratem k přežilým formám vnitřního rozvoje. Tyto kádry pro ně představují potenciální spojení, zvláště v krizových obdobích, která nutně nastanou kvůli neřešení zásadních problémů státu v politické a ekonomické oblasti. Ještě není možné přesněji odhadnout, kdy takový okamžik nastane. Musejí však být připraveni, aby pro takové situace, kdy zmínění funkcionáři začnou hledat progresivní východiska, měli již s nimi navázané kontakty a jistou formou spolupráce jim ulehčili „otevřít se“ silám, které jsou skutečně progresivní.

Poznámka: Šabata, podle našeho hodnocení, je jedním ze skupiny neaktivnějších protivníků aktuální linie současného vedení KSČ. Je inteligentní, s mnoha přátelskými vazbami, působí dnes v úloze neformálního „ideologa“ opozice a je kvůli tomu čas od času napadán ve stranickém tisku. Byl vyloučen z KSČ, musel opustit místo profesora psychologie a sociologie na univerzitě v Brně, je několik měsíců bez zaměstnání, nyní bude údajně zaměstnán jako manuální pracovník v jedné továrně.

W.[inter] ho zná¹² z doby, kdy byl jedním z tajemníků Krajského výboru KSČ v Brně. Naposledy se viděli na podzim 1969. Při pobytu v Praze kontaktoval W[inter]a telefonicky a navštívil ho doma. Představený rozhovor probíhal mimo byt. – Winter

Předáno: I. správě,¹³ Kanceláři prezidenta republiky, Dizdarevičovi,¹⁴ Dolancovi,¹⁵ kanceláři ST,¹⁶ Vratušovi,¹⁷ Pešičovi,¹⁸ Petričovi,¹⁹ Kuncovi,²⁰ archivu (důvěrné).

Arhiv Ministarstva inostranah poslova Republike Srbije, Beograd, fond 27 (Politička arhiva 1970, ČSSR), strojopis, 3 strany, srbochorvatsky, latinkou

v Bělehradě ustavit exilovou vládu. Z Jugoslávie odešel do exilu ve Švýcarsku, kde působil jako profesor ekonomie na Vysoké škole hospodářských a sociálních věd v St. Gallenu.

11 Zřejmě míněno exilové komunistické strany.

12 Zde o sobě Winter píše ve třetí osobě.

13 I. správa Státního sekretariátu (ministerstva) zahraničních věcí.

14 Nijaz Dizdarević (1920–1989), v roce 1970 tajemník a člen výkonného byra předsednictva Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ).

15 Stane Dolanc (1925–1999), v roce 1970 tajemník a člen výkonného byra předsednictva ÚV SKJ.

16 ST – státní tajemník [zahraničních věcí] (ministr zahraničí); telegram byl tedy předán kanceláři státního tajemníka zahraničních věcí (Mirka Tepavce).

17 Anton Vratuša (1915–2017), v roce 1970 náměstek státního tajemníka zahraničních věcí.

18 Milorad Pešić, v roce 1970 náměstek státního tajemníka zahraničních věcí.

19 Jakša Petrić (1922–1993), v roce 1970 náměstek státního tajemníka zahraničních věcí.

20 Drago Kunc (1917–??), v roce 1970 vedoucí mezinárodní komise předsednictva ÚV SKJ.

2

1970, 8. červenec, Bělehrad – Telegram vedoucího odboru východoevropských zemí Státního sekretariátu zahraničních věcí Djordje Vukoliče velvyslanectví Socialistické federativní republiky Jugoslávie v Praze, reagující na rozhovor s Jaroslavem Šabatou

číslo 424150

8. 7. 1970

Velvyslanectví SFRJ – Praha

Bez ohledu na to, jak k rozhovoru došlo (viz váš [telegram č.] 214), jsme názoru, že v dané chvíli jsou kontakty s takovými osobami neoportunní a riskantní. Připomínáme – ve smyslu předcházející rámcové dohody – že podobné kontakty můžete pro příště uskutečnit jen po předcházející konzultaci se SSZV.²¹ – Vukolić

Arhiv Ministarstva inostranah poslova Republike Srbije, Beograd, fond 27 (Politická arhiva 1970, ČSSR), strojopis, 1 strana, srbochorvatsky, latinkou

3

1977, 18. leden, Praha – Výťah pořizený pracovníky aparátu předsednictva Svazu komunistů Jugoslávie z interní informace pražského dopisovatele jugoslávské tiskové agentury Tanjug Mileho Djukiče o reakci československého komunistického režimu na vystoupení Charty 77

Sektor mezinárodních otázek

Interní informace zpravodaje Tanjug v Praze Mileho Djukiče

Úvahy po „Chartě 77“

Praha, 18. ledna 1977

Proč „Charta 77“ vyvolala tak žlučovitou odezvu a širokou veřejnou reakci? Proč je tato reakce – byť apriorní a nesmiřitelná – defenzivní, obranářská, vysvětlující a v jistém smyslu panická? Z pohledu odsud jsou tyto otázky logické. Analýza veřejných vystoupení a některých dalších okolností ukazuje, že odpovědi na ně je možné hledat v několika momentech.

Bez aspirace na uvedení všech vysvětlení v logické souvislosti registruji některé okolnosti, které považuji za zajímavé.

Především: Kritický protestní dokument²² – poprvé od roku 1968 – podepsala velká skupina signatářů (241 veřejně a 10 dalších, kteří souhlasili s obsahem, ale v obavě před represemi odmítli zveřejnit podpis). Doposud se jednalo o akce a protesty jednotlivců, to se týká i Dubčekova dopisu v roce 1975.²³ Další významný

21 SSZV – Státní sekretariát zahraničních věcí (*Državni sekretarijat inostranah poslova* – DSIP), v roce 1970 oficiální název jugoslávského federálního ministerstva zahraničních věcí.

22 Prohlášení Charty 77, zveřejněné 1. ledna 1977.

23 Poznámka se s největší pravděpodobností týká otevřeného dopisu z 28. října 1974, který Alexander Dubček adresoval předsednictvu Federálního shromáždění a Slovenské národní rady. Dopis získal publicitu v západním tisku a v dubnu 1975 jej v plném znění zveřejnil

důvod spočívá v tom, že se kolem „Charty“ „sjednotily“ rozdílné skupiny oponentů a opozice. Tato „fronta“ se stále více „sjednocuje“ a její záběr se rozšiřuje (říká se, že jedna třetina [signatářů] je z řad „oportunistů a revizionistů“ a zbytek z řad „zbankrotované buržoazie“).

Dokument vznikl v době, kdy je to pro KSČ výjimečně nevhodné a nepříjemné.

Došlo k tomu:

po přijetí usnesení 15. sjezdu KSČ²⁴ o završení „úplné“ společenské – nejen pouze stranické – konsolidace;

po přijetí oficiálního stanoviska, že veškerá opoziční činnost byla znemožněna, že opozice je zcela bezvýznamná. To je zvláště nepříjemné po vyjádření všeobecné lidové podpory politice KSČ v říjnových volbách;²⁵

po prohlášení, že vnitřní politika KSČ dosáhla „všeobecného uznání“ v mezinárodním dělnickém hnutí a v zahraničí vůbec.

Shrnuto: konstatovalo se, že totální porážkou „kontrarevoluce“ byly překonány a odstraněny veškeré důsledky let 1968/69, že ideologicko-politicky byli poraženi všichni nositelé „lednové politiky“ a že lid bezvýhradně nastoupil cestu zahájenou formální Dubčekovou porážkou v dubnu 1969.²⁶

Aktuální moment je nevýhodný i proto, že se „Charta 77“ objevuje krátce před bělehradskou schůzkou Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.²⁷ Na Chartu je i proto nutné nahlížet jak z vnitřního, tak z mezinárodního kontextu. Především se negativně dotýká nejcitlivějších bodů vnitřní politiky a situace v zemi, neboť právě ve sféře umění a kultury dosáhla „konsolidace“ nejslabších výsledků. Charta přitom právě zdůrazňuje svobodu a občanská práva, svobodné šíření informací, idejí a kulturních hodnot, naléhá na otevření hranic, kritizuje diskriminaci ve školství, především případy postihu dětí těch osob, které utrpěly politickou porážku. Pro zlepšení situace v této sféře, zvláště když na ni pohlížíme v kontextu helsinské konference,²⁸ se nic neudělalo; v jistém smyslu se poměry dále zhoršily. Již dávno pohasly

exilový časopis *Listy*. (Viz DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Luluha. Bratislava, Veda 2002, s. 234–246, Uverejnenie a komentovanie listov Alexandra Dubčeka predsedníctvu Federálneho zhromaždenia ČSSR a Slovenskej národnej rady v rímskych Listoch v apríli 1975, Bratislava – Rím 28.10.1974.)

24 15. sjezd KSČ se konal ve dnech 12.–16. dubna 1976.

25 Volby do zastupitelských orgánů ČSSR se konaly ve dnech 22. a 23. října 1976 za účasti 99,7 procent oprávněných voličů a kandidáti jednotné kandidátní listiny Národní fronty v nich obdrželi více než 99,9 procent platných hlasů.

26 Na zasedání Ústředního výboru KSČ dne 17. dubna 1969 Alexander Dubček odstoupil z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ, v níž ho poté nahradil Gustáv Husák.

27 První následná schůzka Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byla zahájena v Bělehradě dne 4. října 1977 a trvala do 8. března 1978.

28 Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě probíhala v Helsinkách a Ženevě od roku 1973 a vyvrcholila setkáním nejvyšších představitelů evropských zemí (kromě Albánie), Spojených států amerických a Kanady, kteří dne 1. srpna 1975 podepsali Závěrečný akt. V tzv. třetím koši tento akt obsahoval závazky vlád účastnických zemí vůči vlastním občanům v oblasti dodržování lidských a občanských práv.

jisté iluze, které se po Helsinkách objevily, předpokládající uvolnění „ideologického sevření“, a tím oslabení bipolárního rozdělení. Naléhání na realizaci „třetího koše“ přitom KSČ působí mimořádné problémy nejen doma, ale i v zahraničí.

Vzhledem k pokrytí území ČSSR zahraničními rozhlasovými stanicemi nemohl obsah Charty zůstat československým občanům utajen. Okamžitou reakci na ni motivovala snaha zabránit opakování podobných akcí, neboť počet nespokojených je mnohem vyšší než signatářů Charty. Stačí připomenout, že po dubnu 1969 bylo z KSČ vyloučeno zhruba půl milionu členů. K tomu je třeba připočítat rodiny emigrantů.

Reálně nelze očekávat, že by skupina autorů Charty (byť je v kontextu vývoje posledních let nejpočetnější) mohla významněji ovlivnit politiku KSČ, její změkčení či modifikaci ve smyslu požadavků Charty. Její zveřejnění ovšem může způsobit jisté korekce v oficiální politice, avšak pouze – nutno zdůraznit – ve směru dalšího zostření represivního režimu. Režim odmítá s opozicí komunikovat a každou kritiku označuje jako nepřijatelnou opozici. Způsobem, jakým na Chartu reagoval, však dialog s ní reálně zahájil. Taková reakce ukazuje, že režim po Chartě mnohem více počítá s vlivem opozice, méně ji podceňuje, přestal se ukolébávat tvrzeními, že opozice je zcela poražena, bezvýznamná, bez jakéhokoliv vlivu, že její aktivisté patří k „zapomenutým“, „izolovaným“ a „přehlíženým“. Přes upozornění, která se již dva roky opakují, že „každý je zodpovědný za své aktivity“, a přes trvalé hrozby soudními represemi se k vystoupení před domácí i světovou veřejností odhodlala nikoliv zcela nepatrná skupina osob (byť její převážná část je soustředěna v Praze, což lze také snadno vysvětlit).

Pouze tento fakt staví režim, přinejmenším ve vztahu k vlastní veřejnosti, do nepřijemné pozice. S tím souvisí jeho neobyčejně vysoká aktivita. Ještě nepříjemnější a důležitější je pro něj vyhlášení Charty v kontextu vztahů s Moskvou. Režim, který se dosud omezoval na vágní konstatování, že „nepřítel nespí“, nyní oficiálně a direktivně reagoval. Bude se však muset vypořádat s námitkami, že úplné konsolidace nedosáhl, že „dědictví“ roku 1968 je stále přítomno, byť jen v podobě pasivního odporu vůči politice KSČ. Pravděpodobně z těchto důvodů bylo již v prvním článku *Rudého práva* vyhlášení Charty dáváno do souvislosti s „antikomunistickou a imperialistickou kampaní“, zaměřenou proti všem zemím socialistického společenství, zvláště proti SSSR.²⁹ Ve snaze dokázat, že Charta není pouze důsledkem nekonsolidovaných poměrů v ČSSR a pouze výrazem odporu vůči politice KSČ, tisk informuje o všech akcích „disidentů“, renegátů a nepřátel v SSSR, Polsku a NDR.

Několik článků v *Rudém právu* (5. a 6., a též 12. a 15. ledna) naznačuje možné další reakce režimu na Chartu. Naznačuje se zvýšení pozornosti ke všem projevům nepřátelské ideologie, zvláště v kultuře a umění. Ohlašuje se posílení zodpovědnosti, pořádku a disciplíny. Již dříve, dokonce i ve vládním expozé, bylo avizováno zostření trestní politiky. Byla například vznesena otázka, jak dlouho budou ještě rozliční kontrarevolucionáři moci bez odporu narušovat spojenectví se zeměmi

29 Čí je to zájem. In: *Rudé právo* (7.1.1977), s. 2. Článek je signován redakční šifrou (RP).

socialistického společenství, a zvláště přátelství se SSSR. Již pouze těchto několik tezí vede k závěru, že nastává období represivní politiky.

Důsledky lze očekávat i v mezinárodní oblasti. Stranický týdeník *Tribuna*, byt Chartu přímo nejmenoval, vystoupil s tezí, že renegáti a revizionisté v mezinárodním dělnickém hnutí nikdy neodpočívají a boj proti nim musí být veden trvale a nesmiřitelně.³⁰ To je pravděpodobně polemika se stanovisky, že – zaprvé – revizionismus byl poražen a – zadruhé – že po Berlínu a Helsinkách a vpředvečer Bělehradu je nutné zaujímat vůči neortodoxním stanoviskům tolerantnější postoje. Určité síly mohou Charty využít pro prosazení ještě antagonističtějšího pohledu na Evropu, než který převládal před Helsinkami. Tím chtějí před Bělehradem zhoršit atmosféru v Evropě a zároveň se vyhnout nevídané diskusi o realizaci tzv. třetího koše.

Skutečnost, že signatáři jsou převážně z Prahy (ze Slovenska je jich zanedbatelný počet; není mezi nimi Dubček, což je možné objasnit i taktickými důvody), ukazuje, že autoři Charty postupovali ve spěchu, s obavou, že jinak jim bude znemožněno s dokumentem seznámit veřejnost. Není jednoduché odhadnout, jaká opatření po masové propagandistické kampani režim proti signatářům dokumentu přijme. Zprávy o zatčení některých z nich nejsou dosud ani potvrzeny, ani dementovány. Je však známo, že vyšetřování bylo zahájeno a začalo se s výslechy jednotlivých osob.

Jakékoliv drastičtější opatření staví vedení KSČ, a zvláště Husáka do nepříjemné pozice. Husák, když přebíral vedení KSČ a i později, zdůrazňoval a sliboval, že v ČSSR „nebude organizovat politické procesy“. Posléze ovšem (minulý rok, těsně před sjezdem [KSČ]) poněkud změnil stanovisko, když prohlásil, že „se každý, i on sám, musí zodpovídat před zákonem“. Nemůžeme říci, že by politické procesy neproběhly, ale propaganda našla kličku, když začala zdůrazňovat, že se soud zabýval konkrétním nepřátelským skutkem, a nikoliv politickými názory. V tomto úhlu pohledu není těžké signatáře Charty obžalovat z „ilegálního spolčování“ s cílem protistátní činnosti.

Neposlouží Charta určitým silám – zvláště pokud by to souznělo s přístupem Moskvy – jako „důkaz“ o nedostatečné Husákově rozhodnosti? Neoslabí to jeho pozici, nedonutí ho to k zapojení do „politického pronásledování“ protivníka? Není tedy vyloučeno, že poslední události vyústí ve vyřizování účtů, konfrontaci a změny v nejvyšších stranických špičkách. Kdo bude tahat za kratší a kdo za delší konec, je však takřka nemožné odhadnout.

Rozhodnutí, zda a v jaké podobě bude kampaň proti signatářům vedena, jistě ovlivní i mezinárodní situace, a to nikoliv pouze postoj Moskvy a názory v rámci jejího bloku. Obzvláštní komplikace i dále působí postoje, které k událostem roku 1968 a k následující politice KSČ zaujaly komunistické strany Itálie, Francie, Španělska. Podpora poskytovaná těmito stranami Chartě vyrazí vedení KSČ z ruky argument, že jde o „kontrarevoluční akci“ vedenou na objednávku „antikomunistů“. O tom, že vedení KSČ nemůže postoj zmíněných stran zcela ignorovat, svědčí předčasné

30 Viz KUDRNA, František: Boj s oportunistem nekončí nikdy. In: *Tribuna*, roč. 9, č. 2 (17.1.1977), s. 8 n.

propuštění z výkonu trestu M. Hübla,³¹ J. Müllera,³² J. Šabaty a A. Rušera [?].³³ Zapojení představitelů komunistických stran Itálie a Francie do akcí za jejich propuštění urychlilo jejich osvobození. Postoje těchto stran a dalších demokratických sil mohou do určité míry přispět ke změkčení represí, k tomu, že nebudou mít tak vyhocený a rozsáhlý charakter, který by asi měly, pokud by se na obranu signatářů Charty postavily pouze „antikomunistické centrály“.

Prozatím se neobjevují informace o zatýkání. Je veřejným tajemstvím, že v zásadě všichni signatáři byli pozváni k výslechu, někteří z nich i opakovaně. Zároveň se šíří fámy, že někteří z nich budou postaveni před soud. Zmiňují se Hájek,³⁴ Mlynář,³⁵ Kohout.³⁶ Tyto zvěsti nepřímou potvrzuje psaní tisku, který nejostřeji útočí právě na tuto trojici.

Schůze, na kterých se sbírají podpisy pod prohlášení odsuzující signatáře Charty, jsou krátké, dobře připravené, s dopředu připraveným usnesením. Diskuse a dotazy se nepřipouštějí; obsah [prohlášení] Charty není ani parafrázován. Z rozhovorů s několika účastníky těchto schůzí také vyplývá, že bylo poskytnuto vysvětlení, že Charta nebude publikována, neboť „tak rozhodl ÚV KSČ“ v zájmu toho, aby se „méně mluvilo a více pracovalo“. To je samozřejmě motivováno snahou neumožnit širší znalost obsahu Charty a obavou, že by její pouhé přečtení mohlo vyvolávat automatické asociace a iniciovat nežádoucí diskusi.

Bělehrad, 29. ledna 1977³⁷

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-5-b-19-11, ČSSR 2. 4. 1970 – 26. 1. 1979, strojopis, 7 stran, srbochorvatsky, latinkou

31 Milan Hübl (1927–1989), historik, politik a disident. Představitel reformního komunismu, v srpnu 1968 člen předsednictva ÚV KSČ, na vysočanském sjezdu zvolen do ÚV KSČ. V letech 1968–1969 rektor Vysoké školy politické ÚV KSČ, 1969 poslanec Federálního shromáždění a České národní rady. V roce 1970 vyloučen z KSČ, 1972–1976 vězněn, 1977 signatář Charty 77.

32 Jiří Müller (1943), aktivista studentského hnutí na konci 60. let, disident a politik. V letech 1971–1976 vězněn, 1977 signatář Charty 77, 1990–1992 poslanec České národní rady.

33 Jméno je patrně zkomolené.

34 Jiří Hájek (1913–1993), politik, diplomat a právník. V letech 1965–1968 ministr školství, poté do září 1968 ministr zahraničí a člen ÚV KSČ. Po srpnové okupaci se v Jugoslávii účastnil pokusu o ustavení exilové vlády. V roce 1970 vyloučen z KSČ. Přední osobnost disentu, v roce 1977 se stal jedním z prvních tří mluvčích Charty 77 a v roce 1988 prvním předsedou Československého helsinského výboru.

35 Zdeněk Mlynář (1930–1997), politik a politolog, v 60. letech vedl z pověření ÚV KSČ expertní tým pro přípravu reformy politického systému. V roce 1968 tajemník a člen předsednictva ÚV KSČ. V listopadu 1968 rezignoval na všechny funkce, 1970 vyloučen z KSČ. Podílel se na prohlášení Charty 77, v roce 1977 odešel do rakouského exilu a přednášel politologii v Innsbrucku.

36 Pavel Kohout (1928), dramatik, spisovatel a básník, patřil k čelným osobnostem „obrodného procesu“ v 60. letech. V roce 1969 vyloučen z KSČ, spoluautor a signatář prohlášení Charty 77. Od roku 1978 působil v rakouském exilu.

37 Uvedené datum se vztahuje ke dni, kdy byl tento materiál zpracován v aparátu předsednictva ÚV SKJ.

4

1977, 31. leden, Praha – Telegram velvyslanectví Socialistické federativní republiky Jugoslávie v Praze, přeposlaný státním sekretariátem zahraničních věcí svazovému tajemníkovi zahraničních věcí Miloši Miničovi na jugoslávské velvyslanectví v Buda-
pešti, o kompromitujících materiálech na Ludvíka Vaculíka

Informační služba svazových a republikových orgánů
44423

31. 1. 1977

Velmi pilné

AMBASÁDA SFRJ BUDAPEŠŤ
– pro soudruha M. Miniče³⁸ –
Bulletin č. 2³⁹
Praha, 26, 31. 1.

Dopisovatel Tanjugu Djukić našel včera ve své poštovní schránce obálku s kompromitujícím fotografickým materiálem 38 pornografických snímků československého spisovatele Ludvíka Vaculíka,⁴⁰ signatáře „Charty 77“, který je nejvíce zmiňován a napadán v současné kampani.

Podle názoru naší ambasády je to očividně práce domácích orgánů, které takto chtějí Vaculíka kompromitovat, a je příznačné, že to bylo doručeno našemu dopisovateli. Ambasáda se domluvila s Djukićem, že o tom bude informovat příslušné oddělení na československém MZV.⁴¹

Arhiv Ministarstva inostranih poslova Republike Srbije, Beograd, fond 28 (Politička arhiva 1977, ČSSR), strojopis, 1 strana, srbochorvatsky, latinkou

38 Miloš Minić (1914–2003), v letech 1972–1978 svazový (státní) tajemník (ministr) zahraničních věcí SFRJ.

39 Telegramy prezentované v této edici jako dokumenty č. 4 a 5 jsou původně součástí jediného dokumentu, označeného jako „bulletin č. 2“ (*bilten 2*). Závažné zprávy ve formě těchto bulletinů zaslalo jugoslávské ústředí státnímu sekretáři (ministroví), pokud se nacházel mimo vlastní zemi. Miloš Minić byl toho času na státní návštěvě v Maďarsku.

40 Ludvík Vaculík (1926–2015), spisovatel a novinář, představitel „obrodného procesu“ v roce 1968. V roce 1970 vyloučen z KSČ, 1977 signatář Charty 77. Přední osobnost československého disentu, vydavatel samizdatové Edice Petlice. Soukromé fotografie Vaculíkovi odcizila Státní bezpečnost při domovní prohlídce, načež dva ze snímků byly zveřejněny 21. ledna 1977 v časopisu *Ahoj na sobotu* v článku „Otřesné? Neuvěřitelné? Ale pravdivé! To je také ‘svoboda projevu!’“. Odcizené fotografie tak měly Státní bezpečnosti posloužit k diskreditaci jednoho z nejznámějších signatářů Charty 77.

41 MZV – ministerstvo zahraničních věcí.

5

1977, 31. leden, Praha – Telegram velvyslanectví Socialistické federativní republiky Jugoslávie v Praze, přeposlaný státním sekretariátem zahraničních věcí svazovému tajemníkovi zahraničních věcí Miloši Miničovi na jugoslávské velvyslanectví v Budapešti, o rozhovoru rady velvyslanectví SFRJ v Praze Marka Čakarmiše se Zdeňkem Mlynářem a o jeho neoficiální žádosti o udělení politického azylu v Jugoslávii

Praha, 27, 31. 1.

Dnes přišel s manželkou na ambasádu Zdeněk Mlynář (v roce 1968 tajemník a člen předsednictva ÚV KSČ). Žádal přijetí u velvyslance.⁴² Přijal ho Marko Čakarmiš (odpovědný za konzulární záležitosti).

Z. Mlynář přinesl dopis pro soudruha Tita. Odvolával se na Trpeho Jakovlevského,⁴³ který mu údajně v roce 1969 radil, aby takto postupoval v případě, dojde-li k situaci, o níž hovoří v dopise.

V dopise uvádí, že vedení KSČ v posledních letech přistoupilo vůči komunistům, kteří jsou pro nezávislou politiku, k taktice postavit tyto komunisty před volbu: uznat zvenčí vnucenou politickou linii jako jedinou možnou, nebo se opřít o politickou pomoc nekomunistických a nesocialistických sil buržoazního světa.

Podle Mlynáře to znamená opakování Stalinova pokusu z 50. let vůči jugoslávským komunistům. V takové situaci komunisté odstranění z řad oficiální strany musí pracovat v rámci tohoto všenárodního demokratického hnutí. Příkladem takové politické spolupráce je nedávný manifest „Charta 77“, který vyvolal nepřiměřenou a politicky nebezpečnou reakci současného vedení KSČ.

Dnešní vedení se snaží využít politické hysterie, kterou samo vyvolalo, aby se vypořádalo s komunisty, kteří bojují za komunistickou politiku na základě plného respektování podmínek svého národa a jeho suverenity.

„Dnes je mi konkrétně nabídnuto – zdůraznil Mlynář – abych opustil ČSSR a odešel do Rakouska. Tím se má dokázat, že ‘odcházím za svými kapitalistickými pány’, jak bylo již několikrát prohlášeno v oficiální propagandě. Dobrovolný odchod ze své země pochopitelně odmítám. Nemohu ale vyloučit, že prostředky k donucení budou takové, že se jim prakticky nebudu moci vzepřít. Nucený odchod do kapitalistické země by byl samozřejmě politicky zneužit proti čs. komunistům, proti kterým dnešní vedení KSČ vede válku až do vyhlazení.“

Kvůli tomu prosí, abychom mu umožnili – pokud se nebude moci vzepřít nátlaku – aby mohl místo do kapitalistické země odejít do Jugoslávie.

Na konci [dopisu] Z. M. píše, že od státních orgánů ČSSR dostal lhůtu do 4. února 1977. Proto je prakticky nutné, aby věděl do 3. února včetně, jestli existuje naděje, aby se s manželkou vystěhoval na neurčitou dobu do Jugoslávie.⁴⁴

42 Velvyslancem SFRJ v Praze byl v roce 1977 Milan Venišnik.

43 Trpe Jakovlevski byl jugoslávským velvyslancem v Československu v druhé polovině 60. let. Po návratu z Prahy v 70. letech byl členem svazové výkonné rady (vlády) SFRJ. V roce 1977 byl předsedou svazového výboru (ministrem) pro vědu a kulturu SFRJ.

44 Na Mlynářův dopis z 30. ledna 1977 adresovaný Titovi odkazuje italský bohemista Alessandro Catalano ve studii „Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice: Od aktivní politiky

Pokud Mlynář ví, vypovězení bylo oznámeno: Františku Kriegelovi,⁴⁵ Pavlu Kohoutovi, Ludvíku Vaculíkovi – kteří se dodnes, stejně jako Mlynář, nevyjádřili. Milan Hübl prohlásil, že chce do Itálie, kde ho přijme IKS.⁴⁶ [Jiří] Hájek se dosud nevyjádřil, ale rovněž myslí, že by to v případě žádosti o azyl mohla být Jugoslávie.

M. Čakarmiš jej vyslechl, aniž by se pouštěl do širší diskuse. Slíbil, že žádost přednese nadřízeným.

Poznámka ambasády: V posledních letech jsme neměli s Mlynářem a jeho manželkou ani s ostatními členy bývalého vedení žádné kontakty.

Zohledňovali jsme, že vůči udržování eventuálních styků s tzv. opozicí by dnešní vedení KSČ bylo citlivé, což by mimo jiné celkově oslabovalo naše principiální pozice. Rovněž se až dodnes ani jeden člen bývalého vedení na nás neobrátil s žádostí o jakoukoliv pomoc. Mlynáře jsme přijali jako kohokoliv jiného v konzulárním oddělení. Je jisté, že jeho příchod na ambasádu byl registrován a velice pravděpodobně i fotografován.

Ambasáda považuje za nevyhnutelné vycházet z našich principiálních postojů ve vztazích mezi socialistickými zeměmi, jakož i z našich vztahů s táborem⁴⁷ jako celkem. Akce v souvislosti s „Chartou 77“ byla od samého počátku pod kontrolou oficiálních míst a s jejich vědomím doručena na Západ. Očividně je tu snaha akci využít k mobilizaci veřejnosti s cílem odsoudit dřívější politiky (období 1968/69). Mimoto je třeba mít na paměti heterogenitu signatářů, mezi nimiž dvě třetiny nikdy nebyly členy strany.

Ambasáda má k dispozici hodnověrné informace, že „Chartu 77“ nechtěli podepsat Dubček, Černí,⁴⁸ Sádovský,⁴⁹ Císař⁵⁰ a další bývalí vedoucí [činitelé].⁵¹

přes disent k ediční činnosti v exilu“ v *Soudobých dějinách* (roč. 20, č. 3 (2013), s. 277–344, zde s. 304), s tím že kopie dopisu je uložena v osobním fondu Zdeňka Mlynáře v Národním archivu (část 1, karton 3).

45 František Kriegel (1908–1979), lékař a politik, jedna z vůdčích osobností pražského jara. V roce 1968 předseda Ústředního výboru Národní fronty ČSSR a člen předsednictva ÚV KSČ. Jako jediný z československých funkcionářů unesených po okupaci do SSSR nepodepsal tzv. Moskevský protokol. Koncem srpna 1968 byl zbaven členství v předsednictvu ÚV KSČ, v roce 1969 i ostatních funkcí a vyloučen z KSČ. Patřil k předním osobnostem disentu, 1977 signatář Charty 77.

46 IKS – Italská komunistická strana.

47 Takto – jako *lager* – jugoslávská politická elita ve vnitřní hantýrce označovala státy východního bloku.

48 Zkomoleno, správně Oldřich Černík (1921–1994), politik, v letech 1968–1970 předseda československé vlády a člen předsednictva ÚV KSČ. V roce 1970 vyloučen z KSČ.

49 Štefan Sádovský (1923–1984), slovenský politik, v letech 1968–1970 člen předsednictva ÚV KSČ, 1969–1970 první tajemník ÚV KSS. V únoru 1971 vyloučen z KSČ.

50 Čestmír Císař (1920–2013), politik, přední osobnost pražského jara. V letech 1963–1965 ministr školství, 1968–1969 tajemník a člen předsednictva ÚV KSČ, 1969–1970 předseda České národní rady. V březnu 1970 vyloučen z KSČ.

51 Jen v nepodstatných ohledech redukována verze tohoto telegramu byla zpracována jako podkladový materiál pro Josipa Broze Tita. Viz informace Andjelka Blaževiče, zahraničněpolitického poradce Josipa Broze Tita, z 1. února 1977 (*Arhiv Jugoslavije*, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-5-b-19-11, ČSSR 2.4.1970–26.1.1979).

Brzić

Doručeno: Kanceláři svazového tajemníka,⁵² náměstkovi svazového tajemníka, soudruhu Mojsovovi,⁵³ NST⁵⁴ D. Bernardičovi, náčelníkovi I. správy,⁵⁵ náčelníkovi SVD,⁵⁶ náčelníkovi SSI,⁵⁷ archivu.

Arhiv Ministarstva inostranih poslova Republike Srbije, Beograd, fond 28 (Politička arhiva 1977, ČSSR), strojopis, 2 strany, srbochorvatsky, latinkou

6

1977, 2. únor, Bělehrad – Podkladový materiál pro Josipa Broze Tita k neoficiální žádosti Zdeňka Mlynáře o udělení politického azylu zpracovaný náměstkem svazového tajemníka zahraničních věcí Lazarem Mojsovem

SSZV⁵⁸ – Kancelář
č. 44449

INFORMACE

o žádosti Z. Mlynáře o poskytnutí politického azylu v Jugoslávii

1. Podle dostupných informací Mlynářova žádost o azyl, s avizovanou možností, že by o to samé mohl požádat také J. Hájek (bývalý ministr zahraničních věcí), představuje první kontakt signatářů Charty 77 s naším velvyslanectvím v Praze.

Mlynář byl tajemníkem Městského výboru [KSČ] v Praze, potom tajemníkem ÚV [KSČ]; na plénu ÚV 31. srpna 1968, tedy po intervenci, byl zvolen členem předsednictva ÚV KSČ. Byl jedním z organizátorů ilegálního XIV. sjezdu KSČ. Po politických změnách ve vedení podal demisi (koncem roku 1969).⁵⁹ Koncem éry vedení A. Novotného,⁶⁰ kdy byl ve vedení KSČ, byl pro našeho velvyslance⁶¹

52 Svazový tajemník (ministr) zahraničních věcí.

53 Lazar Mojsov (1920–2011), v roce 1977 náměstek svazového tajemníka zahraničních věcí, 1982–1984 jugoslávský ministr zahraničí, 1984–1989 člen a 1987–1988 předseda Předsednictva SFRJ. Předsednictvo SFRJ bylo po Titově smrti v letech 1980–1992 nejvyšším kolektivním orgánem federativní republiky.

54 NST – Náměstek svazového tajemníka (zahraničních věcí) (*pomoćnik saveznog sekretara*).

55 I. správa svazového sekretariátu zahraničních věcí.

56 SVD – Správa vyšetřování a dokumentace (*Uprava za istraživanje i dokumentaciju – UID*), orgán jugoslávské státní bezpečnosti.

57 SSI – Svazový sekretariát (ministerstvo) informací (*Savezni sekretarijat za informacije – SSI*).

58 SSZV – Svazový sekretariát zahraničních věcí (*Savezni sekretarijat inostranih poslova – SSIP*), v roce 1977 oficiální název jugoslávského federálního ministerstva zahraničních věcí.

59 V dokumentu uváděná fakta nejsou přesná. Mlynář mj. nebyl tajemník Městského výboru KSČ v Praze, na své funkci rezignoval již v listopadu 1968.

60 Antonín Novotný (1904–1975), v letech 1953–1968 první tajemník ÚV KSČ a 1957–1968 československý prezident. V lednu a březnu 1968 na nejvyšší funkci rezignoval.

61 V té době byl jugoslávským velvyslancem v Praze Trpe Jakovlevski.

relevantním zdrojem informací. Nedisponujeme informacemi o jeho dalších politických aktivitách.

V těchto dnech československý tisk Mlynáře ostře kritizoval jako jednoho ze signatářů Charty 77. *Rudé právo* ho označilo za jednoho ze „skutečných agentů imperialismu“, jehož úkolem je připravit „další kontrarevoluci“.

Podle pařížského *Mundu* (19.–20. ledna) Mlynář, s odkazem na to, že se „mezi signatáři Charty nacházejí desítky a desítky osob, jež jsou celým svým životem spojeny s bojem za svobodu dělnické třídy a pracujícího lidu“, zaslal výzvu evropským komunistickým stranám a E. Berlinguerovi,⁶² G. Marchaisovi⁶³ a S. Carrillovi⁶⁴ a též vůdcům evropských socialistů W. Brandtovi,⁶⁵ F. Mitterrandovi,⁶⁶ B. Craximu,⁶⁷ B. Kreiskému⁶⁸ a O. Palmemu.⁶⁹ Žádal je, aby zabránili dalšímu „honu na čarodějnice“. Také *Rudé právo* 10. ledna zveřejnilo informaci o tomto apelu, ale uvedlo jen, že byl adresován Brandtovi, Kreiskému a Palmemu, které Mlynář žádá, aby uplatnili svůj vliv a podnikli odpovídající kroky, „než bude uštvána k smrti řada demokratů, socialistů a komunistů“. Mlynář žádá jmenované osobnosti, „aby nenechali na holičkách bojovníky za lidská práva“.⁷⁰

2. Argumenty ve prospěch prosby Z. Mlynáře:

– V souladu s ústavou SFRJ naše země poskytuje politický azyl bojovníkům za svobodu, revolucionářům. Jugoslávie patří k nositelům boje za svobodu a lidská práva, za demokratické principy a demokratickou praxi.

– Pozitivní reakce v tomto případě by mohla zvýšit respekt Jugoslávie v očích mezinárodní veřejnosti.

– Nejvýznamnější komunistické strany západní Evropy poskytují signatářům Charty jistou podporu. Podle informací samotného Mlynáře Italská komunistická strana naznačila možnost poskytnout útočiště několika signatářům Charty-komunistům.

– Pokud bude z naší strany azyl Mlynářovi odmítnut, jedinou alternativou je pro něj odjezd do některé z kapitalistických zemí.

62 Enrico Berlinguer (1922–1984), v roce 1977 generální tajemník Italské komunistické strany.

63 Georges Marchais (1920–1997), v roce 1977 generální tajemník Francouzské komunistické strany.

64 Santiago Carrillo (1915–2012), v roce 1977 generální tajemník Komunistické strany Španělska.

65 Willy Brandt (1913–1992), v roce 1977 předseda Socialistické internacionály.

66 François Mitterrand (1916–1996), v roce 1977 první tajemník francouzské Socialistické strany.

67 Bettino Craxi (1934–2000), v roce 1977 tajemník Italské socialistické strany.

68 Bruno Kreisky (1911–1990), v roce 1977 rakouský kancléř a předseda Socialistické strany Rakouska.

69 Olof Palme (1927–1986), v roce 1977 předseda Švédské sociálnědemokratické strany dělnické.

70 Volají po Runcimanech. In: *Rudé právo* (19.1.1977), s. 2. Článek je signován šifrou (*dra*). Překlad citací byl upraven podle autentického znění. Datace článku v dokumentu je nesprávná.

3. Argumenty proti udělení azylu Mlynářovi:

– Celá kauza vzniklá zveřejněním Charty 77, její pozadí a cíle, jakož i rozličné aktivity, které jsou v souvislosti s ní z různých stran vedeny, nejsou dostatečně objasněny. Existují indicie, že některá stanoviska obsažená v Chartě byla inspirována ze Západu, kde v souvislosti s tímto dokumentem probíhají početné politické aktivity a razantní kampaň. Manipulace kolem Charty přerostly v širokou propagandistickou kampaň a z velké části zastínily skutečné příčiny nespokojenosti a nesouhlasu, které v ČSSR v souvislosti s jejím aktuálním mezinárodním postavením a stagnací vnitřních socialistických demokratických procesů bezpochyby existují.

– Signatáři Charty nejsou jako celek dostatečně známi. Je zřejmé, že mezi nimi existují rozdíly. Naše velvyslanectví tvrdí, že dvě třetiny signatářů Charty nikdy nebyly členy strany a že disponuje „důvěryhodnými informacemi“, že Dubček, Sádovský, Černík, Císař a ještě několik dalších z neznámých důvodů Chartu odmítlo podepsat.

– Mlynář formálně nepožádal o politický azyl. Žádá, aby byl pozván do Jugoslávie, což není v žádném případě akceptovatelné. Poskytnutí politického azylu Mlynářovi by negativně ovlivnilo naše vztahy s ČSSR a s dalšími socialistickými zeměmi a také vztahy s komunistickými stranami zemí východní Evropy. Pokud budeme souhlasit s Mlynářovým příjezdem, je nutné očekávat ochlazení vztahů nejen s ČSSR, ale i s dalšími východoevropskými zeměmi. Poskytnutí azylu by tyto země pravděpodobně využily k pokusům o diskreditaci politiky Jugoslávie.

– Může se důvodně předpokládat, že – právě v tomto momentu – by jistým kruhům na Východě i na Západě velmi vyhovovalo zapojení Jugoslávie do tohoto „případu“ a do vzájemného obviňování bloků spojeného s Chartou 77. Významná je přitom skutečnost, že Jugoslávie doposud stála mimo zmíněné události.

– Reakce v ČSSR a SSSR vyvolané zveřejněním Charty 77 a dalšími událostmi s ní spojenými jsou velmi negativní. Strany v těchto zemích se velmi angažují v potlačení této akce, která je označována za „kontrarevoluční“ a je neoddělitelně spojována s podporou jistých kruhů na Západě.

– Poskytnutí azylu Mlynářovi by objektivně oslabilo naši pevnou a principiální pozici ve vztahu k postavení a k aktivitám informbyrovské emigrace ve východoevropských zemích, zvláště v SSSR a ČSSR. Vedení těchto zemí by touto skutečností argumentovalo při našich požadavcích na striktní omezení těchto aktivit. Na druhé straně je skutečností, že informbyrovci i nadále poskytují útočiště a SSSR poskytl i v období dobrých jugoslávsko-sovětských vztahů azyl generálu Perišičovi.⁷¹

– Mlynář by v Jugoslávii nemohl vyvíjet žádnou politickou aktivitu zaměřenou proti ČSSR, neboť by to bylo v rozporu s naším postojem a zásadami.

71 Tento případ není blíže znám. Může jít i o záměnu s případem generála Jugoslávské lidové armády Voji Rističe, kterému byl po jeho útěku poskytnut politický azyl v SSSR v roce 1963.

– Příznačná je dnešní návštěva československého velvyslance⁷² u soudruha Dolance⁷³ a opětovné pozvání soudruha Dolance k návštěvě ČSSR.⁷⁴ Těžko to lze vnímat jako nahodilou koincidenci, podobně jako informaci velvyslance o omezení aktivit informbyrovské emigrace v ČSSR.⁷⁵

– Výše řečené je třeba vnímat v souvislosti s přípravou bělehradské schůzky⁷⁶ a kampaní, která je vedena mezi Východem a Západem o „třetí koš“ týkající se lidských práv.

4. Pokud zaujmeme k Mlynářově prosbě negativní postoj, nabízejí se následující možnosti reakce:

– Postupovat takticky a vysvětlit Mlynářovi – jako zodpovědnému politikovi – že jeho eventuální příjezd do Jugoslávie by vyžadoval zřeknutí se všech politických aktivit; nemělo by to tedy z hlediska cílů, za které bojuje, žádný politický význam. Na druhé straně i udělení takové podoby azylu by pro nás mělo řadu nepříjemných politických důsledků. Zároveň konstatovat, že nevylučujeme, že se v nějaké pozdější fázi naskytne možnost Mlynářovi poskytnout pomoc.

– Ponechat Mlynáře bez odpovědi, s ohledem na to, že vzhledem k nedostatku času naše vláda nemohla zaujmout stanovisko.

Poznámka: Výše uvedený rozbor byl dohodnut se soudruhy z výkonného výboru předsednictva ÚV SKJ.⁷⁷

2. 2. 1977, v 1,30 hod.

L. Mojsov⁷⁸

72 Oldřich Pavlovský (1920–1989), velvyslanec Československa v Jugoslávii v letech 1975–1982.

73 Stane Dolanc (1925–1999), tajemník výkonného byra předsednictva ÚV SKJ, v této době patřil k nejmocnějším osobám v Titově okruhu.

74 K tomu srv. záznam o přijetí Oldřicha Pavlovského Stanem Dolancem dne 1. února 1977 (*Arhiv Jugoslavije*, fond 507 CK SKJ, 22/I-309-400, Komisija za medjunarodne odnose i veze, Čehoslovačka). Ke kontextu viz disertaci Ondřeje Vojtěchovského *Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*, s. 760 n.

75 V Československu působila jedna z buněk exilového vedení „informbyrovské“ Komunistické strany Jugoslávie, která mimo jiné organizovala zasílání propagandistických materiálů do Jugoslávie. Jugoslávští představitelé opakovaně při setkáních s československými partnery velice energicky požadovali zamezení této činnosti. Stejně podrážděné reakce z jugoslávské strany ale také vyvolávala jakákoliv veřejná vystoupení někdejších jugoslávských emigrantů, i když se ani v nejmenším netýkala situace v SFRJ. Československé orgány „informbyrovskou“ buňku monitorovaly a snažily se ji od další činnosti odvrátit. Přes hrozby však nikdy nesáhly k vyložené represivním opatřením.

76 První následná schůzka Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byla zahájena v Bělehradě dne 4. října 1977 a trvala do 8. března 1978.

77 Výkonný výbor předsednictva ÚV SKJ měl v jugoslávských mocenských strukturách podobný význam jako předsednictva (politbyra) ústředních výborů komunistických stran ve státech východního bloku.

78 Lazar Mojsov – viz pozn. 53.

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-5-b-19-11, ČSSR 2. 4. 1970 – 26. 1. 1979, strojopis, 5 stran, srbochorvatsky, latinkou (dokument je citován v disertaci Ondřeje Vojtěchovského „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu“, s. 763 n.)

7

1977, 4. únor, Bělehrad – Informace Andjelka Blaževiče, zahraničněpolitického poradce Josipa Broze Tita, o reakci Zdeňka Mlynáře na stanovisko jugoslávské strany k jeho neoficiální žádosti o politický azyl

Sektor mezinárodních otázek

Mlynář přišel znovu na velvyslanectví.

Naše stanovisko přijal s porozuměním. Ptal se, zda byl soudruh prezident s jeho prosbou skutečně seznámen.

Poprosil, abychom o jeho případném zatčení informovali Bělehrad.

Mlynář konstatoval, že má dojem, že situace je o něco klidnější, jak vůči němu, tak vůči ostatním.

Poznámka: Před příchodem Mlynáře byla registrována tři menší nákladní auta zaparkovaná na druhé straně ulice proti velvyslanectví.

Bělehrad, 4. února 1977

Andjelko Blažević

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-5-b-19-11, ČSSR, 2. 4. 1970 – 26. 1. 1979, strojopis, 2 strany, srbochorvatsky, latinkou (dokument je citován v disertaci Ondřeje Vojtěchovského „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu“, s. 764)

8

1977, 4. březen, Praha – Telegram jugoslávského velvyslance v Praze Milana Venišnika náměstku svazového tajemníka zahraničních věcí Milanu Verešovi o rozhovoru rady velvyslanectví Dušana Rodiče s atašé velvyslanectví SSSR v Praze v souvislosti s neoficiální žádostí Zdeňka Mlynáře o politický azyl v Jugoslávii

Ambasáda SFRJ Praha

číslo 61

4. 3. 1977

SSZV⁷⁹ – II. správa, kancelář místopředsedy SVK⁸⁰ a SSZV, nám[ěstku] st [svazového tajemníka] Verešovi⁸¹

Máme k dispozici spolehlivé informace, že sovětská zpravodajská služba [sledovala] během návštěvy Mlynáře na ambasádě a [předložení] jeho žádosti o odchod do Jugoslávie.

Atašé Sovětského svazu v rozhovoru s radou [velvyslanectví] Rodičem⁸² prohlásil, „že jsou informováni, že někteří ze signatářů Charty se obrátili na vedení Jugoslávie a žádali, aby jim byl dovolen odchod a pobyt v Jugoslávii. Také jsou informováni, že těmto žádostem bylo vyhověno, což je překvapilo.“

Rodič kategoricky odmítl taková tvrzení a vyjádřil naše principiální postoje v souvislosti se vztahy mezi socialistickými zeměmi. Prohlásil, že nám není známo, odkud má sovětská ambasáda takové informace, že však jde zjevně o dezinformace, které mají své cíle.

Sovětský atašé řekl, že se v naší práci často setkáváme s dezinformacemi a že je na nás, abychom správně vyhodnotili údaje, které dostáváme. Vyjádřil se také, že není třeba vylučovat, že se někdo ze signatářů obracel na jugoslávské vedení, ale že je nejdůležitější, jaký postoj se vůči takovým žádostem zaujme. Prohlásil, že on osobně pochybuje o našem údajném pozitivním postoji, tedy o vyhovění žádostem některých signatářů o odchod do J. [Jugoslávie].

Poznámka: I když domácí [sledovali] Mlynáře během jeho příchodu na ambasádu, je charakteristické, že se nám o tom žádným způsobem dosud nezmínili.

Soudíme, že se jedná o úmyslnou smyšlenku a že nám to bylo řečeno, aby viděli, jak budeme reagovat.

Jinak se sovětským atašé (ministrským radou) udržuje Rodič normální a obvyklé diplomatické kontakty.

Venišnik⁸³

79 SSZV – Státní sekretariát zahraničních věcí (*Državni sekretarijat inostranih poslova* – DSIP), v roce 1977 oficiální název jugoslávského federálního ministerstva zahraničních věcí.

80 SVK – Svazová výkonná rada (*Savezno izvršno veće* – SIV), jugoslávská federální vláda.

81 Milan Vereš, v roce 1977 náměstek svazového tajemníka zahraničních věcí.

82 Dušan Rodić, v roce 1977 rada jugoslávského velvyslanectví v Praze.

83 Milan Venišnik, v letech 1974–1978 jugoslávský velvyslanec v Praze.

Doručeno: druhé správě,⁸⁴ kanceláři Dolance, Miniče, Mojsova, Grličkova,⁸⁵ Vidičovi,⁸⁶ Obradovičovi,⁸⁷ Bernardičovi, Verešovi, důvěrnému archivu.

Arhiv Ministarstva inostranah poslova Republike Srbije, Beograd, fond 28 (Politička arhiva 1977, ČSSR), strojopis, 2 strany, srbochorvatsky, latinkou

9

1977, 11. březen, Bělehrad – Výtah ze záznamu o rozhovoru ředitele vydavatelství Borba Svety Tadiče s tajemníkem Ústředního výboru KSČ Vasilem Biřakem

Sektor mezinárodních otázek

ZE ZÁZNAMU

o rozhovoru ředitele „Borby“ Svety Tadiče⁸⁸ s členem předsednictva a tajemníkem ÚV Komunistické strany Československa Vasilem Biřakem⁸⁹ 11. března 1977 v Praze

K rozhovoru soudruha Tadiče s V. Biřakem došlo neplánovaně, z iniciativy československých hostitelů; původně se předpokládalo, že ho přijme tajemník ÚV KSČ Fojtík,⁹⁰ zodpovědný za tisk.

Po zdvořilostním uvítání přešel Biřak k věci. Řekl, že nemůže pochopit psaní našeho tisku o Československu. Neví, k čemu a komu to slouží. To jsou nejhrubší dezinformace, vytvářejí nesprávný obraz o československé realitě a o československé společnosti, která se jednomyslně rozhodla pro tuto cestu, která si demokraticky zvolila své stranické vedení, vládu a všechny ostatní orgány. S tím je třeba počítat.

Řekl, že chápe takové psaní, když jde o buržoazní tisk, o západní tisk. Jim je to třeba, neboť jim jsou socialismus a Československo na obtíž; to je zaměřeno proti Sovětskému svazu, to je antisovětsismus; o tom vypovídá i kampaň kolem signatářů „Charty 77“. A v tomto případě jde, jak řekl, o očividné nepřátele socialismu,

84 II. správa svazového sekretariátu zahraničních věcí.

85 Aleksandar Grličkov (1923–1989), v roce 1977 člen a tajemník výkonného výboru předsednictva ÚV SKJ pro mezinárodní spolupráci.

86 Dobrivoje Vidić (1918–1992), přední jugoslávský diplomat, od konce 70. let ve vysokých stranických a státních funkcích.

87 Vladislav Obradović, v roce 1977 vedoucí komise pro mezinárodní vztahy a kontakty ÚV SKJ.

88 Sveta Tadić (1926–2011), novinář, v roce 1977 ředitel nakladatelského podniku Borba.

89 Vasil Biřak (1917–2014), slovenský politik, vedoucí představitel konzervativních odpůrců „obrodného procesu“ a jeden ze signatářů tzv. zvacího dopisu, vyzývajícího v létě 1968 sovětské vedení k intervenci v Československu. V letech 1963–1968 tajemník ÚV KSS (1968 první tajemník), 1968–1988 člen předsednictva a tajemník ÚV KSČ pro mezinárodní vztahy a ideologii. V prosinci 1989 rezignoval na funkce ve Federálním shromáždění a byl vyloučen z KSČ.

90 Jan Fojtík (1928), politik a novinář, v letech 1969–1989 tajemník ÚV KSČ pro ideologii a sdělovací prostředky, 1988–1989 člen předsednictva ÚV KSČ. V roce 1989 rezignoval na mandát ve Federálním shromáždění, 1990 vyloučen z KSČ.

o osoby, které se daly do služeb Západu, které jsou proti přátelství Československa se Sovětským svazem; o osoby, které zaprodaly svoji zemi. Neví však, proč je toto zapotřebí tisku komunistických stran.

Poté Biřak opět vyjádřil podiv nad psaním našeho tisku. Proč je nutné, řekl, aby tolik psal o zatčeních u nás? Ze signatářů „Charty 77“ jsme nikoho nezavřeli, a když jsme zavřeli čtyři hudebníky-chuligány, začalo se o tom mnoho psát. Byli přitom uvězněni pro trestný čin.⁹¹ Jak byste reagovali, řekl, pokud bychom my psali o zatýkání u vás? My jsme však o tom nenapsali jediné slovo. Je to vaše věc.⁹² Zavřete sto, pět set, pět tisíc, zavřete tolik, kolik myslíte, že je potřeba. My se vám do toho nebudeme míchat. Nedovolíme však, aby se u nás vyvíjela činnost zaměřená proti československé společnosti, proti přátelství se Sovětským svazem, proti socialismu.

Biřak zdůraznil, že mají zájem na objektivním psaní a informování. Mají zájem o přátelské vztahy a posilování vazeb mezi Československem a Jugoslávií; to je jejich orientace, počínaje nejvyšším vedením až k nejširším vrstvám.

„Máte svoji cestu, dobře – řekl – my máme svoji. Musíme to respektovat. Takové psaní tisku k tomu nesměřuje. Naopak vše ztěžuje.“

Potom uvedl, že v okamžiku nejhoršího psaní jugoslávského tisku o Československu rozhodli, že československý tisk nebude o Jugoslávii psát.

Jinak – zdůraznil – samosprávu považujeme za vaši cestu, my ji nebudeme kritizovat. Musí vám však být jasné, že o samosprávě nebudeme v našem tisku psát. Máme jiný systém. Proč bychom naše lidi dováděli k nejasnostem a stavěli je před dilemata, když máme vlastní cestu.

Zmíněno bylo také Hnutí nezúčastněných.⁹³ Biřak se o něm vyslovil kriticky. Vyjádřil názor, že je zaměřené proti socialistickým zemím na čele se Sovětským svazem, neboť se kriticky vyjadřuje o obou blocích. Nedělá mezi nimi rozdíl. Soudí, že je ve světové politice význam Hnutí nezúčastněných naddimenzován a není tu pro ně adekvátní místo. Zopakoval, že se nemůže stejně nahlížet na Sovětský svaz a USA.

S ohledem na zpravodajství o výsledcích berlínské konference⁹⁴ vyjádřil názor, že závěrečné prohlášení – mimo jiné i na naše⁹⁵ naléhání – mohlo zahrnovat jen to, co bylo dopředu dohodnuto. Diskutující však také vyjadřovali stanoviska svých stran. U nás⁹⁶ se před konferencí konaly stranické sjezdy a jsme povinni stanoviska

91 Naráží se tu na proces se členy skupiny Plastic People of the Universe v září 1976, při kterém byli odsouzeni k odnětí svobody Ivan Martin Jirous (osmnáct měsíců), Vratislav Brabec, Pavel Zajíček a Svatopluk Karásek (osm měsíců) za údajné výtržnictví.

92 Biřakova aluze směřovala k opakovanému zatýkání jugoslávských „informbyrovců“, které následovalo po sjezdu tzv. nové Komunistické strany Jugoslávie v roce 1974 v Baru.

93 Hnutí nezúčastněných zemí bylo založeno roku 1961 v Bělehradě jako „třetí síla“ mezi mocenskými bloky vedenými Spojenými státy a Sovětským svazem a Jugoslávie v něm od počátku hrála mimořádně důležitou roli, která posilovala její mezinárodní prestiž.

94 Konference evropských komunistických a dělnických stran se konala ve východním Berlíně ve dnech 29. a 30. června 1976.

95 Tj. zřejmě jugoslávské naléhání.

96 V zemích východního bloku.

a rozhodnutí těchto sjezdů uskutečňovat. Můžeme proto někdy očekávat rozdílnou interpretaci. Tato stanoviska, řekl Biřak, musíme i v budoucnosti hájit.

O informbyrovcích v Československu prohlásil, že jim zakázali vyvíjet na jejich území jakoukoliv aktivitu proti Jugoslávii. Je však dost Jugoslávčů-informbyrovců, kteří jsou nyní československými občany. Nemohou lidem zakázat, aby si udělali na určité věci vlastní názor. Ostatně i názory na československou společnost a systém jsou odlišné, kvůli tomu nikoho nezavírají atd. Biřak dále řekl, že se objevil jeden případ antijugoslávského informbyrovce,⁹⁷ kterého si předvolali a důrazně ho upozornili, že s touto činností musí přestat, jinak ho zbaví občanství a vyhostí ho. Nyní nedisponují informacemi, že by něco dělal. Takto informovali i jugoslávské soudruhy.

Značnou část závěrečného výkladu Biřak věnoval přání československého vedení rozvíjet přátelské vztahy s Jugoslávií a jugoslávskými soudruhy. To je – řekl – naše orientace a jsme na tom zainteresováni. Tisk v tomto ohledu může mnoho pomoci. Je názoru, že by bylo potřebné uskutečnit co nejvíce návštěv na různých úrovních a mezi různými společenskými sektory. Velmi rád v ČSSR uvítá soudruha Dolance⁹⁸ a stejně tak soudruha Grličkova.⁹⁹
Bělehrad, 8. dubna 1977

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-5-b-19-11, ČSSR 2. 4. 1970–26. 1. 1979, strojopis, 4 strany, srbochorvatsky, latinkou (dokument je citován v disertaci Ondřeje Vojtěchovského „Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu“, s. 765 n.)

10

1977, 31. říjen, Řím – Telegram jugoslávského velvyslance v Itálii Borisava Joviče Kanceláři prezidenta republiky a tajemníkovi výkonného výboru Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie Stanemu Dolancovi o předání dopisu Alexandra Dubčeka

velvyslanectví SFRJ Řím
číslo 968

31. 10. 1977

Kanceláři prezidenta republiky
tajemníku VV ÚV SK[J] soudruhu Dolancovi

přísně tajné

⁹⁷ Šlo o Ivana Sinanoviče (1929), který se v první polovině 70. let angažoval v pokusu o obrození stalinistického protititovského hnutí. Na ustavujícím kongresu ilegální „nové“ Komunistické strany Jugoslávie v roce 1974 byl zvolen členem jejího ústředního výboru.

⁹⁸ Stane Dolanc – viz pozn. 73.

⁹⁹ Aleksandar Grličkov – viz pozn. 85.

V pátek 28. října t. r. kvečeru pozvali radu [velvyslanectví] Cigoje¹⁰⁰ na ÚV IKS¹⁰¹ a předali mu dopis A. Dubčeka adresovaný soudruhu Titovi. Při té příležitosti Rubbi¹⁰² (člen ÚV a zástupce vedoucího mezinárodního oddělení IKS) řekl, že dopis dostali prostřednictvím svých prověřených kanálů, a žádal o diskretnost. Řekl také, že dopis nečetli ani nepřekládali. (Rukou psaný čtyřstránkový dopis ve slovenštině je v neuzavřené obálce.)

ÚV IKS garantuje autentičnost dopisu, vedení o něm bylo informováno, prosí o případnou informaci, pokud by obsahoval pasáže, které by mohly IKS zajímat.

Dopis zašleme prvním zabezpečeným spojením – Jović.¹⁰³
Předáno: řediteli první správy, Kanceláři prezidenta republiky, Dolancovi, Minićovi,¹⁰⁴ archivu (důvěrné)

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-1/169-170, Čehoslovačka 1973, 1977, strojopis, 1 strana, srbochorvatsky, latinkou

11

1977, Bratislava?– Nedatovaný osobní dopis Alexandra Dubčeka prezidentovi Socialistické federativní republiky Jugoslávie a předsedovi Svazu komunistů Jugoslávie Josipu Brozi Titovi¹⁰⁵

Vážený súdruh Tito [,]¹⁰⁶

aj keď dostanete môj pozdravný list (vzhľadom k mojím možnostiam) po značnom odstupe od dňa Vašeho 85r. jubilea,¹⁰⁷ chcem Vám i touto cestou vyjadriť svoju úctu a najúprimnejšie blahoželanie. Úcta a uznanie Vašej záslužnej práce na čele

100 Štefan Cigoj (1935), v roce 1977 rada velvyslanectví SFRJ v Římě pro vnitropolitické otázky. V letech 1985–1989 zastával funkci velvyslance SFRJ ve Vatikánu. Po rozpadu Jugoslávie působil v diplomatické službě Slovinské republiky.

101 Ústřední výbor Italské komunistické strany.

102 Antonio Rubbi (1932), dlouholetý poslanec italského parlamentu za Italskou komunistickou stranu a v 90. letech za Demokratickou stranu levice.

103 Borisav Jović (1928), jugoslávský velvyslanec v Itálii v letech 1975–1979, v letech 1989–1992 člen Předsednictva SFRJ.

104 Miloš Minić – viz pozn. 38.

105 Z datace událostí, které jsou v dopise zmíněny (závěry berlínské konference komunistických a dělnických stran, nadcházející bělehradská schůzka KBSE), lze odvodit, že dopis byl napsán v době od začátku července do začátku října 1977. Při přepisu dokumentu byly dodrženy zvláštnosti, které nejsou v souladu se slovenským pravopisem (čechismy, pravopisné chyby). Interpunkce byla podle možností opravena vložением interpunkčních znamének v hranatých závorkách. Podtržení slov je podle originálu.

106 V krátkém průvodním textu některého z pracovníků prezidentské kanceláře se konstatovalo: „Dopis je napsán částečně konfuzním stylem a na některých místech je špatně čitelný, což se odrazilo v kvalitě překladu.“

107 Josip Broz Tito se 85 let dožil dne 4. května 1977.

zvazu komunistov Vám právom patrí i ako významnému činiteľovi medzinárodného komunistického hnutia.

Právom oceňuje juhoslávsky ľud a celé naše hnutie Vašu zásluhu na oslobodení Vašich národov spod fašistického útlaku a národnej i sociálnej poroby. Bol to veľký vklad do porážky fašistického Nemecka.

Vaša strana a ľud prešli veľmi ťažkú trnitú a zložitú cestu za národnú slobodu, nezávislosť a tým viac socialistickú výstavbu Vašej tak prekrásnej a mnohokrát históriou ťažko skúšanej krajiny až k terajšiemu nebývalému rozvoju.

Úspešný boj juhoslávskych národov za slobodu a cesta Juhoslávie k socializmu sú príspevkom k rozvinutiu a tvorivému uplatneniu učenia Marxa a Lenina v podmienkach Vašej krajiny. I to zvýrazňuje opodstatnenosť tvorivého prístupu k nášmu učeniu v tom, že výťažstvo socializmu na celom Svete a vo všetkých krajinách je nezvratné, že k tomuto výťažstvu prídu národy a krajiny postupne podľa podmienok predovšetkým vnútorných, že k tomuto cieľu, že k tomuto cieľu (*sic*) nemôžu prísť rovnakou cestou. Každá strana musí mať priestor a pochopenie iných pre túto voľbu. Prax nášho hnutia potvrdila [,] ako je dôležité rešpektovať túto stránku chápania marxistického učenia tak v teórii [,] ako i v uplatňovaní. To je cesta [,] ako možno obohacovať našu teóriu i prax skúsenosťami strán a celého hnutia[.] Nezodpovedá poňatiu marxizmu chápať takíto (rozdielny, odlišný) prístup ako odklon od všeobecných zásad a princípov sociálnej revolúcie, ale [ako] ich obohatenie. Ak komunistické strany budú pristupovať k svojim podmienkam práce bez zábran, potom rôznosť ciest k revolúcii a najmä v socialistickej výstavbe ďaleko viac zvýrazní v ľudových masách príťažlivosť a prednosť socializmu, jeho ideológie ako jedinej progresívnej alternatívy vývoja ľudskej spoločnosti a pokroku vôbec.

Keď sa pri tejto príležitosti zamýšľam i nad úsilím našej strany a ľudu v r. 1968 za ďalší rozvoj socialistickej výstavby, nemôžem opomenúť názor, že zdrojom posilnenia komunistického hnutia a napredovania marxistickej ideológie sú nie len výťažstva, ale aj dočasné neúspechy. Celá naše ideológia i naše učenie je postavené na zásade boja nového proti starému (prežitému, prekonanému), pokrokového proti konzervatívne, tvorivého proti strnulému a šablonovitému. Je to stretávanie názorov i v našom hnutí [,] v ktorých by malo na základe známeho dialoga, slobodnej výmeny názorov vyťažiť to zdravé a životaschopné, ktoré obohacuje teóriu i prax nášho hnutia.

Príspevkom k tomu bolo i úsilie našej strany v r. 1968 v podmienkach socialistického Československa. Na podstate veci nič nemôže zmeniť to, že toto úsilie sme nemohli (zo známich príčin) doviest' do plného víťazstva a tak nie iba programovo, ale i v praxi osvedčiť ústredným výborom strany a v jednote s ľudom stanovenú cestu ďalšej socialistickej výstavby. Ak je idea tvorivá – progresívna, opretá o marxistickú a leninskú podstatu [,] sa nedá ani znásilniť [,] ani zastaviť. Razí si cestu vpred a v tom je i sila i perspektíva našej ideológie i hnutia.

Usilovali sme o prekonanie tých tendencií, ktoré spúšťali tvorivé sily strany a tým i ľudu a ktoré zabraňovali ešte úspešnejšiemu napredovaniu v socialistickej výstavbe. Vzali sme do úvahy dosiahnutý stupeň socialistickej spoločnosti, primeranú silnú ekonomickú základňu v priemysle i poľnohospodárstve, vede i technike,

vyspelú robotnícku triedu a socialistické uvedomenie rozhodujúcej, drvivej väčšiny nášeho talentovaného ľudu a skúsenú komunistickú stranu, ktorá našla dost síl k vnútornému obrodeniu na čele s ÚV KSČ.

Kľuč k tomu bol zakliaty v samotnej strane, v jej vedení. Prebudenie širokých mäs nášeho ľudu, všetkých jeho tried a vrstiev a pritom i mládeže (čo je zvlášť dôležité...) k nebývalému tvorivému nadšeniu za ďalšiu socialistickú výstavbu viedlo predovšetkým cez obrodenie strany. ÚV KSČ sa postavil na čelo tohto úsilia. Nešlo tak o degradovanie vodcovstva strany, ktorá má a musí usilovať o toto postavenie v socialistickej premene spoločnosti, ale nie tým [,] že si toto na ľude vynúti [,] ale tým, že masy ju uznávajú za vodcu na základe príťažlivosti jej politiky, ktorá sa jej nedáva raz prevždy, ale sa neustále získava. Vychádzali sme zo stanoviska, že najdôležitejším z faktorov ovplyvňujúcich pozitívny a ešte úspešnejší vývoj bol a v súčasnosti je a tým více zostane a vždy bude subjektívny činiteľ. Zámer strany sme spracovali do krátkodobého Akčného programu. Opierali sme sa tiež o to, že uplatnenie možných foriem a ciest v ďalšej socialistickej výstavbe neodporuje, ale naopak vyviera z celého nášeho marxistického a leninského učenia, že je to jeho súčasť tak v boji o moc, ako i o socialistickú výstavbu.

Táto zásada si už dnes v širšom merítku komunistického hnutia razí svoju cestu. Svedčia o tom tak výrazne závery [konferencie] komunistických strán Európy v Berlíne.¹⁰⁸ Veľa času stratilo naše hnutie a utrpelo mnoho rán pri nerešpektovaní rôznosti ciest a foriem v revolúcii a najmä premene spoločnosti na socialistic-kú. Táto stránka leninizmu sa nielen ignorovala v činnosti komunistických strán, ale nezvratné fakta potvrdzujú, že sa to oficiálne prehlasovalo za protistranické, protileninské a nepriateľské v službách imperializmu. Niektoré tendencie z toho pretrvávajú dodnes [,] i keď konferencia v Berlíne v tomto povedala svoje jasné i nedvojzmyselné stanovisko.

Prepáčte, že som sa nechal uniesť i problémami našich starostí. Pociťoval som potrebu i Vám povedať niektoré názory [,] i keď viem pochopiť, že ste nám rozumel a pochopil náš prístup k východisku z krízy [,] do ktorej sa naša strana dostala. Ako ukazuje dnešný vývoj, podstata tejto stránky veci našej strany a krajiny má širší medzinárodný aspekt i dost výrazne ovplyvnila komunistické hnutie.

Som rôznymi opatreniami politického i štátneho vedenia, uplatňovanými prostredníctvom bezpečnostných orgánov [,] oddelený a izolovaný od života i radového občana už ôsmy rok. Sledujem však vývoj komunistického hnutia (dá sa to i z našej tlače [,] iba to treba vedieť čítať). I keď nie som účastný na posledných pokrokoch v medzinárodnom dianí, vysoko si vážim to, čo bolo dosiahnuté záverečným aktom v Helsinkách a najmä pre medzinárodné komunistické hnutie na konferencii kom. strán v Berlíne. Je v tom i Váš prínos. Oficiálne sa v prijatom dokumente potvrdilo, že uplatňovanie rôznych ciest k socializmu nie je v rozpore s ideami Októbra a učením Lenina, ale rozšírenie tých ideí a zásad [,] z ktorých Október 1917 vzišiel a ktoré ho vyvolali. Potvrdilo sa, že tieto idee sa obohacujú novými

108 Konferencie evropských komunistických a dělnických stran se konala ve východním Berlíně ve dnech 29. a 30. června 1976.

národnými skúsenosťami [,] v ktorých jednotlivé strany pracujú. V tom, že zásada samostatného postavenia každej strany a jej zodpovednosť pred vlastným ľudom je tak jednoznačne vyjadrená v spoločnom stanovisku európskych komunistov [,] vidím značný krok vpred v úsilí medzinárodného komunistického a robotníckeho hnutia za dosiahnutie novej neformálnej jednoty, ktorá by mala byť pevnejšia ako kedykoľvek predtým. Kľúč k tejto jednote je práve v „nejednote“.

Došiel som k názoru, že tak v teórii [,] ako i v praxi sa mnohokrát nerešpektuje náš filozofický marxistický princíp, že všeobecné sa skladá zo špecifického, zvláštneho, celé z časti, internacionálne z národného. Na hlavu stavajú tento princíp tí, ktorí v špecifickom národnom, zvláštnom vidia odklon, odrôd od internacionálneho, od Marxa a Lenina. Mám za to, že to tkvie v tom, že sa v teórii a v praxi komunistického hnutia nerešpektuje (nie vždy rešpektuje) to, že k všeobecnému vedie cesta cez špecifické, k celému cez jednotlivé [,] k internacionálnemu cez národne a nie naopak [,] i keď vieme, že sú vo vzájomnej závislosti a dialektickej spojitosti.

Ešte raz prepáčte, že som v liste k Vašemu jubileu zašiel širšie i k vysloveniu niektorých svojich názorov. Verím, že budete mať pre tento prístup porozumenie.

V medzinárodnom diani ľudstvo sústreďuje veľkú pozornosť na prípravu konferencie v Belehrade a plnení Záverečného aktu z Helsínk.¹⁰⁹ Úspech tohto druhého stretnutia zástupcov krajín signatárov Záverečného aktu iste závisí od prístupu účastníkov tohto stretnutia. Verím, že nie je bez významu na pozitívnych výsledkoch i to, že sa rokovanie koná vo Vašej angažovanej krajine za mier, pokrok, demokraciu a porozumenie medzi národmi. Preto, že sú známe i Vaše stanoviska k problémom realizácie Záverečného aktu a ďalšieho pozitívneho vývoja v medzinárodných vzťahoch [,] chcem pri tomto Vašom jubileu vysloviť presvedčenie, že Vaša krajina i Vy osobne urobíte všetko pre ďalší pokrok v naplnení litery i ducha helsinskej konferencie, ktoré majú ešte toľké úskalia, aby sa stali skutočnosťou vo vzťahu medzi štátmi a v každej krajine. Malo by sa stať samozrejmosťou, že socialistické krajiny, ktoré podpísali Záverečný akt [,] by ho mali držať na svojom štíte, na svojej zástave ako súčasť svojej vnútornej i zahraničnej politiky. Mali by stať na čele tohto zápasu za jeho realizáciu, lebo otvára nezmierne perspektívy pre ľudstvo a tým i pre sociálne hnutie.

Iste urobíte všetko, čo je vo Vašich silách, aby závery konferencie v Belehrade prispeli k upevneniu mieru, národne oslobodzujúcemu boju, rozvoju komunistického i robotníckeho hnutia v zaujme mieru, ľudského šťastia, demokracie a všestranného pokroku na Svete.

Vážení súdruh Tito, je tomu okolo 17 rokov [,] čo som mal tú česť po dlhšej roztržke medzi našimi komunistickými stranami ako prvý predstaviteľ KSC navštíviť Vašu krajinu¹¹⁰ a dohodnúť spoločný program kontaktov a vzájomného zblíženia

109 První následná schůzka Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byla zahájena v Bělehradě dne 4. října 1977 a trvala do 8. března 1978.

110 Alexander Dubček navštívil Jugoslávii jako vedoucí delegace KSC na 8. sjezdu Svazu komunistů Jugoslávie v Bělehradu ve dnech 7.–13. prosince 1964. Zdravici KSC sjezdu přednesl 9. prosince.

našich kom. strán a prekonania dôsledkov roztržky, ktoré sa nie Vašou vinou zrodili a ktoré priniesli nezmierne škody.

Mám v živej pamäti i stretnutie s Vami na svojej [j] dovolenke počas druhej návštevy Vašej krajiny, ktorú mám rád pre jej statočný ľud, históriu i prírodnú krásu.

Nemôžem nespomenúť [,] ako Vás vrele prijal náš ľud a najmä Praha pri Vašej súdružskej návšteve v r. 1968.¹¹¹ Za mnohé som i Vám vďačný ja osobne i náš ľud, ktorý má toľko spoločného v zápase o svoju národnú a sociálnu slobodu.

Vážený súdruh Tito,

dovoľte, aby som i ja vyjadril k Vašemu jubileu svoju úctu. Štyridsaťročné úsilie vo vedení komunistickej strany a úspechy v socialistickej premene Vašej krajiny a najmä uznanie juhoslávského ľudu sú najlepším ocenením Vašej práce [pre] Vašu socialistickú vlasť a tým i práce pre medzinárodne komunistické hnutie.

Do ďalších rokov Vám [,] drahý súdruh Tito [,] prajem predovšetkým pevné a dobré zdravie a mnoho síl pre prácu a ďalší rozkvet socialistickej Juhoslávie, pokrok a mier na Svete.

A. Dubček

Poznámka záverom. Vzhľadom k tomu, že som bol verejne prehlásený vedením strany a štátu za nepriateľa našich národov, socializmu, za zradcu strany a ľudu i vzhľadom k Vám, môžem Vás ubezpečiť, že list je určený Vám a podľa Vašeho uváženia Vaším priateľom doma i v komunistickom hnutí [,] a preto nebude mnou zverejnený.

Koľkokrát sa už históriou potvrdila pravdivosť toho, že kto bojuje za pravdu, nech mier nečaká.

A. Dubček

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Kabinet predsednika republike 1953–1980, I-1/169-170, Česloslovačka 1973, 1977, rukopis, 5 stran, slovensky

111 Josip Broz Tito pobýval v Československu na oficiálnej štátnej návšteve vo dňoch 9.–11. srpna 1968.

Kronika

Karel Kaplan – 90 let

Životní dráha Karla Kaplana příznačným způsobem dokládá osudy celé jedné generace českých historiků. Byl nejen historikem, ale v mnoha ohledech i aktérem a spolutvůrcem nejnovějších československých dějin. Karel Kaplan se narodil 28. srpna 1928 jako druhorozený syn v rodině venkovského ševce v Horním Jelení nedaleko Pardubic. Brzy mu zemřela matka, vychovávala jej babička. V roce 1943 nastoupil do učení do mistrovské školy obuvnické v Baťových závodech ve Zlíně, kterou v roce 1947 absolvoval. V témž roce vstoupil – mimo jiné pod vlivem staršího bratra, který se za okupace účastnil komunistického odboje a strávil několik let v německé káznici – do Komunistické strany Československa. Od roku 1948 pak pracoval šestnáct let v různých funkcích v aparátu KSČ. V roce 1948 se oženil, brzy se mu narodili dva synové a dcera.

Karel Kaplan nezískal gymnaziální ani vysokoškolské historické vzdělání. To v jeho případě nahrazovalo samostudium a absolvování různých typů stranického vzdělávání (dálkové studium na Vysoké škole stranické a aspirantské studium historie na Institutu společenských věd při ÚV KSČ). Výzkumu československých poválečných dějin se věnoval ještě jako pracovník aparátu KSČ, naplno pak od roku 1964, kdy se stal vědeckým pracovníkem tehdejšího Historického ústavu ČSAV. V šedesátých letech měl jako historik unikátní příležitost ke studiu jinak zcela nepřístupných dokumentů z archivu Ústředního výboru KSČ. Byl totiž členem několika stranických komisí, jejichž úkolem bylo přezkoumat nezákonnosti padesátých let. Právě studium těchto materiálů bylo jednou z okolností, jež výrazně ovlivnily jeho názorový vývoj. „Já osobně jsem například cítil, že když jsme ty nepravdy a lži do lidí nacpali, tak je naše povinnost to z nich taky dostat. A považoval jsem za svou morální povinnost se k tomu, co jsem kdysi psal, znovu vyjádřit na základě nových a dalších výzkumů,“ řekl k tomu Karel Kaplan po letech v rozhovoru s Jaroslavem Cuhrou a Michalem Kopečkem, publikovaném roku 2005 ve sborníku *Po stopách nedávné*

historie u příležitosti jeho pětasedmdesátin. Právě pro výrazně kritická stanoviska k nezákonnostem padesátých let a k nedůslednosti počínajících rehabilitací musel k 1. dubnu 1964 z komunistického aparátu odejít.

Od poloviny šedesátých let se podílel na pokusu o reformu komunistického systému v Československu. Účastnil se práce Mlynářova týmu, který připravoval reformu politického systému, i týmu vedeného Radovanem Richtou, v němž se zapojil do řešení otázek životního prostředí. Na jaře 1968 se účastnil i prací na Akčním programu KSČ. Působil i v další, takzvané Pillerově komisi, jež se zabývala nezákonnými procesy z padesátých let. Na vysočanském sjezdu byl 22. srpna 1968 zvolen členem Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ. Především se ale podílel (v letech 1965–1969 jako zástupce ředitele) na přípravách transformace Historického ústavu ČSAV a také nové koncepce nejnovějších dějin Československa. Přeměnu Historického ústavu v moderní vědecké pracoviště a stejně tak Kaplanovu vědeckou kariéru ovšem přetrhla srpnová intervence a nástup takzvané normalizace. Závěrečná zpráva Pillerovy komise, kterou z velké části Kaplan koncipoval, už nemohla být zveřejněna. V roce 1970 byl vyloučen z KSČ a musel odejít i z Československé akademie věd. Od 1. ledna 1971 pracoval jako topič v národním podniku MITAS. V následujícím roce byl zatčen a několik měsíců držen ve vyšetřovací vazbě. V roce 1976 se vystěhoval do Spolkové republiky Německo, v odvetu za jeho historické publikace mu bylo už v roce 1977 odňato československé občanství.

Karel Kaplan se značným osobním rizikem pořídil kopie obrovského kvanta dokumentů z archivu Ústředního výboru KSČ, které se podařilo s obětavou pomocí jeho přátel vyvézt do západního Německa. Tento soubor poskytoval pak až do počátku devadesátých let, kdy se otevřel standardní přístup k archivním dokumentům z doby komunistického režimu, zcela unikátní příležitost ke studiu nedávné minulosti Československa na základě prvořadých pramenů. Karel Kaplan podrobil ve svých četných publikacích (v sedmdesátých a osmdesátých letech vycházely v exilových nakladatelstvích, kolovaly v samizdatu, byly ale také hojně překládány do světových jazyků) fungování komunistického režimu v Československu přesným a nemilosrdným analýzám. Jeho práce se tehdy ve světovém měřítku staly ojedinělým zdrojem informací o podobě režimů vládoucích za železnou oponou. S jistou nadsázkou se tedy dá říci, že zatímco emigrací mnoha vědců utrpěla česká věda a společnost nedocenitelné ztráty, v Kaplanově případě jako by tomu bylo naopak: fakt, že mohl své, na pramenné bázi postavené studie publikovat, ve své době výrazně obohatil nejen českou, ale především světovou historiografii a přispěl zprostředkovaně i k politickým a společenským změnám v Československu na konci osmdesátých let.

Hned po listopadu 1989 se Karel Kaplan vrátil do vlasti a stal se jednou z vůdčích a formujících osobností nově etablovaného oboru soudobých dějin v československém kontextu. V roce 1990 patřil k zakládajícím vědeckým pracovníkům Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV. V prvním desetiletí existence ústavu, před svým odchodem do důchodu, výrazným způsobem spoluvytvářel a ovlivňoval podobu tohoto nového akademického pracoviště. Od počátku devadesátých let vyšly desítky jeho zásadních prací, bez jeho přínosu by historiografie dějin Československa pro období 1945 až 1968 byla zcela nepředstavitelná. Jak je Kaplanova bibliografie obsáhlá a bohatá,

může se čtenář přesvědčit na následujících stránkách. Jeho práce byly přeloženy a publikovány v desítkách cizích jazyků po celém světě. Karel Kaplan je bezkonkurenčně nejčastěji citovaným českým historikem nejnovějších dějin na *Web of Science*. Karel Kaplan je také chodící encyklopedií československých dějin po roce 1945, konzultace a rady, které ochotně a často poskytuje kolegům nebo novinářům, mají pro jejich práci neocenitelný význam. Jeho publikace o nastolení komunistického režimu v Československu (*Nekrvavá revoluce, Pět kapitol o únoru*), o mechanismu inscenovaných politických procesů padesátých let (*Největší politický proces: Milada Horáková a spol., Vražda generálního tajemníka*), o sociálních dějinách poválečného Československa (trojdílné *Kořeny československé reformy 1968, Proměny české společnosti ve dvou svazcích*), ale i mnohé další texty, mají a ještě dlouho budou mít nezastupitelné místo mezi naprosto nepostradatelnými tituly pro každého, kdo se poválečnými dějinami Československa a východní Evropy bude chtít zabývat.

Občas se na vrub Kaplanových prací setkáme s komentáři, že nereflktují relevantní historickou literaturu a že jen reprodukují údaje pramenů. Jistě, Kaplanova pracovní metoda je svébytná. Literaturu skutečně ve svých knihách nediskutuje a nekomentuje (byť ji, jak vědí ti, kteří měli štěstí s ním o historii debatovat, dobře zná). Ne všechny jeho práce mají samozřejmě stejnou analytickou hodnotu, někdy jde spíše o materiálové studie. I ty jsou ovšem hodnotné svou přesností a bohatstvím informací. Ale především, Kaplan staví na hluboce promyšleném a konzistentním výkladovém konceptu československých poválečných dějin a jeho studie přinášejí mnohem více než jen reprodukci pramenných údajů. Někteří myslí, že Kaplanovy práce mají menší hodnotu, protože pocházejí z pera někdejšího funkcionáře KSČ. K tomu, za jakých okolností může historik pomáhat společnosti vyrovnat se s minulostí (a tím spíše historik, který měl kdysi na vytváření oné minulosti účast), Kaplan ve zmíněném rozhovoru poznamenal: „Proto jsem taky říkal, že první takovou podmínkou je, že on sám se ke své vlastní minulosti, k tomu, co udělal, k tomu, co napsal, musí vyjádřit.“ Jestli to udělal a zda svou funkcionářskou minulost vlastním odborným i občanským angažmá dávno odčinil a vyvážil, může ten, koho to zajímá, zjistit i studiem položek níže uveřejněné bibliografie.

Karel Kaplan patří ke skutečným nestorům a zakladatelům oboru československých soudobých dějin, a to nejen v českém, ale především v mezinárodním měřítku. Osmadvacátého října 2008 mu prezident republiky udělil medaili Za zásluhy o stát v oblasti vědy. V úvodu sborníku ke Kaplanovu čtvrtstoletému jubileu jsem napsal: „Zájemci o dějiny Československa v komunistickém období nemohou sami sobě přát nic jiného, než aby Karlu Kaplanovi ještě dlouho vydržela jeho obdivuhodná pracovní invence a energie.“ Stačí se podívat do Kaplanovy bibliografie za posledních patnáct let, abychom mohli konstatovat, že toto přání se vyplnilo. A protože opravdu nikdo toho o československých dějinách po roce 1945 neví – a nejspíš ani nikdy vědět nebude – tolik jako Karel Kaplan a protože víme, že v jeho pracovně je připravena ještě řada dalších rukopisů, musíme doufat, že bibliografie Kaplanových prací není uzavřena.

Bibliografie Karla Kaplana

Personální bibliografie českého historika Karla Kaplana obsahuje záznamy téměř všech jeho prací a podstatnou část recenzí, polemik a ohlasů na ně. Při jejím sestavování jsem vycházela z dvou již dříve vydaných Kaplanových bibliografií (JECHOVÁ, Květa – JECH, Karel: *Chronologická bibliografie díla Karla Kaplana*. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 17–28; BŘEŇOVÁ, Věra: *Chronologická bibliografie prací Karla Kaplana za období 1994–2003, s dodatky za rok 1993*. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Brno, Prius 2003, s. 352–356). Část těchto záznamů bylo třeba ověřit, doplnit a zpřesnit. Záznamy publikací vydaných od roku 2003 jsem převzala z veřejně dostupných zdrojů tištěných (např. ŠEFLOVÁ, Ludmila: *České a slovenské knihy v exilu: Bibliografie 1948–1989 / Czech and Slovak Books published in exile: A bibliography 1948–1989*. Praha, Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, o.p.s. 2008; KNOPP, František: *Česká literatura v exilu 1948–1989: Bibliografie*. Praha, Makropulos 1996; GRUNTORÁD, Jiří: *Katalog knih českého exilu 1948–1994: Libri prohibiti*. Praha, Primus 1995) a elektronických (katalogy českých i zahraničních knihoven, databáze Ebsco, JSTOR, ProQuest, Scopus, Web of Science aj.), podstatnou část záznamů jsem se snažila ověřit „s knihou v ruce“.

Bibliografie je uspořádána chronologicky a v rámci jednotlivých let následovně:

- Monografie (samostatně publikované studie, nepublikované odborné práce, edice dokumentů);
- Články a studie (příspěvky ve sbornících a/nebo odborných časopisech, samostatně publikované části knih, úvody a doslovy k publikacím jiných autorů);
- Recenze (na publikace jiných autorů);
- Ostatní (publicistika, rozhovory apod.).

Recenze a ohlasy na Kaplanovy práce jsou zařazeny u jeho jednotlivých děl (pod souhrnnou zkratkou REF) a jsou seřazeny abecedně podle jmen autorů. Názvy recenzí jsou uvedeny pouze tehdy, pokud se liší od názvu recenzované práce.

Na závěr bibliografie je zařazena samostatná část obsahující výběr publikací a textů věnovaných osobnosti a dílu Karla Kaplana.

1957

Monografie

- *Dokumenty o skutečské stávce v roce 1932*. Pardubice: Krajský výbor Komunistické strany Československa, 1957. 42 s.
- *Skutečská stávka 1932*. Pardubice: Krajský dům osvěty, 1957. 50 s.

Články a studie

- *Bojovali proti znárodnění. O úloze pravicových sociálně demokratických vůdců v Pardubickém kraji při znárodnění průmyslu*. In: *Pardubický kraj*. Č. 1 (1957), s. 49–58.

1958

Monografie

- *Kdo byl tedy vinen?: k historii komunistické strany v období 1945–1948 v Pardubickém kraji*. Pardubice: Krajský dům osvěty, 1958. 181 s.

1960

Monografie

- *Příspěvky k ekonomickému a sociálnímu charakteru vesnice Pardubické župy v letech 1918–1938*. Pardubice: Krajský dům osvěty Pardubice, 1960. 165 s.

1961

Monografie

- *Komunistická strana – organizátor hnutí rolníků v letech 1945–1948 v Čechách*. Kandidátská disertace. Praha, 1961. [Strojopis].

Články a studie

- *O získání středního rolnictva pro politiku KSČ v letech 1945–1948*. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*. Roč. 1 (1961), s. 48–62.

- *Rolnické hnutí za prosazení 6 zákonů a popularizaci Hradeckého programu.* In: *Vznik a vývoj lidově demokratického Československa.* Praha: Nakladatelství ČSAV, 1961, s. 140–177.
- *Úloha Beneše v Únoru 1948.* In: *Dějiny a současnost.* Roč. 3, č. 2 (1961), s. 6–7.

1962

Monografie

- *Až k vítězství Hradeckého programu: příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945 až 1948 ve východních Čechách.* Havlíčkův Brod: Východočeské nakladatelství, 1962. 85 s.

Články a studie

- *Úloha hnutí rolnických mas v procesu přerůstání národní a demokratické revoluce v socialistickou.* In: *Příspěvky k dějinám KSČ.* Roč. 2 (1962), s. 483–507.
- *Zakotvení výsledků únorového vítězství. K historii od února 1948 do června 1948 v českých zemích.* In: *Československý časopis historický.* Roč. 10[60], č. 2 (1962), s. 153–177.

1963

Monografie

- *La democrazia triunfó: el desarrollo de la democracia popular checoslovaca 1945–1948.* Praga: Orbis, 1963. 55 s.
- *Die Demokratie hat gesiegt: Entwicklung der tschechoslowakischen Volksdemokratie 1945–1948.* Prag: Orbis, 1963. 55 s.
- *La sconfitta dei padroni del vapore: vittoria della democrazia popolare cecoslovacca 1945–1948.* Praga: Orbis, 1963. 46 s.
- *Une victoire pour la démocratie: évolution de la démocratie populaire tchécoslovaque 1945–1948.* Prague: Orbis, 1963. 51 s.
- *A victory for democracy: Czechoslovakia 1945–1948.* Prague: Orbis, 1963. 49 s.

Články a studie

- *Aktuální úkoly dějin KSČ.* In: *Nová mysl.* Roč. 17, č. 1 (1963), s. 62–70.
- *Od peněžní reformy k X. sjezdu KSČ.* In: *Sborník historický.* Sv. 11 (1963), s. 149–186.
- *On the Role of Dr E. Beneš in February 1948.* In: *Historica: Historical Sciences in Czechoslovakia.* Sv. 5 (1963), s. 239–265.
- *Třídní boje po únoru 1948: příspěvek k procesu formování generální linie výstavby socialismu.* In: *Příspěvky k dějinám KSČ.* Roč. 3 (1963), s. 323–346.

1964

Články a studie

- *K počátkům první pětiletky*. In: Československý časopis historický. Roč. 12[62], č. 2 (1964), s. 171–186.

1965

Monografie

- *Formování systému lidové demokracie*. Habilitační práce. Pardubice, Vysoká škola chemicko-technologická, 1965. [Strojopis].

Články a studie

- *K výsledkům první pětiletky*. In: Československý časopis historický. Roč. 13[63], č. 3 (1965), s. 350–369.
- *Naše revoluce a myšlenky o socialismu. (Úryvky z dokumentů 1945–1948) / Karel Kaplan, Michal Reiman*. In: Plamen. Roč. 7, č. 12 (1965), s. 110–118.

Recenze

- *Cambel, Samuel: Revoluční rok 1945*. In: Český časopis historický. Roč. 13[63], č. 6 (1965), s. 923.
- *Cambel, Samuel: Revoluční rok 1945*. In: Příspěvky k dějinám KSČ. Roč. 5 (1965), s. 962–965.

1966

Monografie

- *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu: od Února do IX. sjezdu KSČ*. Praha: Academia, 1966. 295 s.

REF:

Reiman, Michal. In: Český časopis historický. Roč. 14[64], č. 5 (1966), s. 735–737.
Tomaszewski, Jerzy. In: Polska Ludowa: materiały i studia. Sv. 7 (1968), s. 221–239.

Články a studie

- *Československá cesta k socialismu*. In: Československá revoluce v letech 1944–1948: sborník příspěvků z konference historiků k 20. výročí osvobození ČSSR. Praha: Academia, 1966, s. 159–164.
- *Hospodářská demokracie v letech 1945–1948*. In: Československý časopis historický. Roč. 14[64], č. 6 (1966), s. 844–861.
- *Poznámky ke znárodnění průmyslu v Československu 1945*. In: Příspěvky k dějinám KSČ. Roč. 6 (1966), s. 3–23.

- *Rozwój rewolucji w Republice Czechosłowackiej w latach 1945–1948*. In: Polska Ludowa: materiały i studia. Sv. 5 (1966), s. 41–62.
- *Úvahy o revoluci / Karel Kaplan, Michal Reiman*. In: Slovanský přehled. Roč. 52, č. 5 (1966), s. 295–298.
- *Vývoj názorů na revoluci v Československu*. In: Přehled vědecké a pedagogické práce kateder marxismu-leninismu. Roč. 11, č. 2 (1966), s. 3–84.

Recenze

- *Vartíková, Marta: Zjazd závodných a zamestnaneckých rád v Bratislave (1947)*. In: Český časopis historický. Roč. 14[64], č. 3 (1966), s. 467.

Ostatní

- *Včera a dnes*. In: Literární noviny. Roč. 15, č. 9 (1966), s. 1.

1967

Články a studie

- *Hospodářská demokracie v letech 1945–1948*. In: Některé problémy hospodářského vývoje Československa v letech 1945–1948. Praha: SPN, 1967, s. 5–19.
- *Rok československé revoluce 1945*. In: Sborník historický. Sv. 15 (1967), s. 109–128.
- *Úvahy o první pětiletce*. In: Příspěvky k dějinám KSČ. Roč. 7, č. 5 (1967), s. 699–724.

1968

Monografie

- *Desetiletí*. [Rukopis studie z let 1967–1968 o hospodářském vývoji ČSR v období 1945–1955. Archiv K. Kaplana. 376 s.]
- *Znárodnění a socialismus*. Praha: Práce, 1968. 260 s.

Články a studie

- *20. výročí únorových událostí: (referát přednesený na celoustavní schůzi Historického ústavu ČSAV dne 25. února 1968)*. In: Československý časopis historický. Roč. 16[66], č. 4 (1968), s. 526–532.
- *Cesta k Únoru*. In: Dějepis a zeměpis ve škole. Č. 10 (1967–1968), s. 161–163.
- *Historické místo akčního programu*. In: Nová mysl. Roč. 22, č. 5 (1968), s. 569–579.
- *Odbory v mechanismu lidově demokratické moci v letech 1945–1948*. In: Odbory a naše revoluce. Praha: Práce, 1968, s. 94–128.
- *Poslední dny*. In: Plamen. Roč. 10, č. 2 (1968), s. 56–59.
- *Zamyšlení nad politickými procesy. Část 1–3*. In: Nová mysl. Roč. 22 (1968), č. 6, s. 765–795 ; č. 7, s. 906–940 ; č. 8, s. 1054–1078.

Ostatní

- *Jak dál v demokratizaci*. In: Reportér. Č. 14 (1968), příl. s. III–IV. [Dtto in: Jaro 1968: čítanka pro děti a mládež. Köln: Index, 1988, s. 81–84].
- *Rozhovor s dr. K. Kaplanem / zaznamenala MŠ [Marie Šolleová]*. In: Tvář. Č. 2 (1968), s. IV–VII. [Dtto in: Tvář: výbor z časopisu. Praha: Torst, 1995, s. 633–634].

1969

Monografie

- *Československé hospodářství v letech 1948–1955: maketa. Sv. 1, Výchozí stav hospodářství / Zdeněk Snítal, Karel Kaplan*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1969. 111 s.
- *Politické procesy v Československu*. [Rukopis (cca 300 stran strojopisu) a sloupcové korektury studie z roku 1969, Praha, Naše vojsko. Rozhodnutím vedení KSČ z května 1969 sazba rozmetána].
- *La Repressione staliniana in Cecoslovacchia*. Milano: CESES, 1969. 192 s.

Články a studie

- *Documents. Anatomy of a Show Trial*. In: Studies in Comparative Communism [Oxford]. Roč. 2, č. 2 (1969), s. 95–117.
- *Stručný hospodářský vývoj v Československu do roku 1955 / kolektiv autorů*. Praha: Svoboda, 1969, s. 394–402, 435–442.
- *Zahraničně obchodní orientace ČSR v letech 1945–1953*. In: Příspěvky k vývoji československého hospodářství v letech 1945–1955. Praha: SPN, 1969, s. 29–92.

1970

Monografie

- *Československé hospodářství v letech 1948–1955: maketa. Sv. 2, Vnitřní a vnější podmínky hospodářského vývoje / Květa Kořalková, Karel Kaplan*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, 1970. 92 s. (Sv. 1 vydán r. 1969).
- *Gedanken über die politischen Prozesse*. München: Sudetendeutsches Archiv, 1970. 221 s.

1973

Monografie

- *Cesta k moci: jak jsme to viděli*. [Strojopisný text z roku 1973. 403 s. Archiv K. Kaplana. Též samizdatový přepis, pravděpodobně z roku 1980, Národní archiv, Sběrka samizdatů o československých dějinách, strojopisná kopie, 430 s. Rozsah stran se u jednotlivých exemplářů liší].

REF:

Brk. In: Historické studie [samizdat]. Roč. 7, sv. 14 (1984), 7 s.

1974

Články a studie

- *Zamyšlení nad politickými procesy. Závěrečná kapitola nevydané knihy.* In: Svědectví [Paříž]. Roč. 10, č. 39 (1974), s. 441–467.

1976

Články a studie

- *Dopis Karla Kaplana politickému a státnímu vedení ČSSR.* In: Hlasy z domova 1975: dokumentace. Köln: Index, 1976, s. 109–112.
- *Dopis PÚV KSČ, PFS, vládě ČSSR. Praha 20.10.1975.* In: Listy [Řím]. Roč. 6, č. 2 (1976), s. 44.
- *Noch ein Brief an den Schlossherrn.* In: Kontinent Sonderband Prag: unabhängiges Forum nicht-exilierter tschechoslowakischer Autoren. Berlin: Ullstein, 1976, s. 52–56.
- *An open letter from Karel Kaplan to Vasil Bilak, secretary and presidium member of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia.* In: Critique : Journal of Socialist Theory [Londýn]. Roč. 6, č. 1 (1976), s. 99–107.
- *Otevřený dopis Karla Kaplana Vasilu Biľakovi.* In: Hlasy z domova 1975: dokumentace. Köln: Index, 1976, s. 77–86.
- *Otevřený dopis Vasilu Biľakovi. Praha 27.9.1975.* In: Listy [Řím]. Roč. 6, č. 1 (1976), s. 40–44.

1977

Monografie

- *Die Entwicklung des Rates für gegenseitige Wirtschaftshilfe (RGW) in der Zeit von 1949 bis 1957: zu einigen Fragen der Kontinuität in den Integrationsproblemen und -tendenzen.* München: Stiftung Wissenschaft und Politik, 1977. 155 s.

Články a studie

- *Ein offener Brief an Vasil Bilak, Sekretär der ZK der kommunistischen Partei und Mitglied des Präsidiums der kommunistischen Partei der ČSSR.* In: Bürgerinitiative für die Menschenrechte: die Tschechoslowakische Opposition zwischen dem „Prager Frühling“ und der „Charta 77“. Köln: Europäische Verlagsanstalt, 1977, s. 100–111.
- *Il piano di Stalin.* In: Panorama [Milán]. (26.4.1977), s. 169–189.

- *Slovenský politický katolicismus a komunisté*. In: Studie [Řím]. Č. 54 (1977), s. 452–468.

1978

Monografie

- *Dans les archives du comité central: trente ans de secrets du Bloc soviétique*. Paris: Albin Michel, 1978. 365 s. ISBN 2-226-00711-3.

REF:

- Campbell, John C. In: Foreign Affairs [New York]. Roč. 58, č. 1 (1979), s. 202.
 Robrieux, Philippe: *Voyage à l'intérieur du Parti communiste tchécoslovaque*. In: L'Histoire [Paříž]. Č. 10 (1979), s. 88–90.

Články a studie

- *Kořen nezákonnosti. Mocenský monopol: (k 10. výročí ustavení tzv. Pillerovy komise)*. In: Listy [Řím]. Roč. 8, č. 3–4 (1978), s. 15–18.
- *Národní fronta 1945–1948*. In: Studie [Řím]. Č. 56 (1978), s. 81–114.
- *Únor 1948*. In: Listy [Řím]. Roč. 8, č. 1 (1978), s. 5–8.
- *Úvahy o nevyhnutelnosti února*. In: Svědectví [Paříž]. Roč. 14, č. 55 (1978), s. 343–364.

Recenze

- *Pelikán, Jiří: Sozialistische Opposition in der ČSSR. Analyse und Dokumente des Widerstandes seit dem Prager Frühling*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 19, č. 1 (1978), s. 440–440.

1979

Monografie

- *Analyse der Wahlergebnisse in der Slowakei vor und nach dem Zweiten Weltkrieg mit Hilfe statistischer Methoden / Karel Kaplan, Jiří Sláma*. München: Osteuropa-Institut München, 1979. 60 s.

REF:

- M. A. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas [Stuttgart]. Roč. 29, č. 2 (1981), s. 319–320.
- *The Council for Mutual Economic Aid, 1949–1951: excerpts of documents with commentary*. [s.l.: s.n.], 1979. 107 s. (Research project “The experiences of the Prague Spring 1968”).
 - *Les débuts de la soumission économique de la République Socialiste Tchécoslovaque au bloc soviétique: le comecon en 1949–1951 (choix de documents commentés)*. 1979, 53 s. [Le projet de recherche „Les expériences du printemps de Prague 1968“].

- *The emergence of a monopoly of power by the Communist Party in Czechoslovakia, 1948–1949: (Part II)*. [s.l.: s.n.], 1979. 64, 17 s. [Research project „The experience of the Prague Spring 1968“]. [Vyd. též pod názvem *The rise of a monopoly of power in the hands of the Communist Party of Czechoslovakia, 1948–1949*].
- *La formation du monopole du pouvoir du parti communiste en Tchécoslovaquie dans les années 1948 et 1949*. [s.l.: s.n.], 1979. 1. partie, 99 s. ; 2. partie, 89 s. [Le projet de recherche „Les expériences du printemps de Prague 1968“].
- *Formazione del monopolio comunista del potere in Cecoslovacchia negli anni 1948–49*. [s.l.: s.n.], 1979. 139 s.
- *Machtmonopol in der Tschechoslowakei 1948–1949*. Wien: [s.n.], 1979. cca 220 s.
- *La nascita del monopolio del potere del partito comunista in Cecoslovacchia negli anni 1948–49*. [s.l.: s.n.], 1979. 118 s.
- *The rise of a monopoly of power in the hands of the Communist Party of Czechoslovakia, 1948–1949. 1–2*. [s.l.: s.n.], 1979. Část 1, 53, xxiv s. ; část 2, 23, xvii s. [Research project “The experiences of the Prague Spring 1968”].

Články a studie

- *Jedenáct špagátů*. In: *Listy [Řím]*. Roč. 9, č. 7 (1979), s. 50–53.
- *Komunisté a církev – konflikt v polovině 1949*. In: *Studie [Řím]*. Č. 62 (1979), s. 89–102.
- *Přede hry: poválečná republika v představách komunistů*. In: *Únor 1948 očima vítězů i poražených o třicet let později*. Köln: Index, 1979, s. 11–28. [Sborník referátů a diskusních příspěvků na setkání Opus bonum, Franken, únor 1978].
- *RVHP a Československo 1949–1955*. In: *Svědectví [Paříž]*. Roč. 15, č. 58 (1979), s. 285–296.
- *Šedesátiny Oty Šika*. In: *Svědectví [Paříž]*. Roč. 15, č. 60 (1979), s. 624–625.
- *Das tschechoslowakisch-sowjetische Handelsabkommen für die Jahre 1951–55*. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 20, č. 1 (1979), s. 175–198.

Recenze

- *Kaplan, Frank L.: Winter into Spring. The Czechoslovak Press and the Reform Movement 1963–1968*. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 20, č. 1 (1979), s. 175–198.
- *Kosta, Jiří: Abriss der sozialökonomischen Entwicklung der Tschechoslowakei*. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 20, č. 1 (1979), s. 434–435.
- *Loebl, Eugen: Die Aussage. Hintergründe eines Schauprozesses*. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 20, č. 1 (1979), s. 440–441.

1980

Monografie

- *Procès politiques à Prague, 1952*. Bruxelles: Éditions Complexe, 1980. 185 s. ISBN 2-87027-057-7.

Články a studie

- *KSČ – likvidátor čs. sociální demokracie*. In: Svědectví [Paříž]. Roč. 16, č. 61 (1980), s. 37–50.

Recenze

- *Kalvoda, Josef: Czechoslovakia's Role in Soviet Strategy*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 21, č. 2 (1980), s. 459–460.
Polemika: Kalvoda, Josef: *Replik*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 24, č. 1 (1983), s. 229–230.
Kaplan, Karel: *Duplik*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 24, č. 1 (1983), s. 230–231.

1981

Monografie

- *Československá krize 1953–1957*. [Rukopis nepublikované výzkumné zprávy z roku 1981 a jeho německý překlad, strojový prvopis v archivu K. Kaplana].
- *Der kurze Marsch: die kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948*. München: Oldenbourg, 1981. 266 s. ISBN 3-486-48751-5.

REF:

Hejl, Vilém: *Cesta k Únoru 1948*. In: České slovo [Mnichov]. Roč. 27, č. 9 (1981), s. 7.
Kolář, Jiří. *Krátký pochod*. In: Národní politika [Mnichov]. Roč. 13, č. 8/9 (146/147) (1981), příl. Zvon, s. [5].

Články a studie

- *Minulost a dnešek v našem dělnickém hnutí*. In: Listy [Řím]. Roč. 11, č. 5 (1981), s. 16–18.
- *Die Nationale Front 1945–1948*. In: Schicksalsjahre der Tschechoslowakei 1945–1948: [2. Kongreß der „Gesellschaft zur Förderung der Forschung über die Tschechoslowakei“ im Juni 1977 in München]. München: Oldenbourg, 1981, s. 103–118.

Recenze

- *Connor, Walter D., Gitelman, Zvi Y., Huszczo, Adaline, Blumstock, Robert: Public Opinion in European Socialist Systems*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 22, č. 2 (1981), s. 484–486.

1982

Monografie

- *I centralkommitténs hemliga arkiv: sanningen om Slánskýprocessen*. Stockholm: Ordfronts Förl., 1982. 311 s. ISBN 91-7324-171-7.

REF:

Fahlgren, Martin: *Bokanmälan av Karel Kaplans "I centralkommitténs hemliga arkiv – sanningen om Slanskyprocessen"*. In: Fjärde Internationalen [Stockholm]. Č. 4–5 (1982).

- *Verbündete und Feinde: die Beziehungen der Sozialdemokratie und der Kommunistischen Partei in der Nachkriegstschechoslowakei. Unkorrigierte, auf unveröff. Quellen gestützte Studie*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1982. [Nestr., rozmn.]

Články a studie

- *La crisi cecoslovacca: 1953–1956*. In: Annali dell'Istituto Giangiacomo Feltrinelli [Milán]. Sv. 22 (1982), s. 267–327.
- *Československo poloviny 50. let*. In: Svědectví Pavla Tigrida. Mnichov: Opus bonum, 1982, s. 31–41. [Sborník z konference katolické laické organizace Opus Bonum ve Frankenu, říjen 1981].

1983

Monografie

- *Anatomie einer regierenden kommunistischen Partei. Teil I, Der Generalsekretär*. Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1983. iii, 23 s.
- *Anatomie einer regierenden kommunistischen Partei. Teil II, Das Politbüro (ZK-Präsidium)*. Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1983. 71 s.
- *Persécution politique en Tchécoslovaquie entre 1948–1972*. Köln: Index, 1983. 56 s.
- *Political persecution in Czechoslovakia, 1948–1972*. Köln: Index, 1983. 50 s.
- *Die politische Persekution in der Tschechoslowakei 1948–1972*. Köln: Index, 1983. 55 s.

Články a studie

- *Die Aussiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakei*. In: Sudetendeutsche – Opfer und Täter. Verletzungen des Selbstbestimmungsrechts und ihre Folgen 1918–1982. Wien: Junius, 1983, s. 57–70.

REF:

Hoffmann, Roland J. In: Bohemia [Mnichov] Roč. 24, č. 2 (1983), s. 432–436. [rec. na celý sborník].

Die kommunistische Machtergreifung in der Tschechoslowakei / Karel Kaplan, Jiří Sláma. In: Zwischen Demokratie und Volksdemokratie: Tagung. München: Osteuropa-Institut, 1983, s. 45–65.

Stalin, obrazovanije SEV'a i Čechoslovakija [orig. Сталин, образование СЕВ'а и Чехословакия]. In: Problemy vostočnoj Jevropy [Washington]. Č. 7–8 (1983), s. 113–131.

1984

Monografie

- *Anatomie einer regierenden kommunistischen Partei. Teil III, Das ZK-Sekretariat.* Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1984. 30 s.
- *Das verhängnisvolle Bündnis: Unterwanderung, Gleichschaltung und Vernichtung der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie 1944–1954.* Wuppertal: Pol-Verlag, 1984. 280 s. ISBN 3-9800905-0-7.

REF:

Beneš, Jan S.: *Konec dělnického hnutí v Čechách.* In: Reportér [Curych]. Roč. 2, č. 3 (1985), s. 24–25.

Borovanský, Jan: *O neblahém spojení.* In: Obrys [Mnichov]. Roč. 5, č. 1 (1985), s. 23–24.

Hejl, Vilém. In: Národní politika [Mnichov]. Roč. 16, č. 12 (1984), s. 1.

Hoffmann, Roland J. In: Bohemia [Mnichov] Roč. 27, č. 1 (1986), s. 188–194.

Hübl, Milan: *Retuše dějin na pokračování.* In: Ze zásuvky i z bloku [samizdat]. Č. 8 (1986), 8 s.

Měšťan, Antonín. In: Proměny [New York]. Roč. 22, č. 2 (1985), s. 109–110.

Měšťan, Antonín. In: Svědectví [Paříž]. Roč. 19, č. 74 (1985), s. 494–495.

Sewering-Wollanek, Marlis. In: Historische Zeitschrift [Mnichov]. Roč. 244, č. 2 (1987), s. 484–485.

Svoboda, Miloš: *Zánik sociální demokracie.* In: Národní politika [Mnichov]. Roč. 16, č. 12 (1984), příl. Zvon, s. [4].

vl. In: Historické studie [samizdat]. Roč. 10, sv. 20 (1987), 5 s.

Články a studie

- *Analyse der Wahlergebnisse in der Slowakei vor und nach dem Zweiten Weltkrieg mit Hilfe statistischer Methoden / Karel Kaplan, Jiří Sláma.* In: Wahlanalyse, Hypothesen, Methoden und Ergebnisse. München: Tuduv Verlagsgesellschaft, 1984, s. 75–115.
- *Über den tschechoslowakischen Weg zum Sozialismus.* In: Ziele, Formen und Grenzen der „besonderen“ Wege zum Sozialismus. Mannheim: Institut für Sozialwissenschaften, 1984, s. 89–126. [Wissenschaftliche Fachtagung, Mannheim, 29.9.–1.10.1982].

1985

Monografie

- *Anatomie einer regierenden kommunistischen Partei. Teil IV, Apparate und Apparatschiks.* Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1985. 59 s.
- *Nekrvavá revoluce.* Toronto: Sixty-Eight Publ., 1985. 425 s. ISBN 0-88781-157-4.

REF:

Hrubý, Karel. In: Proměny [New York]. Roč. 23, č. 4 (1986), s. 143–145.

Kolář, Petr: *Kaplanova Nekrvavá revoluce*. In: Studie [Řím]. Č. 6 (108) (1986), s. 475–476.

Kučera, Vladimír: *...a dochtíme Gottwaldem*. In: Práce. Roč. 46, č. 128 (2.6.1990), příl. Příloha č. 22, s. 4–5.

Řehoř, Pavel: *Sloupek Pavla Řehoře*. In: Zpravodaj [Wintertuhr-Obstladen]. Roč. 19, č. 4 (1986), s. 29–30.

Schulze Wessel, Martin. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 28, č. 1 (1987), s. 212–213.

- *Poválečné Československo: Československo 1945–1948. Národy a hranice*. München: Národní politika, 1985. 245 s.

REF:

Brügel, Johann Wolfgang. In: Proměny [New York]. Roč. 23, č. 4 (1986), s. 145–146.

Hejl, Vilém. In: Svědectví [Paříž]. Roč. 20, č. 78 (1986), s. 421–422.

Hejl, Vilém: *Národy a jejich hranice*. In: Národní politika [Mnichov]. Roč. 18, č. 1 (1986), příl. Zvon, s. 1.

Heumos, Peter. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 28, č. 1 (1987), s. 210–211.

Hübl, Milan: *Pohyblivé hranice a stěhování národů*. In: Ze zásuvky i z bloku [samizdat]. Č. 8 (1986), 4 s.

Články a studie

- *Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 26, č. 2 (1985), s. 429–431.
- *Sovetskije sovetniki v Čechoslovakii v 1949–1956 gg. (Část I.)* [orig. Советские советники в Чехословакии в 1949–1956 гг. (Часть I)]. In: Problemy Vostočnoj Jevropy [Washington]. Č. 11–12 (1985), s. 38–73.
- *Die Tschechoslowakei und der Marshall-Plan* / Karel Kaplan, Petr Přibík. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 26, č. 2 (1985), s. 347–371.

1986

Monografie

- *The Overcoming of the Regime Crisis after Stalins Death in Czechoslovakia, Poland and Hungary*. Köln: Index, 1986. 119 s.
- *Die Parlamentswahlen in der Tschechoslowakei 1935–1946–1948: eine statistische Analyse* / Jiří Sláma, Karel Kaplan. München: Oldenbourg, 1986. 136 s. ISBN 3-486-52911-0. [Dtto: Parlamentní volby v Československu v letech 1935, 1946 a 1948 / Jiří Sláma, Karel Kaplan. Praha: Federální statistický úřad, 1991. 104 s.].

REF:

Roberts, Geoffrey K. In: European Journal of Political Economy [Amsterdam]. Roč. 2, č. 4 (1986), s. 601–602.

- W. R.-D. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [Stuttgart]. Roč. 35, č. 1 (1987), s. 151–153.
- *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948–1954*. München: Oldenbourg, 1986. 228 s. ISBN 3-486-51081-9.

REF:

- Milan Hauner. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [Stuttgart]. Roč. 35, č. 2 (1987), s. 313–314.
- Lobkowicz, Nikolaus. In: *Zeitschrift für Politik* [Kolín nad Rýnem]. Roč. 33, č. 2 (1986), s. 220.
- Luza, Radomir V. In: *The American Historical Review* [Washington]. Roč. 93, č. 1 (1988), s. 191.
- Vykoupil, Libor. In: *Časopis Matice moravské*. Roč. 110, č. 2 (1991), s. 352–354.
- *Poválečné Československo: Československo 1945–1948: národy a hranice*. [Erlangen]: Edice Kolibřík, [1986]. 245 s. [reprint vydání z r. 1985].
- *La Solution de la crise du régime après la mort de Staline en Tchécoslovaquie (sic), Pologne et Hongrie*. Köln: Index, 1986. 117 s.
- *Die Überwindung der Regime-Krise nach Stalins Tod in der Tschechoslowakei, in Polen und in Ungarn*. Köln: Index, 1986. 136 s.
- *Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl, Karel Kaplan*. Toronto: Sixty-Eight Publ., 1986. 352 s. ISBN 0-88781-163-9.
- *Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl, Karel Kaplan*. Erlangen: Edice Kolibřík, 1986. 352 s. [Reprint vydání z nakladatelství Sixty-Eight Publ. z r. 1986].

REF:

- Bachstein, Martin K. In: *Bohemia* [Mnichov]. Roč. 27, č. 2 (1986), s. 455–456.
- Books and Arts: Stalin's Long Shadow*. In: *The Economist* [London]. Sv. 304, č. 7511 (15.8.1987), s. 70–72.
- Dresler, Jaroslav: *Jedno slovo: bolševický teror*. In: *Národní politika* [Mnichov]. Roč. 19, č. 7/8 (215/216) (1987), s. 1–2.
- kwv- [Karl von Wetzky]. In: *Svědectví* [Paříž]. Roč. 21, č. 81 (1987/1988), s. 166–168.

Články a studie

- *Les derniers lettres des pendus du procès Slansky à Prague, 1952*. In: *Communisme* [Paříž]. Č. 10 (1986), s. 7–12.
- *Church and state in Czechoslovakia from 1948 to 1956, part I–III*. In: *Religion in Communist Lands* [Keston, Kent]. Roč. 14, č. 1, s. 59–72 ; č. 2, s. 180–193 ; č. 3, s. 273–282 (1986).
- *Sovetskije sovetniki v Čechoslovakii v 1949–1956 gg. (Časť II.)* [orig. Советские советники в Чехословакии в 1949–1956 гг. (Часть II)] In: *Problemy Vostočnoj Jevropy* [Washington]. Č. 13–14 (1986), s. 29–61.

1987

Monografie

- *The Communist Party in power: a profile of party politics in Czechoslovakia*. Boulder (Co.): Westview Press, 1987. xiii, 231 s. ISBN 0-86531-823-9.

REF:

- Campbell, John C. In: *Foreign Affairs* [New York]. Roč. 66, č. 4 (1988), s. 883–885.
- H. Le. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [Stuttgart]. Roč. 38, č. 4 (1990), s. 628.
- Hoensch, Jörg, K. In: *Zeitschrift für Ostforschung* [Marburg]. Roč. 41, č. 1 (1992) s. 142–143.
- Kirschbaum, Stanislav. In: *Études internationales* [Québec]. Roč. 21, č. 1 (1990), s. 220–221.
- Kymlicka, B. B. In: *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* [Toronto]. Roč. 30, č. 3 (1988), s. 411–412.
- Skilling, H. Gordon. In: *Slavic Review* [Urbana, Illinois]. Roč. 48, č. 1 (1989), s. 129–130.
- Wightman, Gordon. In: *International Affairs* [Londýn]. Roč. 64, č. 4 (1988), s. 702.
- *Relazione sull' assassinio del segretario generale*. Roma: Valerio Levi, 1987. 323 s.
 - *The Short March: the Communist Takeover in Czechoslovakia 1945–1948*. London: C. Hurst, 1987. xiv, 207 s. ISBN 0-905838-96-3.
 - *The short March: the communist takeover in Czechoslovakia: 1945–1948*. New York: St. Martin's Press, 1987. xiv, 207 s. ISBN 0-312-72209-5.
- REF:
- Books and Arts: Stalin's Long Shadow*. In: *The Economist* [London]. Sv. 304, č. 7511 (15.8.1987), s. 70–72.
- Kamiński, Marek Kazimierz. In: *Dzieje Najnowsze* [Warszawa]. Sv. 20, č. 3–4 (1988) s. 258–263.
- Kusin, Vladimir V. In: *Soviet Studies* [Londýn]. Roč. 40, č. 1 (1988), s. 159–160.
- Lindell, John O. In: *Journal of Baltic Studies* [Seattle]. Roč. 21, č. 1 (1990), s. 59–62.
- Mamatey, Victor S. In: *The Journal of Modern History* [Chicago]. Roč. 62, č. 1 (1990), s. 218–220.
- Pick, Otto. In: *International Affairs* [Londýn]. Roč. 63, č. 3 (1987), s. 500–501.
- Rupnik, Jacques, Hartely, Owen A., Bell, David S. In: *Journal of Communist Studies* [Abingdon]. Roč. 3, č. 3 (1987), s. 327–328.
- Schmidt-Hartmann, Eva. In: *Slavic Review* [Urbana, Illinois]. Roč. 47, č. 4 (1988), s. 764–765.

Články a studie

- *La Cecoslovacchia nel decennio successivo alla morte di Stalin*. In: *Ripensare il 1956*. Roma: Lerici, 1987, s. 157–181.

- *Úvod ke knize.* In: *The Prague Trial.* New York: Herzl Press, 1987, s. 17–44. (Vydáno též hebrejsky: שוגב ונשאה ינויצ-יטנאה הוארה-טפשמ גארפ טפשמ: ביבא לת. יטסינומוקה אולמ, 1985).

1988

Články a studie

- *Jak dál v demokratizaci.* In: *Jaro 1968: čítanka pro děti a mládež.* Köln: Index, 1988, s. 81–84. [Dtto in: *Reportér.* Č. 14 (1968), příl. s. III–IV].
- *O československém únoru 1948.* In: *Proměny [New York].* Roč. 25, č. 1 (1988), s. 4–15.
- *Die Politische Krise in der Tschechoslowakei 1956.* In: *Das Tauwetter und die Folgen.* Bremen: Edition Temmen 1988, s. 72–84.
- *The Prague Political Trials of 1952.* In: *Review for the History of Czechoslovak Jews [Forest Hills, New York].* Č. 2 (1988–1989), s. 65–122.

1989

Monografie

- *Anatomie einer regierenden kommunistischen Partei. Teil V, Hinter den Kulissen des zentralen Parteiapparats („Zentralsekretariat“) der KPC.* Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1989. 78 s.
- *Mocní a bezmocní.* Toronto: Sixty-Eight Publ., 1989. 469 s. ISBN 0-88781-209-0.
REF:
Fehér, Pál E.: *Gottwaldtól – Husákig. Karol Kaplan arcképcsarnoka 45 év cseh és szlovák vezetőiről.* In: *Új Szó [Bratislava].* Roč. 43, č. 7 (1990), s. 4.
Kaláb, Vladimír: *Hovoří Štěpán Plaček...* In: *Krkonošské noviny.* Roč. 1, č. 33 (12.8.1991), s. 5.
Klevisová, Naďa: *Dvakrát o bezmocných a mocných.* In: *Tvorba.* Č. 22 (1990), s. 15.

Články a studie

- *Czechoslovakia's February 1948.* In: *Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–88.* London: Palgrave Macmillan, 1989, s. 147–168.
- *Tschechoslowakische Sozialdemokratie und tschechoslowakische Kommunisten 1944–1948.* In: *Einheitsfront – Einheitspartei.* Köln: Berend von Nottbeck, 1989, s. 280–304.
- *La via cecoslovacca al socialismo 1945–1948: fonti e metodo.* In: *I Socialisti e l'Europa.* Milano: Franco Angeli, 1989, s. 481–514.

Recenze

- *Pfaff, Ivan: Historické kořeny reformního hnutí v české společnosti.* In: Svědectví [Paříž]. Roč. 22, č. 86 (1989), s. 459–460.
- *Šíkl, Václav: Praha v kleštích.* In: Svědectví [Paříž]. Roč. 22, č. 88 (1989), s. 929–930.

1990

Monografie

- *Pravda o Československu 1945–1948.* Praha: Panorama, 1990. 245 s. ISBN 80-7038-193-0.

REF:

Borovička, Michael: *Rodila se totalita.* In: *Práce.* Roč. 46, č. 282 (1.12.1990), příl. Příloha, č. 48, s. 4.

Hrubý, Karel. In: *Proměny* [New York]. Roč. 28, č. 3 (1991), s. 134–136.

-MíJ-: *Pravda o letech 1945–1948.* In: *Věda a život.* Roč. 36, č. 2 (1991), s. 57.

Fehér, Pál E.: *Sztálin nem szerette a nemzetiségeket.* In: *Új Szó* [Bratislava]. Roč. 43, č. 10 (1990), s. 3.

Švanda, Pavel: *Kaplanův náčrt pravdy.* In: *Proglas.* Roč. 2, č. 2 (1991), s. 101–102.

- *Procès politiques à Prague: 1952.* Bruxelles: Complexe, 1990. 185 s.
- *Report on the murder of the General Secretary.* Columbus: Ohio State University Press, c1990. xvii, 323 s. ISBN 0-8142-0477-5.
- *Report on the murder of the General Secretary.* London: Tauris, 1990. xvii, 323 s. ISBN 1-85043-211-2.

REF:

Deak, Istvan: *The Cannibal Revolution.* In: *The New Republic* [Washington]. Roč. 203, č. 8/9 (1990), s. 36–37.

Decker, Robert. In: *Library Journal* [Newton, Massachusetts]. Roč. 114, č. 20 (1989), s. 146.

Hanak, H. In: *The Slavonic and East European Review* [Londýn]. Roč. 69, č. 4 (1991), s. 776–777.

Judt, Tony: *Justice as Theatre.* In: *Times Literary Supplement* [Londýn]. Č. 4581 (18.1.1991), s. 5.

Rapoport, Louis. *I got what I deserved.* In: *Jerusalem Post.* Č. 42 (4.5.1990).

Rapoport, Louis: *Rehearsal for a Bloodbath.* In: *Newsday* [Long Island, N.Y.]. (18.3.1990), s. 18.

Report on the murder of the General Secretary. In: *Revolutionary History* [Londýn]. Roč. 4, č. 3 (1992).

Schwartz, Stephen: *Communism's 'Frame-Up' Trials of the '40s.* In: *San Francisco Chronicle.* (9.9.1990), s. REV9.

Stuttaford, Genevieve. In: *Publishers Weekly* [New York]. Sv. 236, č. 21 (1989), s. 63.

Škvorecký, Josef: *The Theater of Cruelty*. In: The New York Review of Books. Sv. 37, č. 13 (16.8.1990), s. 41–44.

Teich, Mikuláš. In: The Historical Journal [Cambridge]. Roč. 39, č. 2 (1996), s. 553–562.

Wingfield, Nancy. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 33, č. 1 (1992), s. 230–231.

- *Staat und Kirche in der Tschechoslowakei: die kommunistische Kirchenpolitik in den Jahren 1948–1952*. München: Oldenbourg, 1990. 293 s. ISBN 3-486-54571-X.

REF:

Judt, Tony R. In: The English Historical Review. Roč. 109, č. 431 (1994), s. 537–538.

Obrman, Jan. In: European History Quarterly [Londýn]. Roč. 21, č. 3 (1991), s. 415–416.

P.Šl. [Pavel Škorpil]. In: Český časopis historický. Roč. 89, č. 4 (1991), s. 606–607.

Sewering-Wollanek, Marlis. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas [Stuttgart]. Roč. 40, č. 2 (1992), s. 287–289.

Smolík, Josef. In: Kirchliche Zeitgeschichte [Göttingen]. Roč. 4, č. 2 (1991), s. 572–574.

- *Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl, Karel Kaplan*. Praha: Univerzum, 1990. 360 s. ISBN 80-85207-01-X.

REF:

Bělina, Pavel: *Hrůzný rozměr jedné definice*. In: Práce. Roč. 46, č. 228 (29.9.1990), příl. Příloha, č. 39, s. 4.

Herget, Toni: *Beispielhafte Wahrheitssuche. Schreckenerregende Justizmordbilanz der ČSSR: Eine Dokumentation von Vilém Hejl*. In: Sudetendeutsche Zeitung [Mnichov]. Č. 5 (1.2.1991).

Hron, Marek: *Hľadanie odpovedí*. In: Osvetová práca. Roč. 41, č. 2 (1991), s. 29–30. -r-: *Vilém Hejl könyve a szervezett erőszakról*. In: A Hét [Bratislava]. Roč. 36, č. 10 (1991), s. 15.

- *Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl, Karel Kaplan* [zvukový záznam]. Praha: Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana, 1990. 1 zvuková deska.

Články a studie

- *La Cecoslovacchia negli anni 1956–1967*. In: La Primavera di Praga. Milano: Franco Angeli, 1990, s. 15–46.
- *Československá krize 1953–1957*. In: Listy. Roč. 20, č. 5 (1990), s. 27–43.
- *Československo po druhé světové válce. I–IV*. In: Historický obzor. Roč. 1, č. 1–4 (1990/1991), s. 5–7, 40–42, 78–81, 107–108.
- *Le procès politiques 1952 en Tchécoslovaquie*. In: Communisme [Paříž]. Č. 26/27 (1990), s. 64–70.
- *Procesy s československou generalitou*. In: Historie a vojenství. Roč. 39, č. 3 (1990), s. 46–56

- *Zamyšlení nad politickými procesy.* In: Svědectví [Praha/Paříž]. Roč. 23, č. 89/90 (1990), s. 153–168.

Ostatní

- *Cesty podivných reforem: Československo 1956–1967.* In: Reportér. Roč. 5, č. 5 (1990), příloha, s. I–XVI.
- *Mezi dvěma totalitami / rozhovor s Jiřím Leschtinou.* In: Mladá fronta. Č. 12 (24.3.1990), příl. Víkend, s. 2.
- *Nastavit zrcadlo vlastnímu dílu / rozhovor s Miroslavem Šiškou.* In: České noviny. Č. 11 (1990), s. 4–5.
- *Proces s vedením záškodnického spiknutí: Horáková a spol.* In: Svobodný zítřek. Roč. 1, č. 19 (1990), s. 1, 4.
- *Únor: cesta z Evropy do katastrofy / Karel Kaplan, Milan Otáhal / rozhovor s Ladislavem Tůmou.* In: Svobodné slovo na sobotu. (24.2.1990), s. 7.
- *Za co, soudruzi...? / rozhovor s D. Hrubým a B. Pečínkou.* In: Studentské listy. Č. 8 (1990), s. 2.

1991

Monografie

- *Československo v letech 1945–1948: 1. část.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. 153 s. ISBN 80-04-25699-6.
- *Československo v letech 1948–1953. 2. část, Zakladatelské období komunistického režimu.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991. 146 s. ISBN 80-04-25700-3.

REF:

DJ. In: Slezský sborník. Roč. 90, č. 2 (1992), s. 147–148

- *Parlamentní volby v Československu v letech 1935, 1946 a 1948 / Jiří Sláma, Karel Kaplan.* Praha: Federální statistický úřad, 1991. 104 s. [Dtto: Die Parlamentswahlen in der Tschechoslowakei 1935–1946–1948: eine statistische Analyse / Jiří Sláma, Karel Kaplan. München: Oldenbourg, 1986. 136 s. ISBN 3-486-52911-0].

Články a studie

- *Československo 1948–1953.* In: České a slovenské dějiny II. Praha: Fortuna 1991, s. 95–103.
- *Československo a RVHP roku 1950: z diskusního příspěvku A. Mikojana, vedoucího sovětské delegace, na 3. zasedání RVHP (1950) / ed. přípr. Karel Kaplan.* In: Historické listy. Č. 1 (1991), s. 26–29.
- *Československo po druhé světové válce. Parlamentní volby v květnu 1946.* In: Historický obzor. Roč. 2, č. 5/6 (1991), s. 134–137.
- *Československo po druhé světové válce. Před „únorem“ 1948.* In: Historický obzor. Roč. 2, č. 9/10 (1991), s. 209–211.

- *Československo po druhé světové válce. Východ – Západ v československé ekonomice.* In: Historický obzor. Roč. 2, č. 7/8 (1991), s. 171–173.
- *Česko-slovenský vztah.* In: Proměny [New York]. Roč. 28, č. 4 (1991), s. 8–41.
- *„Massenungesetzlichkeit“ und politische Prozesse in der Tschechoslowakei 1948 bis 1953.* In: Archiv. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung [Viedeň]. Roč. 7 (1991).

REF:

Kašič, Biljana. Časopis za suvremenu povijest [Záhřeb]. Roč. 24, č. 2 (1992), s. 257.

- *Massenungesetzlichkeit und politische Prozesse in der Tschechoslowakei 1948–1953.* In: Ich habe den Tod verdient. Wien: Verl. für Gesellschaftskritik, 1991, s. 37–56.
- *Osudy Marshallova plánu v Československu 1–2 / Karel Kaplan, Petr Přibík.* In: Slezský sborník. Roč. 89, č. 3–4 (1991), s. 231–242; Roč. 90, č. 1 (1992), s. 21–32.
- *Stalin, Czechoslovakia, and the Marshall Plan: new documentation from Czechoslovak archives.* In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 32, č. 1 (1991), s. 133–144.
- *Számkivetetten.* In: A Hét [Bratislava]. Roč. 36, č. 1–6, 8–10 (1991), s. 14–15; 12–13; 12–13; 12–13; 12–13; 10–11; 10–11; 10–11. [Úryvek z publikace Pravda o Československu, 1945–1948].

Ostatní

- *Hodnocení historie patří historikům: rozhovor / zaps. Miroslav Štika.* In: Rudé právo. (7.5.1991), s. 1, 3.
- *Osudy škandálneho dokumentu. Ešte raz Memorandum o Slovensku / rozhovor s Pavlem Dvořákem.* In: Národná obroda. Roč. 2, č. 182 (6.8.1991), s. 8.

1992

Monografie

- *Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992. 193 s.
- *Československo a Marshallův plán: sborník dokumentů / eds. Rudolf Jičín, Karel Kaplan, Karel Krátký, Jaroslav Šilar.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV – Státní ústřední archiv, 1992. 131 s.

REF:

Petruf, Pavol. In: Medzinárodné otázky. Roč. 3, č. 4 (1994), s. 97–99.

Tomaszewski, Jerzy. In: Przegląd Historyczny [Warszawa]. Roč. 83, č. 4 (1992), s. 802–803.

- *Československo v letech 1953–1966. 3. část, Společenská krize a kořeny reformy.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1992. 146 s. ISBN 80-04-25745-3.
- *Dva retribuční procesy: komentované dokumenty (1946–1947).* Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992. 346 s. ISBN 80-85270-05-6.

REF:

-np- In: Slezský sborník. Roč. 91, č. 3 (1993), s. 228.

Tomaszewski, Jerzy. In: *Przegląd Historyczny* [Varšava]. Roč. 84, č. 2 (1993), s. 264–265.

Vykoupil, Libor. In: *Časopis Matice moravské*. Roč. 112, č. 1 (1993), s. 140–141.

- *Dva retribuční procesy: komentované dokumenty 1946–1947*. 2. vyd. Praha: Nakl. R, 1992. 346 s. ISBN 80-901431-1-3.
- *Kádrová nomenklatura KSČ 1948–1956: sborník dokumentů*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992. 199 s. ISBN 80-85270-04-8.

REF:

ZJ. In: *Slezský sborník*. Roč. 91, č. 3 (1993), s. 227–228.

- *Pražské dohody 1945–1947: sborník dokumentů* / eds. Rudolf Jičín, Karel Kaplan, Jaroslav Šilar. Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992. 259 s. ISBN 80-85270-07-2.
- *Zemřelí ve věznicích a tresty smrti 1948–1956: seznamy*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, 1992. 70 s.
- *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha: Mladá fronta, 1992. 303 s. ISBN 80-204-0269-1.

REF:

Bodacz, Bohuš: *Anatómia justičnej vraždy*. In: *Knižná revue*. Roč. 2, č. 13 (1992), s. 7.

Filip, Miroslav: *Vraždění mezi soudruhy*. In: *Nové knihy*. Č. 18/19 (1992), s. 3.
Hrubý, Jan: *Hon na čarodějnice*. In: *Práce*. Roč. 48, č. 108 (8.5.1992), příl. P'92, s. 4.

Klíma, Jaroslav: *Jde o historickou pravdu?* In: *Haló noviny*. Roč. 2, č. 153 (1.7.1992), s. 7.

Pacner, Karel. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 3, č. 120 (23.5.1992), příl. Víkend, s. 4.
Petruš, Kamil: *O zavraždění R. Slánského po 40 letech*. In: *Tvar*. Roč. 3, č. 34 (1992), s. 10.

(rs): „*Pánové, co to znamená?*“. In: *Telegraf*. Roč. 1, č. 110 (12.5.1992), s. 5.

Sommer, Karel. In: *Slezský sborník*. Roč. 90, č. 3–4 (1992), s. 278–280.

Sůva, Vladimír: *Proč se neustále vracet...* In: *Knihy 92*. Roč. 2, č. 13 (6.4.1992), s. 16.

Šiška, Miroslav: *Dvakrát o jedné vraždě*. In: *Rudé právo*. Roč. 2, č. 130 (4.6.1992), s. 12.

Špirit, Michael: *Jedenáct špagátů, čtrnáct procent*. In: *Literární noviny*. Roč. 3, č. 32 (1992), s. 4–5.

Články a studie

- *Csehszlovákia, 1956*. In: *Életünk* [Szombathely]. Č. 3–4 (1992), s. 356–364.
- *Kořeny československé reformy roku 1968*. In: *Věci budtež pozorovány... : kapitoly z národních dějin*. 2. Praha: Český rozhlas, 1992, s. 39–43.
- *Moskva velila, Praha poslouchala*. In: *Historická revue*. Roč. 3, č. 3 (1992), s. 16–18.
- *Osudy československé reformy 1968*. In: *Věci budtež pozorovány... : kapitoly z národních dějin*. 2. Praha: Český rozhlas, 1992, s. 44–47.
- *Politické procesy*. In: *Věci budtež pozorovány... : kapitoly z národních dějin*. 2. Praha: Český rozhlas, 1992, s. 28–30.

- *První poválečná vláda: komentované dokumenty.* In: Stručné dějiny práva v ČSR v období 1938 – počátek roku 1948 se zřetelem k vývoji v českých zemích ; Ústavní vývoj na Slovensku v období od 6.10.1938 do apríla 1945 [na obálce název K ústavnímu vývoji v českých zemích a na Slovensku v letech 1938–1948]. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR ve spolupráci se Státním ústředním archivem, 1992, s. 69–155.
 - *Rehabilitace politických procesů.* In: Věci budtež pozorovány... : kapitoly z národních dějin. 2. Praha: Český rozhlas, 1992, s. 35–38.
 - *Tábory nucené práce v Československu v letech 1948–1954.* In: Pomocné technické prapory 1950–1954. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 1992, s. 77–195. [V témž roce 2. vyd., Praha: Nakladatelství R, ISBN 80-901431-0-5].
- REF:
Kocian, Jiří. In: Český časopis historický. Roč. 92, č. 1 (1994), s. 177.
- *Vojenská likvidace československé reformy 1968.* In: Věci budtež pozorovány... : kapitoly z národních dějin. 2. Praha: Český rozhlas, 1992, s. 48–51.

Ostatní

- *Poučení ze školy nenávisti.* In: Mladý svět. Roč. 34, č. 25 (1992), s. 12–14.
- *Seznam [diskuse o zveřejnění seznamu spolupracovníků StB] / František Cigánek, Miloš Hájek, Josef Hanzal, Květa Jechová, Karel Kaplan, Petr Kolář, Helena Krejčová, Jan Křen, Jaromír Kučera, Václav Kural, Hana Mejdrová, Eduard Novák, Jiří Pešek, Vilém Prečan, Michal Reiman, Pavel Seifter, František Svátek, Stanislav Šisler, Milan Švankmajer.* In: Literární noviny. Roč. 3, č. 33 (1992), s. 3.

1993

Monografie

- *Akce K – likvidace klášterů v roce 1950: dokumentace a přehledy. 1–2 / Karel Kaplan, Jana Váchová.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 180 s. ; 113 s.
 - *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968: studie a dokumenty.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 151 s. ISBN 80-85270-20-X.
 - *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948.* Bratislava: Kalligram, 1993. 316 s. ISBN 80-7149-014-8.
- REF:
Kiss, Csaba Gy. In: Irodalmi szemle [Bratislava]. Roč. 37, č. 11 (1994), s. 87–89.
- *Československo a Izrael 1945–1956: dokumenty / eds. Marie Bulínová, Jiří Dufek, Karel Kaplan, Vladimír Šlosar.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 399 s. ISBN 80-85270-12-9.

REF:

Kellner, Ludvík: *Od přátelství k nepřátelství.* In: Roš Chodeš. Roč. 56, č. 10 (1994), s. 7, 9.

- *Československo a Izrael 1947–1953: studie* / Jiří Dufek, Karel Kaplan, Vladimír Šlosar. Brno: Doplněk, 1993. 203 s. ISBN 80-85765-26-8.
REF:
Tomaszewski, Jerzy. In: *Przegląd Historyczny* [Varšava]. Roč. 86, č. 2 (1995), s. 257–259.
- *Československo v letech 1967–1969. 4. část*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1993. 81 s. ISBN 80-04-26142-6.
- *Majetkové zdroje KSČ v letech 1945–1952: studie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 83 s. ISBN 80-85270-11-0.
REF:
Kocian, Jiří. In: *Český časopis historický*. Roč. 92, č. 1 (1994), s. 176–177.
Vykoupil, Libor. In: *Časopis Matice moravské*. Roč. 113, č. 1 (1994), s. 218–220.
- *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993. 447 s. ISBN 80-204-0145-8.
REF:
Dejmek, Jindřich: *Kniha, kterou by neměli číst jen historikové*. In: *Český deník*. Roč. 3, č. 284 (7.12.1993), s. 10.
Hlavatý, Pavel: *Krvavé memento*. In: *Český deník*. Roč. 3, č. 52 (4.3.1993), s. 10.
Kosatík, Pavel. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 4, č. 48 (27.2.1993), příl. Víkend, s. 5.
Krejčí, Jaroslav: *Tři diagnózy jednoho uchopení moci komunisty: státní převrat, vývoz revoluce, střet civilizací*. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 5, č. 2/3 (1998), s. 203–207.
Niklíček, Ladislav. In: *Dějiny a současnost*. Roč. 15, č. 4 (1993), s. 64.
Novák, František. In: *Český časopis historický*. Roč. 91, č. 4 (1993), s. 690.
Pokorný, Jiří: *Únor a jeho následky*. In: *Tvar. Literární týdeník*. Roč. 4, č. 19 (1993), s. 11.
Švanda, Pavel: *O pohřební slavnosti a jejích hostech*. In: *Proglas*. Roč. 4, č. 5 (1993), s. 105–107.
Vrabec, Václav: *O počátcích cesty k sovětizaci Československa*. In: *Mezinárodní politika*. Roč. 17, č. 3 (1993), s. 29–30.
Vrabec, Václav: *Ustupovat zlu se nevyplácí*. In: *Nové knihy*. Č. 7 (1993), s. 1.
- *Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953: dokumenty* / eds. Karel Kaplan, Jana Váchová. Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 1993. 221 s.
- *Poslední rok prezidenta: Edvard Beneš v roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 174 s. ISBN 80-85270-18-8.
REF:
Vaculík, Ondřej: *Čtěte Kaplana!* In: *Literární noviny*. Roč. 8, č. 8 (1997), s. 3.
Vykoupil, Libor. In: *Časopis Matice moravské*. Roč. 113, č. 1 (1994), s. 218–220.
- *Příprava Ústavy ČSR v letech 1946–1948: diskuse v Národní frontě a názory expertů*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 348 s. ISBN 80-85270-13-7.
REF:
Pavlíček, Václav. In: *Politologická revue*. Roč. 2, č. 1 (1996), s. 131–135.
- *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–1957 a 1968–1975: studie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 98 s. ISBN 80-85270-15-3.
REF:
Barnovský, Michal. In: *Historický časopis*. Roč. 42, č. 2 (1994), s. 379.

- *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989: statistický přehled* / František Gebauer, Karel Kaplan, František Koudelka, Rudolf Vyhnálek. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 236 s. ISBN 80-85270-24-2.
REF:
Barnovský, Michal. In: Historický časopis. Roč. 42, č. 2 (1994), s. 380–381.
- *Sovětsští poradci v Československu 1949–1956*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993. 146 s. ISBN 80-85270-26-9.
REF:
Sommer, Karel. In: Slezský sborník. Roč. 92, č. 3/4 (1994), s. 298–300.
Šiška, Miroslav: *Když nám radili sovětsští poradci*. In: Rudé právo. Roč. 4, č. 237 (8.10.1994), Čtení na sobotu, s. 13.
Vykoupil, Libor. In: Časopis Matice moravské. Roč. 114, č. 1 (1995), s. 223–224.
VV: *Třikrát o supertajném*. In: Nové knihy. Č. 27 (1994), s. 2.
- *Stát a církve v Československu v letech 1948–1953*. Brno: Doplněk, 1993. 440 s. ISBN 80-85765-27-6.
REF:
Barnovský, Michal. In: Historický časopis. Roč. 42, č. 3 (1994), s. 588–589.
Filip, Miroslav: *Církve na mučidlech*. In: Nové knihy. Č. 14 (1994), s. 1.
Staněk, Tomáš. In: Slezský sborník. Roč. 92, č. 2 (1994), s. 147–149.
Suchomelová, Jaroslava. In: Svobodné slovo [Brno]. Roč. 50, č. 191 (16.8.1994), s. 7.
Švanda, Pavel: *Stát versus církve*. In: Lidová demokracie. Roč. 50, č. 75 (30.3.1994), s. 9.
- *Tajný prostor Jáchymov* / Karel Kaplan, Vladimír Pacl. České Budějovice: Actys, 1993. 191 s. ISBN 80-901234-2-2.
REF:
Linhart, Jiří: *Odtajněný prostor Jáchymov*. In: Plzeňský deník. Roč. 2, č. 270 (20.11.1993), příl. Listy na víkend, č. 46, s. 3.
Pacner, Karel: *Směrnice: Nepodnikat nic!* In: Mladá Fronta Dnes. Roč. 4, č. 235 (1993), příl. Víkend, s. 3.
Radosta, Petr: *Z jáchymovského pekla*. In: Lidová demokracie. Roč. 49, č. 272 (23.11.1993), s. 9.

Články a studie

- *Bohumil Laušman ve světle archivů ministerstva vnitra: z rukopisu připravované knihy*. In: Trend. Roč. 1, č. 0-1 (1993), s. 5–6, 13–14.
- *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948: A német kisebbség. A kitelepítés gondolata és politikája*. In: Kalligram. Roč. 2, č. 1 (1993), s. 27–38.
- *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948: 6, A német kisebbség. A szervezett kitelepítés*. In: Kalligram. Roč. 2, č. 2 (1993), s. 40–52.
- *K počátkům komunistické totality v Československu*. In: Jak dále?: česká občanská společnost. Praha: Český svaz bojovníků za svobodu, 1993, s. 15–18.
- *Komunistický režim v zajetí kríz*. In: Historická revue. Roč. 4, č. 6 (1993), s. 20–22.

- *Nové rysy v sociální struktuře čs. společnosti v 60. letech.* In: K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968: edice. Praha: Ústav sociálně politických věd UK, 1993, s. 201–218.
- *Politické perzekuce po únoru 1948.* In: Destrukce československého důstojnického sboru po únoru 1948. Praha: Historický ústav Armády ČR, 1993, s. 5–14.
- *[Poválečné Československo: Československo 1945–1948] [Text japonsky].* In: New Development in East European Societies and European Integration. Tokio: Sairyu sha publ. 1993, s. 68–77.
- *Předmuva.* In: „Akcia Juh“ – Odsun Maďarov zo Slovenska do Čiech v roku 1949: štúdia. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 7–9.
- *Předmuva: 1953 počátek obratu.* In: Utajené povstání: 1953. Praha: Michael, 1993, s. 5–7.
- *Vývoj sociální struktury Československa v letech 1945–1948.* In: K proměnám sociální struktury v Československu 1918–1968: edice. Praha: Ústav sociálně politických věd UK, 1993, s. 80–99.

Ostatní

- *Činnost takzvané „levice“ v Čs. sociální demokracii 1945–48.* In: Právo lidu [Wuppertal]. Pól, neper. exilový samizdat (únor 1993), s. 2.
- *Jak to bylo v únoru / Karel Kaplan, Václav Čada.* In: Rudé právo. Roč. 3, č. 46 (25.2.1993), s. 6.
- *Nakonec spadla klec: akce Kámen.* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 4, č. 42 (1993), s. 8–9.
- *Omezený manévrovací prostor.* In: Lidové noviny. Roč. 6, č. 204 (1993), s. 6.
- *Proč se Jan Masaryk nestal generálním tajemníkem OSN / Marie Bulínová, Karel Kaplan.* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 4, č. 199 (1993), příl. Víkend, s. 5.
- *Před čtyřiceti lety byla měnová reforma [1–2].* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 4, č. 126 (2.6.1993), s. 7 ; č. 127 (3.6.1993), s. 7.
- *Psal se rok padesátý třetí.* In: Národní osvobození. Č. 8 (1993), s. 5.
- *Senzační odhalení nemám rád!* In: Svobodné slovo. Roč. 49, č. 143 (1993), s. 7.
- *Úvahy o Únoru 1948 / Miroslav Šiška ; přisp. Karel Kaplan, Vilém Prečan, Luděk Pachman, Radovan Selucký, Jaroslav Pecháček, Pavel Tigrid.* Ukázka z knihy Únor 1948 očima vítězů i poražených o třicet let později, Kolín nad Rýnem, Index, r. 1979. In: Rudé právo. Roč. 3, č. 42 (20.2.1993), příl. Čtení na sobotu, s. 15.
- *Z tajné kuchyně moci / rozml. Petr Příbík.* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 4, č. 199 (28.8.1993), příl. Víkend, s. 3.

1994

Monografie

- *Církevní komise ÚV KSČ 1949–1951: edice dokumentů. 1, „Církevní šestka“. Duben 1949 – březen 1950* / eds. Marie Bulínová, Milena Janišová, Karel Kaplan. Brno: Doplněk, 1994. 505 s. ISBN 80-85270-29-3.

REF:

Chalupecký, Ivan. In: *Verbum*. Roč. 6, č. 2 (1995), s. 122–123.

Kosatík, Pavel: *Zpráva o tom, jak základně rozleptat církev*. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 6, č. 26 (31.1.1995), s. 19.

- *K politickým procesům v Československu 1948–1954: dokumentace komise ÚVKSC pro rehabilitaci 1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 214 s. ISBN 80-85270-28-5.

REF:

Staněk, Tomáš. In: *Slezský sborník*. Roč. 92, č. 3–4 (1994), s. 304–305.

VV: *Třikrát o supertajném*. In: *Nové knihy*. Č. 27 (1994), s. 2.

- *Letáky 1948: dokumenty* / eds. Karel Kaplan, Jana Váchová. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 177 s.
- *Letáky 1949: dokumenty* / eds. Karel Kaplan, Jana Váchová. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 119 s.
- *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956: studie* / Karel Kaplan, Dušan Tomášek. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. 183 s. ISBN 80-85270-38-2.

REF:

Kosatík, Pavel: *Jak po válce švadleny, číšník nebo holič cenzurovali noviny*. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 6, č. 108 (10.5.1995), s. 19.

Ulrich, Vladimír. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 37, č. 2 (1996), s. 467–469.

Zeman, Pavel: *Tři pohledy na cenzurní praxi a kulturní politiku KSČ v letech 1945–1971*. In: *Iluminace*. Roč. 7, č. 3 (19) (1995), s. 130–132.

- *Poslední rok prezidenta: Edvard Beneš v roce 1948*. 2. vyd. Brno: Doplněk, 1994. 174 s. ISBN 80-85765-31-4.

REF:

Filip, Miroslav: *Kdo koho zradil*. In: *Nové knihy*. Č. 38 (1994), s. 2.

Mervart, Jan: *Dva doplňky z Doplnku: k problematice nejnovějších dějin*. In: *Rovnost*. Roč. 4, č. 201 (27.8.1994), s. 7.

Články a studie

- *Bohumil Laušman – vězení a smrt*. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 1, č. 2/3 (1993/1994), s. 302–309.
- *Církevní politické procesy v padesátých letech*. In: *Rozhlasová univerzita Svobodné Evropy. Díl 2, Humanitní vědy (část 2.)*. Mnichov: Mova, 1994, s. 245–252.
- *Komunisté v československé Bezpečnosti v boji o moc*. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 1, č. 4/5 (1993/1994), s. 517–522.

Ostatní

- *Melantrich Melantrichu!* In: Svobodné slovo. Roč. 50, č. 78 (1994), s. 3.
- *Posledný rok prezidenta: o osudových rozhodnutiach Dr. E. Beneša hovoríme s historikom Karlom Kaplanom / rozhovor s Vladimírem Hudákom.* In: Práca. Roč. 49, č. 41 (19.2.1994), s. 17.
- *Případ Krajina / Karel Kaplan, Marie Bulínová.* In: Mladý svět. Roč. 36, č. 5 (1994), s. 18–19.

1995

Monografie

- *Československo v RVHP 1949–1956.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. 519 s. ISBN 80-85270-43-9.

REF:

Nagy, Zoltán. In: *Studia Historica Nitriensia*. Sv. 5 (1996), s. 265–266.

Pacner, Karel: *Historik Kaplan tentokrát o RVHP.* In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 6, č. 259 (1995), s. 11.

Reich, Andreas. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung [Marburg]*. Roč. 48, č. 5 (1999), s. 630.

- *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: dokumenty / eds. Karel Jech, Karel Kaplan.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. 2 sv. 1071 s. ISBN 80-85270-41-2.

REF:

Osers, J.: *Decrees of the President of the Republic 1940–1945.* In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft [Berlín]*. Roč. 44, č. 4 (1996), s. 369–371.

Slapnicka, Helmut. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 38, č. 2 (1997), s. 449–452.

- *Katolická církev a pozemková reforma 1945–1948: dokumentace / eds. Milena Janišová, Karel Kaplan.* Brno: Doplněk, 1995. 499 s. ISBN 80-85270-39-0.

REF:

Schulze Wessel, Martin. In: *Bohemia [Mnichov]*. Roč. 38, č. 2 (1997), s. 453–454.

- *Největší politický proces: „M. Horáková a spol.“.* Brno: Doplněk, 1995. 347 s. ISBN 80-85270-48-X.

REF:

Ivanov, Miroslav: *Zamyšlení nad novou knihou (nikoli recenze) Karla Kaplana...* In: *Národní osvobození*. Č. 6 (1996), s. 5.

LS.: *Nová kniha o Miladě Horákové.* In: Svobodné slovo. Roč. 88, č. 28 (1996), s. 3.

Páčlová, Dagmar: *Dokumenty usvědčující KSČ, StB a justici z největšího justičního zločinu.* In: *ZN zemské noviny*. Roč. 6, č. 41 (17.2.1996), s. 13.

Pacner, Karel: *Karel Kaplan završil svá bádání o procesu s Miladou Horákovou.* In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 7, č. 40 (16.2.1996), s. 18.

Reich, Andreas. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung [Marburg]*. Roč. 48, č. 4 (1999), s. 621.

Smetana, Vít: „Vedení záškodnického spiknutí proti republice“ – proces s Miladou Horákovou. In: Denní telegraf. Roč. 5, č. 51 (1996), s. 10.

Sommer, Karel. In: Slezský sborník. Roč. 94, č. 3 (1996), s. 258–260.

Šiška, Miroslav: *Vymyšlené Direktorium čs. odboje*. In: Právo. Roč. 6, č. 53 (2.3.1996), příl. Čtení na sobotu, s. 15.

Šustrová, Petruška: *Pozadí procesu s Horákovou*. In: Český týdeník. Roč. 2, č. 171 (1996), s. 11.

Urbánek, Zdeněk: *Funkcionářský dějepyt: glosa k soudobým dějinám*. In: Literární noviny. Roč. 7, č. 19 (1996), s. 7.

Polemika: Lis, Jan: *Ad: Zdeněk Urbánek, Funkcionářský dějepyt: LtN č. 19/1996*. In: Literární noviny. Roč. 7, č. 22 (1996), s. 6.

Vrabec, Václav: *Sociální demokraté v procesu s M. Horákovou*. In: Trend. Roč. 3, č. 3 (1996), s. 25.

- *Z denních zpráv Hlavní správy tiskového dohledu: 1957–1967. Část 1–3* / eds. Karel Kaplan, Jana Váchová. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995. 116 s. ; 125 s. ; 170 s.

Články a studie

- *Poslední velký politický proces*. In: Listy. Roč. 25, č. 3 (1995), s. 92–95.
- *Poslední velký politický proces*. In: Trend: politiky, vědy, kultury, společnosti. Roč. 2, č. 9 (1995), s. 3.

Ostatní

- *Rozhovor s dr. K. Kaplanem / zaznamenala MŠ [Marie Šolleová]*. In: Tvář: výbor z časopisu. Praha: Torst, 1995, s. 633–634. [Dtto in: Tvář. Č. 2 (1968), s. IV–VII].

1996

Monografie

- *Kekonomické reformě 1965–1968* / eds. Karel Jech, Karel Kaplan, Jana Váchová. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996. 185 s.
- *Největší politický proces: „M. Horáková a spol.“*. 2. vyd. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996. 347 s. ISBN 80-85765-58-6.

Články a studie

- *Die Ereignisse des Jahres 1956 in der Tschechoslowakei*. In: Das Jahr 1956 in Ostmitteleuropa. Berlin: Akademie Verlag, 1996, s. 31–45.
- *Masová nezákonnost a politické procesy*. In: Jedno slovo pravdy: sborník textů k filmu natočenému podle proslovu Alexandra Solženicyna. Praha: Porta linguarum, 1996, s. 67–89.

Ostatní

- *Tábory nucených prací / zaps. Stanislava Jarolímková.* In: Svobodné slovo. Roč. 88, č. 34 (1996), příl. Slovo na víkend, s. 2.
- *Výroba politického procesu: Karel Kaplan o tragédii Milady Horákové / ptala se M. Nyklová.* In: Nové knihy. Roč. 36, č. 9 (1996), s. 12.

1997**Monografie**

- *ČSR a SSSR 1945–1948: dokumenty mezivládních jednání / eds. Karel Kaplan, Alexandra Špiritová.* Brno: Doplněk, 1997 (c1996). 540 s. ISBN 80-85765-92-6.
REF:
Šůla, Jaroslav. In: Kladský sborník. Sv. 3 (1999), s. 421–424.
Vrabec, Václav: *Místo spojenecké spolupráce podřízenost.* In: Mezinárodní politika. Roč. 22, č. 2 (1998), s. 30–31.
- *Pět kapitol o únoru.* Brno: Doplněk, 1997. 557 s. ISBN 80-85765-73-X.
REF:
Měchýř, Jan. In: Soudobé dějiny. Roč. 4, č. 1 (1997), s. 170–171.
Pokorný, Jiří: *Kaplan o Únoru.* In: Tvar. Roč. 8, č. 21 (1997), s. 23.
Sommer, Karel. In: Slezský sborník. Roč. 95, č. 4 (1997), s. 323–325.
Šajtar, Jaroslav: *Pět kapitol o „našem malém polořijnu“.* In: Reflex. Roč. 8, č. 28 (1997), s. 32.
Švanda, Pavel: *„Byla projednána otázka nepřátel republiky“.* In: Proglas. Roč. 9, č. 2 (1998), s. 39–40.
Vrabec, Václav: *Jak se komunisté dostali k moci.* In: Nové knihy. Roč. 37, č. 29 (1997), s. 2.
Vrabec, Vladimír: *Jak byl připravován převrat v únoru 1948.* In: Národní osvobození. Č. 16 (5.8.1997), s. 6.
- *Všechno jste prohráli!: co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967.* Praha: Ivo Železný, 1997. 178 s. ISBN 80-237-3549-7.
REF:
Bauer, Michal: *IV. sjezd SČSS očima historika.* In: Tvar. Roč. 9, č. 14 (1998), s. 22–23.
Chuchma, Josef: *Kaplan ukazuje, co kdo v roce 1967 prohrál.* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 9, č. 26 (1998), s. 19.
Karfík, Vladimír: *Knihovnička Literárních novin: Knihkupectví Na můstku Petr Vácha.* In: Literární noviny. Roč. 9, č. 1 (1998), s. 16.
Karfík, Vladimír: *Za zrcadlem.* In: Literární noviny. Roč. 9, č. 2 (1998), s. 6.
Nový, Petr: *O zákulisí jednoho spisovatelského rokování.* In: Slovo. Roč. 90, č. 49 (1998), s. 8.
Pešek, Jiří. In: Dějiny a současnost. Roč. 20, č. 3 (1998), s. 63–64.
Pilátová, Agáta: *Dobré skutky nakladatelství IŽ.* In: Týdeník Rozhlas. Roč. 8, č. 10 (1998), s. 4.

1998

Články a studie

- *Československý osud po druhé světové válce*. In: *Národ žije: 1918–1998: sborník prací historiků*. Praha: Národní osvobození, 1998, s. 63–73.
- *Ke vzniku ekonomické reformy v roce 1965*. In: *Historické studie: k sedmdesátinám Milana Otáhalu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998, s. 66–71.
- *Několik dokumentů o kultuře (1949–1952)*. In: *Proglas*. Roč. 9, č. 9/10 (1998), s. 51–59.
- *Der politische Prozess gegen R. Slánský und Genossen*. In: *Der Spätstalinismus und die „jüdische Frage“: Zur antisemitischen Wendung des Kommunismus*. Köln: Böhlau, 1998, s. 169–187.
- *Die politische Säuberungen in der KPČ: Dokumente* / Karel Kaplan, František Svátek. In: *Terror: Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*. Paderborn: F. Schöningh, 1998, s. 487–599.
- *Štátní prevrat komunistov: febrúar 1948 – významný medzník v dejinách*. In: *Historická revue*. Roč. 9, č. 1 (1998), s. 18–20.
- *Úvod*. In: *Do exilu a z exilu domů: publicistická žeň z let 1968–1993*. Brno: Doplněk, 1998, s. 5–6.
- *Die Verhandlungen zwischen der tschechoslowakischen Regierung und dem Vatikan (1962–1967)*. In: *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte* [Kolín nad Rýnem]. Roč. 2, č. 1 (1998), s. 173–204.
- *Zorinova pražská mise v únoru 1948: nad novými dokumenty*. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 5, č. 2 (1998), s. 319–320.

Ostatní

- *K historii filmu Tři přání*. In: *Literární noviny*. Roč. 9, č. 34 (1998), s. 10. [recenze filmu Jána Kadára *Tři přání* z r. 1958].
- *K historii Škvoreckého Zbabělců*. In: *Literární noviny*. Roč. 9, č. 50 (1998), s. 10.
- *Likvidace sociální demokracie sloučením*. In: *Trend: politiky, vědy, kultury, společnosti*. Roč. 5, č. 4/5 (1998), s. 3.
- *Musel být únor 1948 opravdu vítězný?* In: *Slovo*. Roč. 90, č. 43 (1998), příl. Slovo na víkend, s. II.
- *Na sjezdu: IV. sjezd spisovatelů po třiceti letech (1–3)*. In: *Literární noviny*. Roč. 8, č. 25 (1998), s. 1 a 11 ; č. 26 (1998), s. 11 ; č. 27 (1998), s. 11. [Z přípr. knihy *Všechno jste prohráli!*]
- *Opožděné zveřejnění dopisu Václava Černého*. In: *Literární noviny*. Roč. 9, č. 14 (1998), s. 1, 4.
- *Pamflet „Socialistická láska“*. In: *Literární noviny*. Roč. 9, č. 38 (1998), s. 1, 10.
- *Spisovatelé a moc aneb Pohled z druhé strany* / rozml. Jaroslav Rokoský. In: *Ústecký deník*. (13.2.1998), s. 9.
- *Únor 1948: porážka demokracie* / zaps. Jan Hrubý, Vladimír Kučera. In: *Večerník Praha*. Roč. 8, č. 36 (1998), příl. Dobrý večer, s. 16, 17.

1999

Monografie

- *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno: Doplněk, 1999. 289 s. ISBN 80-7239-024-4.

REF:

Kvaček, Robert: *Výrobce každodenního strachu*. In: *Nové knihy*. Roč. 39, č. 25 (1999), s. 3.

Lightfoot, David. *Dangerous Security*. In: *Central Europe Review* [Telford]. Roč. 2, č. 1 (2000), In: <http://www.ce-review.org> [online]. (8.1.2000).

Pešek, Jan. In: *Historický časopis*. Roč. 48, č. 1 (2000), s. 162–163.

Zídek, Petr: *Promarněná příležitost Karla Kaplana*. In: *Lidové noviny*. Roč. 12, č. 136 (12.6.1999), *Orientace*, s. 20.

Články a studie

- *Jednání československé vlády s Vatikánem (1962–1965)*. In: *Proglas*. Roč. 10, č. 5 (1999), s. 40–50.
- *Kořeny československé reformy 1968*. In: *Za svobodu a demokracii: 1, Odpor proti komunistické moci*. Praha: Evropské hnutí v ČR, 1999, s. 99–116.
- *Útěky do emigrace 1948. 1, Vladimír Krajina*. In: *Historický obzor*. Roč. 10, č. 9/10 (1999), s. 225–226.
- *Útěky do emigrace 1948. 2, Prokop Drtina*. In: *Historický obzor*. Roč. 10, č. 11/12 (1999), s. 273–275.
- *Vozvyšeníje i paděni je Alekseja Čepički* [orig. Возвышение и падение Алексея Чепички]. In: *Voprosy istorii* [Moskva]. Č. 10 (1999), s. 82–93.

Ostatní

- *Do boje proti komunistům / Marek Švehla, Karel Kaplan*. In: *Respekt*. Roč. 10, č. 37 (1999), s. 9–11.
- *Návrat komunistického systému u nás není možný... / rozmlouval K. Kaplan, J. Pernes*. In: *Proglas*. Roč. 10, č. 9 (1999), s. 14–16.
- *Případ generála Ingrá*. In: *Národní osvobození*. Č. 7 (1999), s. 7–8.

2000

Monografie

- *Kořeny československé reformy 1968. 1, Československo a rozpory v sovětském bloku. 2, Reforma trvale nemocné ekonomiky*. Brno: Doplněk, 2000. 323 s. ISBN 80-7239-061-9.

REF:

Helešic, František. In: *Klub novinářů Pražského jara '68*. Roč. 12, č. 2 (2001), s. 2.

Kvaček, Robert: *Od krizí k reformě*. In: *Nové knihy*. Roč. 40, č. 35 (2000), s. 31.

Pažout, Jaroslav. In: *Dějiny a současnost*. Roč. 23, č. 2 (2001), s. 63–64.

Reich, Andreas. In: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung [Marburg]. Roč. 51, č. 3 (2002), s. 469–470.

Stehlík, Michal. In: Historický časopis. Roč. 48, č. 3 (2000), s. 574.

Stehlík, Michal: *Výtečná kniha s matoucím názvem*. In: OS: Fórum občianskej spoločnosti. Č. 8 (2000), s. 79.

Články a studie

- *Doslov*. In: Bartošek, Karel: Zpráva o putování v komunistických archivech: Praha – Paříž. Praha: Paseka, 2000, s. 289–302.
- *Jednání československé vlády s Vatikánem v letech 1963–1967*. In: Historický časopis. Roč. 48, č. 2 (2000), s. 283–316.
- *Moskevské dojmy Huberta Ripky z června 1945*. In: Slezský sborník. Roč. 98, č. 1/2 (2000), s. 119–126.

REF:

Wolf, Vladimír. In: Kladský sborník. Sv. 4 (2001), s. 231.

- *The Negotiations of the Czechoslovak Government with Vatican in the Years 1963–1967*. In: Historický časopis. Roč. 48, č. 2 (2000), s. 283–316.
- *Státní církevní politika 1948–1950*. In: Stát a církve v roce 1950. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000, s. 10–20.
- *Útěky do emigrace 1948. 3, Jan Šrámek a František Hála*. In: Historický obzor. Roč. 11, č. 3/4 (2000), s. 80–82.
- *Útěky do emigrace 1948. 4, Jaroslav Stránský*. In: Historický obzor. Roč. 11, č. 5/6 (2000), s. 134–135.
- *Útěky do emigrace 1948. 5, Václav Majer*. In: Historický obzor. Roč. 11, č. 11/12 (2000), s. 278–280.
- *Die Verhandlungen zwischen der Tschechoslowakei und dem Vatikan 1968–1974*. In: Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte [Kolín nad Rýnem]. Roč. 4, č. 2 (2000), s. 139–188.

Ostatní

- *I Einstein prosil Gottwalda, aby udělil milost*. In: ZN Zemské noviny. Roč. 10, č. 126 (2000), s. 47.

2001

Monografie

- *Komunistický režim a politické procesy v Československu* / Karel Kaplan, Pavel Paleček. Brno: Barrister & Principal, 2001. 253 s. ISBN 80-85947-75-7.

REF:

Slabotinský, Radek: *Politické procesy v Československu očima dvou generací historiků*. In: Proglas. Roč. 12, č. 10 (2001), s. 35–37.

Šlajchrt, Viktor: *Příběh železného koštěte*. In: Respekt. Roč. 12, č. 51 (2001), s. 23.

- *Těžká cesta: spor Československa s Vatikánem 1963–1973*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001. 177 s. ISBN 80-85959-83-6.
REF:
Balík, Stanislav. In: *Studia theologica*. Roč. 4, č. 2(8) (2002), s. 78–79.
Duka, Dominik. In: *Salve*. Roč. 11, č. 2 (2001), s. 56–57.
Luprich Peter: *Ťažká cesta, ťažký cieľ*. In: *Domino fórum*. Roč. 11, č. 35 (2002), s. 14.
Šebek, Jaroslav: *Tři knihy o bývalé vatikánské východní politice*. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 13, č. 172 (26.7.2002), s. C/6.
Vnuk, František. In: *Historický zborník*. Roč. 12, č. 1–2 (2002), s. 191–193.

Články a studie

- *Le cadre de la politique étrangère tchécoslovaque 1948–1968*. In: *Les politiques étrangères des États satellites de l'URSS 1945–1989*. Praha: CeFRoS, 2001, s. 49–61.
- *Moskevská jednání o Těšínsku v červnu 1945: komentované dokumenty*. In: *Časopis Slezského zemského muzea. Ser. B Vědy historické*. Roč. 50, č. 1 (2001), s. 35–73.
- *Die politischen Säuberungen in der KPČ: Dokumente*. In: *Terror: Stalinistische Parteisäuberungen 1936–1953*. Paderborn: F. Schöningh, 2001, s. 487–599.

2002

Monografie

- *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: dokumenty* / eds. Karel Jech, Karel Kaplan. 2. vyd. Brno: Doplněk, 2002. 1066 s. ISBN 80-7239-115-1.
- *Kořeny československé reformy 1968. 3, Změny ve společnosti. 4, Struktura moci*. Brno: Doplněk, 2002. 425 s. ISBN 80-7239-135-6.
- *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo: 1957–1967*. Praha: Karolinum, 2002. 234 s. ISBN 80-246-0417-5.
REF:
Láník, Jaroslav. In: *Historie a vojenství*. Roč. 52, č. 3 (2003), s. 853–856.
Sieber, Karel. *Československo v RVHP? Nezodpovězené otázky v knize Karla Kaplana* In: *Pražský web pro studenou válku (PWSV)* [online]. Roč. 1, č. 3 (2002).
- *StB o sobě: výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka* / přípr. Karel Kaplan, ed. Ladislava Kremlíčková. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2002. 439 s. ISBN 80-902885-8-8. [Téhož roku 2. upr. vyd. ve stejném rozsahu].

REF:

Hrubý, Petr. In: *Lidé města*. Roč. 15, č. 1 (2005), s. 235–237.

Články a studie

- *Konflikt Dubček versus Novotný*. In: Úloha Alexandra Dubčeka v moderních dějinách Československa: sborník z konference. Praha: Masarykova dělnická akademie, 2002, s. 15–22.
- *Poznámky k československé reformě 1968*. In: Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989. Č. 1 (2002), s. 5–12.

Ostatní

- *Buď budete poslouchat, alebo zomriete: historik Karel Kaplan o dôvodoch politických procesov / zhováral sa Vladimír Jancura*. In: Pravda. Roč. 12, č. 279 (30.11.2002), s. 1 a 5.

2003

Články a studie

- *Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete: rozhovor s Karlem Kaplanem / rozhovor vedli Jaroslav Cuhra, Michal Kopeček*. In: Po stopách nedávné historie: sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana. Brno: Prius, 2003, s. 10–29.
- *Případ Vladimíra Krajiny*. In: Slezský sborník. Roč. 101, č. 3 (2003), s. 327–338.
- *Tribun lidu, který se bál: Antonín Zápotocký / Karel Kaplan, Pavel Kosatík*. In: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2003, s. 89–118.
- *Tři úvahy o únoru 48*. In: Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989. Č. 5 (2003), s. 35–46.
- *Zprávy z cely Milady Horákové*. In: Soudobé dějiny: Příl. Archiv soudobých dějin. Roč. 10, č. 1/2 (2003), s. 199–230.

2004

Monografie

- *Československo v poválečné Evropě*. Praha: Karolinum, 2004. 407 s. ISBN 80-246-0655-0.

REF:

Cibulka, Pavel. In: *Historica. Historical Sciences in the Czech Republic. Series nova*. Sv. 11 (2004 [vyd. 2006]), s. 191–192.

(jch). In: *Kuděj*. Roč. 7, č. 1–2 (2005), s. 209.

Prokš, Petr. In: *Slovanský přehled*. Roč. 91, č. 1 ((2005), s. 73–74.

Zídek, Petr. In: *Lidové noviny*. Roč. 17, č. 219 (18.9.2004), Orientace, s. 14.

- *Gottwaldovi muži / Karel Kaplan, Pavel Kosatík*. Praha: Paseka, 2004. 333 s. ISBN 80-7185-616-9.

REF:

- Arnot, Michal: *Politická „elita“ v dobách komunismu*. In: Souvislosti. Roč. 16, č. 3 (2005), s. 269, 270–272, 273.
- Erdziak, Pavol: *Manipulátori moci*. In: Bojovník. Roč. 50, č. 7 (2005), s. 11.
- Hlavatý, Pavel: *Báječná psychopatologie českého stalinismu*. In: Hospodářské noviny. Č. 247 (21.12.2004), s. 10.
- Hrabica, Zdeněk: *Přeedění o Gottwaldových mužích*. In: Haló noviny. Roč. 15, č. 235 (7.10.2005), příl. Obrys-Kmen, s. 1, 3.
- I.K.- [Ivan Kamenec]. In: Historický časopis. Roč. 53, č. 1, (2005), s. 183–184.
- Nodl, Martin: *Knihovnička: Knihkupectví Teyflův dům*. In: Literární noviny. Roč. 15, č. 47 (2004), s. 16.
- Noha, Jiří: *Ledabylé portréty bolševických vůdců*. In: A2. Roč. 1, č. 8 (2005), s. 19.
- Šlajchrt, Viktor: *Monstra bez úcty a nenávisti: šest příběhů českých stalinistů v knize Karla Kaplana a Pavla Kosatíka*. In: Respekt. Roč. 15, č. 48 (2004), s. 18.
- Zídek, Petr: *Gottwald a jeho parta: povrchní biografie předních stalinistů historické poznání příliš nerozšiřují*. In: Lidové noviny. Roč. 17, č. 288 (11.12.2004), s. 13.
- Zwicker, Stefan. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 46, č. 1 (2005), s. 266–269.

Články a studie

- *Historik má být apolitický*. In: Exil a politika: historici o nejnovějších dějinách a o sobě. Tišnov: Sursun, 2004, s. 29–73.

Ostatní

- *Antonín Novotný budovatel: třetí, závěrečná ukázka z připravované knihy Gottwaldovi muži / Karel Kaplan, Pavel Kosatík*. In: Mladá fronta Dnes. Roč. 15, č. 248 (23.10.2004), s. E-III.
- *Čepička: největší z kariéristů*. In: Mladá fronta Dnes. Roč. 15, č. 236 (2004), s. E-III.
- *Václav Kopecký: zlý komediant / Karel Kaplan, Pavel Kosatík*. In: Mladá fronta Dnes. Roč. 15, č. 242 (2004), s. E-III.

2005

Monografie

- *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Brno: Barrister & Principal, 2005. 768 s. ISBN 80-86598-98-5.

REF:

- Cieslar, Jiří. In: A2. Roč. 1, č. 1 (2005), s. 28.
- Křesťan, Jiří. In: Český časopis historický. Roč. 104, č. 1 (2006), s. 187–189.
- Šach, Jan jr. In: Historie a vojenství. Roč. 55, č. 3 (2006), s. 148–149.
- Šlajchrt, Viktor: *Sex a lži na politbyru*. In: Respekt. Roč. 16, č. 41 (2005), s. 22.
- Šuchová, Xénia. In: Česko-slovenská historická ročenka 2006. Brno: Masarykova univerzita, 2006, s. 416–417.

Šuchová, Xénia: *Svedectvo kronikára*. In: *Knihy a společnost*. Roč. 3, č. 3 (2006), s. 8.

Články a studie

- *Politické procesy 50. let v Československu*. In: *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „Případ Slánský“*: sborník příspěvků. Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2005, s. 107–114.

Ostatní

- *Mou slabostí jsou dělníci*. In: *Týden*. Roč. 12, č. 1 (2005), s. 34–37.

2006

Články a studie

- *Dizionario del comunismo nel XX secolo: A-L / kolektiv autorů*. Torino: G. Einaudi, 2006. 535 s. ISBN 9788806169483; *M-Z / kolektiv autorů*. Torino: G. Einaudi, 2007. 570 s. ISBN 9788806185053]. [Dtto: *A Dictionary of 20th-Century Communism*. Princeton: Princeton University Press, 2010. 944 s.]
- *Ke vzniku Slovenské národní rady v zahraničí*. In: *Kapitolami najnovších slovenských dejín: k 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, DrSc.* Bratislava: Historický ústav SAV, 2006, s. 159–170.
- *Poslední slova obžalovaných v procesu s Miladou Horákovou „a spol.“* / Karel Kaplan, Marek Janáč. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 197–238, 302–303.
- *Předmluva*. In: *Jak to nebylo: rozpaky nad knížkou Jana Havla Smrt Jana Masaryka očima kriminalisty a nejen nad ní*. Praha: Academia, 2006, s. 7–33.

Ostatní

- *Je to práce na mnoho let / rozhovor s historikem Karlem Kaplanem vedl Marek Švehla*. In: *Nemilosrdné příběhy českých dějin*. Praha: Národní divadlo; R-Press, 2006, s. 134.

2007

Monografie

- *Pouňorový exil 1948–49*. Liberec: Dialog, 2007. 199 s. ISBN 978-80-86761-69-5.
REF:
Svoboda, Petr. In: *Securitas imperii*. Roč. 16, č. 1 (2010), s. 231–233.
- *Proměny české společnosti (1948–1960) = Czech Society in Flux: 1948–1960*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. 313 s. ISBN 978-80-7285-079-2.
REF:
Československo v době nesvobody. In: *Akademický bulletin*. Č. 7–8 (2007), s. 37.

Průcha, Václav: *Monografie o vývoji české společnosti a postavení dělnictva (1948–1960)*. In: *Soudobé dějiny*. Roč. 15, č. 3/4 (2008), s. 742–751.

2008

Monografie

- *Druhý proces: Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha: Karolinum, 2008. 582 s. ISBN 978-80-246-1431-1.

REF:

Sikora, Roman: *Knihovnička: historická*. In: *Literární noviny*. Roč. 19, č. 37 (2008), s. 16.

- *Komunistický režim a politické procesy v Československu* / Karel Kaplan, Pavel Paleček. 2. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2008. 253 s. ISBN 978-80-7364-049-1.

REF:

Svoboda, Petr. In: *Securitas imperii*. Roč. 16, č. 1 (2010), s. 229–230.

- *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968: společnost a moc*. Brno: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal, 2008. 828 s. ISBN 978-80-87029-31-2.

REF:

Schevardo, Jennifer. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* [Marburg]. Roč. 58, č. 3 (2009), s. 425–427.

Svoboda, Jan: *Cestou k Československému jaru*. In: *Trend: politiky, vědy, kultury, společnosti*. Roč. 16, č. 7–8 (2009), s. 27, 28.

Články a studie

- *Případ štěchovický archiv*. In: *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008, s. 89–118.
- *Die Wurzeln der 1968er Reform*. In: *Prager Frühling: das internationale Krisenjahr 1968*. Bd. 1, Beiträge. Köln: Böhlau Verlag, 2008, s. 93–114.
- *Zpráva o jednání J. Ursínyho s přednostou VII. odboru ministerstva vnitra plk. Františkem Jandou a vedoucím referátu Slovensko mjr. Bedřichem Pokorným 16. května 1947*. In: *Historický časopis*. Roč. 56, č. 4 (2008), s. 685–692.

Ostatní

- *Prahli po moci a měli z ní i strach* / Karel Kaplan, Jan Gazdík. In: *Mladá fronta Dnes*. Roč. 19, č. 269 (2008), s. A/12.

2009

Monografie

- *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský.* Brno: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal, 2009. 375 s. ISBN 978-80-87029-53-4.

REF:

Koura, Petr. In: Bohemia [Mnichov] Roč. 50, č. 2 (2010), s. 431–434.

Křesťan, Jiří: *Osudy dvou přátel na život a na smrt*: In: Soudobé dějiny. Roč. 17, č. 3 (2010), s. 482–490.

Články a studie

- *Exil.* In: Opozice a společnost po roce 1948. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 86–91.
- *První poúnorové kroky nesloučených.* In: Opozice a společnost po roce 1948. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 91–108.
- *Sociální demokraté po sloučení s KSČ v roce 1948.* In: Opozice a společnost po roce 1948. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009, s. 74–85.

2010

Monografie

- *Zpráva o organizovaném násilí / Vilém Hejl, Karel Kaplan [zvukový záznam].* Praha: Knihovna a tiskárna pro nevidomé Karla Emanuela Macana, [2010]. 1 audiodisk.

Články a studie

- *Akce Javor – případ Oldřicha Johna.* In: Historie prožité minulosti: k šedesátinám Oldřicha Tůmy. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010, s. 94–104.

2011

Monografie

- *Kronika komunistického Československa. Alexej Čepička – dobová dramata komunistické moci.* Brno: Barrister & Principal, 2011. 226 s. ISBN 978-80-87474-22-8.

REF:

Slabotínský, Radek. In: Časopis Matice moravské. Roč. 131, č. 2 (2012), s. 427–428.

Šach, Jan ml. In: Historie a vojenství. Roč. 62, č. 2 (2013), s. 149–150.

- *Kronika komunistického Československa. Antonín Novotný – vzestup a pád „lidového“ aparátčika.* Brno: Barrister & Principal, 2011. 342 s. ISBN 978-80-87474-08-2.

REF:

Cvrček, Lukáš: *Dvě tváře Antonína Novotného*. In: Soudobé dějiny. Roč. 18, č. 4 (2011), s. 679–684.

Doskočil, Zdeněk. In: Bohemia [Mnichov]. Roč. 51, č. 2 (2011), s. 535–538.

Nodl, Martin: *Knihovnička*. In: Dějiny a současnost. Roč. 33, č. 6 (2011), s. 8.

Slabotínský, Radek. In: Dějiny a současnost. Roč. 34, č. 1 (2012), s. 46–47.

- *Sociální demokracie po únoru 1948*. Brno: Doplněk, 2011. 426 s. ISBN 978-80-7239-255-1.

REF:

Škerle, Michal. In: Časopis pro právní vědu a praxi. Roč. 19, č. 3 (2011), s. 308–309.

Články a studie

- A Dictionary of 20th-Century Communism / kolektiv autorů. Princeton: Princeton University Press, 2010. 944 s. ISBN 978-0-691-15429-9. [Karel Kaplan je autorem těchto hesel: *Communist Party in Czechoslovakia; Dubček, Alexander; Gottwald, Klement; Husák, Gustáv; Novotný, Antonín; Slánský, Rudolf*]. [Dtto: Dizionario del comunismo nel XX secolo. A-L, M-Z. Torino: G. Einaudi, 2006–2007].

2012

Monografie

- *Národní fronta 1948–1960*. Praha: Academia, 2012. 907 s. ISBN 978-80-200-2074-1.

REF:

Láník, Jaroslav. In: Historie a vojenství. Roč. 62, č. 1 (2013), s. 149–150.

Sommer, Vítězslav. In: Securitas Imperii. Roč. 21, č. 2 (2012), s. 277–278.

- *Proměny české společnosti (1948–1960). Část druhá, Venkov*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. 467 s. ISBN 978-80-8275-155-3.

Ostatní

- *Pracuji jako dělník v historii: rozhovor s historikem Karlem Kaplanem / zaps. Jan Gruber, Lukáš Rychetský*. In: A2. Roč. 8, č. 23 (2012), s. 24–25.

2015

Monografie

- *Protistátní bezpečnost: 1945–1948: historie vzniku a působení StB jako mocenského nástroje KSČ*. Praha: Plus, 2015. 490 s. ISBN 978-80-259-0364-3.

REF:

Brož, Filip: *Protistátní bezpečnost aneb Pohled na StB v letech 1945–48*. In: <https://www.denik.cz> [online]. (30.3.2015).

Fajstauerová, Hana. In: Z Českého ráje a Podkrkonoší. Sv. 29 (2016), s. 311–312.

Kalous, Jan: In: *Securitas imperii*. Roč. 26, č. 1 (2015), s. 216–226.

Karban, Jiří: *Nástup ďábelské organizace*. In: <http://kultura21.cz> [online]. (7.2.2015).

Neureuterová, Jitka: *Pohled z druhé strany – Státní bezpečnost ve světle nových materiálů*. In: <http://kultura21.cz> [online]. (20.5.2015).

Vodáková, Michaela: *Státní bezpečnost v inkubátoru*. In: <http://www.vaseliteratura.cz> [online]. (18.9.2015).

Ostatní

- *Ke vzniku komunistické strany v Pardubickém kraji*. [Pardubice]: Krajská poradna a studovna, [s.a.]. 30 s.
- *Příběh*. [strojopis]. [s.l.: s.n., s.a.]. 190 s.

2018

Monografie

- *Únor 1948: komentované dokumenty*. Praha: Epoque, 2018. 480 s. ISBN 978-80-7557-116-8.

O KARLU KAPLANOVI

- Blaive, Muriel: *Nepřehlédnutelný historik: Karel Kaplan*. In: Promarněná příležitost: Československo a rok 1956. Praha: Prostor, 2001, s. 165–167.
- Břeňová, Věra: *Chronologická bibliografie prací Karla Kaplana za období 1994–2003, s dodatky za rok 1993*. In: Po stopách nedávné historie: sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana. Brno: Prius, 2003, s. 352–356.
- Bukovská, Zuzana: *Cena pro Karla Kaplana*. In: Akademický bulletin. Č. 10 (2008), s. 29.
- *Ceny E. E. Kische 1993*. In: Svobodné slovo. Roč. 50, č. 228 (28.9.1994), s. 6.
- (háj): *Ceny nakladatelství Mladá fronta*. In: Telegraf. Roč. 2, č. 125 (1.6.1993), s. 16.
- Janišová, Milena, Jech, Karel: *O životním příběhu českého historika*. In: Stránkami soudobých dějin. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 7–16.
- Jechová, Květa, Jech, Karel: *Chronologická bibliografie díla Karla Kaplana*. In: Stránkami soudobých dějin. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1993, s. 17–28.
- Kosatík, Pavel: *K osmdesátinám Karla Kaplana*. In: Zpravodaj Historického klubu. Roč. 19, č. 1–2 (2008), s. 94–95.
- Měchýř, Jan: *Jak jsem poznal K. K. – a málo i o něčem jiném*. In: Po stopách nedávné historie. Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana. Brno: Prius, 2003, s. 30–34.
- Musilová, Dana: *Historik Karel Kaplan oslavil 80. narozeniny*. In: Východočeské listy historické. Sv. 25 (2008), s. 253–254.

- Nejvyšší státní ocenění. In: Akademický bulletin. Č. 11 (2008). [Medaile Za zásluhy o stát v oblasti vědy, udělená prezidentem Václavem Klausem 28. října 2008].
- Nový, Petr: *Ceny Mladé fronty*. In: Mladá fronta Dnes. Roč. 4, č. 123 (29.5.1993), s. 11. [Ocenění za publikaci Nekrvavá revoluce].
- *Osmášedesátníci ve vědě a kultuře*. In: Lidové noviny. Roč. 19, č. 194 (2006), s. 3–4.
- Pacner, Karel: *Docent Karel Kaplan, který je nejuznávanějším odborníkem na historii druhé poloviny čtyřicátých let a léta padesátá v našich dějinách...* In: Mladá fronta Dnes. Roč. 9, č. 42 (19.2.1998), příl. Magazín MF Dnes, roč. 6, č. 7, s. 18.
- Peňás, Jiří: *Ceny pro literáty a překladatele*. In: Mladá fronta Dnes. Roč. 5, č. 230 (30. 9. 1994), s. 11. [Cena Egona Erwina Kische].
- Pernes, Jiří: *K sedmdesátinám Karla Kaplana*. In: Zpravodaj Historického klubu. Roč. 9, č. 2 (1998), s. 37–38.
- Pernes, Jiří: *Karel Kaplan – 75 let*. In: Zpravodaj Historického klubu. Roč. 14, č. 1 (2003), s. 88–90.
- *Secrets from the 'Prague Spring'*. In: Time. Roč. 109, č. 19 (9.5.1977), s. 12.
- Sommer, Vítězslav: *Chronicles of Communist Czechoslovakia. Karel Kaplan and the Study of Contemporary History*. In: Czech Journal of Contemporary History. Roč. 2, č. 2 (2014), s. 137–152.
- Sommer, Vítězslav: *Kronikář komunistického Československa. Karel Kaplan a studium soudobých dějin*. In: Soudobé dějiny. Roč. 15, č. 2 (2008), s. 341–356.
- Tůma, Oldřich: *Karel Kaplan*. In: Sto českých vědců v exilu: encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci. Praha: Academia, 2011, s. 307–309.
- V.: *Ceny, ceny...* In: Nové knihy. Č. 23 (16.6.1993), s. 2. [Glosa k udělení cen nakladatelství Mladá fronta za rok 1992; mj. Kaplan Karel za knihy Nekrvavá revoluce a Zpráva o zavraždění generálního tajemníka].

Zpracovala Eva Štěpánová

Anotace

LÖBL, Karel: *Od omylů k nadějím: Čtrnáct kroků Federálního shromáždění k demokracii za účasti poslanců Československé strany socialistické (listopad 1989 – květen 1990)*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., 2017, 399 s., ISBN 978-80-87782-77-4.

Rozsáhlé paměti profesora ing. Karla Löbla, DrSc., akademika ČSAV (narozen 1925), které vydalo v roce 2012 nakladatelství Academia pod titulem *Naděje a omyly: Vzpomínky na onu dobu* (jejich recenzi jsem uveřejnil v *Časopise Matice moravské*, roč. 133, č. 1 (2014), s. 165–167), vzbudily zaslouženou pozornost české historické obce pro svou obsažnost i příjemný vyprávěcí styl. Provázejí čtenáře životní dráhou pamětníka od jeho narození po bouřlivé události listopadu 1989 a jsou specifické poněkud nezvyklou autorskou perspektivou – na minulé děje totiž vzpomíná člen a funkcionář jedné z nekomunistických stran Národní fronty.

Karel Löbl se účastnil Pražského povstání v roce 1945, po únorovém převratu byl krátce (do konce roku 1948) členem Šlechtova vedení Československé strany socialistické a po porážce pražského jara celých jedenáct let patřil ke Kučerovu vedení ČSS jako

místopředseda strany. V letech 1969–1976 byl ministrem výstavby a techniky ve vládě České socialistické republiky, poté až do roku 1989 v české vládě zaujímal post ministra bez portfeje. Löbl zastupoval stranu také jako poslanec v České národní radě a Federálním shromáždění a rovněž v předsednictvu Ústředního výboru Národní fronty ČSR. V letech 1983–1990 vykonával funkci předsedy České rady Československé vědeckotechnické společnosti. Je uznávaným odborníkem v oboru žáruvzdorných a žáropevných materiálů, držitelem více než třiceti odborných patentů a dlouhou dobu přednášel na Českém vysokém učení technickém v Praze i Vysokém učení technickém v Brně.

Předložený svazek je obsahově podstatným dovětkem ke zmíněným pamětem. Vydavatel poskytl autorovi poměrně velký prostor, a tak mohl Löbl podrobně stopovat vývoj ve Federálním shromáždění z perspektivy jeho člena a vlivného činitele strany, která sice později nezvládla svou transformaci, ale v období od listopadu 1989 do voleb v červnu 1989 sehrála důležitou úlohu. Löblovy vzpomínky mapují parlamentní zasedání, obsah jednání, a zvláště podrobně aktivitu poslanců za Českou stranu socialistickou. Začínají

možná poněkud překvapivě už společným zasedáním sněmoven Federálního shromáždění ve dnech 14. a 15. listopadu 1989. Toho se sice Löbl nemohl zúčastnit (byl na zahraniční cestě), ale podílel se na přípravě kritické zprávy federálního premiéra Ladislava Adamce. Tu považuje za „první přiznání vážných neúspěchů režimu – nezabalené do frází o disproporcích růstu – před ústavodárným sborem v dosud nevídaném rozsahu a s jistotou snahou pojmenovat jejich příčiny. Byť prošlou terminologií.“ (s. 19)

Po 17. listopadu nabyl vývoj na dynamice. Karel Löbl popisuje okolnosti setkání Ladislava Adamce a Václava Havla ve dnech 26. a 28. listopadu 1989 a poté poměrně hektický vývoj legislativních a politických aktů federálního parlamentu. Všimá si přípravy a průběhu volby Václava Havla prezidentem republiky, vyšetřování událostí 17. listopadu, zrušení ústavního článku o vedoucí úloze KSČ a nového zákonodárství, které se týkalo postavení politických stran i církví a náboženských společností, práva sdružovacího, shromažďovacího, petičního a v neposlední řadě též rehabilitací obětí komunistického režimu. Registruje a vysvětluje personální změny ve vedení parlamentu a ve vrcholných soudních orgánech, přibližuje diskuse o plánovaném ukončení pobytu sovětských vojsk v zemi a o novém názvu státu. Hodnotí práci klubu poslanců socialistické strany (jako jediný „národněfrontovní“ klub ve Federálním shromáždění se personálně mezi listopadem 1989 a volbami v červnu 1990 nezměnil – srv. s. 205) a právem soudí, že činnost strany v tomto období pro veřejnost personifikoval především její předseda Bohuslav Kučera. O tehdejší významu ČSS svědčí i fakt, že ústřední sekretariát strany navštívil (jako jediný) 9. prosince 1989 Václav Havel. Šlo ovšem podle Löbla víceméně

o „sondáž o eventualitách, které nenastaly“ (s. 215 n.).

O lidech, s nimiž se Karel Löbl potkával, mluví většinou jen střídmo. Na adresu Ladislava Adamce, s nímž se znal od roku 1969, například poznamenal: „Byl velmi ambiciózní. Naše vztahy se rozvíjely od netolerance a ignorace k vzájemnému nepřekážení a nakonec k dosti důvěrné spolupráci.“ (s. 20) Ve svých pamětech naznačí Löbl i vlastní „kádrový problém“ – rodina jeho sestry emigrovala do Norska (s. 210 n.) – který musel opakovaně vysvětlovat nadřízeným v nomenklatuře...

Vzpomínky jsou doplněny několika přílohami a dodatky, v nichž autor publikoval některé závažné dobové dokumenty a vrátil se rovněž k některým událostem své politické a akademické dráhy před rokem 1989 a k osobnostem, s nimiž se setkával (samostatnou kapitolu například Löbl věnoval svému „prvnímu premiérovi“ Stanislavu Rázlovi). Cenné jsou postřehy mapující běžný život ministra v socialistickém Československu (recepce, oslavy narozenin, udělování vyznamenání a další společenské příležitosti, bydlení, dovolené, péče o zdraví, zásobování apod.). Kniha je vybavena jmenným rejstříkem, seznamem zkratk, kvalitní obrazovou přílohou, anglickým *summary* a ediční poznámkou Josefa Tomeše. Tento historik nadto v závěrečném textu představil autora memoárů. Vyzdvihl jejich věcnost, Löblovu snahu o faktografickou přesnost, takt při líčení osobností, s nimiž přišel do styku, i literární úroveň vzpomínek (s. 380 a 383). Po vzpomínkách Karla Löbla tak jistě rádi sáhnou historikové a politologové i další zájemci o naše nedávné dějiny.

Jiří Křestan

ŠKRABALOVÁ, Iveta: *Jaroslav Šalda – portrét titána tisku*. (Edice Studentské práce.) Praha, Academia 2016, 217 s., ISBN 978-80-200-2531-9.

Jaroslav Šalda (1880–1965) náleží k osobnostem, jež se v obecném povědomí ponořily do téměř naprostého zapomnění. Za státního socialismu bylo pochopitelně málo důvodů, proč připomínat podnikatele v jakémkoli oboru. Noví kapitalisté po roce 1990 pak necítili potřebu vracet se ani ke vzdáleným předchůdcům, ani k etice českých podnikatelských elit rakousko-uherské monarchie a Republiky československé. A přece Šaldův příběh se jeví jako přímo čítankový příklad vzestupu někdejšího nemanželského a nechtěného dítěte a jeho přeměny ve ctihodného a respektovaného muže, o jehož názory se zajímali mocní tohoto světa. Jaroslavu Šaldovi se podařilo vybudovat z tiskových podniků národněsocialistické strany jeden z největších a nejmodernějších podniků toho druhu ve střední Evropě. V letech 1924–1945 stál na vrcholu kariéry jako vrchní ředitel akciové společnosti Melantrich (psal se ovšem již rok 1905, když nastoupil jako účetní do Tiskárny národně sociálního dělnictva). Dokázal postupně k autorské spolupráci získat špičku tehdejších spisovatelů a novinářů, řada z nich navíc působila přímo v melantrišských redakcích. Zajímavé je, jak efektivně využíval například potenciálu literátů, kteří v různých obdobích byli spojeni s komunistickou stranou.

Výklad se odvíjí po chronologické ose, jež mezničky tvoří události „velkých dějin“ (1918, 1939 a 1945). Autorka si všímá především Šaldovy výsostné oblasti, tedy řídicí a organizátorské činnosti v oblasti tisku, neopomíná ale ani jeho osobní život. Opírá se přitom o studium dostupné literatury a memoárů, využívá archivních pramenů

i internetových zdrojů a v neposlední řadě vedla i rozhovory s pamětníky. Povedlo se jí tak přinést k Šaldovu životopisu nové poznatky. Zaujme už drobná úvaha o jeho vztahu k náboženství a k existenciálním otázkám (s. 37–38), pozoruhodný a svým vyzněním aktuální je pracovní pokyn melantrišským žurnalistům z doby první republiky, který vypracoval Šalda s Jiřím Benešem a Karlem Jíšem, kladoucí na práci novináře přísná etická kritéria (s. 61 n.), objevený je podrobný popis obvinění Jaroslava Šaldy z manipulace s válečnými dluhopisy v letech 1926–1927, kdy ředitel Melantrichu strávil dokonce nějaký čas ve vězení, nakonec byl ale osvobozen (s. 100–105). Výborné je prokreslení Šaldova vztahu k podřízeným – požadoval od nich více než stoprocentní výkon, dokázal si však povšimnout i toho, když potřebovali s něčím pomoci (s. 78 n.).

Autorka dokazuje, jak těžkou zkouškou byla pro Šaldu léta protektorátu. Musel čelit nejen tlaku okupačních úřadů, ale i českých aktivistických novinářů působících v Melantrichu. V knize nalezneme podrobný popis Šaldova zatčení a věznění v roce 1941 (s. 119–121). Autorka zaznamenává Šaldovy kontakty s odbojáři a jeho podporu rodinám vězněných, zmiňuje ale i aktivity, jež mohly být vnímány veřejností jako kolaborace. Mohla možná ještě popsat epizodu, jež pro Šaldu znamenala těžké dilema a evokovala jeho pocit viny – v září 1940 poslal místo sebe na zájezd kulturních pracovníků a novinářů do Německé říše syna Jaroslava a další pracovníky Melantrichu. Způsobil jim tak nepřijemné problémy, účastníci zájezdu byli po návratu nuceni psát články o svých zážitcích (mj. je v Berlíně přijal ministr propagandy Joseph Goebbels), mluvit do rozhlasu... Kniha sleduje i Šaldův trudný osud po roce 1945. Brzy po osvobození byl závodní radou Melantrichu zbaven funkce,

vzápětí čelil obvinění z nečestného chování za války. Po únorovém vítězství KSČ se stal obětí ústrků, mj. takzvané Akce B, kdy musel uvolnit byt a vystěhovat se mimo Prahu. Dožíval na statku ve Zdebuzevsi a nakonec v Karlových Varech. V příběhu Melantrichu bez Šaldy, který autorka v závěru knihy načrtává, dominují pochmurné tóny. Naděje, již přinesl listopad 1989, se pro kdysi slavné nakladatelství ukázala jako lichá – v roce 1998 zaniklo.

Je nutno ocenit, že renomované nakladatelství Academia věnuje pozornost vydávání studentských prací. Čtenář by si však zasloužil aspoň stručnou informaci o autorce. Jistě by také prospělo ediční řadě, která zpřístupňuje kvalifikační práce, kdyby tyto texty byly lektorovány. Pozorný posuzovatel by například autorku předložené knihy upozornil na to, že nejznámější českou operetu *Polská krev* nelze označit za „Nezvalovu“ (s. 116; autorem hudby byl Oskar Nedbal) nebo že není přesné označovat Jiřího Strěbrného za „fašistu“ (s. 98), zvláště týká-li se charakteristika poloviny dvacátých let. Kniha záslužně přibližuje pozoruhodnou osobnost „titána“ českého tisku, v jehož charakteru se mísila tvrdost a usilovnost podnikatele se smyslem pro dobročinnost a mecenášství. Jeho vnitřnímu světu by se autorka více přiblížila, kdyby věnovala větší pozornost jeho sociálním vazbám. Respektovala jej řada pozoruhodných osobností, jakými byli například Ferdinand Peroutka, Josef Šusta či Zdeněk Nejedlý, a ovlivnil mnoho dalších, které se také uplatnily v melantrišských podnicích, kupříkladu Bedřicha Fučíka, Jiřího Hejdu či Josefa Trägera. Bylo by přínosné dohledat Šaldovy dopisy v osobních fondech jeho přátel a spolupracovníků.

Publikace, jež je rozšířenou verzí bakalářské práce Ivety Škrabalové, osloví především historiky a zájemce o dějiny tisku

a médií. Přináší nové faktografické poznatky a je na ní vidět zaujetí, s nímž autorka pracovala. Zároveň si uvědomuje nedokonalost poznání, nemožnost úplně se vcítit do světa hrdiny: „Nejistota učí respektu a pokoře, vede k opatrnosti při formulování závěrů a zároveň aktivuje zvědavost vybízející k dalšímu bádání.“ (s. 178) To je sympatické konstatování. Kniha je vybavena rejstříkem osob (v něm postrádám Šaldovy rodinné příslušníky, o nichž je v textu řeč), seznamem použitých pramenů a literatury, malou obrazovou přílohou, českým a anglickým resumé a také opisy smuteční řeči Josefa Trägera nad Šaldovou rakví a básně neznámého autora k nakladatelovým 75. narozeninám.

Jiří Křestan

ŠTEMBERK, Jan: *Pěšky, na lyžích, na kole, lodí, či autem: K dějinám československé turistiky v letech 1945–1968*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2017, 281 s., ISBN 978-80-7415-150-7.

Jan Štemberk předkládá obraz organizované turistiky v poválečném čtvrtstoletí Československa. Jeho záměrem nebylo zřejmě podat její komplexní dějiny, ale spíše narysovat základní obrysy tématu, které bude možné napříště vyplnit podrobnějším obsahem. Ke své práci přistoupil autor na základě pečlivé heuristiky, která vedle stávající literatury obnáší velmi důkladný pramenný výzkum, především v českých a moravských archivech (viz seznam pramenů a literatury, s. 265–272). Je trochu škoda, že nesáhl ještě ke vzpomínkám pamětníků, když hned v úvodu konstatuje, že „využití metody orální historie se s ohledem na větší časový odstup neukazovalo perspektivní“ (s. 14). Nemohu s touto skepsí souhlasit, tím spíš,

že při dalším výzkumu bude tento odstup ještě větší a současní pamětníci už nemusí být mezi živými.

Na začátku knihy se autor okrajově vrací do období protektorátu. Mezi jiným zde zaujme výklad, jak tehdy turistické organizace – konkrétně před válkou velmi oblíbený Klub českých turistů a Československá obec turistická – činily ústupky okupačním orgánům, což po válce vedlo k tomu, že se vzájemně osočovaly z kolaborace. S odvoláním na diplomovou práci Vladimíra Stáni *Vývoj turistických spolků: Československá obec turistická*, obhájenou na Vysoké škole obchodní roku 2009, přitom autor hodnotí takové jednání značně smířlivě. Například uveřejňování textů s nacistickou tematikou v časopisech, které tyto organizace vydávaly, nepovažuje za projev kolaborace, ale za podmínku jejich přežití (s. 17), což je poměrně diskutabilní.

Jan Štemberk odlišuje turistiku od čistě rekreačního trávení času ve volné přírodě a poukazuje na to, že se postupně začala pojímat jako sportovní odvětví svého druhu. Přispělo k tomu i začlenění turistických organizací pod Československý svaz tělesné výchovy a sportu, třebaže důvodem tohoto opatření byla v prvé řadě snaha komunistického vedení zajistit si organizačním sjednocením ve všech oblastech života společnosti efektivní kontrolu a prosazování zájmů režimu. Právě tato podstatná organizační změna je mezníkem, který dělí knihu do dvou hlavních, chronologicky uspořádaných oddílů. Velkým přínosem pak je precizní rozkrytí organizační struktury turistických orgánů a popis jejich včlenění do celostátní koncepce rozvoje tělesné výchovy a sportu. V obou oddílech ale autor postupně zkoumá kromě správních a organizačních hledisek také další, praktičtější stránky turistiky: dopravní možnosti, kvalitu stravovacích a ubytovacích služeb, budování turistických

tras a stezek, vydávání map a průvodců atd. Potvrzuje mj. fakt, který je myslím obecně známý, že československé turistické značení patřilo k nejlepším v Evropě, což se víceméně daří uchovávat v obou následnických zemích. To se ale bohužel nedá říci během sledovaného období o turistickém zázemí v podobě možností noclehu a nasycení poutníků. Nepříliš utěšený stav restaurací, hotelů či nocleháren se přece jen zlepšoval od počátku 60. let, kdy začala vznikat také nová tábořiště a posléze autokempinky.

Štemberk prozrazuje o turistických základnách v Československu před padesáti a více lety mnohé zajímavé údaje, např. ceny za ubytování v různých zařízeních nebo počty jejich návštěvníků. Pozornost věnuje turistickým oddílům mládeže a organizovaným akcím, jako bylo „sto jarních kilometrů“, výstup mládeže na Rysy nebo udílení odznaků Turista ČSSR. Líčí také, jak už před polovinou šedesátých let začaly pronikat do organizovaných turistických aktivit děti a mládeže prvky někdejšího skautského hnutí, dříve systematicky potlačovaného a pronásledovaného. Druhou stránkou věci je, že mnozí vedoucí dětských oddílů měli v padesátých letech za sebou skautskou minulost, jen se o tom nemluvalo.

Současného čtenáře jistě zaujmou pasáže o nedokonalosti turistických map, které se z důvodu utajení (před nepřítelem) podobaly spíše schematickým plánům a orientace podle nich byla mnohdy víc než problematická. Mapy také nesměly vycházet v příliš podrobném měřítku. Větší prostor Štemberk asi nemohl věnovat tištěným turistickým průvodcům, které byly v dané době specifickým literárním útvarem. Kromě prostého popisu cest tyto knížky v omyvatelných deskách, vycházející od roku 1960, obsahovaly i údaje o krajinných, historických a stavebních pozoruhodnostech.

Nenašli bychom v nich sice třeba patrociniaria kostelů, zato bychom se dověděli, ve které továrně pracuje hrdina socialistické práce. Jak vím z vyprávění pamětníků, stále se ale nejvíce cenily průvodce vydávané za první republiky Klubem českých turistů.

Autorova chvályhodná snaha předat čtenáři co nejvíce poznatků vede místy bohužel k tomu, že text trpí roztržitostí a nepřehledností. Chápu ale, že je obtížné na necelých třech stech tiskových stranách pojednat zároveň o turistice pěší, vodní, cyklistické, mototuristice i výletech na lyžích v celé republice během pětadvaceti let. Kniha se bohužel nepříliš dobře čte ještě z jiného důvodu. Možná Jan Štemberk pokládá nadužívání trpných vazeb za žádoucí znak vědeckého slohu, ale text tím ztrácí švih i sdílnost. Možná by dílu prospěla spolupráce s odborným redaktorem, který by odstranil i jiné jazykové neobratnosti. V tiráži ale nikdo takový uveden není...

Navzdory těmto výtkám věřím, že publikace si cestu ke čtenářům najde a že se dočkáme i pokračování, jak sám autor naznačuje v závěru. Vždyť turistika ve všech možných formách patřila a stále patří k oblíbenému způsobu trávení volného času, a zejména ve své neorganizované podobě byla i v časech, o nichž Štemberk píše, prostorem k volnému vydechnutí.

Alžběta Kratinová

ŠTVERÁK, František: *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992): Základní informace o ústředních orgánech a biografické údaje o vedoucích představitelích strany*. Praha, Národní archiv 2018, 697 s., ISBN 978-80-7469-060-0.

Dějiny Komunistické strany Československa nelze komplexně zkoumat bez znalos-

ti vývoje personálního obsazení klíčových stranických orgánů a grémií. Danou problematikou se dlouhodobě zabývá archivář František Štverák. Pracovník 4. oddělení Národního archivu vydal již v roce 2010 přehlednou příručku *Schematismus k dějinám Komunistické strany Československa (1921–1992)* (se stejným podtitulem a vydavatelem), v níž badatelům zabývajícím se československým komunismem poskytl základní informace o ústředních grémiích a vedoucích představitelích KSČ. V následujících sedmi letech Štverák ve svém výzkumu pokračoval. Výsledkem je aktuální, druhé a rozšířené vydání této publikace.

Připomeňme, že první vydání *Schematismu* přineslo přehled vrcholných představitelů KSČ, šéfredaktorů stranického tisku a vedoucích činovníků vybraných, na stranu navázaných institucí. Dále obsahovalo soupis sjezdů i celostátních konferencí KSČ – včetně jejich delegátů a zvolených funkcionářů – a zasedání nejvyšších stranických grémií. Obdobné informace, byť méně podrobné, poskytla práce o struktuře a funkcionářském sboru Komunistické strany Slovenska (KSS). Důležitou část knihy tvořil abecední seznam komunistických funkcionářů, kteří zasedali ve volených stranických orgánech. Krom výčtu funkcí a časového rozmezí, kdy je jednotlivé osoby zastávaly, obsahoval i údaje o datech a místech jejich narození a úmrtí.

Štverákova práce byla mimořádně cenná. Vycházela z podrobné znalosti stranických fondů Národního archivu, především fondu KSČ–Ústřední výbor a příslušných podfondů, ale též osobního fondu Klementa Gottwalda či fondů pražského policejního ředitelství. Navzdory svému enormnímu přínosu ovšem kniha obsahovala dílčí nepřesnosti. Ty neodrážely ani tak pochybení autora jako spíše chybovost použitých pramenů, kterou odhalil až následný hlubší výzkum.

Druhé vydání knihy se neliší pouze opravou některých chyb. Především je doplněno o nové, důležité segmenty. V první řadě jsou to kapitoly mapující vývoj stálých i dočasných komisí jednotlivých volených orgánů KSČ a jejich personální obsazení. Zapracován byl i přehled jednotlivých oddělení Ústředního výboru KSČ (naneštěstí bez výčtu jmen jejich vedoucích). Práce se také zabývá legislativními a exekutivními orgány. Přináší seznam poslanců a senátorů zvolených na kandidátních listinách KSČ, resp. sociální demokracie v roce 1920 a Levého bloku v letech 1990 a 1992. Stejně tak obsahuje soupis členů československých, českých a slovenských vlád v letech 1945–1990 a slovenského sboru pověřenců, které nominovala KSČ či KSS. Částečně byl doplněn též segment věnovaný vývoji KSS. Jak ovšem Štverák přiznává, nestalo se tak na základě archivního výzkumu (příslušné materiály se nacházejí ve Slovenském národním archivu), ale čerpá pouze z dobového tisku a dosavadních poznatků odborné literatury.

Záběr příručky se rozšířil o vedoucí představitelů některých, v prvním vydání opomenutých organizací a institucí napojených

na KSČ, jako byla například Komunistická studentská frakce, Komunistický svaz mladé generace, Československá komunistická kancelář, Federace komunistických pracovníků v Československu, Liga pro lidská práva v Československu či Svaz domkařů a maloročníků. Uvedeni jsou rovněž ředitelé nakladatelství Svoboda a Panorama, stejně jako členové delegací KSČ vyslaných na jednotlivé sjezdy Komunistické strany Sovětského svazu. Výrazného rozšíření se dočkala i obrazová část publikace. Nově nezachycuje pouze jednotlivé komunistické politiky, ale přináší mnohdy unikátní fotografie ze stranických, případně veřejných akcí sledovaného období.

Druhé, opravené a rozšířené vydání Štverákovy příručky je vítanou zprávou pro všechny historiky zabývající se dějinami KSČ a vývojem jejího funkcionářského sboru. Oproti verzi z roku 2010 zajisté představuje pozitivní posun. Dílo se nepochybně stane nedocenitelnou pomůckou při dalším výzkumu československého komunismu.

Matěj Bílý

Abstracts

A Hundred Years of Czechoslovakia: Masaryk, Tiso, and Dubček in a Czecho-Slovak Mirror

The following articles have their origin in a project initiated and sponsored by the Visegrád Fund in 2011. The purpose of the project was to examine and evaluate how the Visegrád Four member nations reflect their own history and the histories of their neighbours. One of the principal deliverables of the project was a conference titled *My Hero, Your Enemy: Listening to Understand*, held in the beginning of December 2011 in Prague, which attempted to illustrate and interpret different perceptions of own history and histories of neighbours in Central Europe on an example of a comparison of reflections of the historical role of outstanding historical personalities from a dual perspective of two Central European nations. A number of important historical personalities were selected, from medieval rulers to Václav Havel and Lech Wałęsa. The historical personalities viewed in the dual perspective also included three statesmen who had been co-determining the Czech and Slovak (or Czechoslovak) history of the 20th century: Tomáš Garrigue Masaryk, Jozef Tiso, and Alexander Dubček. Through three pairs of articles by Czech and Slovak historians, the *Soudobé dějiny* journal returns to how the Czechs and Slovaks have been perceiving the history of the common state since the establishment of which a hundred years elapsed in 2018.

The origin and destiny of a hero

A probe into the Czech view of the personality of the TGM

Ivan Šedivý

In his essay, the author draws from a presumption that the strong Masarykian myth that was being formed since 1918 and that became a part of a broader founding Czechoslovak myth represents several basic archetypes characteristic for different periods of the life of Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), as well as different roles he found himself in the course of time: a Hero (mainly until 1918), a Father (mainly since 1914), and a Philosopher (continuously). Referring to period publications and press, the author sketches contours of that part of the Masarykian myth which deals with his youth, growing up, and predestination, attempting at its de-construction.

The hero and the enemy

Masaryk and the Slovak issue

Dušan Kováč

The author shows how the perception of Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) by the Slovak society was created and has been changing in the course of history and how it was influencing the Slovak milieu. He dates Masaryk's contacts and disputes with Slovak intellectuals already at the turn of the 19th and 20th centuries. At the same time, he had a great influence on the young generation of Slovak liberals grouped around the "Hlas" journal. Masaryk was widely respected in Slovakia as the founder and first president of the Czechoslovak Republic. A major change occurred with the demise of the First Republic in the autumn of 1938, and particularly with the birth of the independent Slovak State in March 1939. The power in Slovakia was taken over by Hlinka's Slovak People's Party which, according to the author, introduced negative ideological deformations into the assessment of Masaryk's personality and historical role. Its members depicted Masaryk as an enemy of the Slovaks, who had not abided by the Pittsburgh Agreement, had given orders to shoot at Slovak workers, had been responsible for the death of General Milan Rastislav Štefánik in 1919, etc. After 1948, the propaganda machine of the ruling Communist Party of Czechoslovakia adopted some of these negative stereotypes, its official historical interpretation of the pre-war Czechoslovak Republic as a bourgeois state also including a condemnation of its representatives, including Masaryk, who was labelled an agent of imperialism in the 1950s. The author claims that consequences of the dual ideological deformation still exist in Slovakia, supporting his statement by, for example, the fact that Masaryk's name and other forms of his presentation (statues, busts, names of streets and institutions, etc.) are almost absent in the public space.

Jozef Tiso: My hero, your enemy?

Jan Rychlík

The author first summarizes the career of Jozef Tiso (1887–1947), a politician and a Roman Catholic priest. His entire political life was linked to Hlinka's Slovak People's Party; he was always a representative of its moderate faction, and even represented it as a minister of the Czechoslovak government. In 1939, he became its chairman. In the First Czechoslovak Republic, he was a dyed-in-the-wool federalist; since the proclamation of the Slovak State in March 1939 until the end of his life, an advocate of Slovakia's independence. As the president of the Slovak Republic between 1939 and 1945, he was responsible for Slovakia's political regime, alliance with the Nazi Germany until the end of the war, and deportations of Slovak Jews. After the war, he was tried by the National Court of Justice, sentenced to death, and executed in 1947. The author analyzes in detail the accusations brought against Tiso during the trial and Tiso's defence, as the arguments presented by both parties were later used by Tiso's adversaries and sympathizers. Czech politicians and general public after the war were united in their condemnation of Tiso; in their eyes, Tiso's biggest crime was his share in the destruction of the common state. On the other hand, the Slovaks' view on Tiso depended on their attitude toward the previous political regime in Slovakia. Furthermore, the author monitors how Tiso's cult was formed in the separatist segment of the Slovak exile since the end of the war. It was spreading mainly in the United States, Canada, and Argentina, but the efforts aimed at Tiso's moral purification were unsuccessful. The article also pays special attention to Tiso's reflections in the Czech and Slovak dissent in the 1970s and 1980s. In the end, the author describes disputes over Tiso which broke up after 1989 in Slovakia and which were a part of the "return of history" to the public space. They were related to attempts for Tiso's commemoration and historical rehabilitation, and found their way to the media, politics, and historiography. The essay is concluded by a statement that the Czech society is not interested in Tiso as a historical figure, but that Tiso still divides the Slovak one: a minority of the Slovak society sees Tiso as a hero and a martyr, while most Slovaks perceive him as an unsuccessful and discredited politician.

Jozef Tiso – a patriot, or a traitor?*Seventy years of the Slovak discussion*

Milan Zemko

The author follows changes of the historical perception of Jozef Tiso (1887–1947), a politician and a Roman Catholic priest, in the Slovak society and historiography. He notes that Tiso belonged to conservative politicians and moderate supporters of Slovakia's autonomy in the pre-war Czechoslovak Republic. As the president of the

Slovak Republic during WW2, he enjoyed sympathies of a large part of the Slovak society, the circumstances notwithstanding. Analyzing the criticism voiced by the Czechoslovak radio broadcasts from the London exile or appearing in the press published in the liberated territory during the Slovak National Uprising, the author concludes that it was focused much more on the regime of Hlinka's Slovak People's Party than against Tiso himself. The above also holds partly true to accusations in the Slovak press between the end of the war and the start of Tiso's trial by the National Court of Justice. It is true that the court's sentence and Tiso's execution were not accompanied by any public protests, but most of the Slovak society did not accept them. The author also describes efforts aimed at Tiso's rehabilitation among Slovak exile historiographers, focusing in detail on the apologetic arguments of exile historian Milan Stanislav Ďurica in Tiso's political biography that was published in Slovakia in 2006 and has hitherto been the most comprehensive work on Tiso. In the end, the author presents results of public opinion polls which have taken place in Slovakia since 1989 and which were focused on the evaluation of different periods and personalities of the Slovak history. They show that the anti-fascist Slovak National Uprising is viewed positively by a substantially larger part of the Slovak population than the regime of Hlinka's Slovak People's Party and that the number of Tiso's opponents is significantly higher than that of Tiso's sympathizers. It is interesting to note, however, that a positive attitude toward the uprising is not in contradiction with sympathies toward the regime of Hlinka's Slovak People's Party for some respondents.

Alexander Dubček, the best-known Slovak politician

Stanislav Sikora

The author describes and analyzes the political career of Alexander Dubček (1921–1992) and presents views of today's Slovak society on his personality and historical role in the end of the essay. In the author's opinion, Dubček's personal and mainly political evolution was greatly influenced by the fact that he had grown up in the family of the Slovak Communist visionary Štefan Dubček (1892–1969). Dubček spent fourteen long years (1925–1938) in the Soviet Union, where his father was helping build Communism with the international cooperative Interhelpo. Later, in the 1950s (1955–1958), he studied the Political University of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union in Moscow. The author claims that both stints that Dubček spent in the Soviet Union convinced him that the Soviet-type socialism needed a fundamental reform, particularly toward humanization and democratization. He was trying to implement these principles even between 1963 and 1967, when he held the position of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia. The author focuses his attention to the Prague Spring of which Dubček became the leading symbol, having been first elected to the position of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in January 1968,

and the crushing of the reform process by Warsaw Pact armies. He muses on Dubček's political character and some questionable political steps, and discusses some arguments of Dubček's critics. Having been banished from public life and tailed by the State Security for two decades (1969–1989), Dubček returned to politics as the Speaker of the Federal Assembly, and thus participated in the democratic transformation of Czechoslovakia. According to public opinion polls in Slovakia, whose results are presented by the author, a positive view on Dubček prevails in the society, but the interest in him is dropping, although he still remains the best-known Slovak politician abroad.

Alexander Dubček – a Czechoslovak politician

Oldřich Tůma

The author describes the evolution of views of the Czech society on Alexander Dubček (1921–1992) between 1968 and now in connection with political events in which Dubček himself participated. He sees the principal difference between the Czechs and the Slovaks in that the former do not perceive Dubček as a Slovak politician, but rather as a Czechoslovak one, in a broader, “common” sense of the word. In Tůma's opinion, their view on Dubček evolved from initial, rather polite interest in the beginning of 1968, when Dubček became the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, to growing sympathies in the spring up to admiration and almost adoration the levels of which were, in the tensest moments of August 1968, just as high as those in Slovakia; then to increasing embarrassment mixed with pity, and finally to a rather critical and reserved attitude. These different views were previously replacing each other, but now, as the time goes by, they exist alongside each other. At the time when Dubček was banned from public life, during the so-called normalization, the attitude of the society toward him was losing its realistic dimension; while he was still popular among people, the popularity was associated with Dubček as a symbol of “socialism with a human face”, lost hopes, and better times. At the same time, critical reflections of Dubček's policy during the Prague Spring appeared among Czech dissidents. Since 1989, the Prague Spring and Dubček became a part of the political fight for the form of the ongoing social and economic transformation, which sometimes brought sharp attacks against him. As a rule, Czech historians are more critical toward Dubček than their Slovak counterparts, although there are staunch supporters of Dubček among them as well. The author concludes that today's Czech society perceives Dubček without any special emotions, with a cool reservation, but also in a differentiated manner. Dubček is perceived as a part of our own history, but perhaps not as a historical figure we would like to be proud of.

Studies and essays

“You have to fight the struggle yourself”

Political role of the Soviet Army and its local allies in the “normalization” of Czechoslovakia (1968–1969)

Marie Černá

The study deals with political activities of the Soviet Army in Czechoslovakia after the intervention on August 21, 1968, and its sympathizers from the ranks of the Communist Party of Czechoslovakia. The authoress examines the topic in the early stage of the so-called normalization (until the spring of 1970), focusing on the local level; however, she sets her research into a broader period context and derives general conclusions from its results. Although the official agreement on the temporary stay of Soviet troops in the territory of Czechoslovakia declared that the Soviet Army should not interfere with domestic affairs of the Czechoslovak state, the Soviet leadership kept devising plans how to make use of the presence of Soviet troops for political purposes. Soviet officers participated in the dissemination of Soviet propaganda, established contacts with local anti-reform party officials, spoke at their forums, complained about hostile attitudes of Czechoslovak political bodies, and thus kept pressing for a legitimization of the political arrangements. The authoress shows that local pro-Soviet activists, who had maintained contacts with the Soviet Army from the very beginning and been taking over its political agenda, were playing a crucial role in the success of these efforts. In line with Soviet intentions, they were implementing the normalization process “from below”, initiating purges in various organs, demanding the dismissal of officials protesting against presence of the Soviet Army, participating in the subsequent political vetting. They were actively pushing through a change of the official approach to the Soviet Army and helped break its boycott by the Czechoslovak society, which had initially been almost unanimous. In doing so, they were making use of their personal contacts to organize manifestation “friendship” meetings and visits of Soviet soldiers to Czechoslovak schools and factories. The authoress analyzes the reasons of the attitude of these activists, most of whom came from the ranks of “old” (pre-war) and “distinguished” members of the Communist Party of Czechoslovakia, and illustrates the development outlined above by specific examples. By way of conclusion, she notes that, although different forms of the Czechoslovak-Soviet “friendship” since 1968 are often viewed as mere formalistic acts without any deeper meaning at the level of “lived” experience, they were, from the viewpoint of the Soviet policy, well thought-out and centrally planned propagandistic activities which contributed to the promotion of the Soviet interpretation of the Prague Spring and the Soviet invasion and discredited its opponents.

The Soviet base in the middle of Bohemia

Milovice at the time of the Soviet military presence in the territory of Czechoslovakia (1968–1991)

Prokop Tomek

The study attempts to capture, in a comprehensive manner, various aspects associated with the presence of the Soviet military garrison in the Central Bohemian municipality of Milovice between 1968 and 1991. In doing so, it relies, to a considerable extent, on local, archival, and other sources. The author first briefly introduces the history of Milovice. Since the beginning of the 20th century, the town and its surroundings were substantially influenced by a unique military training facility in the quarter of Mladá, which was first used by the Austro-Hungarian and then successively by the Czechoslovak, German, again Czechoslovak, and finally Soviet armies. Milovice therefore constitute a unique environment which is presently undergoing a transformation from an area burdened with decrepit military buildings and environmental contamination into a dynamically developing small town. A particularly interesting chapter in its history started after August 21, 1968, when the Soviet intervention army took over the local military training area and established not only a numerous garrison, but also the Headquarters of the Central Group of Forces there. Milovice thus became not just an exclusive and strictly guarded zone, but also a political symbol of the Soviet military presence in Czechoslovakia.

The author focuses mainly on the evolution of relations between local inhabitants and members of the Soviet garrison (which included not only soldiers, but also families of officers and civilian workers), as well as on changes of the local environment and everyday life and consequences of the Soviet presence during the period mentioned above. He follows protests of locals against the Soviet invasion, their resentful reactions to the establishment of the Soviet garrison, and then the progress of the so-called normalization in the region of Milovice and in the district of Nymburk, characterized by changes of attitudes of local political bodies, party vetting, establishment of contacts with the Soviet Army, and manifestation visits of state and party officials. He describes in detail the problematic security situation in Milovice, with a lot of minor criminal offences and stricter police checks, serious environmental damage, in particular water and soil contamination by oil hydrocarbons, problems of local people with the supply of drinking water, food, and hard goods (but also popular shopping sprees of locals in better-than-average stocked Soviet shops), traffic difficulties, devastation of residential and public buildings and areas often caused by disrespect of regulations and rules of coexistence on the part of Soviet citizens. However, he also describes informal contacts of locals with the Soviet garrison, frequently for the purpose of illegal barter trade in goods in short supply, taking place in parallel to official manifestations of the Czechoslovak-Soviet “friendship”. Complaints of local people about a variety of problems were a permanent phenomenon accompanying the Soviet presence; however, the

powers-that-be dealt with them only formally, or not at all, and all efforts to seek remedy were useless.

Discussion

Three voices on a single book

Tesař, Jan: *Česká cikánská rapsodie (Czech Gipsy Rhapsody)*. Vol. 1: *Vzpomínky Josefa Serinka (Recollections of Josef Serinek)*; Tesař, Jan: *Místo epilogu: Rozhovor s Josefem Ondrou; Dokumenty (Instead of an epilogue: An interview with Josef Ondra; Documents)*; Vol. 2: Tesař, Jan: *Komentáře ke vzpomínkám Josefa Serinka (Comments on the recollections of Josef Serinek)*; Vol. 3: *Mapy, tabulky, diagramy: Partyzáni na Vysočině (Maps, tables, charts: Guerilla fighters in Vysočina)*; Tesař, Jan: *Serinkovské inspirace (Serinkian inspirations)*. Prague: Triáda, 2016, 502 + 635 + 208 pp., ISBN 978-80-87256-86-2.

The extensive three-volume book is an unconventionally approached work which has taken long years to complete. The first contains an edition of recollections of Romany guerilla fighter Josef Serinek (1900–1974), as recorded by historian Jan Tesař in a series of interviews conducted in 1963 and 1964. The second volume consists of Tesař's comments on Serinek's narration, in which he, as a historian, clarifies a number of details associated with the topic, corrects Serinek's information by comparing it to archival and other sources, and sets Serinek's recollections into the context of the resistance movement in the Protectorate of Bohemia and Moravia and the history of the region of the Bohemian-Moravian Highlands, where Serinek's squad of guerillas was operating. The third part is a historical essay in which Tesař polemically weighs connections between the specific form of the guerilla/insurgent movement in Bohemia, Moravia, and Slovakia during WW2 and longer traditions of the Czech and Slovak political thinking and political culture, his objective being to consider options of resistance against modern dictatorships. The historian Jan Tesař (born in 1933) was collecting authentic testimonies about the resistance against the German even as a student, in the 1950s. During the 1960s, he became a leading expert on the history of the Protectorate and the German occupation policy; from 1969 to 1970 and from 1971 to 1975, he was imprisoned for political reasons. In 1977, he was one of the first signatories of Charter 77; he emigrated in 1980 and subsequently lived in the Federal Republic of Germany and France.

The place of the “Czech Gypsy Rhapsody” in the political and historical thinking of Jan Tesař

Vítězslav Sommer

According to the author, Tesař's publication comments on a number of important topics of today's historiography. First and foremost, it is not only an important contribution of the Romany people in the Czech Lands and Czechoslovakia; using a specific life story, it examines the place of marginalized social groups in both professional and popular interpretations of the past. At the same time, Tesař attempts to critically evaluate the potential of working with contemporary witnesses and, in general, the use of recollections for the purpose of learning about the past, thus joining current discussions about the memory and the methodology of oral history. From the viewpoint of Tesař's own work, the present publication is the culmination of his long-time (and after 1968 for quite some time interrupted) studies of the history of the Protectorate and anti-fascist resistance. The author emphasizes that Tesař always wrote his works with a view to, and a dialogue with, current political and social events. His historical texts thus often commented on sensitive topical issues, just like his political writings from the position of an opposition activist after 1968 was based on historiographic analyses. In his analysis of the *Serinkian inspirations* essay (3rd volume), the author points at continuities and constants of Tesař's political and historical thinking.

Jan Tesař and the research of the guerilla movement in the Protectorate *A few reflections on the “Czech Gypsy Rhapsody”*

Vladimír Černý

The author focuses on the place of Tesař's trilogy in the history of the guerilla resistance in the Czech Lands during WW2. In the opening part of his review, he provides a well-arranged summary of related research projects since the 1950s and concludes by stating that the *Czech Gypsy Rhapsody*, Tesař's *opus magnum*, is an unquestionable contribution and a source of inspiration in this context. In Černý's opinion, it is unique mainly in that it presents, for the first time ever in a dedicated work, an active Romany participant in the anti-Nazi resistance. The edition of authentic recollections recorded in a number of interviews dating back to the first half of the 1960s narrates a riveting story of Josef Serinek (1900–1974), who was interned in the so-called gypsy camp in Lety u Písku during the Protectorate; he escaped and then organized and led a squad of guerillas operating in the Bohemian-Moravian Highlands. The author appreciates Tesař's meticulous historical comments, analyses, and details which he attached to the edition of recollections in the second volume of the publication, while critically commenting some aspects concerning, for example, the terminology used by Tesař, Nazi networks of

informants in Moravia, or the German security machine and court instances in the Protectorate. The final volume of the publication is, in the author's view, rather unconvincing. The author claims that Tesař's assessment of guerilla combat on a global scale since the beginning of the 19th century is based on a very narrow and obsolete selection of published sources and also contains a number of questionable or misleading statements.

A thrown gauntlet

Josef Serinek and Jan Tesař as a challenge for today's research of the history of the Romany nation in the 20th century

Helena Sadílková

The authoress comments on the three-volume publication *Czech Gipsy Rhapsody* from the perspective of the current state of knowledge of the Romany history in the territory of Czechoslovakia. She states it is an inspiring work, both thematically and factually and in terms of methodology and interpretation. She emphasizes the uniqueness of the narration of Josef Serinek (1900–1974), recorded by historian Jan Tesař in 1963 and 1964, as one of the oldest sources of Romany provenience on the history of the Romany nation in the Czech Lands in the first half of the 20th century, including their wartime genocide. She dwells for some time on several topics closely related to specific moments of Serinek's narration, namely the involvement of Romanies in fights for the liberation of Czechoslovakia, evidence concerning the so-called gipsy camp in Lety u Písku, consequences of the First Republic's law on "itinerant gipsies", and Romani self-organization attempts in inter-war Europe. The strongest aspects of Tesař's work are, in her opinion, Tesař's interpretation of the holocaust of Romanies in the Protectorate, which caused significant damage to the whole Czechoslovak society, and the way in which Tesař sets Serinek, a Romany survivor and also a freedom fighter, into the narration about the genocide which the Czech population made a substantial contribution to. The authoress shows how fragile and unobvious is the Tesař's picture of Serinek as a "Romany hero of the Czechoslovak fight for freedom" in the collective memory of the Czech society, including its Romany segment.

Normalization in its epoch

A reaction to Miloš Havelka's polemic

Pavel Kolář

The polemic concerns Havelka's review of the book by Pavel Kolář and Michal Pullman *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu (What was the normalization?: A study on the late socialism)*. Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav pro

studium totalitních režimů, 2016), which was published under the title “Ideological criticism of the ideological criticism of the normalization” in the previous issue of *Soudobé dějiny* (Vol. 25, No. 1–2, 2018, pp. 229–243). The author argues with the reviewer’s reproof suggesting that the approach of the authors of the book referred to above was based on a selectively chosen list of published sources, claiming that their approach is anchored in principal trends of international research on the social and cultural history of socialist dictatorships. While some texts in their book may be of a rather programmatic nature and/or may not be always fully supported by arguments, as claimed by Havelka, Kolář explains that their intention was to provide stimuli for further research rather than to write a historical synthesis (required by Havelka). At the same time, Kolář states that their overall conceptual approach substantially differs from that of Havelka, based on the theory of totalitarianism which has already been, in Kolář’s opinion, surpassed by many empirical studies. It must be noted that the concept of Kolář and Pullmann is anything else but an apology, downplaying, or even disguised sympathies with the socialist dictatorship, as the review seems to suggest. If their approach is “ideological and engaged”, then only in that they are after a self-reflection of the society which was co-responsible for the previous situation and cannot lie to itself that the “Bolsheviks” should be blamed for everything. In their work, they also attempt to historicize the normalization regime which cannot be measured and assessed by the final collapse, but only on the basis of the period context, intentions, and illusions. In this respect, they do not view the ideology at the time of the normalization as simply emptied, but instead attempt to capture its functional semantics. Furthermore, the author polemicizes with Havelka about the concept of legitimacy in Max Weber’s works and on the position of violence in this concept and its usability in analyses of stabilization mechanisms of the normalization regime. Kolář devotes the final part of his response to a defence of his article on the Prague Spring of 1968 against Havelka’s criticism.

Reviews

The “Velvet Revolution” in a kaleidoscope of fates of “ordinary people”

Lucie Rajlová

Vaněk, Miroslav and Pavel Mücke: *Velvet revolutions: An oral history of Czech society*. New York and Oxford: Oxford University Press, 2016, ix + 251 pp., ISBN 978-0-19-934272-3.

If a publishing house as renowned as Oxford University Press publishes a book representing it, it is in the reviewer’s opinion an exceptional success of the Czech

historiography. As a matter of fact, this is what Miroslav Vaněk and Pavel Mücke have achieved with their *Velvet revolutions: An oral history of Czech society*. It is a pioneering work which, using oral history, systematically conveys and interprets perceptions, thinking, opinions, and attitudes of “ordinary people” during the period of more than two decades from the Prague Spring to the fall of the Communist regime and democratic transformation; moreover, being focused on an international audience, it enables such perceptions, thinking, opinions, and attitudes to be understood across the mental barrier of the former Iron Curtain. The publication is based on an analysis and interpretation of more than three hundred methodologically conducted interviews most of which date back to between 2006 and 2013 and whose purpose was to record stories and experience of “ordinary people” during the period in question in a structured manner, i.e. with a focus on several central topics, including politics, family, school and education, employment and unemployment, perception of the West, travelling, and leisure.

A picture of the transformation of a politician into a statesman

Robert Kvaček

Broklová, Eva: *Antonín Švehla: Tvůrce politického systému*. Prague: Academia, 2017, 527 pp., ISBN 978-80-200-2711-5.

According to the reviewers, the book *Antonín Švehla: The creator of the political system* surpasses all biographical works on Švehla written so far; however, it is also a proof of difficulties one encounters when attempting to put together Švehla’s historical picture. Antonín Švehla (1873–1933), a long-time chairman of the Agrarian Party and the Prime Minister of the Czechoslovak government in the 1920s, was living politics, but he was a born practitioner. He did not feel any need to theoretically reflect politics or his actions, and he did not leave any personal archive, which makes the work of historians quite difficult. Broklová wrote a political biography, based on broad knowledge of sources, set into an extensive frame, and focused on Švehla’s role in the formation and functioning of the political system of the first Czechoslovak Republic; however, the work also inspires the reader to think about the political diversity in those days, the Castle’s place in the political system, the work and management of governments, the formation of coalitions, and the opposition. It is a pity that the authoress did not dare use a more psychological approach which historical biographies generally require.

How Hitler became a Nazi

Milan Hauner

Weber, Thomas: *Becoming Hitler: The Making of a Nazi*. New York: Basic Books, 2017, 423 pp., 2 maps, 32 photographs, ISBN 9780465032686;

Plöckinger, Othmar: *Unter Soldaten und Agitatoren: Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013, 377 pp., 26 illustrations, ISBN 978-3-506-77570-2.

In the reviewer's opinion, the question how Adolf Hitler had become a Nazi, i.e. a full-fledged follower and ideologist of the nationalistic and racial doctrine, which declared Jews and Bolsheviks enemies of the German nation, remained open for a long time. Hitler's own version to the effect that the transformation had occurred as early as during his apprenticeship years in Vienna, is utterly implausible. It must have happened after the Great War, in the chaos shortly after the defeat of the Bavarian Council Republic in May 1919. The reviewer describes the events taking place at that time, Hitler's situation and circumstances of his conversion to Nazism, and compares both publications dealing with that period. He admires Weber's style, vivid in comparison with Plöckinger's heavy-handed language; on the other hand, Plöckinger precisely documents all his arguments, while Weber does not hesitate to use dubious and obscure sources to confirm his conclusions.

Ten dramatic stories of Operation "Kámen"

Prokop Tomek

Jandečková, Václava: *Falešné hranice: Akce „Kámen“*. *Oběti a strůjci nejutajovanějších zločinů StB 1948–1951*. Prague: Argo, 2018, 558 pp., ISBN 978-80-257-2408-8.

The authoress devotes most of her publications to the topic of provocations taking place at false frontiers, known as Operation "Kámen", which were staged by the State Security close to the real border with the US Occupation Zone in Bavaria, or with the Federal Republic of Germany, in the early period of the Communist regime. The reviewer explains that their purpose was to glean information about alleged illegal activities and relevant contacts from people attempting to escape to the West during interrogations conducted in offices at the false frontier by English-speaking State Security officers dressed in American uniforms. The detainees were subsequently sentenced to long prison terms and most of them did not find out that they had become victims of a cynical provocation until the end of their lives. The reviewer introduces different chapters of the book in which the authoress narrates relatively unconnected stories of people who fell into this devilish trap. He concludes that the authoress has expanded the existing level of knowledge, having

reconstructed in detail less known cases, but in particular having discovered and described hitherto unknown cases. The most remarkable piece of information is that the State Security was successfully implementing this method until 1951, i.e. later than today's historiography has assumed until now. The book *The False Frontier: "Kámen" operation. Victims and architects of the most secret crimes of the State Security* is written in a gripping style, its typical feature being a comprehensive approach combining results of archival research, interviews with contemporary witnesses, and own field research in places where the events occurred.

The second book on the assassination in the Rataje Forest

Markéta Devátá

Tichý, Martin: *Smrt bez spravedlnosti: Mrtví Ratajského lesa*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů, 2017, 439 pp., ISBN 978-80-87912-90-4.

The book *Death without Justice: The Dead of the Rataje Forest* deals with the assassination of Anna Kvašová, a village activist of the Communist Party, in the Rataje Forest in the region of Kutná Hora, in the eastern part of Bohemia, in January 1952, which prompted extensive security and court repressions. The perpetrators were, however, identified and sentenced to death only five years later. The reviewer appreciates the author's thorough knowledge of the case, well-built text, and vivid language. The author meticulously reconstructs the assassination story, as well as the search for and delayed identification of the perpetrators, unveils the investigation structure based on assumed existence of "class enemies" in villages, provides a differentiated insight into reactions of local functionaries to the pressure from above, and also examines the propagandistic exploitation of the case, while keeping a distance from "easy" ideologizing interpretations. However, the reviewer claims there are still unanswered questions in the case, in particular those concerning the motives and true intentions of the perpetrators.

The Communist church policy at the periphery and in the centre

Michal Sklenář

Kafka, Jan: *V hodině velké zkoušky: Církevní politika státu v severovýchodních Čechách v letech 1948–1960*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2017, 399 pp., ISBN 978-80-7465-260-8.

In the reviewer's opinion, Kafka's monograph *In the Hour of a Major Ordeal: The Church Policy of the State in North-Eastern Bohemia between 1948 and 1960* represents a valuable contribution to research of the Czech church history in the 20th century.

It provides not only well-arranged information, but also methodological stimuli for research of the local situation in relation to the middle and central levels in the context of the policy of the Communist Party and the state authorities in the 1950s. It deserves credit for its comprehensive coverage which includes, inter alia, non-Catholic churches and communities of monastic orders (while male orders were banned, female ones were permitted to go on, albeit on a limited scale), a well-done analysis of the functioning of church secretaries, or the history of the Hradec Králové diocese as a complex church administration organism during the period under research. The author does not avoid the topic of the cooperation of priests with the State Security, and proposes to add a new category to the commonly used classification of their attitudes to the Communist regime. The exploitation of sources, among which state archives clearly prevail, while church sources are more or less absent, is rather one-sided.

Forced into military service of the Third Reich

Zdenko Maršálek

Stroh, Frédéric and Peter M. Quadflieg (eds.): *L'incorporation de force dans les territoires annexés par le IIIe Reich 1939–1945 / Die Zwangsrekrutierung in den vom Dritten Reich annektierten Gebieten*. Strasbourg: Presses universitaires de Strasbourg, 2016, 228 pp., ISBN 978-2-86820-536-0.

The bilingual French-German collection is a product of international cooperation of historians studying the topic of forced service in German armed forces in territories occupied (or annexed) by the Third Reich during WW2. After a brief introduction of the topic, the reviewer points at the fact that the service of members of one's own nation in the German occupation army was, regardless of its context and circumstances, in contradiction with heroic myths about the nationwide resistance against the occupying forces, which emerged in various liberated countries after the war. This was also the reason why such memories recollections were being forced from the collective memory of national communities; the interest of historians in the topic was marginal, and for a long time limited only to their own national communities. The reviewed publication demonstrates possibilities offered by international cooperation or a transnational perspective. The authors succeeded in comparing the situation in various occupied territories (France, Belgium, Luxembourg, Poland, Slovenia), and in showing that, however the forced service in German armed forces was common for different territories, its circumstances and manifestations were far from identical; they have thus managed to elevate the perception of the topic to a transnational level.

Unique Czech research of North African migration

Karel Černý

Hyánková, Tereza: *Z Alžírsko do budoucnosti: Kabylská migrace do České republiky*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2015, 257 pp.

In her book *From Algeria to Future: Kabyle migration to the Czech Republic*, the Czech anthropologist offers an insight into the phenomenon of migration from the region of Kabylia. According to the reviewer, the book is rich in information and succinct, but also remarkably readable. It is based on field research in Algeria, France, and the Czech Republic, high proficiency in languages, and an excellent knowledge of academic literature. Although it is a case study dealing with a specific ethnic group, it represents a relevant contribution to today's general debate on the migration from the Middle East. The reviewer clarifies, in agreement with the interpretation of the authoress, the historical context, i.e. social, cultural, and political roots of the Kabyle migration to France, at that time a colonial metropolis, its development, characteristic features, and problems it was bringing. He also passes on the authoress's findings concerning the Kabyle migration to the Czech Republic, the beginnings of which can be traced to the 1990s.

Documents

Yugoslavia and the Czechoslovak dissent in the first decade of the normalization

A thematic edition of documents from Belgrade archives

Jan Pelikán and Ondřej Vojtěchovský

In the beginning, the authors set the edition into a historical context. They recall the sympathies toward and illusions about Yugoslavia, which persisted in all segments of the Czechoslovak society throughout the existence of state socialism in Czechoslovakia (1948–1989), and state their reasons. These sympathies peaked at the time of the Prague Spring and after the Soviet invasion in August 1968, which Yugoslavia's leaders condemned. However, Tito's leadership perceived the Czechoslovak reform process ambiguously, trying to avoid any steps which the Soviet Union might interpret as interference in its sphere of interest. During the so-called normalization in the 1970s and 1980s, they were maintaining essentially friendly relations with Czechoslovak Communist rulers. These facts, however, seemed to escape deposed representatives of the so-called reform process, as indicated, for example, by the initiative to establish an exile government in Belgrade after the

Soviet invasion, a later attempt of the former secretary of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia Zdeněk Mlynář (1930–1997) to obtain political asylum in Yugoslavia, or personal letter of the former General Secretary of the Communist Party of Czechoslovakia Alexander Dubček (1921–1992) addressed to Josip Broz Tito. The edition contains eleven documents dating back to 1970 and 1977, the originals of which are deposited in Belgrade archives.

Chronicle

Karel Kaplan – 90 years

In his contribution, Oldřich Tůma describes the life story of historian Karel Kaplan, who celebrated his 90th birthday in 2018. His career is a typical example of fates of a whole generation of Czech historians – it also holds true in the sense that he was not only a historian, but in many respects also a participant in and co-creator of the latest Czechoslovak history. He was born on August 28, 1928, in Horní Jelení in the region of Pardubice in eastern Bohemia. Since 1948, he worked for sixteen years in different positions in the apparatus of the Communist Party of Czechoslovakia. He became a full-fledged historian in 1964, when he started working at the Institute of History of the Czechoslovak Academy of Sciences. In the 1960s, he was a member of several commissions of historians investigating acts of illegal persecution taking place in 1950s, which substantially changed his views. In 1970, he was dismissed from the Communist party, worked as a stoker, and spent a few months in detention. In 1976, he went to exile in the Federal Republic of Germany and he began to intensively publish there. In his numerous monographs and studies many of which were translated into major languages of the world, he described and mercilessly analyzed the operation of the Communist regime in Czechoslovakia. Upon his return home, he was one of the leading personalities of the newly established Institute for Contemporary History in Prague. Since the 1990s, he has published further dozens of essential works without which the Czechoslovakia's historiography of the 1945–1969 period would be unimaginable.

Bibliography of Karel Kaplan

The personal bibliography of historian Karel Kaplan, which was prepared by Eva Štěpánová, contains records of almost all his works, plus a substantial part of related reviews, polemics, and reactions. A selective list of publications and texts dedicated to Kaplan's personality and work is attached at the end of the bibliography.

Authoresses and Authors

Marie Černá (1972)

A sociologist and researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Her research topics include the history of the Czech society between 1945 and 1989, with an emphasis on the cadre policy of and personal vetting in the Communist system, promotion of Communist education and ideology in the Czechoslovak society, and social consequences of the presence of the Soviet troops in Czechoslovakia between 1968 and 1991. She is a co-author of the collective monograph *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí: Československo 1948–1989* (with Jaroslav Cuhra et al., Prague 2012). Under the “Czechoslovakia 38–89” project, she cooperated on the development of educational computer simulations presenting milestones of the contemporary Czech and Czechoslovak history.

Karel Černý (1980)

A sociologist working at the Department of Historical Sociology of the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague. He concentrates on theories of social changes and conflicts, and also studies issues of today’s Islam and the Middle East, where he has made several research trips. He is the author of the monographs *Svět politického islámu: Politické probuzení Blízkého východu* (Prague 2012), *Nad Evropou půlměsíc: Muslimové v Česku a západních společnostech* (Prague 2015), *Jezídové – komunita na útěku* (Prague 2017); his monograph *Velká blízkovýchodní nestabilita: Arabské jaro, porevoluční chaos a nerovnoměrná modernizace 1950–2015* was also simultaneously published in English under the title *Instability in the Middle East: Structural Changes and Uneven Modernisation 1950–2015* (Prague 2017).

Vladimír Černý (1975)

A senior lecturer at the Department of International Relations and European Studies of the Faculty of Social Studies of the Masaryk University in Brno. He specializes in Czech and general history of the 20th century, in particular in the period of Nazi occupation and WW2. He is the author of the monograph *Brněnské Gestapo (1939–1945) a poválečné soudní procesy s jeho příslušníky* (Brno 2018), a co-author of the publication *Místa zkopřená krví: Kounicovy studentské koleje v Brně v letech nacistické okupace 1940–1945* (Brno 2015) and of the biography *Legenda bez legend: Životní osudy armádního generála Vojtěcha Borise Luži (1891–1944)* (together with Petr Kopečný and František Vašek, Brno 2004). Together with experts from many European countries, he participated in an international project dedicated to victims

of the Mauthausen concentration camp, the principal output of which was a collective monograph titled *Memorial Book for the Dead of the Mauthausen Concentration Camp: Commentaries and Biographies* (Vienna 2016).

Markéta Devátá

A historian and Russian studies expert, researcher and head of the History of Memory WG at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She specializes in the ideologization of social science disciplines in Czechoslovakia after 1945, history of universities in the 20th century, interwar history of Russian and Ukrainian scientific institutions in Czechoslovakia, and memory sites related to the Communist past in today's Czech Republic. She has published the book *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Prague 2014) and together with Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer and Peter Dinuš also the work *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague 2010).

Milan Hauner (1940)

A graduate of the Charles and Cambridge Universities, living abroad since 1968, now a Visiting Professor at the Wisconsin University in Madison. His preferred subjects of research are WW2, modern German history and Czech-German relations, power policy of the Soviet Union and Russia, and developments in Central Asia and India. He has written a number of books, including *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War* (Stuttgart and London 1981), *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 and New York 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991); as to Czech publications, he was the editor-in-chief of the book *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague 2000), and particularly of the three-volume edition of *Paměti 1938–1945* of Edvard Beneš (Prague 2008). His last book is *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Prague 2017).

Pavel Kolář (1974)

Professor of Eastern European history at the University of Konstanz, which he joined after leaving the European University Institute in Florence. His field of research includes modern history of Germany and Central and Eastern Europe, in particular history of historiography, nationalism, state socialist dictatorships, and physical violence. At the moment, he is studying issues related to the capital punishment in the period of late socialism and the historical concept of post-Stalinism. Apart from a number of studies published mainly in German or English, he has published a two-volume monograph titled *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Leipzig 2008) and the monograph *Der Poststalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956* (Cologne 2016). He and Michal Pullmann wrote a publication named *Co byla normalizace? Studie o pozdním*

socialismu (Prague 2016) and he was also a co-editor of the publication *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Cologne 2012).

Dušan Kováč (1942)

A Slovak historian and writer, a long-term member of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences (from 1990 to 1998 its director). Between 2005 and 2009, he was the Vice President of the Slovak Academy of Sciences for social sciences. His topic of study is Slovakia's history in the 19th and 20th centuries in the international context. He is the author or co-author of many historical books, textbooks, and studies, editor of almanacs, but also the author of books of short stories, radio plays and screenplays of TV dramas, most of them for the youth. The Czech translation of his *Dejiny Slovenska* (Bratislava 1998) has scored five editions (Prague 1998, 1999, 2007, 2010, and 2011). He also published, inter alia, the books *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)* (Bratislava 1991), *Slovensko v Rakúsko-Uhorsku* (Bratislava 1995), *Slováci & Česi: Dejiny* (Bratislava 1997), *20. storočie: Storočie svetla, storočie temna* (Bratislava 2000), *Bratislava 1939–1945: Mier a vojna v meste* (Bratislava 2006), or collections of essays *XX storočí na Slovensku / Twenty centuries in Slovakia: Eseje a kalendárium* (Bratislava 1999) and *O historiografii a spoločnosti* (Bratislava 2010). He leads the team of authors of the first two volumes of *Slovensko v 20. storočí*, which cover the period since the beginning of the century until the end of the Great War (Bratislava 2004 and 2008).

Robert Kvaček (1932)

Professor of history, lecturing for a long time at the Faculty of Arts of the Charles University in Prague; now lectures at the Faculty of Science, Humanities and Education of the Technical University in Liberec. His fields of study include, in particular, the history of diplomacy between 1918 and 1945, inter-war history of the Czechoslovak Republic in an international context, and cultural history at the turn of the 19th and 20th centuries. He is the author of a number of books, textbooks, and studies. His recent publications include *První světová válka a česká otázka* (Prague 2003 and 2013), *Československý rok 1938* (Prague 2011), *Poslední rok: Mnichov – Praha, 1938* (Prague 2011 and 2018), and a biography of Benito Mussolini titled *Dva diktátorovy pády* (Prague 2008). Together with Dušan Tomášek, he wrote a number of biographies, namely *Causa Emil Hácha* (Prague 1995), *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud* (Prague 1996 and Třebíč 2001), *Generál šel na smrt: Životní příběh Aloise Eliáše* (Prague 2007), and a publication describing the post-war trial of the Protectorate government titled *Obžalována je vláda* (Prague 1999).

Zdenko Maršálek (1966)

Works at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague, specializing in the military history of Czechoslovakia and Central European nations between 1918 and 1945 and on issues of national and ethnic identification and self-identification in Czechoslovakia from 1918 to 1950. He wrote a monograph titled „Česká“, nebo „československá“ armáda? *Národnostní složení*

československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945 (Prague 2017); he and Petr Hofman published the extensive work *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii* (Prague 2011), and he is a co-author of the collective monograph *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939* (Prague 2017).

Jan Pelikán (1959)

Associate Professor at the Faculty of South Slavonic and Balkan Studies of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. He specializes in modern history of the Balkans, particularly in South Slavonic lands. He published, inter alia, the monographs *Jihoslovenská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Prague 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague 2008), and *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Prague 2014); in addition, he is a co-author of *Dějiny jihoslovenských zemí* (Prague 1998) and *Dějiny Srbska* (Prague 2005).

Lucie Rajlová (1988)

Works at the Military History Institute in Prague while simultaneously studying contemporary European history at the Faculty of Humanities of the Charles University. She focuses on modern Czech and European history, in particular oral history and history of the Czech theatre and ballet. She is the editor and co-authoress of the collection *Historie zrozená z rozhovoru: Interview ve výzkumu soudobých dějin* (Prague 2018).

Jan Rychlík (1954)

Professor of history and researcher of the Masaryk Institute and Archives of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; he also lectures at the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague and at the Faculty of Science, Humanities and Education of the Technical University in Liberec. He is an expert on modern Czech and Slovak history and on the evolution of Balkan nations and Carpathian Ruthenia. He published a number of monographs, studies, and editions, including a two-volume book on the history of Czech-Slovak relations titled *Češi a Slováci ve 20. století* (Bratislava 1997 and 1998), which was subsequently amended and published again with the subtitle *Spolupráce a konflikty 1914–1992* (Prague 2012 and 2015), *Rozpad Československa: Československé vztahy 1989–1992* (Bratislava 2002), *Rozdělení Československa: 1989–1992* (Prague 2012), *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989* (Prague 2007), or *1918: Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa* (Prague 2018). Together with Vladimír Penchev, he published the monograph *Od minulosti k dnešku: Dějiny českých zemí* (Prague 2013 and 2018), which had previously been published in Bulgarian (Sofia 2010) and Macedonian (Skopje 2014); together with Magdalena Rychlíková, he published the monograph *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946* (Prague 2016); he and Miroslav Kouba published *Dějiny Makedonie* (Prague 2003 and 2017), with Milan Perenčević

Dějiny Chorvatska (Prague 2007), with Paul Magocsi and Bohdan Zilynsky *Dějiny Ukrajiny* (Prague 2015), and with other co-authors *Dějiny Bulharska* (Prague 2000 and 2016) and *Dějiny Slovinska* (Prague 2011). A book of Rychlík's interviews with journalist Vladimír Kučera was published under the title *Historie, mýty a jízdni řády* (Prague 2015).

Helena Sadílková (1977)

An expert in Romany studies, senior lecturer, and head of the Romany studies seminar at the Department of Central European Studies of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague, also working at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She focuses on the post-war history of the Romany people in the territory of the former Czechoslovakia and on Romany socio-linguistics; she also edits and translates literary works of Romany authors. Together with Pavel Kubaník, she is the editor-in-chief of the *Romano dzhaniiben*, a journal of Romany studies. In cooperation with Dušan Slačka and Milada Závodská, she published a book of studies and an edition of documents under the title *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu* (Brno 2018); together with Jana Kramářová, she arranged an anthology of prosaic texts of Romany authors from the Czech Republic under the title *Chalo vodi – Sytá duše* (Brno 2007).

Stanislav Sikora (1949)

A researcher of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. His professional interest is focused on the most recent political history of Slovakia, particularly on the 1950s and 1960s; he was previously studying the history of the Social Democratic movement in Slovakia as well. He published the monographs *Rok 1968 a politický vývoj na Slovensku* (Bratislava 2008) and *Po jari krutá zima: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1968–1971* (Bratislava 2013); together with Miroslav Londák and Elena Londáková, he also published *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967* (Bratislava 2002) and *Od predjaria k normalizácii: Slovensko v Československu na rozhraní 60. a 70. rokov 20. storočia* (Bratislava 2016).

Michal Sklenář (1989)

A researcher of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague. His field of study includes the history of the Roman Catholic Church in the Czech Lands in the second half of the 20th century, Catholic liturgy and its history in the Czech environment.

Vítězslav Sommer (1981)

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; he focuses mainly on the history of the radical left and the Communist movement, history and theory of historiography, in particular the Communist party historiography in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s, and

relations between expert thinking and ruling in modern societies. He is the author of the monograph *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Prague 2011) and a co-author of *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (together with Markéta Devátá, Doubravka Olšáková and Peter Dinuš, Prague 2010).

Ivan Šedivý (1959)

Professor of history and since 2013 the Director of the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. Between 2003 and 2010, he was the Director of the Masaryk Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences (later the Masaryk Institute and Archives of the Academy of Sciences of the Czech Republic) in Prague, later still (2010 to 2014) the Vice Dean i/c sciences and research of the Faculty of Arts of the Charles University. He deals mainly in the history of the inter-war Czechoslovak Republic, the period of the Great War, particularly in relation to the Czech Lands, the military history of the Hapsburg monarchy since the 18th century, and theoretical issues of military history. In addition to a number of studies, he published the monograph *Češi, české země a velká válka 1914–1918* (Prague 2001); together with Marie Koldinská, he published the book *Válka a armáda v českých dějinách: Sociohistorické črty* (Prague 2008); and he and Dagmar Hájková prepared an edition of correspondence titled *T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918* (Prague 2004).

Prokop Tomek (1965)

A researcher of the Historical Documentation Department of the Military History Institute in Prague. He is interested particularly in activities of different segments of the repressive apparatus in Communist Czechoslovakia, the history of exile and foreign broadcast to Czechoslovakia during the Cold War, and circumstances of the presence of Soviet troops in Czechoslovakia since August 1968. He published the books *Československý uran 1945–1989* (Prague 1999), *Dvě studie o československém vězeňství 1948–1989* (Prague 2000), *Objekt ALFA: Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa* (Prague 2006), *Život a doba ministra Rudolfa Baráka* (Prague 2009), *Estébáckou Prahou: Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti* (Praha 2013), *Balony svobody: Letákové akce Svobodné Evropy 1950–1956* (Cheb 2014), and the monograph *Československá redakce Radio Free Europe: Historie a vliv na československé dějiny* (Prague 2015). Together with Ivan Pejčoch, he published *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991* (Cheb 2015) and *Okupace 1968 a její oběti: Nové pohledy na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa roku 1968, počátek okupace a její oběti* (Prague 2017).

Oldřich Tůma (1950)

A senior researcher, from 1998 to 2017 the Director of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. Since the 1990s, he, although a byzantologist by education, has been specializing mainly in modern Czech and Czechoslovak history, with a special focus on the 1968–1989

period, history of Central and Eastern Europe, and the Cold War. In addition to a number of studies and edited collections, he is the author or co-author of many books, including *Byzantská společnost* (with Věra Hrochová, Prague 1991), *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén* (Prague 1994) a *České průšvihy aneb Prohry, krize, skandály a aféry českých dějin let 1848–1989* (with Jiří Kocian and Jiří Pernes, Brno 2004). Together with Jaroslav Pánek and other authors, they published *Dějiny českých zemí* (Prague 2008 and 2018).

Ondřej Vojtěchovský (1977)

A researcher of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes in Prague; he also works at the Institute of Global History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. His field of study is global history, with a focus on south-eastern Europe, international position of Czechoslovakia during the Cold War, and communities of foreigners in Czechoslovakia at the time of the state socialism rule. He is the author of the monograph *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská prosovětská emigrace v Československu* (Prague 2012), which was also published in Serbo-Croatian under the title *Iz Praga protiv Tita! Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj* (Zagreb 2016), and co-author of the publications *Dějiny Srbska* (Prague 2013) and *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje* (Praha 2016).

Milan Zemko (1944–2013)

A Slovak historian and politician. He was not allowed to publish during the so-called normalization; between 1990 and 1992, he was a deputy and Vice Chairman of the Slovak National Council for VPN (Public against Violence). From 1993 to 1997, he worked in the Office of the President of the Slovak Republic and was an advisor of President Michal Kováč. Since 1997, he was a senior researcher of the Department of Modern History of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. He studied the political system and history of the inter-war Czechoslovak Republic, and Slovak history. He wrote the publications *Občan, společnost, národ: V pohybe slovenských dejín* (Bratislava 2010) and *Slovensko – krajina v medzičase: Výbor zo štúdií a článkov* (Bratislava 2002); together with Bohumíra Ferenčuhová, they led the team of authors of the third volume of *Slovensko v 20. Storočí*, the title of which was *V medzivojnovom Československu: 1918–1939* (Bratislava 2012).

Contents

A Hundred Years of Czechoslovakia: Masaryk, Tiso, and Dubček in a Czecho-Slovak Mirror

Ivan Šedivý	The origin and destiny of a hero A probe into the Czech view of the personality of the TGM 329
Dušan Kováč	The hero and the enemy Masaryk and the Slovak issue 338
Jan Rychlík	Jozef Tiso: My hero, your enemy? 348
Milan Zemko	Jozef Tiso – a patriot, or a traitor? Seventy years of the Slovak discussion 366
Stanislav Sikora	Alexander Dubček, the best-known Slovak politician ... 377
Oldřich Tůma	Alexander Dubček – a Czechoslovak politician 391

Studies and essays

Marie Černá	“You have to fight the struggle yourself” Political role of the Soviet Army and its local allies in the “normalization” of Czechoslovakia (1968–1969) ... 400
Prokop Tomek	The Soviet base in the middle of Bohemia Milovice at the time of the Soviet military presence in the territory of Czechoslovakia (1968–1991) 433

Discussion

Vítězslav Sommer	The place of the “Czech Gipsy Rhapsody” in the political and historical thinking of Jan Tesař 489
Vladimír Černý	Jan Tesař and the research of the guerilla movement in the Protectorate A few reflections on the “Czech Gipsy Rhapsody” 496

Helena Sadílková A thrown gauntlet
Josef Serínek and Jan Tesař as a challenge for today's
research of the history of the Romany nation
in the 20th century 510

Pavel Kolář Normalization in its epoch
A reaction to Miloš Havelka's polemic 523

Reviews

Lucie Rajlová The "Velvet Revolution" in a kaleidoscope of fates
of "ordinary people" 537

Robert Kvaček A picture of the transformation of a politician
into a statesman 542

Milan Hauner How Hitler became a Nazi 546

Prokop Tomek Ten dramatic stories of Operation "Kámen" 553

Markéta Devátá The second book on the assassination
in the Rataje Forest 558

Michal Sklenář The Communist church policy at the periphery
and in the centre 563

Zdenko Maršálek Forced into military service of the Third Reich 569

Karel Černý Unique Czech research of North African migration 574

Documents

Jan Pelikán –
Ondřej Vojtěchovský Yugoslavia and the Czechoslovak dissent
in the first decade of the normalization
A thematic edition of documents
from Belgrade archives 582

Chronicle

Oldřich Tůma Karel Kaplan – 90 years 612

Eva Štěpánová Bibliography of Karel Kaplan 615

Annotations 656

Abstracts 663

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

**Projevy a podoby
protirežimní rezistence
v komunistickém
Československu
1948–1989**

Česká společnost po roce 1945

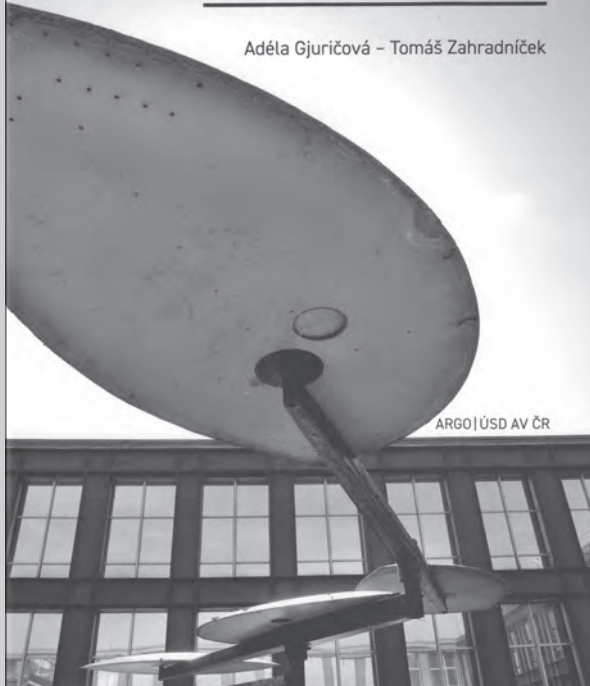
Svazek 14

Tomáš Vilímek – Oldřich Tůma – Tomáš Bursík – Jaroslav Cuhra: *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 14.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2018, 288 s., ISBN 978-80-7285-214-7.

Publikace mapuje rozmanité projevy a ohlasy rezistence vůči komunistickému režimu v Československu v letech 1948 až 1989. Autoři chápou rezistenci jako přirozenou a často spontánní reakci jedince či skupiny osob na „totalitní, nelidské, nezákonné nebo morálně neakceptovatelné požadavky režimu“, jenž se snaží prosazovat závazný ideový výklad světa, udržovat svůj mocenský monopol, v souladu s tím určovat pravidla lidského jednání a vynucovat jejich dodržování. Svým způsobem představuje rezistence pomyslnou základnu společenského vzdoru, který může vyústit jak v opoziční postoj, snažící se nenásilnou formou reformovat stávající systém, tak v aktivity odbojové, usilující o jeho zánik, a to i za použití násilí. Čtyři studie této kolektivní monografie postupně mapují hromadné projevy a formy rezistence ve veřejném prostoru (demonstrace a protesty) proti československému komunistickému režimu od února 1948 do listopadu 1989, zachycují podoby a příběhy odporu proti režimu v rámci katolické církve, dokládají různé projevy rezistence po komunistickém převzetí moci a při volbách v prvních dvaceti letech jeho existence, a nakonec typizují a systematicky popisují rezistenční chování občanů (verbální delikty, protirežimní písemnosti, emigrace, poslech západního rozhlasu) v letech takzvané normalizace.

Návrat parlamentu Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992

Adéla Gjuričová – Tomáš Zahradníček

Adéla Gjuričová a Tomáš Zahradníček: *Návrat parlamentu: Češi a Slováci ve Federálním shromáždění 1989–1992*. Praha, Argo – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2018, 276 stran, ISBN 978-80-257-2623-5 (Argo), 978-80-7285-213-0 (ÚSD).

Kniha je věnována poslednímu československému parlamentu v období od Sametové revoluce po zánik společného státu. Federální shromáždění vzniklo jako produkt pražského jara 1968, avšak jeho aparát a pravidla se utvářely v normalizačním období. Od počátku svobodné éry se utkávalo s charizmatickým prezidentem, noví poslanci se učili, jak vzdorovat vládě i nepřízni veřejného mínění. Na jeho půdě se zakládaly strany, vycházely politické hvězdy a při tom všem narůstaly česko-slovenské rozdíly a napětí.

